

Заповідні
скарби
Сумщини

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ЕКОЛОГІЇ ТА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ У СУМСЬКІЙ ОБЛАСТІ

МІЖВІДОМЧА КОМПЛЕКСНА ЛАБОРАТОРІЯ НАУКОВИХ ОСНОВ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ
НАН УКРАЇНИ ТА МІНЕКОБЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЦЕНТР ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ МІНЕКОРЕСУРСІВ УКРАЇНИ

Заповідні скарби Сумщини

*Під загальною редакцією
док. біол. наук, проф. Т.Л. Андрієнко*

*Сканировал В. Ткаченко
распространение сканов бесплатное
e-mail: komahytapahy@ukr.net*

Суми
Джерело
2001

ББК-28.088(4Укр.-4Сум.)

Авторський колектив: Т.Л. Андрієнко, О.Л. Андрієвська, Р.Я. Арап, М.Г. Баштовий, Г.Г. Гавриць, В.М. Дорофєєв, В.А. Ігнатенко, Д.К. Зайцев, Ю.А. Злобін, К.К. Карпенко, М.Л. Клєстов, М.П. Книш, А.О. Корнус, В.М. Кохановський, В.М. Кравченко, І.І. Кураш, В.А. Онищенко, С.М. Панченко, О.І. Прядко, В.Г. Скляр, В.В. Черненко

Фотографії: М.З. Антонюк, М.Г. Баштовий, Г.Г. Гавриць, В.М. Дорофєєв, М.Л. Клєстов, М.П. Книш, О.В. Коробцов, І.С. Легейда, О.М. Михайлов, В.А. Онищенко, О.О. Орлов, М.О. Осипова, С.В. Полюх, Ю.О. Семенов, М.М. Яцук

Малюнки: І.І. Землянських, І.І. Кураш, Ю.Л. Скляр

Заповідні скарби Сумщини. – Під загальною редакцією д.б.н. Т.Л. Андрієнко. – Суми: Видавництво “Джерело”; 2001. – 208 стор., 28 кольор. іл.

ISBN 966 – 95958 – 0 – 0

Книга присвячена опису природно-заповідних територій та об'єктів Сумщини. Читачі ознайомляться з природними умовами області, її рослинним та тваринним світом. Особлива увага звернута на види рослин і тварин, що підлягають охороні. Описані природні умови, рослинний світ та фауна природно-заповідних територій – заповідника, національного природного парку, регіональних ландшафтних парків, заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Висвітлені напрямки дальшого розвитку природно-заповідної мережі області.

Розрахована на широке коло читачів. Ілюстрована фотографіями та рисунками.

Книга посвящена описанию природно-заповедных территорий и объектов Сумщины. Читатели ознакомятся с природными условиями области, ее растительным и животным миром. Особое внимание обращено на виды растений и животных, которые подлежат охране. Описаны природные условия, флора и фауна природно-заповедных территорий - заповедника, национального парка, региональных ландшафтных парков, заказников, памятков природы, заповедных урочищ, парков-памяток садово-паркового искусства. Освещены направления дальнейшего развития природно-заповедной сети области.

Рассчитана на широкий круг читателей. Иллюстрирована фотографиями и рисунками.

The book presents a description of protected areas of Sumy region of Ukraine. Natural conditions of the region, its vegetable and animal kingdoms are characterized. Special attention is focused on species of plants and animals that are subjects of protection. Natural conditions, flora and fauna of protected areas - zapovidnyk, national park, regional landscape parks, monuments of nature, zakaznyks, monuments of landscape art - are described. Further directions of development of the network of protected areas are elucidated. The book is illustrated with photos and pictures.

На першій сторінці обкладинки – “В заплаві Псла” (фото О. Коробцова); на останній – “Вечірній етюд” (фото М. Книша)

ISBN 966 – 95958 – 0 – 0

© Державне управління екології та природних ресурсів у Сумській області

ЗМІСТ

Краю наш, Сумщино! (Д.К. Зайцев)	5
Сумщина – північний схід України (Т.Л. Андрієнко, В.А. Онищенко)	7
Стан природного середовища області (Ю.А. Злобін)	13
Дослідники природи Сумщини (К.К. Карпенко, М.П. Книш, А.О. Корнус, Г.Г. Гаврись)	19
Рослинний світ нашого краю (Т.Л. Андрієнко, В.А. Онищенко)	27
Від Полісся до Ворскли	29
Зелені шати лісів	30
Рослинний світ заплав	33
Найпівнічніші українські степи	35
Рідкісне в рослинному світі Сумщини (О.І. Прядко, С.М. Панченко, В.А. Онищенко, К.К. Карпенко)	37
Види рослин, що занесені до Червоної книги України	39
В царстві орхідних	39
Рідкісні водні рослини	44
Найрідкісніші серед червонокнижних	46
Рідкісні болотні верби	47
Найкрасивіші злаки – ковили	47
Степові первоцвіти	48
Лісові первоцвіти	49
Плауни	49
Лілійні	50
Вони також рідкісні і цінні	51
Види рослин, що охороняються в Сумській області	51
Не шукайте цвіту папороті	51
Рідкісні рослини боліт	52
Водні рослини	53
Рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України	53
Тваринний світ Сумщини (М.П. Книш, В.М. Кравченко)	55
Найменші з братів наших менших	57
Хребетні тварини	62
Живе срібло водойм	63
Родичі царівни-жаби	64
Повзучі і лускаті	64
Пернате плем'я	65
Такі різні звірі	68
Мисливські тварини (В.М. Дорофєєв, М.Л. Клєстов)	71
Зоологічні раритети Сумщини	87
Тварини, що занесені до Європейського Червоного списку (Г.Г. Гаврись)	89
Безхребетні	89
Хребетні	90
Безхребетні тварини Сумщини, що занесені до Червоної книги України (В.М. Кравченко)	91
Хребетні тварини, що занесені до Червоної книги України (М.П. Книш, Г.Г. Гаврись)	98

Хребетні тварини, що занесені до Червоної книги України (М.П. Книш, Г.Г. Гаврись)	98
Види тварин, що охороняються в Сумській області (М.П. Книш, В.М. Кравченко, Г.Г. Гаврись, М.Л. Клєстов)	115
Безхребетні	115
Хребетні	116
Заповідна мережа Сумщини	119
Природно-заповідний фонд Сумської області (І.І. Кураш)	121
Михайлівська цілина – заповідник лучного степу (О.І. Прядко)	125
Перший національний парк Лівобережного Полісся (С.М. Панченко, Г.Г. Гаврись, В.Г. Скляр, О.Л. Андрієвська)	126
Регіональні ландшафтні парки Сумщини (О.І. Прядко, Г.Г. Гаврись)	138
Сеймський регіональний ландшафтний парк	138
Прудіщанський регіональний ландшафтний парк	141
Заказники – осередки природного різноманіття (Т.Л. Андрієнко, О.І. Прядко, М.Л. Клєстов, Р.Я. Арап, Г.Г. Гаврись, В.А. Онищенко, М.Г. Баштовий)	143
Ландшафтні	143
Лісові	149
Ботанічні	150
Гідрологічні	155
Зоологічні	162
Геологічні	162
Заповідні урочища – смарагдове намисто Сумщини (В.А. Ігнатенко, І.І. Кураш, С.М. Панченко)	163
Пам'ятки природи (І.І. Кураш)	166
Краса, створена людськими руками (В.М. Кохановський)	167
Заповідна мережа області в майбутньому (В.В. Черненко, І.І. Кураш)	177
Прийняті скорочення.....	183
ДОДАТКИ	184
Перелік видів судинних рослин та тварин Сумської області, занесених до Європейського Червоного списку	184
Перелік видів судинних рослин і тварин Сумської області, занесених до Червоної книги України	185
Перелік видів судинних рослин і тварин, що підлягають особливій охороні на території Сумської області	187
Перелік територій та об'єктів природно-заповідного фонду, Сумської області (по районах).....	190

КРАЮ НАШ, СУМЩИНО!

Сумщино!.. Краю дбайливих трударів, щедрих полів і лісів, багатих надр, повноводних річок!

Краю мій Слобожанський, в якому прожито стільки років, де живуть мої діти та онуки...

Прокидаючись вранці, я відчуваю потребу подумки оглянути дорогі мені місця, щоб потім, аж до наступного ранку, ринутись у шалений вир життя. Ось, так як і вчора, стоїть напроти вікна групка ошатних крислатих каштанів. Пам'ятаю їх, коли вони були ще юнцями. Разом з ними я тільки-но розпочинав самостійне життя. Яку радість відчував, коли майже одночасно з народженням моїх дітей у декотрих з них вперше з'явилися величні квіти-канделябри. Поступово, піднімаючись до рівня нашого поверху, дерева розростались вище, переплітаючись вітами, щоб разом вистояти у негоду. В одну із весен їх облюбувала пара горлиць. Тепер тут стало постійно вирувати ще одне життя – з не менш напруженим ритмом, ніж людське.

Подумки повертаюсь до дуба-велетня, що мабуть є єдиним живим свідком заснування міста. Лише він залишився серед своїх однолітків із діброви, що тут височила ще до приходу на постійне поселення у ці місця козацької валки, втомленої довгим походом з жінками, дітьми, нехитрим сімейним скарбом. Серед отаких переселенців на слобідській землі був, мабуть, і мій пра-пра-прадід... Незрозуміло, як дерево змогло вистояти у вихорі людських пристрастей і негараздів, серед яких були і епідемії, і голодомори, і ворожі облоги, і навіть – шибениці. Були й роки будівельних зльотів з новим плануванням міста. Та вберегли далекоглядні люди того дуба від сокири як пам'ять про далекі часи, свідком яких було це дерево. Тому для мене цей дуб – то зв'язок з отими далекими й ніколи не баченими предками.

Пам'ятаю, одного разу у вікно нашого класу залетів метелик. Вчителька дала йому чудне на той час для вуха найменування – подалірій, тому й не зникло воно з пам'яті за

більш нагальними справами. Вже набагато пізніше впізнав я цього граціозного метелика на сторінках Червоної книги... Червона книга, яку я довго з боєм опановував, стала для мене цілим відкриттям. Не можу душею зрозуміти і зараз, як отака численна кількість тварин і рослин могла шезнути з поля зору всього за половину мого життя. Тому, на жаль, не можу сьогодні показати їх своїм онукам.

Незвичайний ланцюг біологічних організмів довжиною в декілька сот мільйонів років простежується в геологічних відкладах планетного літопису, від простої водорості до вершини природної досконалості – людини. Ланкою того ланцюга були й "чортові пальці", які я з цікавістю розглядав у дитинстві. А скільки в цьому ланцюгу зникло подібних ланок у різні періоди. Деякі зовсім недавно... В музеях доводилось бачити скелети мамонтів, ще якихось дивовижних істот. Так, вже ніколи не покажу онучці тарпанів, що всього лише декілька віків тому, мов вітер, ганяли в степах Михайлівської цілини. На них міг полювати мій прадід. Не побачу тура на галявинах Старогутського лісу... Чому назавжди перервались ці ланки в життєвих ланцюжках? Ось ще залишився ледь жевріючий ланцюжок дрохви, хохулі, чорного лелеки, скопи.

Яке мінливе, на перший погляд, чудне, незрозуміле, різне за формою життя оточує нас! Воно збагачує знаннями, забезпечує наше існування, дарує радість. На жаль, великою є його залежність від самих людей!

Демографічний вибух на земній кулі, що відбувався протягом минулих 300 років, особливо останнього сторіччя, науково-технічна революція призвели до вилучення з природи величезних площ під міста, заводи, сільськогосподарські угіддя... В свою чергу, це призвело до колосального збільшення використання природних ресурсів. Тому й антропогенний вплив на природу в цілому досягнув нині таких розмірів, що викликав проблеми загальнопланетного масштабу, про які ще на початку минулого віку ніхто не міг здогадуватись. Це і глобальне потепління

клімату, і масове забруднення поверхні нашої планети разом із загрозою для здоров'я людини, і помітне зникнення багатьох, ще так донедавна звичних у природі видів рослин і тварин. Стало зрозумілим, що без глибоко продуманих, виважених ефективних заходів цей процес деградації природи, її генофонду, ценофонду та ландшафтів стане незворотним. Це розуміння незворотності обумовило появу територій та об'єктів природно-заповідного фонду, які покликані зберегти біологічне та ландшафтне різноманіття. Серед перших заповідних об'єктів України була в нашій місцевості і Михайлівська цілина площею близько 202 га, заснована ще в 1928 р. Нині до цього заповідника в області додалось ще понад 180 заповідних об'єктів різних категорій загальною площею майже 156 тис. га. Серед них, ніби зелений острів, виділяється наша гордість – Деснянсько-Старогутський національний природний парк (НПП).

Нехтуючи пересторогами науковців, поспішали попередні покоління, а за ними й ми, переорати степи або створити штучні сіножаті. Пишались цими виробничими успіхами, з радістю доповідали про них через газети, радіо, одержували нагороди. І ось нині, оглянувши спадщину, із запізненням побачили, що степи майже не збереглись. Чому той степ, що залишився, почав втрачати свої, віками набуті, природні якості? Чи не від того, що нині степ занадто малий і деякі природні ланцюги в ньому перервані? Вірю, що ще за своє життя хоч чимось зможу допомогти степу. Вірю і в те, що нарешті втримаються ведмідь і зубр в лісах Деснянсько-Старогутського НПП, які донедавна постійно заходили з нетрів Брянського лісу, але їх тут чекала загибель. Знову тут з'явиться, хоч і штучно відновлена популяція пугача. Не тільки не зникнуть, а й збільшаться популяції гудайери повзучої, берези низької – рослин настільки рідкісних, що їх лише нещодавно вперше знайшли на Сумщині.

Вірю і в те, що на маленькій території пам'ятки природи загальнодержавного значення "Яблуня-колонія" юні натуралісти та держава вбережуть для майбутніх поколінь цю диво-яблуню. А на території ботанічного заказника "Банний яр" буде збережена реліктова рослина – лунарія оживаюча. Вірю і

в те, що на Сеймі буде збережена реліктова тварина – хохуля звичайна, яка в Україні трапляється лише в цих місцях. І цьому допоможе національний природний парк "Середньосеймський", який планується створити.

Подібних природних див на заповідних територіях Сумщини безліч і вони собою доповнюють природне різнобарв'я України. Адже кожен із заповідних об'єктів має своє неповторне "обличчя" і свої неповторні особливості. Адже все в природі і подібне, і в той же час неповторне. Його необхідно лише помітити та вчасно зберегти.

Ось чому відсоток заповідних територій області, рівний 6,6, вже не влаштовує екологічно зорієнтовану громадськість. З тим найбільш збереженим природним потенціалом угідь, які ми сьогодні маємо, а це – лісові, заболочені, водні території, частково пасовища та сіножаті, сміливо можна стверджувати, що площі заповідних земель в області можна і доцільно довести до 10-12%.

Що це дасть людям, області, Україні? Сьогодні вже стало зрозумілим не тільки науковцям, а й громадськості, що екологічна діяльність повинна мати упереджуючий характер. Ось чому необхідно створити таку мінімальну кількість природних територій, і на них ніби законсервувати від людського втручання все живе та ландшафтне різнобарв'я з усіма їх особливостями. Щоб природа могла мати запас сил і без людського втручання відновлювати свої порушені комплекси.

Збереження природного різноманіття не можна розглядати як таке, що має нести лише нині якусь пряму користь для людини. Ті декілька тисяч видів рослин і тварин, що використовуються людиною з різною метою – це тільки початкові етапи пізнання природи. Неможливо вгадати, які види будуть потрібні завтра. А є ще й пізнавальні, естетичні, рекреаційні потреби, на забезпечення яких людина теж має право.

Дорогий читачу! Я впевнений, що, прочитавши цю книгу, ти іншими очима подивишся навколо і ще більше полюбиш Сумщину. Ще більше будеш вдячний їй за хліб та воду, що вона тобі подарувала, за ті багатства природи, завдяки яким сповна пізнаєш та радієш життю, і будеш охороняти їх як син.

* * *

Сумщина -
північний схід України

Сумська область займає на площі 23,8 тис. кв. км північний схід України. Це – рівнина, хвилястість якої зростає на відрогах Середньоросійської височини, перерізна долинами великих і малих річок басейну Дніпра. Колись на цій території протягом сотень мільйонів років існувало море. Воно поволі накопичувало різноманітні відклади (піски, глини, мергелі, крейду та інші). Нині ці відклади товстим шаром потужністю від 200 до 3000 метрів вкривають давній кристалічний фундамент. Серед порід, що виходять на поверхню на схилах балок та річкових долин, найдавнішими є відклади крейдового віку – крейда, мергелі. Їх відслонення можна зустріти, насамперед, у східній частині області. На поверхні нині залягають наймолодші породи, які сформувалися в геологічному масштабі часу нещодавно – протягом останніх двох мільйонів років – в четвертинному періоді (антропогені). Саме на них сформувалися сучасні ґрунти.

Ґрунти, які в значній мірі визначають рослинний світ, на Сумщині формуються найчастіше на лесах та лесоподібних породах. Такі поверхневі породи є найбільш поширеними не лише на Сумщині, але й в Україні в цілому. Ці відклади складаються переважно з маленьких часточок оксиду кремнію та польових шпатів. За розміром вони належать до пилюватих – менші за частинки піску, але більші, ніж частинки глини. На лесах формуються багаті ґрунти, сприятливі для більшості рослин. Леси, порівняно з пісками, багаті на розчинні мінеральні речовини. Це пояснюється більшою площею поверхні частинок – адже вона утримує і виділяє ці речовини – і меншою водопроникністю лесів, що сприяє

утриманню речовин, які в пісках швидко вимиваються. В леси, з іншого боку, швидше проникає повітря, ніж у глинисті відклади, що також важливо для розвитку живих організмів. Леси – загадкова порода, виникнення та походження її на Землі недостатньо з'ясоване. Багато дослідників вважає, що леси утворилися під дією вітру. Повітря, яке спускалося з льодовика, нагрівалось, ставало сухим і розвіювало інші породи – річкові, воднольодовикові тощо, перевідкладаючи їх у вигляді лесів. Відслонення лесових порід можна побачити у більшості ярів.

Значні площі на Сумщині займають річкові відклади. Вони зосереджені в долинах річок. В їх руслах відкладаються піски – вони можуть переноситися лише водами, які мають значну швидкість. Води весняних повеней менш рухливі, відкладають у заплавах дрібніші частинки, з яких формуються супіски та суглинки. Вище заплави, далі від сучасного русла, кількома уступами піднімаються надзаплавні тераси. У найбільших річок Сумщини – Сейму, Десни, Псла, Ворскли нараховується 2-3 надзаплавні тераси. Хоча русло Десни знаходиться здебільшого на території сусідньої Чернігівщини, тераси її займають значну частину області. Ширина терас, сформованих давніми річковими відкладами, може подекуди сягати 20 км. Перші надзаплавні тераси на поверхні здебільшого складені пісками. Саме тому для них найбільш характерні соснові ліси – бори. Через це здавна і називають їх "борові тераси". Друга і третя надзаплавні тераси більш давні. Після їх утворення відбулись значні зміни, на їх поверхні з'явилися нові відклади – морена, леси тощо.

На фото: 1 – Придеснянський краєвид (фото О. Михайлова); 2 – Ділянка дубового лісу у Старогутському масиві (фото Г. Гаврися); 3 – Сейм - одна з найбільших річок Сумщини (фото М. Баштового); 4 – Заплава Псла біля с. Межиріч (фото Ю. Семенова); 5 – Куточок Старогутського лісу, березняк на пушицевому болоті (фото М. Клестова); 6 – Один з притоків середньої ріки Сумщини; 7 – Остепнені балки Слобожанщини (фото М. Осипової).

На півночі області значні площі займають водно-льодовикові відклади. Льодовик танув і води, які стікали з нього, нанесли сюди піски, супіски та суглинки. Водно-льодовикові відклади, на відміну від річкових, залягають відносно однорідними покривами на великих територіях.

На Сумщині досить поширена морена – відклади, які були притягнуті сюди льодовиком з більш північних країв, зокрема, із Скандинавії та Карелії. Морена складена суглинковими породами, часто з великою кількістю валунів. Льодовик вкривав територію Сумщини лише під час найбільшого, так званого дніпровського, зледеніння, приблизно 300 тис. років тому. В більш пізні часи морена на більшій частині площі була перекрита водно-льодовиковими пісками або лесами.

Торфовища займають близько 3% території області – це дещо більше, ніж по Україні в цілому. Торфові поклади утворюються на болотах при низькому вмісті у воді кисню, що характерно для малорухливих вод. Торфовища різняться від мінеральних ґрунтів тим, що вони побудовані в основному органічними речовинами. Це залишки болотних рослин (очерету, осок, мохів тощо), які не розклалися через відсутність кисню. Поклади торфу нерідко мають потужність у декілька метрів. Якщо згадати, що 1 мм торфу наростає в середньому за рік, зрозуміло, що болото, яке має шар торфу в 4 м, виникло близько 4 тис. років тому. Торфові болота – живі свідки давнини, вони зберігають у шарі торфу пилок і рештки рослин минулих часів. Великі болотні масиви, що характерні для Правобережного Полісся, на Сумщині відсутні. Болота формуються переважно в заплавах малих річок.

За особливостями рельєфу, характером та походженням відкладів у межах Сумської області можна виділити три геоморфологічні області – Поліську низовину, Полтавську рівнину та Середньоросійську височину.

Поліська низовина займає крайню північну частину Сумщини. Це – знижена рівнинна територія, на якій переважають піщані, супіщані та суглинкові відклади річкового та водно-льодовикового походження. Близько половини площі Поліської низовини в межах Сумської області припадає на долину Десни – однієї з найбільших річок України. За об'ємом річного стоку (11,4 км³) Десна посідає четверте місце серед річок України, поступаючись лише Дунаю, Дніпру та Прип'яті. Заплава Десни, яка має ширину 1-4 км, зайнята нині переважно луками, які утворюють із численними заплавленими водоймами, заплавленими лісами та чагарниками цінний природний комплекс. Далі від русла знаходиться перша надзаплавна

тераса, яка сформувалася під час останнього льодовикового періоду, ширина її 2-5 км. Різким уступом заввишки 5-15 м підіймається ця тераса над заплавою Десни. Дві наступні, більш давні тераси, а також території за межами долини Десни, на поверхні складені переважно суглинками, які в більшості випадків є водно-льодовиковими відкладами. Абсолютні висоти в межах поліської частини Сумської області коливаються від 117 м на Десні до 240 м на межиріччях східної частини регіону. В межах конкретних невеликих територій відносні висоти невеликі, рідко перевищують 10 м.

На Полтавській рівнині знаходяться центральна та південно-західна частини області. З півночі Полтавська рівнина обмежена річкою Сейм, а на півдні та заході виходить за межі області. Це – помірно почленована рівнина, висота якої 200 м над рівнем моря. Серед ґрунтоутворюючих порід переважають леси. Для Полтавської рівнини характерні великі вирівняні межиріччя. Значна почленованість рельєфу характерна в основному для правих берегів річок – Сули, Псла, Ромену, верхів'їв Хоролу, де на високому корінному березі розвиваються яри, балки, зсувні цирки. Північна частина Полтавської рівнини знаходиться на широких верхніх терасах Сейму. На Полтавській рівнині досить добре помітні в рельєфі не лише сучасні долини річок, але й долини стоку льодовикових вод.

Значна частина області розташована на південно-західних схилах Середньоросійської височини. Це південно-східна частина області та територія між поліською низовиною та Сеймом, яка простягається на захід до м. Кролевець. Це найбільш підвищена і розчленована частина області. По долинах річок в східній частині області трапляються відслонення крейди та інших карбонатних порід крейдового віку. Ці породи на більшій частині площі перекриті молодшими відкладами – палеогеновими та неогеновими – пісковиками, мергелями, пісками, глинами. На них залягають четвертинні відклади, найвищі шари яких представлені найчастіше лесами. Межиріччя річок тут дуже почленовані ярами та балками. Як і в межах Полтавської рівнини, для річок Середньоросійської характерна наявність добре виражених терас, верхні з яких вкриті лесовими породами. Долини річок тут більш врізані, вони вузьчі, ніж на Поліссі та Полтавській рівнині, і рідко мають ширину, більшу 5 км.

Сумщина – це північно-східний край України і це в значній мірі відбивається на її кліматичних умовах. Порівняно з іншими

областями України для Сумської області характерні найнижчі зимові температури – для січня середня температура становить -7° – -8° . Середня температура липня в межах області – $+19^{\circ}$ – $+20^{\circ}$. Безморозний період має тривалість 145-170 днів. Середня річна кількість опадів на півдні і заході області – 550 мм, на півночі і сході – близько 600 мм. Через територію Сумської області проходить границя між лісовою та лісостеповою зонами. Вона тут нечітка, спостерігається плавний перехід природних показників. Тому в різних схемах районування є суттєві відмінності. Нерідко цю границю проводять через населені пункти Батурин-Кролевець-Лужки, інколи – на південь від неї, по південному краю борової тераси Сейму. Поліська низовинна частина області завжди входить до лісової зони.

Ґрунтовий покрив області неоднорідний. В умовах відносно вологого клімату в межах лісової зони на піщаних та супіщаних відкладах переважають дерново-підзолисті ґрунти. Вони формуються тоді, коли кількість опадів вища, ніж випаровування (при так званому промивному режимі). При цьому вода рухається згори вниз, виносячи з ґрунту

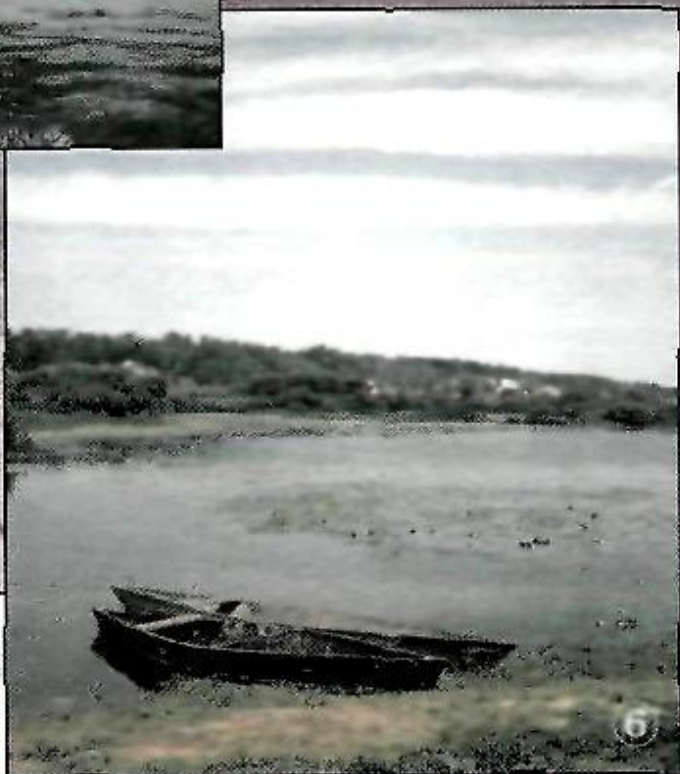
легкорозчинні речовини. В близьких кліматичних умовах, але на суглинкових породах, найчастіше – на лесах, формуються переважно більш гумусовані, багатші сірі лісові ґрунти. Вони займають значні площі на півдні лісової та півночі лісостепової зон. Далі на південь клімат стає все більш посушливим, все частіше трапляються дуже багаті ґрунти із групи чорноземів. Чорноземні ґрунти займають 54,6% території області. Найбільш поширеними в Сумській області є чорноземи типові, які ще називають глибокими чорноземами.

У цьому короткому огляді ми хотіли показати читачам, якими різноманітними є природні умови Сумщини – північно-східного краю української землі. Ці умови забезпечують формування різноманітного рослинного світу, багаті фауни. Про найцінніші і найцікавіші природні ділянки читачі дізнаються з цієї книги. Нині стан природного середовища Сумщини в значній мірі відчуває на собі вплив людської діяльності. Тому особливо актуальними є питання охорони природних комплексів, ландшафтів та біорізноманіття регіону.

* * *

Стан
природного середовища
області

М'який клімат, родючий ґрунт і багаті природні ресурси споконвіку приваблювали сюди людину. В Сумській області слов'янські племена почали селитися ще в залізному і бронзовому віках. Протягом тисячоліть щільність населення безупинно зростала. В даний час населення Сумської області складає 1,4 млн. осіб. Щільність заселення дорівнює 61,5 осіб/км². Правда, за останні роки воно зменшилося на 2%, а сільське населення навіть на 11%. Але це тимчасове явище, викликане економічними складнощами.

Завдяки високій щільності населення і його працьовитості на території теперішньої Сумської області швидко розвивалося сільське господарство, а починаючи з XVIII сторіччя — і промислове виробництво. Паралельно цьому зростав і вплив антропогенної діяльності на природне середовище. Розорювалась цілина в степовій і лісостеповій зонах. Для розширення площі нив і в зв'язку з потребами у деревині вирубалися ліси. До кінця минулого століття щорічно заготовлялось у середньому 595 тис. м³ лісопродукції. Масове вирубування лісів призвело до того, що зараз 25-30 малих рік у літній період цілком пересихають. Загальне виснаження природних ресурсів Сумської області стало особливо помітним у 1980-1990-ті роки, коли індустріалізація всіх видів виробництва досягла свого максимуму.

До кінця минулого сторіччя сільськогосподарські угіддя Сумської області склали приблизно 1632,9 тис. га або 71,9% її території. По розораності території (вона складає 55,4%) Сумська область займає одне з перших місць в Україні, хоча і поступається деяким південним областям. Тут на кожних 100 осіб населення припадає 94,7 га ріллі (рис. 1). Природні кормові угіддя, що використовуються для випасу худоби і для заготівлі сіна, складають 351,7 тис. га або приблизно 21,0% площі

Сумщини. В області за останнє десятиріччя заготовлялось від 43,6 до 181,8 т. лікарських рослин щорічно. Таким чином, різними видами сільськогосподарського користування охоплено більш ніж 90% території. Структуру земель сільськогосподарського користування наведено на рис. 2.

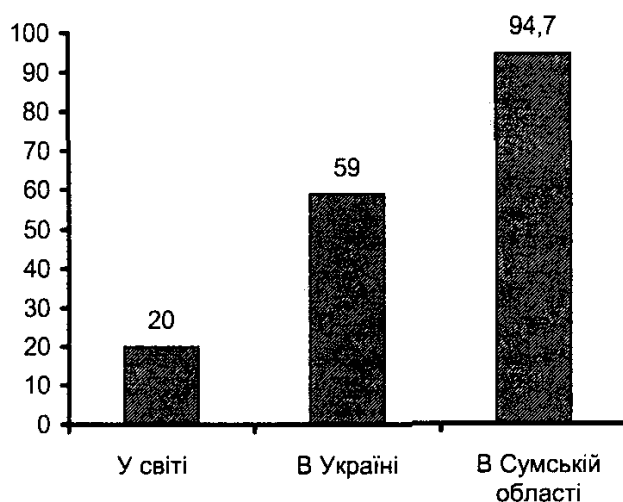

Рис. 1. Площа ріллі, що доводиться на 100 осіб населення, в гектарах

Сільське господарство області спеціалізується на виробництві зернових, цукрових буряків і картоплі. В період 1970-1990 рр. Сумська область одержувала 1314-1633 тис. т. зерна на рік. Частка зернових складала близько 54% всіх посівів. Картоплі вироблялось до 50 тис. т.

На фото: 1 — Меліорація понівечила заплаву Псла (фото М. Осипової); 2 — Невдало прокладені дороги призводять до ерозії схилів (фото Ю. Семенова); 3 — Псел ще в значній мірі зберігся (фото М. Осипової); 4 — У Шалигінському заказнику (фото М. Клестова); 5 — Сільгоспугіддя (фото О. Михайлова); 6 — На Десні (фото О. Михайлова); 7 — Освоєна долина Псла (фото Ю. Семенова).

Хімізація та індустріалізація сільського господарства призвели до широкого використання мінеральних добрив, пестицидів і важкої сільськогосподарської техніки. До 1990 року в ґрунти області вносилося близько 3-6 тис. т. різних отрутохімікатів. На 1 га ріллі припадало 1,5-3,4 кг пестицидів. Це призвело до стійкого забруднення ґрунтів залишками поліхлорпірену, гексахлорану, ДДТ і хлорофосу. Таких забруднених ґрунтів виявилось в Конотопському р-ні – 15%, в Охтирському – 12%, Лебединському – 10%. Правда, в останні п'ять років використання пестицидів (головним чином у зв'язку з їхньою високою вартістю) знижується (рис. 3). Нині головну небезпеку являє не стільки обсяг використання пестицидів, скільки їх неправильне зберігання. Так, за обліком у 1997 р. в області лише 68% складських приміщень для зберігання отрутохімікатів відповідали санітарно-екологічним вимогам. Накопичуються в господарствах заборонені до застосування пестициди. На 1996 р. їх було вже 891,8 т.

Рис. 2. Структура сільськогосподарських угідь в Сумській області

У період інтенсифікації сільського господарства в ґрунти області щорічно вносилося більше 700 тис. т. мінеральних добрив. Це призвело до масштабного забруднення ґрунтів і водою нітратами.

За останні 6 років внесення мінеральних добрив у ґрунти помітно знизилось (рис. 4), що має позитивний вплив на природне середовище в агросфері і створює добрі передумови для одержання в області екологічно чистої продукції. Між тим, зниження кількості внесених органічних добрив (рис. 4) і, особливо, гною призводить до дегуміфікації орних ґрунтів, зниження їх

родючості і викликає збільшення розміру ерозії. Для АПК області одним з найбільш актуальних завдань на початок нового сторіччя стає розробка екологічно безпечної системи внесення мінеральних добрив.

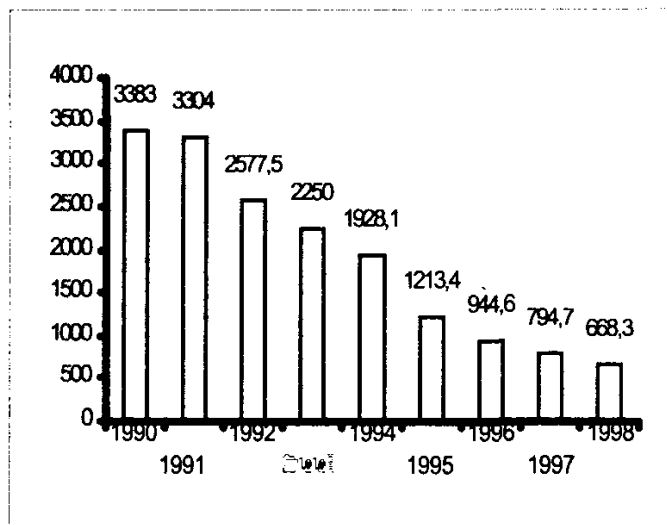

Рис. 3. Динаміка внесення пестицидів по роках (в тонах)

Достатньо гострою залишається проблема забруднення природного середовища відходами тваринництва. Зниження поголів'я худоби в останні п'ять років призвело до зменшення кількості відходів у тваринницьких комплексах, але одночасно зросла частка великої рогатої худоби і свиней, яких розводять на присадибних ділянках, що різко підсилило забруднення відходами тваринництва населених пунктів і безпосередньо пов'язаних з ними територій. В цілому широке розорювання території області, що здійснювалось протягом ХХ сторіччя, а, особливо за роки радянської влади, призвело до істотного порушення ландшафтної рівноваги. Вона виявилась зсунутою в бік земель активного сільськогосподарського користування. Екологічний каркас території виявився надзвичайно тендітним. Тому одним з перших кроків у напрямку збереження природних ресурсів Сумської області є екологічна конверсія сільськогосподарського виробництва, яка була б орієнтована на його екологічну безвідходність і одержання екологічно чистої продукції.

Населені пункти Сумської області, особливо за роки радянської влади, стали центрами інтенсивного промислового розвитку. Переваги в розвитку одержали підприємства хімічної, машинобудівної, харчової і деревообробної промисловості. Зараз їх налічується близько 275. Великі заводи і фабрики споруджено в містах Суми, Шостка,

Конотоп, Тростянець, Охтирка. Не випадково у 1970-1980 рр. Суми входили до числа міст України з найбільш забрудненою атмосферою. Викиди шкідливих речовин до атмосфери тут досягали 700 т. на добу. У Конотопі вони склали 85 т. на добу. В цілому по області до атмосфери в той період викидалося 100-120 тис. т. шкідливих речовин, а неочищених вод зливалось 2,1 млн. м³ на рік.

Зростання чисельності міського населення і розвиток промисловості призвели до того, що одних лише твердих відходів по області за рік

утворюється 668,5 тис. м³. Збільшуються території смітників, засмічуються населені пункти і приміські ліси. Загальний обсяг шкідливих викидів від промислових підприємств у період інтенсивної індустріалізації області у 80-ті роки складав 499,9 – 612,0 тис. т., за станом на 1990 р. він становив 581,6 тис. т. Водовикористання за рік перевищувало 3636,3 млн. м³. До річок та інших водойм скидалося до 2,1 млн. м³ неочищених промислових стоків щороку.

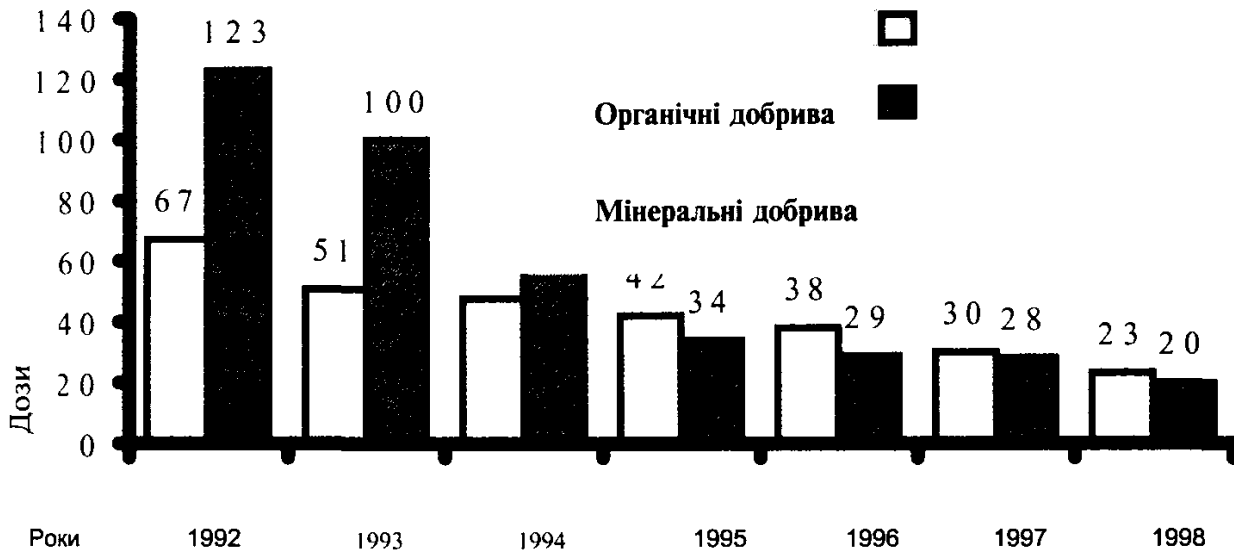

Рис. 4. Динаміка внесення органічних (ц/га) і мінеральних (кг/га) добрив

Сумська область постраждала в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Радіонуклідами було забруднено 11,8 тис. га ріллі і 15,5 тис. га лісів. Забруднені території розташовані здебільшого в Шосткинському і Ямпільському р-нах. Невеличкі ділянки їх були також у Глухівському і Середино-Будському р-нах. На 1996 р. зареєстровано 24,8 тис. осіб, що постраждали через чорнобильську катастрофу, із них 12 тис. – це ліквідатори. В даний час радіаційний фон у Сумській області знаходиться в межах норми, не перевищуючи 15-18 мкр/рік. Виняток складають чотири невеличкі південні ділянки.

Уваги потребують не тільки місцеві

локальні сільськогосподарські й промислові об'єкти Сумської області, які дестабілізують екологічну обстановку. Неприятливо діють на природне середовище й глобальні фактори деградації природного середовища, - трансграничне перенесення шкідливих речовин, яке викликає кислотні опади, руйнування озонового екрану атмосфери, загальне потепління клімату та деякі інші. За останні роки уряд України приєднався до низки міжнародних угод по відновленню і стабілізації природного середовища планети в цілому. Це дає підстави для оптимістичної оцінки майбутнього стану багатств природи, на які територія Сумської області така щедра.

* * *

A black and white photograph of a pond. The foreground is filled with numerous lily pads, some with small white flowers. The water is calm, reflecting the sky. In the background, there is a sandy bank with some sparse vegetation and trees. The overall scene is peaceful and natural.

Дослідники
природи Сумщини

З давніх давен дивовижна й неповторна природа Сумської землі привертала увагу людини. Відомості про ландшафти, рослинний та тваринний світ цього мальовничого краю відображаються в літературних джерелах вже починаючи з XVI століття. Так, свідчення про значне поширення зубрів та їх промисли на Сумщині містяться в Грамоті Івана Грозного, "пожалованной" Новгород-Сіверському монастирю в 1552 році. Про мешкання зубрів та дикої кішки в регіоні згадує в своїй роботі "Опис України" (1650) французький військовий інженер Гійом Левасер де Боплан, який в 1630-1648 рр. будував фортеці на південних кордонах Польщі. В стародавніх архівах можна також знайти дуже цікаві дані про поширення на Сумщині видів, які вже давно зникли навіть з території України, наприклад, сайгаків, чотири екземпляри яких було відправлено в 1754 р. із Глухівського полку до Москви. В "Топографическом описании Малоросской губернии 1798-1800 гг." наводяться відомості про диких тварин Роменського, Конотопського та Глухівського повітів, включаючи навіть земноводних та плазунів.

Початок наукового вивчення рослинного та тваринного світу Сумщини пов'язаний з ім'ям академіка Санкт-Петербурзької Академії наук Йогана Антона Гюльденштедта, який в 1768-1775 рр. проводив вивчення природи півдня Росії і здійснив декілька екскурсій за маршрутом Ніжин-Борзна-Батурин-Алтинівка-Кролевець. Проте систематичне дослідження природи краю розпочалось тільки в XIX столітті після створення і становлення Харківського університету (1805), а згодом і

Київського університету (1834) – центрів розвитку науки в Україні. З середини XIX ст. комплексне дослідження ґрунтового покриву деяких повітів південної частини Сумщини, що входили до складу Харківської губернії, проводив професор Харківського університету Н.Д. Борисяк, який у 1867 р. випустив роботу "О стратиграфических отношениях почв в Харьковской и прилегающих к ней губерниях". Слід згадати і професора Харківського університету І.Ф. Леваківського, що в 1872-1874 рр. провів фізико-географічні дослідження у басейнах річок Сейму, Псла, Сули й Ворскли. Дещо пізніше (в 1885 р.) у басейнах Псла і Сейму працював професор Київського університету П.Я.Армашевський.

Фундатором власне фізико-географічних досліджень Сумщини можна вважати професора Харківського університету О.В. Гурова. Його монографія "Геологическое описание Полтавской губернии" (1888) містила вже детальний оро- і гідрографічний нарис місцевостей нинішньої Сумської області, що відносилась тоді до Полтавської губернії. У 1889-1891 рр. на півдні Росії розпочалися роботи з оцінки земель окремих повітів, у тому числі і території Сумщини. Так, К.Д. Глінкою, учнем В.В. Докучаєва, у 1891 р. було проведено оцінку земель Роменського повіту, а через три роки за редакцією професора В.В. Докучаєва з'явився останній випуск "Материалов к оценке земель Полтавской губернии", де були наведені дані про рельєф, річкову мережу, геологію, ґрунти, клімат і флору тепер південно-західної країни Сумщини.

На фото: 1 – Перевірка стану ландшафтного заказника "Верхньоеманський" (фото О. Михайлова); 2 – Пам'ятник відомому лісоводу В.Д. Огієвському (фото Г. Гаврися); 3 – Обстеження озер Деснянсько-Старогутського НПП (фото М. Клєстова); 4 – Екскурсія до орнітологічного заказника "Журавлиний" (фото Є. Лебеда); 5 – Станція юннатів у смт. Ямпіль готує майбутніх краєзнавців (фото Г. Гаврися); 6 – Осінні польові дослідження в басейні Псла (фото А. Вакала).

Також не можна не згадати академіка Петербурзької і Паризької академії наук О.А. Тилло, який на основі зведення нівелювань створив гіпсометричні карти Європейської Росії (в т.ч. і на територію теперішньої Сумської області). Саме він вперше назвав Середньоруську височину, в межах якої знаходиться значна частина Сумщини. Ця височина деякий час так і називалась — "Средне-Русская возвышенность А.А. Тилло".

В.М. Черняєв

З ботаніків, що працювали в регіоні у середині та кінці XIX століття, найбільш відомим є професор Харківського університету В.М. Черняєв. Дані про 1769 видів рослин, в тому числі і в 6 нинішніх районах області, містяться у зведенні автора "Конспект рослин дикоростучих і тих, що розводяться на окраїнах Харкова та України" (1858). У 1893 р. виходить із друку робота професора А.М. Краснова "Рельєф, растительность и почвы Харьковской губернии", де є дані про болотні масиви регіону. Багато зборів рослин на території Сумщини зробив видатний ботанік-флорист професор Київського університету П.С. Рогович, який проводив дослідження в Чернігівській і Полтавській губерніях протягом 1853-1859 рр. Окремі флористичні збори поблизу Сум, Глухова, Кролевця, Краснопілля були зроблені професором Київського університету, автором "Флори Південно-Західної Росії" (1886) І.Ф. Шмальгаузен. А перше наукове повідомлення про гриби Сумщини зробив професор Київського університету І.Г. Борщов, який у 1867 р. проводив мікологічні обстеження в околицях Кролевця.

Пожвавлення вивчення рослинності півдня Сумщини в кінці XIX та на початку XX століть пов'язане з організацією в 1869 р. при Харківському університеті товариства природодослідників, у збірниках наукових праць якого з'являється низка публікацій про

результати ботанічних досліджень регіону (М.А. Алексеєнко (1893, 1897-1999), Г.І. Ширяєв (1910), К.А. Угринський (1912), К.М. Залеський (1914) та інші).

П.С. Рогович

Тваринний світ Сумщини протягом згаданого періоду вивчало значно менше дослідників-зоологів. Це, насамперед, професор Харківського університету О.В. Чернай, роботи якого (1853, 1869) містять дані про ссавців, птахів та комах регіону. Фауну безхребетних Харківської губернії і, відповідно, півдня Сумщини, в 80-90-х роках XIX століття вивчали такі дослідники, як В.А. Ярошевський (1880, 1882, 1886, 1888), Г. Радкевич (1879) та В.Н. Родзянко (1887, 1888).

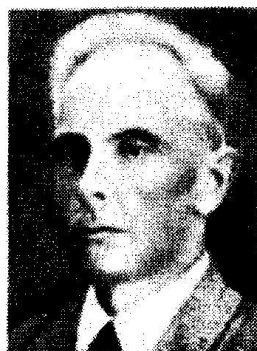

І.Ф. Шмальгаузен

Цінні відомості про птахів південних територій наведені в капітальній праці М.М. Сомова "Орнитологическая фауна Харьковской губернии" (1897), який збирав науковий матеріал протягом майже 20-ти років.

На початку XX сторіччя спостерігається активізація наукових досліджень природи краю, а самі дослідження стають більш систематичними. Так, у фізико-географічному

аспекті було закладено основу для подальших системних досліджень, результатом яких стало фізико-географічне районування території Сумщини. Різноманітні географічні дослідження у межах області були виконані проф. Д.М. Соболевим, який вже в 1936 р. зробив геніальне припущення про існування в області значних родовищ нафти і газу. Видатний український геоморфолог проф. М.І. Дмитрієв, починаючи з 1915 р. протягом більше 40 років вивчав льодовики території Сумщини. Цікавими для цього періоду є роботи К.М. Залеського "Очерк природы и населения Сумского уезда Харьковской губернии" (1915) та В.І. Талієва "Природа и население Слободской Украины" (1918). Особливу увагу ці та інші дослідники довоєнного періоду (Г.І. Ширяєв, Є.М. Лавренко, І.Г. Зоз, А. Гіллер тощо) приділяли цілинному степу Михайлівського кінного заводу графа Капніста. Завдяки їх роботам і рекомендаціям у 1928 р. спеціальною постановою Сумського окружного комітету "Михайлівська цілина" була оголошена заповідником місцевого значення.

В.І. Талієв

Є.М. Лавренко

У 20-30-х роках розгортаються ботанічні дослідження по вивченню лісів Сумської області. Це роботи М.І. Котова (1927), Г.І. Іванова, С.С. Соболева та Є.М. Лавренка (1944), П.С. Погребняка (1928), П.П. Кожевнікова (1928, 1935, 1937), Д.В. Воробйова (1928), В.Є. Шмідта (1928) та ін. Найбільш відомими з них є праці П.П. Кожевнікова "Типологическая карта лесов Украины" (1935) та "Екологічний нарис дубових лісів Лівобережного Лісостепу УРСР" (1937). Лучну рослинність річкових заплав Сумщини в цей період вивчає Д.Я. Афанасьєв; болотну — Ф.Я. Левіна, К. Коваль, І.Г. Зоз, Д.К. Зеров.

В першій чверті ХХ сторіччя було опубліковано ряд зоологічних праць, які містили інформацію про результати досліджень фауни Сумщини. Тут можна згадати роботи В.Г. Аверіна по ссавцях та комах (1915, 1918), П.І. Бєлєцького по молюсках (1918), А.А. Мігуліна по ссавцях (1924), В.М. Артоболевського (1926), М.І. Гавриленка (1929) та С.Матвєєва (1925)

по птахів. У 30-40-их роках дослідження тваринного світу дещо активізуються. Однією з найбільш відомих фауністичних робіт цього періоду є праця проф. М.В. Шарлеманя "Матеріали до фауни звірів та птахів Чернігівської області" (1936).

П.С. Погребняк

І.Г. Підоплічка

Багато зоологів, які в повоєнні роки вивчали фауну України або окремих регіонів Лівобережжя, охоплюють своїми дослідженнями ту чи іншу територію Сумщини: це окремі роботи по теріофауні І.Г. Підоплічка (1929, 1930), Є.І. Решетник (1941), А.А. Мігуліна (1927, 1928, 1936, 1938), В.А. Крижова (1936); по іхтіофауні — Д. Белінга (1935, 1936); по ентомофауні — Г.Б. Мельникова (1948), Є.В. Клокова (1927-1928), А.Р. Кириченко (1930) та ін. В останні передвоєнні роки вивченням ентомофауни Сумської області (що була утворена в 1939 р.) починають займатися також викладачі Сумського педагогічного інституту — М.П. Дядечко (1941, 1965 та ін.) та Т.С. Чупіс (1947, 1954, 1957 та ін.).

М.П. Дядечко

Т.С. Чупіс

У післявоєнний час почався новий період вивчення природи Сумської області. Він відрізняється підвищенням дослідницької діяльності, де значне місце посідають роботи сумських науковців. Фізико-географічні дослідження на цей час концентруються на двох основних напрямках: вивчення покладів корисних копалин і дослідження рельєфу. найвідоміший із сумських дослідників

повоєнного періоду – І.П. Чернецький (доцент, а у 1952-1953 рр. – проректор Сумського педінституту). Він є одним із авторів фундаментальної праці "Геологический очерк Сумской области" (1947), що не втратила свого наукового значення і в наш час.

І.П. Чернецький

С.О. Мулярчук

З інших дослідників можна назвати також харківських геологів, геоморфологів, кліматологів і гідрологів, що працювали в 50-60-ті роки на території Сумщини, зокрема П.І. Гордієва, А.С. Тарана, О.В. Шипчинського, Л.І. Карякіна, М.І. Демченка, Д.П. Назаренка, М.О. Ремезова та ін.

У 60-80-х роках експедиційні дослідження геоморфології Сумщини проводили харків'яни В.М. Нікітін, В.Л. Віленкін, І.Г. Черваньов, В.І. Карпов, Г.О. Білосельська, І.І. Литвин, Д.П. Шапошніков, М.Ф. Хижняк. У цей період було проведено фізико-географічне, ландшафтне та геоморфологічне районування Сумської області. В цій роботі взяли участь професори О.М. Маринич, А.І. Ланько, М.І. Щербань, П.Г. Шищенко та В.М. Пашенко. З врахуванням багатого досвіду попередників, професор Сумського педінституту Б.М. Нешатаєв у монографії "Физико-географическое районирование Сумской области" (1987) запропонував принципово нову схему районування на основі басейнового підходу, яка згодом була дещо уточнена доцентами цього ж інституту О.В. Бовою і П.І. Меркуловим у колективній праці "Атлас Сумської області" (1995). Ця праця, разом з "Физико-географическим районированием Украинской ССР" (1968) і згадана робота Б.І. Нешатаєва є нині головними, найбільш повними зібраннями знань про природно-географічні особливості території Сумщини.

Як у фізико-географічних, так і в ботанічних дослідженнях Сумщини після 50-х років спостерігається активізація наукової діяльності. Певний внесок у цю роботу роблять викладачі кафедри ботаніки Сумського педінституту. Вивчення лікарських рослин та геоботанічні дослідження півночі області в 40-

60-ті роки проводить С.О. Мулярчук, а в 50-60-х роках рослинність лук заплави Псла вивчає І.Н. Литвиненко. Здійснюється планомірне глибоке вивчення рослинності заповідника "Михайлівська цілина", який у 1947 р. набув статусу республіканського значення. Тут вивчають флору С.С. Харкевич (1956), З.А. Саричева (1970); проводять геоботанічне картування з 1956 по 1991 рр. Г.І. Білик, В.С. Ткаченко та Н.С. Парохонська; мікологічні дослідження - С.Ф. Морочковський (1958) і К.К. Карпенко (1980); лишайники вивчає О.М. Байрак (1987), мохи – М.Ф. Бойко (1981), водорості – З.І. Ветрова. Протягом 50-60-х років у різних районах області працюють флористи та геоботаніки Д.І. Сакало (1950), А.І. Барбарич (1955), Г.Ф. Бачурина (1964) та інші. Зведені відомості про болота Сумщини представлені в монографії Г.Ф. Бачуриної "Торфово-болотний фонд УРСР, його районування та використання" (1973). Відомості про болота Лебединського р-ну містяться і в роботі викладача Сумського педінституту М.Г. Тельпухова (1990).

І.Н. Литвиненко

Г.І. Білик

Продовжують дослідження лук Сумщини Д.Я. Афанасьєв, Ю.Р. Шеляг-Сосонко, Л.С. Балашов, Л.М. Сипайлова, В.А. Соломаха. В 70-80-ті роки ліси області вивчають В.К. М'якушко (1972, 1978), Ю.Р. Шеляг-Сосонко (1971, 1974), Ф.О.Гринь (1957), Я.П. Дідух та інші (1984). Реліктам рослинного світу Сумщини присвячує свої роботи О.П. Мринський (1968, 1970).

Дослідження водоростей у 80-ті роки на території області проводять П.М. Царенко (1983, 1984, 1988), Г.М. Паламар-Мордвінцева (1984), Л.О. Рундіна (1988). З 1972 р. проводиться планомірне вивчення пластинчатих і трубчастих шапникових грибів північного сходу Лівобережної України, за результатами якого в 1988 р. К.К. Карпенко захищена кандидатська дисертація. З 1998 р. паразитні мікроміцети області вивчає О.І. Гаврило (1988, 1999). Спорадичні збори

мікологічного матеріалу проводять М.Я. Зєрова (1935, 1959, 1966), С.П. Вассер (1980), І.О. Дудка (1968 та ін.), В.П. Гелюта (1989), А.С. Бухало (1961) та ін. Лишайники Лівобережного лісостепу вивчає О.М. Байрак (1993).

Важливою віхою в розвитку ботанічних досліджень Сумщини стало відкриття Сумського філіалу Харківського сільськогосподарського інституту (згодом Сумського сільськогосподарського інституту, нині – Сумського державного агроуніверситету) та створення в ньому в 1980 р. кафедри ботаніки, яку очолив доктор біологічних наук, професор Ю.А. Злобін. Випускники Сумського педінституту в значній мірі поповнили ряди викладачів згаданого вузу, а згодом і аспірантів, якими керував і керує Ю.А. Злобін. Серед них – І.Б. Сухий, М.Г. Баштовий, В.Г. Скляр, Л.М. Бондаренко та ін. Окрім традиційних популяційних робіт, в останні роки дослідження ботаніків ВУЗу були зорієнтовані на удосконалення мережі природно-заповідних об'єктів Сумщини, зокрема, вивчення стану рослинності новоствореного Деснянсько-Старогутського НПП (Панченко, 1998, 1999; Родінка, Панченко, 1998; Скляр, 1998). Вивченням природно-заповідного фонду Сумщини і поширенням рідкісних рослин в 1993, 1994, 1998 і 2000 р. займаються також викладачі кафедри ботаніки Сумського педінституту К.К. Карпенко, В.П. Вакал, О.С. Родінка, за рекомендаціями яких у 90-ті рр. створено декілька нових об'єктів ПЗФ області. Протягом 1989-1992 рр. виконується робота по вивченню природних ресурсів лікарських рослин Сумщини під науковим керівництвом доцента кафедри ботаніки Сумського педінституту К.К. Карпенко. Крім того, в цій роботі брали участь фахівці Сумського сільськогосподарського інституту, Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного, Харківського фармацевтичного інституту та Червононотростянецької лісової дослідної станції (Родінка, Карпенко, 1994; Бережний, 1994; Троценко, 1994; Карпенко, Гончарова та ін., 1990; Карпенко, Закорко та ін., 1994).

З кінця 80-х років обстеження природно-заповідного фонду Сумщини проводить під керівництвом док. біол. наук проф. Т.Л. Андрієнко Міжвідомча комплексна лабораторія наукових основ заповідної справи НАН України та Мінекобезпеки України. Співробітниками лабораторії за участю С.М. Панченка та Г.Г. Гаврися підготовлені наукові обґрунтування для створення Деснянсько-Старогутського НПП та низки заказників загальнодержавного значення.

Зоологічні дослідження Сумської області з 50-х рр. 20 сторіччя до нашого часу також займають значне місце у вивченні природи

краю. Це, в першу чергу, стосується вивчення ентомофауни регіону. Різні групи комах вивчають у 50-60-ті роки М.Т. Божко (1950, 1953), В.О. Мамонтова (1955, 1959, 1964), Д.С. Шапіро (1950, 1952, 1966), Н.І. Нестеренко (1959), проф. С.І. Медведєв (1957), В.І. Примальський (1959), В.М. Логвиненко (1957), Є.М. Терезникова (1963), В.М. Єрмоленко (1964) та багато інших. Гідробіонтів Сумщини вивчають А.Л. Путь (1954, 1956, 1957), І.П. Луб'янов (1956), В.В. Поліщук, В.М. Черноусова та Є.П. Штідельман (1962), М.Ф. Поліванна (1964), В.В. Гурвіч (1964) та ін.

Вивченням інфузорій у водоймах Сумської області з 70-х років займається доцент кафедри зоології Сумського педінституту В.М. Кравченко. Наприкінці 80-х років активізується дослідницька робота по вивченню гідрофауни річок Сумщини, у якій брали участь Р.В. Бабко, В.В. Триліс, Д.Є. Кондратенко та Ю.Ф. Громова.

Початок вивченню фауни павуків поклали дослідження доцента Сумського педінституту В.А. Гнелиці.

Значне місце у вивченні фауни Сумщини в 70-90-х роках займають ентомологічні дослідження. В опублікованих роботах А.П. Блажієвської (1971), Т.В. Крижанівської (1972), Т.Г. Жданової (1977) та інших автори посилаються на збори окремих груп комах з Сумської області. З окремих робіт по Сумщині можна згадати праці В.І. Піскунова (1973), Л.Я. Сероуса (1984), О.А. Петрусенка і А.М. Дериземлі (1992), І.Н. Синиці і В.М. Кравченка (1998) та ін. Частина публікацій присвячена результатам вивчення фауни безхребетних біологічного стаціонару Сумського педінституту та прилеглих територій (Вакалівщина: до 30-річчя біостанції Сумського педінституту. Збірник наукових праць. – Суми, 1998).

У 50-ті та наступні роки окремі дослідники займаються вивченням фауни та екології ссавців: мисливських тварин вивчають Є.Д. Крайнев (1971), М.Є. Матвієнко і В.В. Кушніренко (1973); мишовидних гризунів – В.О. Межжерін (1954, 1959, 1960), О.В. Петров та Г.І. Шматко (1957). У 70-ті роки з'являється перше повідомлення про знаходження в області хохулі звичайної (Н.В. Сердюк), а Г.М. Панов в 1976-77 рр. встановлює її присутність у заплавах озер р. Сейму. З кінця 80-х років вивченням ссавців області займається викладач Сумського педінституту І.Р. Мерзлікін. Окремі відомості про ссавців Сумщини в 90-ті роки висвітлені також у працях І.В. Загороднюка (1991, 1996), Г.М. Панова (1990), С.М. Жили (1997), М.П. Книша (1996), Г.Г. Гаврися (1999) та ін.

У 50-ті роки з'являється і ряд публікацій, які містили інформацію про птахів Сумщини

І.Б. Волчанецький, 1950; О.Б. Кістяківський, 1952; В.В. Пархоменко, 1958; Б.А. Галака, 1966; В.П. Жежерін, 1968). З 1958 до кінця 60-х років здійснюються численні експедиції в різні райони Сумщини випускником, а згодом — викладачем, доцентом і зав. кафедрою зоології Сумського педінституту М.Є. Матвієнком. Результати цих досліджень викладені в численних працях, що були надруковані з кінця 60-х по 90-ті роки. У 1967 р. за його ініціативою у лісах Сумського лісгоспу в урочищі "Вакалівщина" був створений зоологічний стаціонар для наукових досліджень і польових практик студентів природничо-географічного факультету, із числа яких згодом вийшло нове покоління орнітологів — М.П. Книш, Є.О. Лебідь та ін.

У 70-ті роки починає орнітологічні дослідження випускник природничого факультету Сумського педінституту, асистент, згодом доцент кафедри зоології М.П. Книш. Він плідно працює над вивченням фауни і екології птахів та інших груп хребетних тварин (земноводних, плазунів) Сумщини, про що свідчить наявність значної кількості публікацій.

В 70-80-тих роках дослідженням птахів в області займались також орнітологи В.М. Грищенко (1985), В.П. Белік (1977, 1986), І.С. Мітяй (1985), О.Ф. Головач і А.В. Дикий (1986) та інші. Куликів області з 90-х років вивчає викладач Сумського педінституту Є.О. Лебідь — резуль-

татом цих досліджень стало понад 30 наукових робіт. У 90-ті роки підводить підсумки своєї довголітньої дослідницької роботи орнітолог-аматор В.Т. Афанасьєв, які увійшли до зведення "Птицы Сумщины" (1998). В останнє десятиріччя орнітофауни Сумщини вивчали також В.П. Белік (1998), Г.Г. Гаврись (1992, 1996, 1999), В.М. Грищенко (1992, 1993, 1997, 1999), Ю.В. Кузьменко (1998) та інші. З 1996 р. директор Наукового Центру досліджень з проблем заповідної справи Мінкоресурсів України М.Л. Клестов очолює експедиції зоологів у північні райони Сумщини для наукового обґрунтування створення Деснянсько-Старогутського НПП. Результатом досліджень стала робота "Нариси фауни хребетних тварин проєктованого національного природного парку "Деснянсько-Старогутський" (Клестов, Гаврись, Кузьменко, Новік, 1998).

За завданням держуправління екобезпеки у Сумській області у 1993-1994 рр. М.П. Книш та В.М. Кравченко вивчали в Сумському, Недригайлівському і Роменському р-нах поширення видів тварин, занесених до Червоної книги України.

Слід відзначити, що в останні роки, завдяки фінансовій підтримці з боку Мінкоресурсів України, значно пожвавішали наукові роботи, пов'язані з різними аспектами вивчення біологічного та ландшафтного різноманіття.

* * *

**Рослинний світ
нашого краю**

ВІД ПОЛІССЯ ДО ВОРСКЛИ

Сумщина – зелений край, у якому природна рослинність ще збереглась на значних площах. Територія області поділена на дві частини – лісову, меншу та вужчу, і лісостепову – більшу та ширшу. В геоботанічному районуванні межу між лісовою та лісостеповою зонами проводять по долині Сейму – а точніше – по південній границі його лівобережної борової тераси.

В північній, лісовій частині області за рослинним покривом чітко виділяється дві ділянки. Крайня північ знаходиться в межах Поліської низовини, вона є східною частиною Українського Полісся. Тому, як це властиво Поліссям взагалі, тут переважають соснові та дубово-соснові ліси. Світлі сухі соснові ліси тут здебільшого зеленомохові, з килимом своєрідних лісових мохів. Але чимало і більш зволжених соснових лісів – чорницевих та молінієвих, що трапляються переважно у зниженнях. Дубово-соснові ліси, в яких дуб і сосна утворюють здебільшого різні яруси, мають підлісок із ліщини. В їх травостой, звичайно, переважає висока та показна папороть – орляк. Широколистяних лісів тут, як і в цілому на Лівобережному Поліссі, мало. Це переважно дубові ліси з домішкою осики та берези, зірочникові та яглицеві.

Заболоченість поліської частини області складає близько 4%. Вона менша, ніж заболоченість Полісся в цілому, проте вища, ніж на решті території Сумщини. Болота знаходяться переважно в заплавах численних

малих річок – Івотки, Свеси, Осоти та інших. Серед боліт переважають низинні (евтрофні), тобто болота багатого живлення. На них панують осоки, інколи на покриві із зелених мохів. Значну площу в поліській частині області займають луки. Найбільші площі їх зосереджені в заплаві Десни. Тут виявлений комплекс так званих справжніх лук на ділянках з помірним зволоженням і мінеральними ґрунтами (із переважанням стоколосу безостого, пірїю повзучого, мітлиць велетенської та тонкої, костриці червоної), болотистих лук на вологих ділянках знижень із мулуватими ґрунтами (із переважанням мітлиці повзучої, осоки гострої, очеретянки), торф'янистих лук із оторфовілими вологими ґрунтами (із переважанням щучника дернистого, мітлиці собачої, осоки звичайної).

В південній частині лісової зони розташовані західні відроги Середньоросійської височини. Тут переважають широколистяні ліси – дубові та липово-дубові з кленом гостролистим, ліщинові із типовими лісовими рослинами у трав'яному покриві – такими, як яглиця, зірочник ланцетовидний, осока волосиста. Соснові та дубово-соснові ліси знаходяться тут на піщаних терасах річок. У травостой їх переважають злаки та світлолюбні види різнотрав'я.

Луки на цій території займають значні площі та зосереджені в заплавах річок. Тут переважають справжні луки із пануванням лисохвосту лучного, костриці лучної, мітлиць велетенської. Болотисті та торф'яністі луки тут займають меншу площу, ніж на Поліссі.

На фото: 1 – Медунка вузьколиста (фото В. Онищенка); 2 – Водна рослинність на одному з озер Деснянсько-Старогутського НПП (фото О. Михайлова); 3 – Березняк на болоті (фото М. Клєстова); 4 – Залишок ковилового степу у балці в Лебединському р-ні (фото Ю. Семенова); 5 – Заплава Сейму (фото О. Михайлова); 6 – Півники сибірські (фото В. Онищенка); 7 – Лучне різнотрав'я (фото М. Баштового); 8 – Конвалія травнева (фото О. Михайлова);

Поруч із луками в заплавах трапляються болота, низинні, переважно трав'яні — осокові та очеретяно-осокові. Лише зрідка по терасах річок можна побачити болота в улоговинах — так звані "болота-блюдця", із біднішим мінеральним живленням і покривом із сфагнових та гіпнових мохів. На крутих схилах річкових долин та ярів, там, де відслонюється крейда, трапляються невеликі ділянки степової рослинності.

В лісостеповій зоні навіть у минулому переважали не ліси, а лучні степи на родючих чорноземах. Тут, поблизу північної межі свого поширення в Україні, степи переважно лучні, в них ще немає багатьох південних видів. Ці степи нині майже не збереглися, чорноземи майже повністю розорані. Проте, і тут є декілька видів ковили, шавлій, різноманітним і яскравим є степове різнотрав'я. В улоговинах тут розвиваються засолені луки. Значно зменшилась і площа лісової рослинності. Ліси тут переважно дубові з участю та співдомінуванням липи та клена гостролистого. Вони приурочені здебільшого до сильно почленованих ярами та балками високих правих берегів річок.

Дещо інший характер має рослинність на лісостепових відроггах Середньоросійської височини в східній та південно-східній частинах лісостепового відрізка області. Тут кліматичні умови Лісостепу поєднуються із високою розчленованістю рельєфу. Ліси та лучні степи вкривали колись ці землі, проте, лучні степи тепер майже повністю розорані. Нині серед природної рослинності переважають широколистяні ліси. Це в основному липово-дубові та кленово-липово-дубові ліси із типовими для них переважаючими видами травостою — зірочником ланцетовидним, осокою волосистою, яглицею. Чисті дубові ліси з підліском із ліщини трапляються на плескатих вирівняних ділянках межиріч та на пологих схилах балок, а на борових терасах Псла, Ворскли та інших лісостепових річок поширені дубово-соснові ліси орлякові та злаково-різнотравні. Дещо іншим стає характер лук. Серед заплавних лук переважають остепнені (з домінуванням келерії Делявіня, характерної саме для цих умов) та справжні (стоколосу безостого, пирію повзучого тощо). Участь торф'янистих лук значно менша, а серед болотистих переважають луки бекманії звичайної, рослини, характерної для заплав Лівобережжя України.

Таким чином, на території Сумщини можна виділити чотири відмінних за рослинним покривом частини:

- 1) поліську;
- 2) відрогів Середньоросійської височини у лісовій зоні;

- 3) лісостепову рівнину;
- 4) лісостепових відрогів Середньоросійської височини.

Якщо ближче познайомитись із типами рослинності області, слід відзначити переважання серед них лісової рослинності, поширення лучної, болотної та водної рослинності переважно в заплавах, фрагментарне поширення невеликих ділянок степової рослинності.

ЗЕЛЕНІ ШАТИ ЛІСІВ

У минулому, до інтенсивного освоєння земель людиною, ліси вкривали близько половини території Сумщини. Протягом останньої тисячі років їх площа, як і в цілому в Україні, скоротилася приблизно втричі, але, незважаючи на це, ліси залишаються переважаючим за площею типом природної рослинності. В наш час лісами вкрито близько 17% області, це дещо більше, ніж у середньому по Україні (14%).

Ліси з переважанням у деревостані сосни звичайної дуже поширені в Сумській області і займають майже половину загальної площі лісів. Піщані ґрунти найбільше поширені в поліській частині Сумщини, тому й соснові ліси, які пов'язані з піщаними ґрунтами, найбільш характерні саме для цієї частини області. В їх складі можна виділити чисті соснові, у деревостані яких немає істотної домішки інших порід, крім берези, та дубово-соснові ліси, які пов'язані з багатшими ґрунтами. Лісогосподарська діяльність дещо змінила співвідношення різних видів дерев у деревостані, наприклад, на місці мішаних лісів часто створювалися чисті соснові культури.

Підлісок у чистих соснових лісах рідкий. У залежності від вологості ґрунту соснові ліси утворюють ряд добре відмінних угруповань. Найсухіші ділянки піщаних ґрунтів часто займають лишайникові соснові ліси. Трав'яний покрив у цих лісах рідкий. У ньому зростають верес, брусниця, осока колхідська, нечуй-вітер волохатенький, келерія сиза тощо.

Верес — невибаглива рослина з вузькими жорсткими листочками. Такі листки є пристосуванням проти втрати рослиною води, адже верес зростає здебільшого на сухих ґрунтах. Верес квітує пізно, в кінці літа, недарма і місяць, який відкриває осінь, зветься вереснем. У цей час верхні гілочки рослини вкриваються безліччю рожевувато-бузкових квіточок, привабливих для бджіл. Верес — цінний медонос, його квіти мають багато нектару. Проте, вересовий мед, оспіваний в англійській літературі (на

Британських островах чимало вересових пустищ), є гіркуватим і терпкуватим.

Брусниця протягом року майже не змінює свого вигляду. Це – вічнозелений чагарничок, який виходить з-під снігу навесні зеленим. Квітує вона наприкінці весни. Невеликі, вишуканої форми квіти брусниці малопомітні в лісі, проте наприкінці літа яскраво виділяються її червоні ягоди із своєрідним смаком. Багато хто знає, що ягоди брусниці можуть довго зберігатись – вони містять бензойну кислоту.

Лишайники, які вкривають у сухих лісах як ґрунт, так і стовбури дерев, сірувато-сріблястого кольору, дуже різноманітні за своєю формою – вони схожі на невеликі розгалужені куштики, інколи мають форму платівок, кірочок. Це – найменш вибагливі до ґрунту рослини, вони першими селяться не лише на пісках, а й на скелях. Проте, вони дуже чутливі до забруднення атмосфери і є індикаторами чистого повітря. В соснових лісах зеленомохових переважають лишайники, що належать до роду кладонія. Якщо їх уважно розглянути, помітиш, що вони схожі на чудернацьке деревце, гілки якого догори стають тоншими і на кінчиках волосовидні. Соснові ліси лишайникові на Сумщині трапляються зрідка. Це – північні угруповання, які знаходяться тут на південній межі свого поширення, далі на південь вони трапляються на терасах річок.

Найпоширенішими на Сумщині є соснові ліси середнього зволоження ("свіжі соснові ліси"). Вони характеризуються значним розвитком зелених мохів, які часто утворюють суцільний килим. Серед мохів у найбільшій кількості трапляються плевроцій Шребера та дикран зморшкуватий. У трав'яному ярусі зеленомохових соснових лісів найчастіше зустрічаються смовдь гірська, брусниця, перестріч лучний, осока вереснянкова, ожика волосиста, квасениця звичайна. У більш вологих умовах переважає чорниця, при цьому зберігається густий покрив зелених мохів. В розрідженому підліску чорницевого лісу переважає крушина. Характерним видом вологих соснових лісів є молінія голуба – високий злак, висота якого часто перевищує 1 м. Чорниця є напівчагарничком, зимує вона у вигляді зелених гранчастих гілочок, нижня частина яких зберігається під сніговим покривом, а верхня – відмерзає. Листя чорниці живе недовго, від весни до осені, а далі відпадає на зиму. Мало хто звертає увагу на блідо-зелені квіти чорниці, а вони оригінальні, кулясті, неначе воскові, і звисають, неначе ліхтарики. Чорниця – дуже корисна рослина, її ягоди, зокрема, поліпшують зір (недарма її називають "ягодою

космонавтів"), як лікарська сировина вживаються і пагони чорниці.

Квасениця звичайна – тендітна рослина із листками, схожими на листки конюшини і дуже кислими на смак – вони містять щавелеву кислоту та вітамін С. Німці називають цю рослину "кисла конюшина". Білі ніжні квіти квасениці добре помітні, підіймаються на тоненьких стеблинках.

Одинарник європейський, як і чорниця, брусниця, квасениця, є мешканцем північних лісів. Це зовсім незвичайна невелика рослина – листки її зібрані у верхній частині тоненького стебла, їх звичайно буває сім. Наприкінці весни в одинарника з'являються квіти – на кожній рослині лише по одній – звідси і його назва. В квітці, як правило, сім пелюсток. Отже, ця рослина має по сім листків, пелюсток, а також чашолистків та тичинок – не дарма російська назва його "седмичник". Неподалік від нього можна побачити веснівку дволисту, яка схожа на всім відому конвалію у мініатюрі. Квітнуть вони майже одночасно, наприкінці весни. Тому рослина і називається веснівкою, а російська назва її – "майник двулистный". Рослина привертає увагу своєю вишуканістю, мініатюрністю, а восени – яскравими червоними ягідками. Вона часто зростає великими групами.

У лісостеповій зоні на борових терасах річок велику площу займають сухі соснові ліси з переважанням у травостойі злаків – куничника наземного, костриці овечої, келерії сизої та інших.

Характерними рослинами соснових лісів є плауни. В Сумській області, в основному в її північній частині, зростають плаун булавовидний, діфазіаструм Зейлера, плаун річний (інша назва – плаун колючий), діфазіаструм сплюснутий, баранець звичайний. Три останні види занесені до Червоної книги України.

Наукова назва роду плаун (*Lycopodium*) означає в перекладі "вовча лапа". І дійсно, найбільш поширені види – плауни булавовидний і колючий, гони яких густо вкриті вузьким жорстким листям, дійсно нагадують лапи звірів. Повзучі стебла цих плаунів досягають інколи декілька метрів у довжину, прикріплюючись подекуди до землі. Є і плауни, які не стеляться – наприклад, приземкуватий плаун-баранець. А діфазіаструм має вигляд зеленого віяла, яке підіймається із землі. Всі плауни – стародавні рослини, які слід берегти.

З сосновими лісами пов'язані місцезростання рослин з родини грушанкових. Це – грушанки мала та круглолиста, ортілія однобока, зимолюбка зонтична. Плауни, грушанкові, брусничні та багато інших рослин

соснових лісів є бореальними видами, тобто північними рослинами, поширеними в основному в зоні хвойних лісів. На території Сумської області більшість з них знаходиться на південній границі ареалу. На Сумщині вони набагато частіше трапляються на Поліссі, ніж у південній частині області.

Більш багаті, ніж під сосновими лісами, ґрунти займають ліси, в яких з сосною співдомінують широколистяні дерева, найчастіше дуб звичайний. У цих лісах, на відміну від чистих соснових лісів, часто добре розвинений ярус чагарників, у якому найчастіше переважає ліщина. В трав'яному ярусі дубово-соснових лісів зростають і переважають перестріч гайовий, конвалія травнева, осока пальчаста, а інколи і типові види широколистяних лісів, наприклад, копитняк європейський. Дуже характерним видом дубово-соснових лісів, який часто домінує, є орляк – висока папороть з трійчастими листками.

Найбільш характерними для лісостепової частини Сумщини, як і для Лівобережного Лісостепу взагалі, є складної будови широколистяні ліси із дубом, кленом гостролистим, липою. Такі ліси притаманні широколистянолісовій та лісостеповій зонам Східної Європи, в Середній Європі вони трапляються лише спорадично. Деревостан у цих лісах двоярусний. Перший поверх лісу (ярус) формують дуб і липа, нерідкою є домішка ясена, особливо на терасах річок. Другий ярус створює липа, трапляються в ньому клени польовий і татарський. Ліси ці темні, густі, влітку лише поодинокі сонячні промені пробиваються через шати дерев. Тому і ярус чагарників – підлісок – у цих лісах звичайно розріджений, у ньому переважає ліщина, трапляються бруслини бородавчаста та європейська, свидина. Травостій влітку – одноманітно-зелений із переважанням звичайних видів широколистяних лісів – осоки волосистої, яглиці, зірочника ланцетовидного, часто трапляються копитняк, підмаренник звичайний, медунка темна, купина багатоквіткова, вороняче око звичайне. Зате навесні, коли ще не розкрилося листя на деревах, суцільні яскраві килими утворюють в таких лісах рослини-ефемероїди. Лише на 2-3 тижні з'являються вони над поверхнею землі і встигають за цей час і вирости, і розквітнути, і дати насіння. Вони поспішають – світлий і відносно теплий період у лісах є нетривалим.

Найбільшу роль у весняний період в травостой відіграють рясні ущільнений та порожнистий, анемона жовтецева. Анемона жовтецева із яскраво-жовтими квітами, що дійсно нагадують квіти жовтеців, – невисока рослина з трьома дуже розсіченими листками. Інші ефемероїди – рясні – не дарма отримали

свої назви – зростають вони рясно, утворюючи барвисті килими. Якщо весна тепла, рясні, появи яких так чекають люди (недарма кажуть "мені вже рясту не топтати"), відцвітають дуже швидко. Із стручечковидних плодиків висипається чорне блискуче насіння із білими м'ясистими придатками, які приваблюють мурах, що розносять насіння по лісу. Рясні ущільнений нижчий, завжди з бузковими щільними суцвіттями. Рясні порожнистий більш високий, показний, а квіти у нього бувають як білі, так і бузкові. На жаль, цей гарний рясні страждає від збирання на букети і скорочує своє поширення біля великих населених пунктів. У вологіших місцях, часто в днищах балок, домінує пшінка весняна. Її квіти дещо нагадують квіти анемони жовтецевої, але мають загострені пелюстки, а листки у неї, на відміну від анемон, цілісні, майже круглі. На Сумщині зростають два види синьооких пролісок – дволиста, що йде із заходу, і сибірська із нахиленими поодинокими квітами – вид східної Європи. Проліска дволиста в області є рідкісною рослиною.

У темних широколистяних лісах області, особливо на відрогах Середньоросійської височини, де є чимало ярів – своєрідних схованок рідкісних видів, трапляються реліктові рослини – залишки флори стародавніх часів. Це лунарія оживаюча – висока рослина із оригінальними овальними плодами-стручками, папороть страусове перо, а також високий злак, який так і називається – костриця найвища та зірочник гайовий.

Чисті дубові ліси займають меншу площу. В них, як правило, добре розвинутий підлісок, в якому переважає ліщина, у вологіших місцях – крушина або черемха. На півдні Сумщини характерним для підліску є клен татарський. Чисті дубові ліси характеризуються найбільшим видовим багатством – тут багатші, ніж під сосновими лісами, ґрунти і водночас багато світла. Дубові ліси мають широку екологічну амплітуду – розвиваються на ґрунтах різної вологості та різного багатства, це обумовлює велике їх різноманіття. В так званих "підборових" дібровах, які розвиваються на відносно бідних ґрунтах, нерідко зустрічаються види, оптимум яких знаходиться в соснових та мішаних лісах – зіновать руська, дрік фарбувальний та інші. Характерними видами дубових лісів є перстач білий, буквиця лікарська, герань криваво-червона, смовдь оленяча, перлівка поникла, круціата гола.

Перстач білий у народі називають п'ятипал – адже у нього п'ять цікавих листочків – біля вершини зазубрених, а нижче цілокраїх. Білим цей вид перстача називають за його великі білі квіти, які дещо нагадують

квіти суніць. П'ятипал – одна з найцінніших лікарських рослин. Цілющою рослиною є і буквиця. У вологіших місцях у дубових лісах зростають перстач прямостоячий (калган), вербозілля звичайне, молінія голуба, кунічник очеретяний, квасениця звичайна. В дубових лісах лісостепу зростають такі види, як півники угорські, ломиніс прямий, вероніка сива, конюшина гірська, гадючник звичайний, осока Мікеля, маруна шиткова, віхалка гілляста, латук Ше. Трапляються ділянки з переважанням у трав'яному покриві осоки гірської, осоки кореневищної. Частина цих видів, крім дубових лісів, характерна також для лучних степів. Дубові ліси з переважанням в травостойі осоки гірської та осоки кореневищної є рідкісними в Україні.

Серед рідкісних видів, поширення яких обмежене в основному широколистяними та мішаними лісами, – лілія лісова та низка видів орхідних. Серед орхідних найчастіше в лісах можна побачити гніздівку звичайну, коручку морозниковидну, зозуліні сльози яйцевидні, любку дволисту.

Вільхові ліси (з вільхи чорної) займають дуже вологі і багаті ґрунти. В деяких угрупованнях з переважанням цього дерева вода може стояти навіть влітку і тому найбільш вологі ділянки вільшняків відносять до боліт. У них, як і на трав'яних болотах, може відбуватися відкладання торфу. В найменш вологих вільшняках у трав'яному ярусі та в підліску зростають та переважають види, які є звичайними і в дубових лісах, – яглиця, квасениця, ожина, безщитник жіночий, ліщина, дуже часто домінує кропива жабрійолиста. В обводнених вільхових лісах у травостойі часто переважають осоки. Травостой тут мозаїчний. Менш вологолюбні рослини – вербозілля звичайне, смовдь болотна, гадючник в'язолистий, осока дерниста, безщитник жіночий – зростають на підвищеннях при основі стовбурів вільхи, а в обводнених мочажинах знаходяться осока прибережна, очерет звичайний, півники болотні, частуха подорожникова, образки болотні, осока гостровидна. Часто, особливо на Поліссі, трапляються папоротеві вільшняки, в травостойі яких переважає папороть теліптерис болотний.

Після вирубування соснових, мішаних та дубових лісів утворюються березові, а на багатших ґрунтах, як правило, на місці дубових лісів – осикові ліси. Вони не є стійкими. Протягом 50-100 років осика та береза змінюються більш довговічними породами.

У заплавах річок зустрічаються ліси з переважанням верб – білої та ламкої та тополі чорної (осокопу). Крони у верб та осокорів негусті, вони пропускають багато світла. Тому в цих лісах часто домінують світлолюбні види,

які зростають на заплавах луках – мітлиця повзуча, кунічник наземний, пирій повзучий, також поширена тут ожина сиза. Вербі – швидкоростучі дерева. Вони першими з дерев освоюють нові ділянки суші, що з'являються внаслідок діяльності вод у заплавах річок. У той же час вони недовговічні і, здебільшого, змінюються осокоревими (чорнотоплевими), в'язовими, а пізніше – дубовими лісами.

Таким чином, географічне положення області обумовлює різноманіття і багатство її лісової рослинності. Чимало її ділянок нині знаходиться під охороною. Розповідь про них – далі в цій книзі.

РОСЛИННИЙ СВІТ ЗАПЛАВ

Тисячоліттями формують річки свої долини, в яких річкові тераси утворюють складну геоморфологічну систему. Наймолодшими ділянками річкових долин є заплави. Щорічно або періодично вони затоплюються повеневими водами, які несуть із собою поживні речовини. Заплави – динамічні, нестабільні утвори, людина ще додає до того свій вплив. Вона осушує заплавні болота, спрямовує русла річок, створює водосховища, вирубує чагарники та молоді дерева, викошує луки. Тому заплави нині дуже змінюють своє обличчя. Але незмінною лишається їх характерна ознака – мозаїчний, строкатий характер рослинності, адже саме такими є природні умови заплав. Заплави мають свій внутрішній мікроклімат, вологе і більш прохолодне середовище. Між рослинними комплексами заплав різних природних зон різниця менша, ніж між рослинністю межиріч. Проте, різниця ця існує. При загальній подібності рослинності заплав Сумщини у лісовій та лісостеповій зонах між ними є і певні відмінності, адже в напрямку з півночі на південь зростають засолення ґрунтів і посушливість клімату.

У заплавах річок лісової зони – Десни, Сейму та їх приток, таких як Клевень, Обеста, Вир, і нині досить значні площі займає лісова і чагарникова рослинність. Адже первинною рослинністю тут була саме лісова, лише на дуже обводнених місцях, де не могли рости дерева, формувались болота. Людині потрібні були трав'яні угруповання для сінокосіння і випасання, вона знищувала ліси й чагарники, на їх місці розвивались луки. У деяких заплавах ліси нині зовсім не збереглися. Проте, в лісовій зоні Сумщини, подекуди в заплавах лісів ще чимало. Особливо це стосується заплави Сейму. Раніше вона суціль була вкрита широколистяними лісами з пануванням дуба звичайного. В притерасі –

там, де заплава переходить у надзаплавну терасу, раніше тягнулись смуги вільшняків із вільхи чорної. Вони виконують роль своєрідного екологічного бар'єру. Шар торфу, сформований ними, поглинає шкідливі сполуки, утримує воду. Цікаве дерево вільха — росте на вологих ділянках, але любить, щоб нижня частина стовбура не стояла у воді. Вільха неначе підіймається навшпиньки, формуючи пристовбурні підвищення. Під наметом вільхи добре почувають себе високі болотні трави — очерет, кропива жабрійолиста, осоки гостровидна та несправжньосмикавцева. Тут можна побачити рослини, які людина згодом забрала із вільшняків і ввела в культуру — хміль, смородину чорну. Вільшняки зустрічаються окремими смугами і ділянками у заплавах Сумщини.

Нині в заплаві Сейму місцями збереглися середньовікові та молоді широколистяні ліси. Крім дуба, тут можна побачити в'яз, ясен, осіку, місцями — липу, клени польовий та татарський. У заплаві дуже цікаво поєднуються суто заплавні рослини, наприклад, ожина сиза, гадючник в'язолистий, хвилюк, вербозілля звичайне із типовими рослинами листяних лісів, які ботаніки назвали "неморальними" (від слова "неморум" — широколистяний). Це копитняк європейський, осока волосиста, вороняче око, яглиця звичайна та деякі інші. Невеликі ділянки заплавних лісів є і в заплаві Десни.

Проте, основну частину заплав лісових річок займають луки та болота. Разом з ними по заплавних водоймах трапляється водна і прибережно-водна рослинність. Характер лук залежить від того, наскільки високою є заплава. На Сеймі вона досить висока, тут є своєрідні суходільні гриви. Саме на них утворює угруповання мітлиця виноградникова, а на нижчих ділянках — тонконіг лучний, лисохвіст тростиновий. На таких луках барвистий килим складає лучне різнотрав'я — декілька видів конюшини, лядвенець український (помічаємо в назві цієї рослини давньоруську назву "ляда" — заростаюча ділянка), підмаренники справжній і північний, м'ята польова, суховершки звичайні — всіх і не перерахуєш. По Сейму найбільшу площу займають досить сухі (так звані справжні) луки. Але по його притоках, а особливо по Десні, найбільшу площу займають вологі болотисті луки. Нерідко трапляються вони і в заплаві Сейму навколо водойм. Звичайно, на них переважають лепешняк великий, осока гостра, рідше осока гостровидна, очеретянка звичайна. Ґрунти під ними здебільшого оторфовані. На таких луках чимало лучно-болотних видів — вовконіг європейський, частуха подорожникова,

живокіст лікарський, плакун верболистий.

Болота зосереджені в заплавах у зниженнях, вони утворюються тут при заростанні водойм. Тому постійно можна побачити ділянки мілководь, які заростають очеретом, осоками, стрілолистом, частухою подорожниковою і поступово заболочуються.

На луках і болотах заплав зростає чимало рідкісних видів рослин. Це різноманітні лучно-болотні орхідеї (найчастіше з них трапляються пальчатокорінники м'ясочервоний та травневий), реліктові верби — Старке та мирзинолиста, півники сибірські, тростяниця кострицевидна.

У численних заплавних водоймах формується водна рослинність. Численні рдесники, кушир темнозелений, жабурник звичайний, сусак зонтичний, стрілолист утворюють у воді і навколо неї плями і зарості. Серед водних рослин, особливо в заплаві Десни, чимало рідкісних, у тому числі реліктових видів. Це водяний горіх плаваючий, плавун щитолистий, сальвінія плаваюча, занесені до Червоної книги України. Їх угруповання увійшли до книги рідкісних угруповань — Зеленої книги України. До неї занесені також угруповання латаття білого, латаття сніжно-білого та глечиків жовтих.

Дещо інший характер мають заплави річок Лісостепу — Сули, Псла, Ворскли. Зразу ж помітна в них невелика частка лісових та чагарникових заростей, переважання серед трав'янистої рослинності високотрав'я. Тут з'являються засолені ділянки із характерною рослинністю.

Найбільші площі в лісостепових заплавах займають високотравні болота у зниженнях та справжні луки на плескатих підвищеннях. Високотравні угруповання зосереджені в обводнених зниженнях, по старицях та протоках. Переважають серед них зарості очерету та рогозу вузьколистого. Очерет утворює високі (до 3-4 м заввишки) густі зарості, в яких вода нерідко стоїть на поверхні на 30-50 см. У цих обводнених угрупованнях на поверхні води звичайно розвиваються водні рослини, такі, як латаття біле, водяний різак алоевидний. Тут можна побачити і рдесники, і найменші квіткові рослини — ряски — триборозенчасту та малу. Зарості рогозу вузьколистого, що формуються на глибині 40-70 см, мають подібні склад та будову. Крім вже названих рослин, тут зустрічаються куга озерна, шавель водяний, глечики жовті. Інколи в шарі води трапляється малопоширена рослина оригінальної форми — водяна сосонка, яка за формою цілком виправдовує свою назву. Дуже часто можна побачити тут кушир темнозелений.

Серед заростей високотрав'я нерідко

трапляються ділянки водного дзеркала, зарослі водними рослинами. Найчастіше трапляються зарості водяного різака алоевидного. Його зарубчасті листки загострені й справді можуть порізати, що робить його подібним до всім відомого алое. Водяний різак полюбить мілководдя (1-1,5 м глибиною), які добре прогріваяться, майже без течії. В них він утворює суцільні килими напівзанурених розеток.

Серед водних рослин досвідчене око помітить водоперицю, елодею канадську, на поверхні води — жабурник із дрібними білими квіточками.

На підвищених плескатих гривах основні площі займають болотисті та справжні луки. Серед злаків, що на них переважають, є такі, що в цілому характерні для Лісостепу України — мітлиця тонка, тимофіївка лучна, костриця лучна. А от луки костриці східної — високої, показної рослини з шорстким листям — трапляються в основному в лівобережній частині Лісостепу. Численні на всіх цих луках види різнотрав'я, що прикрашають їх під час квітання — волошка лучна, деревій звичайний, численні латки і плями утворює лядвенець український із золотавими квітками. Саме на таких ділянках нерідко з'являються і починають переважати рослини, притаманні засоленим ґрунтам — осока розставлена, конюшина суніцевидна. По р. Сулі відмічені угруповання засолених лук із покісниці розставленої з розрідженим ярусом очерету. Ось тут можна побачити різноманітні рослини-солелюби (більш вірно було б називати їх солетерпцями, а науковці називають їх галофітами — рослинами засолення). Це бульбокомиш морський, тризубець морський, куга Табернемонтана, і навіть солерос європейський — мешканець дуже засолених ґрунтів. Далі на південь у пониззях Сули та Ворскли на Полтавщині засолені луки і болота займають значні площі і місцями переважають у заплавах, а тут, на Сумщині, трапляються ще де-не-де.

У заплавах лісостепової зони, особливо в притерасях, відмічені ділянки і смуги вільшників. Крім звичайних болотних — численних видів осок, очерету, гадючника в'язолистого — тут можна побачити рослини, характерні саме для вільшників — паслін солодко-гіркий, осока несправжньоосмикавцева, на п'єдесталах (підвищеннях біля основи стовбурів вільхи) зростають нечисленні в Лісостепу папороті. Подекуди у непрохідних обводнених вільшниках можна побачити рослини північних боліт — цикуту, образки болотні, вовче тіло болотне.

Наша розповідь про заплави була б неповною, якби ми не згадали про рослини пісків. Вони селяться на підвищених ділянках

з піщаними ґрунтами в заплавах в їх прирусловій частині та на борових терасах. Здавна на піщаних терасах, утворюючи лісові смуги, селились невибагливі сосни, під світлим пологом яких негустий, але нерідко яскравий килим утворювали рослини-пісколюби (науковці називають їх "псамофіти" — рослини пісків). Ці рослини поспішають захопити легкий піщаний ґрунт, тому багато з них — кореневишні види. Деякі види пісків мають довгі і досить міцні кореневища — куничник наземний, осока колхідська. Менші групи та плями утворюють цмин пісковий, агалік-трава з блакитними "гудзиками" суцвіть, келерія сиза — справді сизуватий характерний злак пісків. Але найбільше кидаються у вічі на початку літа яскраві плями чебреців — звичайного та Маршалла — пахучих невисоких рослини, що під час квітання приваблюють безліч комах. Над невисокими травами підіймаються куші шелюги — верби гостролистої та так званого "шелюжка" — верби розмаринолистої із гострими сріблястими листками. Своєрідний рослинний світ пісків доповнює різноманіття рослин заплав. Насамкінець слід відзначити, що на Сумщині саме в заплавах охороняється чимало ділянок, різноманітних за своєю рослинністю та тваринним світом. Далі в книзі читач матиме змогу ознайомитись з ними.

НАЙПІВНІЧНІШІ УКРАЇНСЬКІ СТЕПИ

Найбільш північні степи України трапляються саме на Сумщині, переважно в лісостеповій її частині. Звичайно, це невеликі ділянки на схилах балок та річкових долин, які добре освітлюються, тому що повернені на південь, з багатими ґрунтами. Саме в таких умовах формуються фрагменти степових угруповань. Ботаніки називають ці степи "лучними степами", адже на них зростають як типові степові рослини, поширені в південній частині Лісостепу та в Степу, так і рослини сухих лук, які також знаходять тут для себе сприятливі умови для зростання.

Із степових видів на найсухіших ділянках можна побачити символ українських степів — ковила, переважно пірчасту (Іоанна) із сріблястими остюками, рідше волосисту, яка отримала свою назву завдяки волосовидним остюкам, що не мають сріблястого опушення. Ковилу часто супроводжує типчак — жорсткий невисокий злак, справжній мешканець лісів. Такі ділянки більше нагадують південні справжні степи. Проте, значно частіше на степових ділянках Сумщини переважають інші

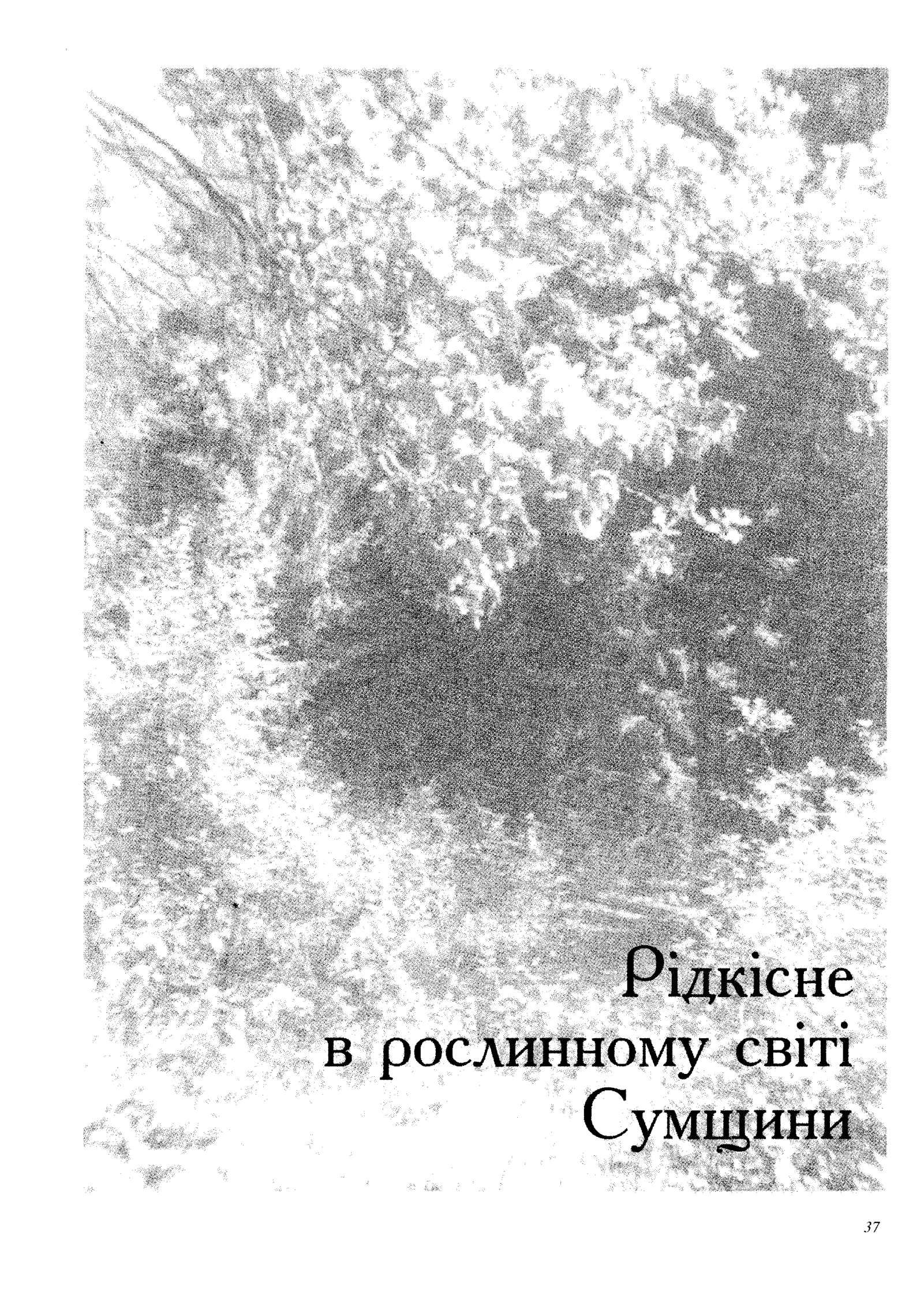
злаки, що панують саме в лучних степах. Це тонконіг вузьколистий – тоненький стрункий злак, стоколос безостий, куничник наземний. Вони утворюють перший ярус у барвистих, яскравих травостоях (недарма лучні степи називають ще барвистими степами). Серед різнотрав'я також є справжні степняки, скажімо, шавлія поникла (її ще називають чомусь "бабки"), адоніс весняний, або горицвіт, молочай Сегієрів тощо. Проте, більшість рослин тут – це саме лучно-степові види, які зростають на сухих луках та лучних степах. Їх перелік був би дуже довгим – це і гадючник звичайний – гарна тендітна рослина з мереживним білим суцвіттям та дуже розсіченими листками, і жовтець багатоквітковий, конюшини гірська й альпійська, нечуйвітер волохатенький – низенька опушена рослинка ("навіть вітру не чує"), що утворює на землі килимки-плями. Дуже типовими для лучних степів, у тому числі й на Сумщині, є шавлія лучна – висока, гарна, із синьо-

фіолетовими квітами, а також суниця зелені, що відрізняються від лісових суниць і формою своїх плодиків, і їх забарвленням. Її смачні духм'яні плодики дійсно зеленкуваті, навіть дозрілі, але один бочок у них червонуватий. На лучних степах яскравий різнобарвний килим утворюють материнка, різні види дзвоників, запашний чебрець, золотавий підмаренник. Науковці відзначають, що саме тут різноманіття рослинного світу напрочуд багате.

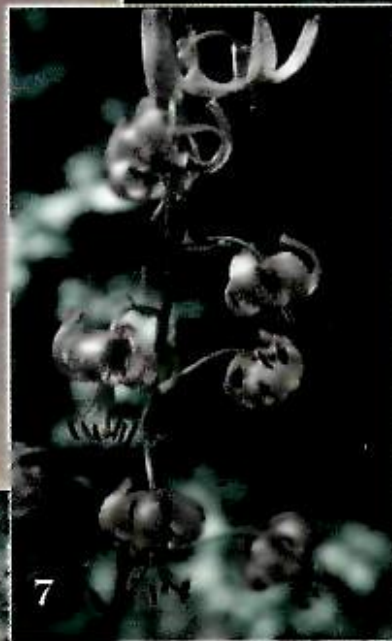
Найбільшою, здавна відомою ділянкою лучного степу Сумщини є Михайлівська цілина біля м. Лебедин. Про неї у нашій книзі – окрема розповідь.

Тут ми змогли згадати лише основні рослинні угруповання і рослини. Проте, в розповідях про природно-заповідні території Сумщини читач зустрінеться з багатьма представниками рослинного і тваринного світу, дізнається про них багато цікавого.

* * *

Рідкісне
в рослинному світі
Сумщини

Щоб запобігти втраті видів рослин і тварин, в усьому світі велику увагу приділяють виявленню і збереженню рідкісних видів. З цією метою створюються Червоні книги. В багатьох країнах вже вийшли Червоні книги або їх аналоги – Червоні списки, списки видів, що підлягають охороні тощо. Основними критеріями для відбору видів до цих списків є їх чисельність та тенденції в зміні чисельності. Вперше Червона книга вийшла в світ у 1980 р. однотомним виданням. Крім тварин, до неї був занесений 151 вид судинних рослин. Друге (нинішнє) видання Червоні книги України підготоване у двох томах "Тваринний світ" та "Рослинний світ". До другого видання Червоні книги потрапили 439 видів судинних рослин, у тому числі і 151 вид, який увійшов до першого видання. Дуже важливим є те, що до цього видання було включено несудинні рослини – 28 видів мохоподібних, 17 – водоростей, 27 – лишайників, а також 30 видів грибів. Нині проводиться робота по підготовці третього видання Червоні книги України.

У складі флори Сумщини є 2 види рослин, що охороняються на Європейському рівні (занесені до Європейського червоного списку). Це зіновать Блоцького та астрагал шерстистоквітковий. Перелік видів із Червоні книги України, що нараховує 59 видів судинних рослин, наведено в кінці книги. В складі цього списку є низка видів, які це зустрічаються в області в значній кількості, інші ж мають поодинокі місцезнаходження. Є й такі, які вказувалися ботаніками для території області, але протягом останніх кіль

кох десятків років дані про наявність цих видів не підтверджуються.

Крім того, в області затверджено список видів рослин і тварин, які не занесені до Червоні книги України, але охороняються в Сумській області. Список цих видів читач також знайде в книзі.

Познайомимося з рослинами, які в найбільшій мірі привертають увагу науковців у зв'язку з необхідністю їх охорони в Україні, в тому числі на Сумщині.

ВИДИ РОСЛИН, ЩО ЗАНЕСЕНІ ДО ЧЕРВОНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ

В царстві орхідних

Орхідні, або зозулинцеві, – одна з найбільших та оригінальних груп рослин світової флори. Зростають орхідні на всіх континентах земної кулі, крім полярних областей та пустель. Безумовно, найбільш показними та різноманітними як за формою, так і способом життя, вони є в тропічних та субтропічних країнах. Досить різноманітною групою вони є і в Україні, на території якої зростає 66 видів. У складі флори Сумщини орхідних нараховується 22 види. Здавня привертала ці рослини увагу людей оригінальністю квітів, у розмаїтті яких є фантастичні форми.

У нашій флорі багато гарно квітучих рослин – згадаймо мальовничі галявини в

На фото: 1 – Крокус сітчастий (фото О. Орлова); 2 – Косарики тонкі (фото В. Онищенко); 3 – Коручка болотна (фото С. Полюха); 4 – Зозулинець болотний (фото В. Онищенко); 5 – Латаття сніжно-біле (фото О. Орлова); 6 – Гіацинтик блідий (фото О. Орлова); 7 – Лілія лісова (фото С. Полюха); 8 – Осока затінкова (фото Г. Гавриця); 9 – Астрагал шерстистоквітковий (фото В. Онищенко).

лісах, барвисті луки. Але найбільш вишукані і ніжні квіти мають орхідеї. Значна увага до них прикута ще й тим, що саме вони виявились найбільш чутливими до зміни навколишнього середовища і швидко зникають із порушених екоотопів. Багато їх зникає при осушенні боліт, деякі види страждають від зривання на букети та лісогосподарських робіт. Щоб зберегти орхідне царство — окрасу нашої Землі — ботаніки всього світу намагаються його охороняти. В Україні всі 66 видів орхідних занесено до Червоної книги. Чимало з них ще в значній мірі зустрічаються в Україні. Але чимало видів відомі нині лише з декількох місцезростань. Така ж картина і на Сумщині. Серед 22 видів орхідних, які наводяться для області, деякі ще досить часто зустрічаються на Сумській землі — це коручка чемерниковидна, гніздівка звичайна. Проте, зустріти тут гудайеру повзучу, неотіанту каптуровату, зозулині черевички стає все важче. Чимало місцезростань орхідних на території Сумщини, наведених відомим українським орхідологом В.В. Протопоповою в Червоній книзі України, останнім часом не вдається знайти. Проте, не слід втрачати надію — вони можуть відшукатися в інших місцях. Познайомимось з найбільш цікавими орхідними Сумщини.

Зозулині черевички справжні (*Cypripedium calceolus*) — одна з найкрасивіших орхідей флори України. Ареал зозулиних черевичок охоплює велику частину Євразії — від Західної Європи до Далекого Сходу і Японії. В Україні трапляється на більшій частині території, крім степової зони. Цей вид має дуже красиві квіти, а тому сильно страждає від знищення людьми і є рідкісним на більшій частині ареалу, в тому числі, по всій Україні. Ця орхідея овіяна легендами. Вважалось, що золотаві черевички, які нагадують квітку цієї орхідеї, носила богиня весни, кохання і краси Венера. Одного разу вона загубила черевичок. Там, де він упав на землю, виросла ця квітка. Недарма вона має російську назву "венерин башмачок". Основна прикраса цієї орхідеї — велика дуже здута губа (одна із пелюсток) жовтого кольору з червоними цяточками всередині. Зацвітає ця чарівна орхідея лише на 16-17-й рік і як буває прикро, коли її квітку зриває байдужа рука. На території Лівобережного Полісся саме на Сумщині вказується єдине існуюче місцезростання зозулиних черевичок у долині Десни. Сподіваємося, що в майбутньому ботанікам ще пощастить відшукати та взяти під охорону зозулині черевички на землі Сумщини.

Неотіанта каптуровата (*Neottianthe succullata*) — інший дуже рідкісний в області вид родини зозулинцевих. Ареал неотіанти каптуроватої, як і попереднього виду,

палеарктичний — він зростає в помірному поясі Євразії. В Україні зрідка трапляється у лісовій та лісостеповій зонах на рівнині. Цей вид дуже швидко скорочує своє поширення, все рідше він трапляється і в наших лісах. Це невелика (10-30 см заввишки) рослина з тонким гранчастим стеблом. Суцвіття негусте, з 6-28 квіток, спрямованих в один бік. Квіти яскраві, витончені, рожево-лілові. Зростає неотіанта в соснових та мішаних лісах на ділянках, де добре розвинений моховий покрив та негустий травостій. Розмножується ця орхідея виключно насінням, тому особливо важливо не зривати її квіток. На Сумщині є два місцезростання неотіанти каптуроватої в лісових масивах на терасі Десни. Сподіваємося, що її ще пощастить знайти на території Сумської області.

Гніздівка звичайна (*Neottia nidus-avis*) поширена в лісовій зоні Європи та Західного Сибіру, а також у Криму, Малій Азії, на Кавказі. В Україні гніздівку звичайну можна зустріти в Карпатах, у лісовій та лісостеповій зонах, на півночі степової зони, в Гірському Криму. Вона росте в листяних лісах на багатих ґрунтах. Ця незвичайна рослина має жовтуватий колір, бо вона повністю позбавлена хлорофілу. Поживні речовини вона отримує в співтоваристві з грибами. Тривалий час рослина розвивається під землею. Лише на 9-10 рік формує наземний квітконосний пагін, жити якому близько двох місяців. Він на 20-30 см здіймається над торішнім листям. Стебло вкрите буруватими лусками — це все, що лишилося від листя. Квіти зібрані в густу китицю. За кольором вони не відрізняються від стебла. Квіти гніздівки мають медовий запах і цим приваблюють запилювачів. Під землею сховане потужне кореневище, геть все вкрите видовженими потовщеними корінцями, що розходяться на всі боки — справжнє гніздо. Саме воно дало назву рослинзаплавні рослини. Гніздівка здатна розмножуватися як насінням, так і за допомогою кореневищ, проте перший спосіб у природі спостерігається частіше. Іноді рослина квітує і навіть плодоносить прямо під землею. Саме такий випадок допоміг французькому вченому Бернару розкрити одну з найбільших таємниць життя орхідей. У 1899 р. він знайшов проросле насіння в підземних плодах гніздівки і зробив припущення, що саме гриби допомагають орхідеям на перших стадіях розвитку насінини. Була спланована і проведена серія дослідів, якими припущення підтвердилося. З того часу стало можливим насіннєве розмноження орхідей для потреб оранжерей та садів. Відкриття певною мірою врятувало життя тисячам тропічних орхідей, які до цього збиралися в тропіках вже дорослими.

На жаль, колись звичайна в наших лісах гніздівка останнім часом скорочує свою чисельність. Основними причинами є руйнування природних місцезростань виду, негативний вплив рекреації, лісгосподарських заходів. Гніздівка звичайна поширена по всій області. Охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП та в заказнику "Шалигинський".

Булатка довголиста (*Cephalanthera longifolia*) – європейсько-середземноморсько-західноазіатський вид. В Україні більшість місцезростань знаходиться у Карпатах, Прикарпатті та в Гірському Криму. На решті території України булатка довголиста є дуже рідкісною. На Лівобережжі взагалі відомо лише два її місцезростання, одне з яких на Сумщині. Булатка довголиста має висоту 20-40 см, стебло досить густо вкрите довгими листками завдовжки до 16 см. Листки вузькі, лінійно-ланцетні. Стебло несе вишукане суцвіття із великих видовжених дзвоникоподібних квітів.

Зозулині сльози яйцевидні (*Listera ovata*) – одна з найпоширеніших у нас орхідей. Ареал виду охоплює більшу частину Європи, Кавказ, Західний Сибір, Малу та Середню Азію. В Україні цей вид поширений у більшій частині України. Цю рослину легко впізнати за двома широкими овальними горизонтальними листками. Стебло закінчується видовженим багатоквітковим суцвіттям. Квіти дрібні, зеленуваті. Форма квітів нагадує падаючі крапельки, що і відбилось у назві рослини. На Сумщині зозулині сльози спорадично трапляються у листяних, здебільшого вологих, лісах. Охорона цієї орхідеї майже незабезпечена.

Любка дволиста (*Platanthera bifolia*) має дуже широкий ареал, адже любку дволисту можна зустріти на просторах від Західної Європи до Східного Сибіру та від тайги на півночі до Середземномор'я на півдні. В Україні вид поширений у Карпатах, на рівнині в межах лісової та лісостепової зон, окремі місцезнаходження зареєстровані в степовій зоні. Росте любка дволиста в світлих, переважно дубових та мішаних лісах, на галявинах, узліссях, серед чагарників, може виходити на луки. Рослина добре переносить затінення, але краще себе почуває на освітлених місцях. Стебло у любки дволистої сягає 60 см у висоту. Біля його основи – два листки довгасто-яйцевидної форми. Основа листків звужена в черешок. По стеблу є ще 1-3 маленьких ланцетовидних листочків. Квіти зібрані у видовжене суцвіття-китицю завдовжки до 20 см з 10-30 квітками. Квіти великі, білі, з довгою цілісною губою. Губа має шпорець довжиною до трьох сантиметрів. Квіти вночі досить сильно пахнуть, за що рослина отримала назву "нічної фіалки". Так

любка приваблює запилювачів – нічних метеликів. Лише вони за допомогою довгого хоботка можуть дістати до кінчика шпорця, де міститься нектар.

Любка дволиста належить до орхідей, які утворюють на коренях бульби. У неї бульби є лише запасуючими органами і не служать для вегетативного розмноження. Збільшення чисельності виду можливе лише за рахунок насіння, яке у всіх орхідей розноситься за допомогою вітру. Любка дволиста – лісова рослина, тут, під кронами дерев, вітер не буває сильним, тому насіння у любки дрібне та легке навіть порівняно з іншими орхідеями. Любка дволиста – одна з найбільш ранніх наших орхідей. Бруньки її прокидаються, як тільки зійде сніг, а через тиждень-другий починають розгортатися листки. Квітує любка дволиста з середини червня до середини липня. Вже за півтора-два місяці дозріває насіння (в липні-серпні), тоді ж закінчують формуватися і бульбочки. На зимовий сон любка йде досить пізно. З першими заморозками її листя жовкне і вже через кілька днів його немає і сліду. Жити рослина може до 27 і більше років. Зацвітає на 10-й-11-й рік.

Нині любка дволиста стає рідкісною рослиною в наших лісах. Причинами цього є зривання квітів на букети, руйнування природних місць зростання виду внаслідок господарської діяльності. В Сумській області вид знаходиться під охороною в Деснянсько-Старогутському НПП та в заказнику "Шалигинський".

Любка зеленоквіткова (*Platanthera chlorantha*). Ареал любки зеленоквіткової, порівняно з ареалом любки дволистої, менше простягається на схід і більше просунутий на південь. Він охоплює Європу, Середземномор'я та Малу Азію. В Забайкаллі та Приамур'ї поширений східний підвид любки зеленоквіткової. Цей широкий розрив її ареалу, як вважають, відбувся в льодовикову епоху. Тоді широколистяні ліси відступали на південь і знайшли собі притулок від холодного подиху льодовика за гірськими системами Балкан, Кавказу та на Далекому Сході. Після відступу льодовика ареал виду так і лишився розірваним. В Україні любка зеленоквіткова поширена в Карпатах, на Поліссі, в Лісостепу та Гірському Криму, подекуди трапляється в степовій зоні.

Любка зеленоквіткова зростає в дубових та мішаних лісах, зрідка трапляється в соснових лісах. Любки дволиста та зеленоквіткова дуже схожі, на перший погляд їх важко розрізнити. Проте, давайте подивимося більш уважно. Найбільш надійно розрізняються ці два види за квітами. У любки зеленоквіткової вони зеленуваті, а шпорець товщий, ніж у любки

дволистої, і булавовидно розширений на кінчику. Відрізняються два види любки і за розміщенням пиляків. Якщо в дволистої вони розміщені паралельно, то в зеленоквіткової вони стоять під кутом і майже сходяться вгорі своїми краями. Квіти любки зеленоквіткової майже без запаху, що аж ніяк не заважає рослині приваблювати запилювачів, адже її квіти відвідує більше 30 видів комах. На жаль, спільним для обох видів останнім часом є зниження чисельності під впливом дії людини. До цього призводять руйнування природних місць зростання виду, зривання рослини на букети, викопування бульб. Даних про поширення виду в Сумській області бракує. Охороняється в НПП "Деснянсько-Старогутський".

Коручка чемерниковидна (*Epipactis helleborine*). Ареал цього досить поширеного виду охоплює Європу, Сибір, Середню Азію від зони тайги до субтропіків, він є також на Кавказі та в Ірані. Зустрічається майже по всій Україні, за винятком півдня степової зони. Зростає в широколистяних і мішаних лісах, здебільшого досить світлих, тяжіє до узлісь, галявин. Полюбує багаті на гумус різні за кислотністю ґрунти. Коручка чемерниковидна – рослина з високим (іноді до 1 м) стеблом, на якому сидить 4-10 великих широких овальних листків. Їх довжина може досягати 10 см. Стебло у квітучих рослин закінчується довгим суцвіттям-китицею, квіти в якому обернені в один бік. У різних рослин квіти можуть значно відрізнитись за кольором, найчастіше вони фіолетово-зелені. Запилюються осами та джмелями. На одній рослині утворюється від 10 до 50 квіток. Квітування у коручки розтягнуте – з липня по вересень. Кожний плід-коробочка може містити до 4,5 тис. насінин високої схожості. Насінневий спосіб розмноження вважається для виду основним, але він часто розмножується і вегетативно, оскільки належить до кореневищних орхідей. Останнім часом з'явилися повідомлення, що ця рослина досить успішно освоює нові території на... північно-американському континенті, де її спостерігали на схилах насипів і вздовж доріг. Однак, у нас чисельність цього виду невисока. На Сумщині він поширений по всій території області. Охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП, заказниках "Шалигинський", "Ворожб'янський". Місцезростання виду виявлені також на території РЛП "Сеймський".

Коручка темно-червона (*Epipactis atrorubens*). Ареал виду загалом збігається з ареалом коручки чемерниковидної. На території України зростає в Карпатах та Гірському Криму, на рівнині - в межах лісової і лісостепової зон. Росте поодинокі або

невеликими групами в світлих та мішаних лісах, серед чагарників, відмічений на сухих луках. В Україні трапляється рідше, ніж коручка чемерниковидна, на яку дуже схожа за своїми основними ознаками. Відрізняється від неї насамперед за наявністю темно-червоного, пурпурового чи фіолетового тонів у забарвленні вузлів, нижньої частини листків, осі суцвіття. Для коручки темно-червоної також характерна густо опушена вісь суцвіття і коричнювато-пурпурові з запахом ванілі чи гвоздики квіти. В Сумській області охороняється в НПП "Деснянсько-Старогутський" та заказнику "Шалигинський".

Коручка болотна (*Epipactis palustris*) поширена в Європі, Північній Азії (на південь до Гімалаїв) та Північній Африці. В Україні цей вид найчастіше можна зустріти в Карпатах та на Поліссі, рідше в Лісостепу. Її рожево-білі, напрочуд гарні квіти добре помітні серед літнього килиму болотного різнотрав'я. Квітує вона в червні-серпні. Ця рослина дуже страждає від осушення боліт. Як всі її родичі, орхідні, вона дуже чутлива до зміни оточуючого середовища і при порушенні його швидко зникає. На Сумщині помилуватись цією орхідеєю можна на заболоченій ділянці заказника "Присеймівський" у Конотопському р-ні. Тут виявлена велика популяція, яка нараховує понад 150 екземплярів. Це єдине відоме на Сумщині місцезростання коручки болотної, за ним необхідно здійснювати постійний контроль.

Гудайєра повзуча (*Goodyera repens*). Ареал виду охоплює зону хвойних лісів всієї північної півкулі. Поширена гудайєра повзуча також на Кавказі, у Гімалаях, в Малій та Центральній Азії. В Україні вид рідко зростає в Карпатах та на Поліссі. Кілька місцезнаходжень виявлено в Гірському Криму. Найбільш типовими місцезростаннями виду є соснові, ялинові та мішані ліси з розвинутим моховим покривом. Рослини ростуть завжди тісними групами.

Гудайєра повзуча – єдина наша зимовозелена орхідея. Вона кожного року утворює нову розетку з 4-8 вічнозелених листків, яка щільно притискається до моху. Листя гудайєри має сітку білих чи жовтуватих жилок. Ця ознака властива цілій групі близьких за своїм систематичним положенням орхідей, названих дорогоцінними. Такі жилки формують сріблясті іскристі візерунки. Ефект від світіння значно підсилюється, коли рослини освітлюють штучним світлом. У другій половині XIX століття в країнах Європи навіть використовували освітлені так букети дорогоцінних орхідей в урочистих випадках.

Стебло гудайєри має тонке і ламке. Воно здіймається на 15-25 см і завершується

негустим однобоким суцвіттям. Квіти дрібні, мають білий, жовтувато-білий або кремовий колір. Гудайера квітує досить пізно – у липні-серпні. Квіти мають солодкуватий запах і приваблюють комах. Плоди містять найдрібніше серед всіх рослин нашої флори насіння. Його маса становить одну мільйонну долю грама. Легкість насіння ефективно використовується видом для розселення на великі відстані. Кореневища гудайери горизонтальні, ледь товщі за сірник, розростаються вони в моху або підстильці. На всі боки від кореневища відходять гілочки і закінчуються новими розетками листя. Гудайера повзуча на відміну від інших наших орхідей протягом всього життя нерозривно пов'язана з грибами і жити без мікоризи не може.

Гудайера зростає в Україні за межами суцільного ареалу і тому трапляється в окремих локалітетах. У Сумській області відомо два місцезростання виду – в НПП "Деснянсько-Старогутський" і в околицях м. Охтирки.

Серед орхідей Сумщини є кілька видів пальчатокорінників. Їх бульби мають пальчасту форму, що і дало назву роду. Серед дев'яти видів пальчатокорінників, які є в Україні, на Сумщині зростає чотири. Два із них – пальчатокорінники м'ясочервоний та травневий досить часто зустрічаються як в Україні, так і в Сумській області, прикрашаючи наші луки й болота. А от пальчатокорінники Фукса та Траунштейнера є рідкісними. Перший має численні місцезростання на Правобережжі України, а пальчатокорінник Траунштейнера є дуже рідкісним в Україні в цілому. Познайомимось ближче з цими орхідеями.

Пальчатокорінник м'ясочервоний (*Dactylorhiza incarnata*) поширений в Європі та на Азіатському континенті, де в своєму поширенні доходить до Західного Сибіру та Монголії. В Україні вид поширений у Карпатах, на Поліссі, в Лісостепу, Гірському Криму. Пальчатокорінник м'ясочервоний зростає на луках, по чагарниках. Це багаторічна рослина висотою 25-60 см. Стебло у неї міцне, пряме, порожнисте, у верхній частині з фіолетовим забарвленням. Листки відносно вузькі, загострені, розміщуються вони по всьому стеблу у відносно великій кількості, спрямовані косо вгору. Квіти найчастіше відносно світлі, рожеві. Квіти зібрані в густе, вужче, ніж у інших пальчатокорінників, суцвіття до 15 см завдовжки. Приквіткі, в піхвах яких розміщені квіткі, вузькі, мають однакову з квітами довжину. Вони ростуть швидше, ніж квіткі, тому на верхівці суцвіття утворюється чубчик із приквітків. Починає цвісти рослина в кінці травня або на початку червня. Милуватися її

яскравими суцвіттями серед лучних трав можна протягом місяця. Після цвітіння на рослинах утворюються сухі плоди-коробочки з величезною кількістю насінин. Одна рослина може дати їх до 50 тис.

Рослина віддає перевагу торф'янистим ґрунтам, зникає через їх висихання та розорювання. Страждають популяції виду також від надмірного випасання. Сама рослина худобою не поїдається, але страждає від витоптування. На чисельність цього та інших видів роду позитивно впливає сінокосіння після дозрівання коробочок, що сприяє насінневному відтворенню – єдиному в природі способу розмноження видів роду.

Пальчатокорінник м'ясочервоний – найпоширеніший вид роду в межах Сумської області. Він охороняється в НПП "Деснянсько-Старогутський", відділенні Українського степового заповідника "Михайлівська цілина" та в деяких заказниках. Вид також зростає на території регіонального ландшафтного парку (РЛП) "Сеймський". У гербарії Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України в м. Києві зберігаються зразки з Середино-Будського, Конотопського, Глухівського та Лебединського р-нів і околиць м. Суми.

Пальчатокорінник травневий (*Dactylorhiza majalis*) поширений в Європі та Західній Азії. При цьому охоплює територію від Скандинавії до Середземномор'я. В Україні вид трапляється в Карпатах, на Поліссі, в Західному Лісостепу, в Гірському Криму. Зростає пальчатокорінник травневий на сирих і заболочених луках, серед чагарників. Рослина має висоту до 40 см. Стебло пряме, досить товсте, в середині порожнисте. Нижні листки яйцевидно-довгасті, а верхні значно звужені і не перевищують суцвіття. Листя має криваво-червоні плями, за що в часи середньовіччя цю та інші орхідеї з плямами називали сльозами богородиці. Фіолетово-пурпурові квіти пальчатокорінника травневого зібрані в густе компактне суцвіття. Цвіте цей вид дещо раніше, ніж більшість інших видів роду – в травні та на початку червня.

Запилення у пальчатокорінника травневого, як і у переважної більшості орхідей, відбувається за допомогою комах. Для цього орхідеї мають цілу низку пристосувань і вважаються неперевершеними серед рослин за такими своїми здібностями. Однією з таких особливостей орхідей є злипання пилку в грудочки-полінії часто з спеціальними липкими ніжками, завдяки чому комаха за один рейс здатна переносити велику кількість пилку. Справді вражаючими за своєю красою є квіти тропічних орхідей. Якщо комусь здаються непривабливими квіти більшості

орхідей помірних широт, то спробуйте поглянути на них у збільшенні. Така ж вишуканість форм, неперевершеність ліній. Серед пелюсток орхідей одна (вона називається губою) значно відрізняється за розміром, формою, забарвленням. Переносниками пилку у видів роду пальчатокорінник частіше бувають бджоли, метелики та мухи. Складний механізм запилення орхідей інколи дає збої. В дослідях проводили штучне дозапилення рослин орхідей. Кількість утвореного насіння значно збільшувалася.

Чисельність виду зменшується внаслідок осушення боліт, раннього викошування лук, зривання на букети, викопування бульб. Вид трапляється по всій області і охороняється в НПП "Деснянсько-Старогутський", заказнику "Вирівський".

Пальчатокорінник Фукса (*Dactylorhiza fuchsii*). Ареал цього виду охоплює Скандинавію, Центральну і Східну Європу, Середземномор'я. На Сході пальчатокорінник Фукса поширений у Західному та Східному Сибіру, Центральній Азії та Монголії. В Україні вид можна зустріти в лісовій зоні, Лісостепу та рідко на півночі Степу. Рослини віддають перевагу вологим лукам, краям боліт, вологим узліссям. Пальчатокорінник Фукса у висоту сягає 25-65 см. Стебло щільне, має 4-6 листків, відхилених від стебла. Квіти ясно-лілові. Вид має характерну губу квітки. Вона глибоко розділена на три долі, середня з них довша. Квітує рослина дещо пізніше, ніж пальчатокорінники травневий і м'ясо-червоний, – в червні-липні. Плоди досягають у серпні. Розмножується виключно насінням. Незначна вага насінини та пориста її будова сприяють перенесенню насіння орхідей на значні відстані. Позбавлене будь-яких запасів поживних речовин насіння орхідей шукає спосіб прорости і дати початок новій рослині у спілці з грибами. Зустріч з потрібним грибом трапляється не часто і більша частина насінин гине. Батько еволюційної теорії Ч. Дарвін провів цікаві підрахунки. Одна рослина пальчатокорінника плямистого – виду дуже близького до пальчатокорінника Фукса – дає стільки насіння, що його за умови 100% схожості досить, щоб на п'ятому поколінні рослини цього виду вкрили сушу суцільним шаром. Проте з тисяч і тисяч насінин проростає лише одна і вид занесено до Червоної книги. Зате насінина, що зустріла свій гриб, почуває себе цілком надійно, обмінюється з ним органічними продуктами на мінеральні елементи, більш доступні грибам, і росте. Гинуть такі молоді рослини рідко. Дорослого стану пальчатокорінник Фукса, як і всі орхідеї, досягає не швидко. Спочатку рослинка веде підземний спосіб

життя протягом двох-трьох років і живиться за рахунок гриба. Згодом утворюється маленьке підземне кореневище, на ньому формується брунька, з якої з'являється надземний зелений пагін. При сприятливих умовах пальчатокорінник зацвітає на 9-11-й рік після проростання насіння, а в несприятливих – на кілька років пізніше. Такий складний життєвий цикл робить вид в умовах постійних втручань людини в природне середовище надзвичайно вразливим. Особливо шкодять йому осушення боліт, заболочених лук, випасання худоби, зривання на букети, викопування бульб. У Сумській області вид охороняється в НПП "Деснянсько-Старогутський" та в заказнику "Шалигинський".

Пальчатокорінник Траунштейнера (*Dactylorhiza traunsteineri*) – європейський вид, який в Україні знаходиться на південній межі поширення. В Україні відомо два сучасних місцезростання цього виду, одне з яких на Сумщині, – єдине на Лівобережжі України. Раніше ця тендітна висока орхідея частіше траплялась в Україні. Останнім часом чимало місцезростань не підтверджуються, рослина швидко зникає внаслідок осушення боліт та заболочених лук. А тому багатьом, хто захоче з нею познайомитись, частіше доведеться звертатися до малюнків. Пальчатокорінник Траунштейнера – багаторічна трав'яниста рослина, яка досягає заввишки 50 см, має слабе стебло, найчастіше звивисте, з трьома-чотирма лінійними листками, що мають характерні для більшості видів цього роду плями. Суцвіття колосовидне, нещільне. Квіти фіолетово-пурпурові або пурпурові. Квітує в червні-серпні.

Рідкісні водні рослини

У різноманітному зеленому царстві водних рослин у водоймах Сумщини є ціла низка рідкісних видів, які найбільш вразливі до зміни умов у водоймах. Вони страждають від забруднення води і швидко випадають із водних ценозів. Деякі з них вже нині є дуже рідкісними і швидко скорочують своє поширення. Саме вони потрапили на сторінки Червоної книги України. На Сумщині до таких видів належать серед квіткових рослин – плавун щитолистий, водяний горіх плаваючий, альдрованда пухирчаста, а серед спорових – маленька водна папороть сальвінія плаваюча.

Плавун щитолистий (*Nymphoides peltata*) – рідкісна рослина, яка є окрасою водойм на Сумщині, трапляється в долині Десни. Ця реліктова рослина відома з третинного періоду. Вид поширений головним чином у Центральній та Південній Європі, Китаї та

Японії. Ареал також охоплює Західний та Східний Сибір, північ Середньої Азії. В Україні місцезростання плавуна щитолистого збереглися переважно в долинах великих річок – Дніпра, Десни, Дунаю, Південного Бугу. Побачити цю своєрідну показну рослину можна на мілководдях заплавних озер та малопроточних водойм, по берегах річок. Плавун щитолистий має довге повзуче кореневище, яке закріплюється на дні водойми. На поверхні води плавають на довгих гнучких черешках його овальнояйцевидні листки до 8-10 см завширшки та довжиною до 13 см. Листки, на перший погляд, нагадують листки іншої водної рослини – глечиків жовтих, проте вони значно менші. Місцями на поверхні води листки утворюють зелений килим. Особливої краси він набуває під час квітіння плавуна щитолистого. Його яскраво-жовті, досить великі, з війчастими по краях пелюстками квіти зібрані у суцвіття-зонтик і підіймаються над листям на 5-6 см. Золоті суцвіття цієї рослини здалека помітні на зеленому тлі листків. Квітує плавун щитолистий досить довго. В цілому це рослина теплолюбна і в Україні найбільш поширена на півдні в пониззях річок. Місцезростання на Сумщині є найбільш північними. Досить значні популяції цього виду, які мають добру життєвість, відомі на Сумщині в Середино-Будському р-ні – в заплавних озерах Малі Баги та Синичне. Особливої привабливості надає плавун щитолистий і тихим заводям вздовж приток Десни – Знобівки та Десьонки в цьому ж районі. Окремі місцезростання плавуна щитолистого відомі і в заплаві Сейму. Чисельність виду зменшується через осушувальні роботи, будівництво гідроспоруд. У найбільшій мірі він потерпає від забруднення водойм відходами виробництва, мінеральними добривами та пестицидами. Охороняється в НПП "Деснянсько-Старогутський".

Альдрованда пухирчаста (*Aldrovanda vesiculosa*) – рідкісна своєрідна водна рослина, яка відома тим, що ловить дрібних комах, тому належить до групи комахоїдних рослин. Це невеличка реліктова рослина третинного періоду. Нитковидне стебло альдрованди довжиною до 15 см горизонтально плаває у воді. Рослина не прикріплена до дна – у неї взагалі відсутні корені. Її листочки мають по краях чутливі волоски, які при дотику дрібних тварин згортаються, захоплюючи свою здобич у своєрідні міхурці, де відбувається перетравлювання. Так альдрованда, яка живе у бідних водах, пристосувалась здобувати додаткове живлення. Таке пристосування має чимало рослин, які зростають у збіднених на мінеральні речовини екотопах. У нашій флорі

їх відомо 11 видів, а в світі – близько 500. Альдрованда пухирчаста поширена в основному в тропічних та субтропічних країнах. Ареал її охоплює Європу, Південно-Східну Азію, Центральну Африку та Австралію. В Україні альдрованда пухирчаста зрідка трапляється у водоймах майже по всій території, крім Карпат та Криму. Найчастіше її можна зустріти в долинах Дніпра та Дунаю, де вона зростає на мілководдях озер з глибиною до 1 м.

На Сумщині альдрованда пухирчаста є дуже рідкісною рослиною. Перші вказівки на її зростання тут знаходимо на початку XIX століття в роботах видатного вченого І.І. Ширяєва. Він наводив її місцезростання, які вірогідно вже не існують, у долині Псла на болоті Озеро Велике. Місцезростання цієї комахоїдної рослини виявлене на обводненому евтрофному болоті, яке починає вступати в мезотрофну стадію. Подальший розвиток цього болота призведе до зникнення умов зростання альдрованди. На Сумщині необхідно продовжувати пошуки нових місцезростань цієї рослини та забезпечити її охорону.

Сальвінія плаваюча (*Salvinia natans*). Ця водна папороть поширена по всій Україні. Вид названо на честь італійського ботаніка XVII-XVIII століть А. Сальвіні. Сальвінія вільно плаває на поверхні води і тому зростає на ділянках річок з повільною течією та в стоячих водоймах. Це мініатюрна однорічна рослинка до 15 см завдовжки. На поверхні води рослину утримують два ряди яйцевидних листків, плавучість яких підвищується завдяки спеціальним повітряним мішечкам. Є у сальвінії ще й третій ряд листків. Ці листки, на перший погляд, майже нічим не відрізняються від коренів. Вони розсічені на нитковидні долі, подібність підвищують буруваті волоски на зразок кореневих. Функція у них така ж – забезпечити рослині мінеральне живлення. У сальвінії на занурених у воду листках, на відміну від більшості папоротеподібних, формуються два типи спорангіїв. Одні (макроспорангії) містять жіночі, а інші (мікроспорангії) – чоловічі спори. Ці особливості сальвінії, а також знахідки древніх викопних решток виду свідчать про давнє походження виду і дають підстави вважати сальвінію третинним реліктом. Чисельність рослини в наш час зменшується через забруднення водойм. У Сумській області рослина поширена в заплаві Десни, охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП.

Водяний горіх плаваючий (*Trapa natans*). Вид має широкий ареал, що охоплює Центральну та Східну Європу, Середземномор'я, південь Сибіру, Далекий

Схід та Західну Азію. Він трапляється по всій території України. Водяний горіх плаваючий зростає в тихих заводях, старицях, озерах. Оптимальними для нього є глибини метр-півтора, але може рости і на глибині до 4-х м. Водяний горіх здатний формувати цілі зарості. Його угруповання включені до Зеленої книги України.

Водяний горіх плаваючий — однорічна рослина. З насінини, що містить значний запас поживних речовин, навесні виростає довге тонке стебло. Вже в кінці травня стебло досягає поверхні води і тут формує ефектну за формою і дивовижну за будовою розетку. Плавучість її забезпечують спеціальні повітряні камери, що утворюються в роздутих черешках листків. Листя має ромбічну форму і, сидячи на різних за довжиною черешках, не перекриває одне одного. На початку червня в піхвах листків формуються дрібні білі квіти. Розкриваються вони лише на один день, а вже ввечері ховаються під воду. Там і формуються плоди незвичайної форми — вони мають колючі роговидні вирости, кінчики яких, до того ж, гарпуновиднозагострені. Майже всі народні назви виду пов'язані саме з особливостями плодів: болотяні, кам'яні, чортові горіхи, рогульник. Плоди водяного горіха містять близько 15% білків, 50% крохмалю і до 8% жирів. Вони їстівні і вживаються в сирому чи вареному вигляді. З горіхів виготовляють борошно. За смаковими якостями вони нагадують каштани і звідси ще одна народна назва рослини — водяний каштан. Рослина придатна до введення в культуру. Її тривалий час вирощували в Єгипті — аж до ХХ століття. В наш час вирощується в Японії, Китаї, Шрі Ланці, є декілька її сортів.

Масове збирання плодів дуже негативно позначається на чисельності популяції, оскільки ця рослина однорічна і здатна розмножуватися лише за допомогою насіння. До того ж водяний горіх дає його небагато. Нині цей реліктовий вид, що відомий на нашій території з третинного періоду, занесений до Червоної книги України. Охороняється на території Деснянсько-Старогутського НПП.

Найрідкісніші серед червонокнижних

Береза низька (*Betula humilis*) — північна гостя. У флорі Сумщини є цілий гурт рослин, які знаходяться тут на південній межі поширення. Це в основному тайгові рослини, серед них найбільш рідкісною є береза низька. Ареал цієї берези охоплює Скандинавію, Північну частину Східної Європи, Урал та Сибір. В Україні її місцезнаходження пов'язані

з болотами Українського Полісся. Найбільше місцезростань її відомо з Правобережного Полісся. Береза низька — вид берези, який росте кущем висотою до 2,5 м на низинних та переходових болотах. Береза низька сильно відрізняється від добре відомих білокорих струнких дерев. Кора у неї темна, на молодих гілочках червонувато-бура, вкрита смолистими бородавочками. На старих гілочках кора чорно-бура. Листочки, хоча і невеличкі — від 1 до 3 см, нагадують за формою всім відомі березові листки. Це релікт польодовикових часів. Частина відомих раніше місцезнаходжень цього виду на Сумщині знищена. Нині вид в області відомий лише з одного місця. Це — територія ботанічного заказника "Ретинський" у Кролевецькому р-ні. Вид зростає розсіяно у притерасному вільшняка. Виявлено лише декілька кущів. Рослини мають добру життєвість, квітують і плодоносять.

Осока затінкова (*Carex umbrosa*). Тривалий час ця рослина на території області не була відома. Ареал її охоплює Атлантичну та Центральну Європу і Середземномор'я. В Україні вона знаходиться на східній межі свого поширення. Це багаторічна рослина, що зростає щільними дернинами, добре помітними серед оточуючого різнотрав'я. Основні відомі місцезростання цієї осоки пов'язані в Україні з світлими дубовими та мішаними лісами переважно західної частини України. На Лівобережжі відомо лише два місцезростання на терасі Дніпра. Місцезростання осоки затінкової на Сумщині є одним найсхіднішим відомим її місцезнаходженням в Україні. Виявлена вона на ділянках збережених дубових лісів Ново-Мутинського лісництва неподалік с. Прилужжя Конотопського р-ну. Про збереженість цих екоотопів свідчить зростання і інших червонокнижних видів. Тут зростають коручка чемерниковидна та лілія лісова. Ця цінна ділянка знаходиться на території Сеймського РЛП і має в майбутньому при зонуванні увійти до заказної зони.

Шолудивник королівський (*Pedicularis sceptrum-carolinum*) також дуже рідко трапляється в Сумській області. Ареал виду охоплює лісову зону Європи та Азії. В Україні трапляється на Поліссі, в Розточчі та Лісостепу. Рослина тяжіє до низинних боліт, вологих торф'янистих лук, болотистих вільшників. Помітити шолудивник королівський серед трав не важко. Потужна розетка з характерних листків — видовжених з виїмками — сягає в діаметрі до 25 см і більше. Під час цвітіння рослина взагалі помітна здалеку. Гранчасте стебло висотою до 30-80 см, вкрите такими ж розрізаними, як розеткові, листками, виносить вгору суцвіття.

Варто розповісти про нього. Пелюстки великих (до 3-х сантиметрів) квіток зрослися і формують верхню та дещо довшу нижню губу. Віночок має темно-жовте забарвлення, а його кінчик (власне нижня губа) червоний. Квіти зібрані у велике колосовидне суцвіття і виглядають надзвичайно ефектно. Після цвітіння утворюються кулясті плоди-коробочки з численним насінням. Шолудивник – рослина, яка веде напівпаразитичний спосіб життя, оскільки частину мінеральних елементів поглинає з коренів інших рослин. На території України шолудивник королівський вважається льодовиковим реліктом. У післяльодовиковий період він зберігся в окремих локалітетах – відокремлених місцезнаходженнях. Рослина чутлива до осушення, тому протягом останніх десятиліть кількість її місцезростань ще більше скоротилася. В Сумській області охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП. Вид також був виявлений на болоті Єзуч біля с. Вирівка Конотопського р-ну, але після осушення болота знову знайти його не вдається.

Рідкісні болотні верби

Верба Старке (*Salix starkeana*). Вид поширений у лісовій зоні Євразії. В Україні трапляється на Поліссі, в Розточчі, в Лісостепу. Верба Старке зростає на болотах, узліссях, серед чагарників. Це – невеликий кущ до двох, частіше один-півтора метри заввишки. Серед інших видів верб верба Старке виділяється сизою, голою, з свинцевим відливом нижньою поверхнею листка, за що її часто так і називають – "сиза". Листки мають довжину від двох до шести сантиметрів. Край його крупнозубчасті, форма – еліптична, з витягнутою основою. Вирізняється цей вид серед більшості видів верб наявністю прилистків, що не опадають протягом літа і теж мають зубчасті краї. Верба Старке – вид, який нелегко визначити. Це є однією з причин того, що її поширення мало вивчене. В Сумській області вид охороняється в НПП "Деснянсько-Старогутський", де одна з популярних нараховує більше, ніж 50 особин різного віку. Загалом на території парку відомо п'ять місцезнаходжень. Відомий вид також з району с. Кам'янка Середино-Будського р-ну та Конотопського р-ну, де охороняється в гідрологічному заказнику "Присеймівський".

Верба чорнична (*Salix mytilloides*). Рослина поширена на півночі Європи, в Сибіру. В Україні її ареал охоплює Полісся, Розточчя, окремі знахідки відомі з північного Лісостепу.

Зростає ця верба частіше на сфагнових болотах. Росте невеличким компактним кущем, висота якого рідко перевищує півтора метри. Визначати види верб – завдання не з легких. Вербу чорничну можна розпізнати за тонкими, невеликими (до двох-трьох сантиметрів довжиною) листками еліптичної форми з округлою верхівкою. Якщо на рослині виявилися плоди – завдання визначення полегшується. Коробочка верби чорничної вузька, майже шилувидна. Верба чорнична вважається гарним медоносом. Особливо цінна вона для бджіл тому, що дає ранній нектар і пилок. Квітка може виділяти до одного міліграма нектару. Цікавою є історія виду. Він вважається гляціальним, тобто льодовиковим, реліктом. Коли більше десяти тисяч років тому відступив останній льодовик, разом з ним відступили на північ і види, що зростали по його південному краю, але не всі. Серед тих, що лишилися, була і верба чорнична. Вона вибрала для себе сфагнові болота, що за своїми умовами подібні до її колишніх місцезростань на прильодовиковій смузі. В Україні такі болота поширені мало, до того ж інтенсивно осушувалися, що і стало основною причиною різкого зменшення чисельності виду. Верба чорнична чутлива до осушення і потрапляє в ту когорту видів, що зникають відразу після початку меліоративних робіт. У Сумській області вид охороняється в НПП "Деснянсько-Старогутський", де його виявлено на двох болотах. Відомі знахідки виду також у сусідніх областях – Полтавській та Чернігівській.

Найкрасивіші злаки – ковили

Характерними степовими рослинами є ковили. Це злаки, які мають довгі сріблясті, часто опушені довгими волосками, остюки. У деяких видів довжина остюків може досягати 30 см. На планеті відомо більше, ніж 300 видів роду ковила, а в Україні їх нараховується 26. До розорювання українських степів вони переважали в рослинному покриві на величезних просторах, а в наш час стали рідкісними. Всі види ковили, які зростають на території України, в тому числі найпоширеніші, занесені до Червоної книги України. На Сумщині відомо 4 види цього роду ковили –волосиста, пірчаста, вузьколиста та дніпровська.

Ковила пірчаста (*Stipa pennata*) – найхарактерніший для Сумщини вид роду. Поширений у лісостеповій та степовій зонах Євразії. Вид пов'язаний у найбільшій мірі з лучними степами, які характерні для

Лісостепу. В Україні частіше трапляється на Лівобережжі. Рослини утворюють щільні дернини. Висота рослин 30-90 см. Волоть завдовжки 10-20 см. Білопірчасті остюки квітів мають довжину 20-40 см. Квітучі рослини можна побачити у травні-червні. На Сумщині охороняється на території Михайлівської цілини та ботанічного заказника місцевого значення "Підліснівський". Необхідно продовжувати вивчення збережених степових куточків області з метою створення природно-заповідних територій, на яких охоронялись би степові рослини і тварини, в тому числі й ковила пірчаста.

Степові первоцвіти

Серед різноманітних видів рослин Сумської області, які потрапили на сторінки Червоної книги України, багато степових рослин, які цвітуть навесні і мають дуже красиві квіти. На відкритих ділянках, що прогриваються сонцем, одними з перших з'являються брандушка різнокольорова, шафран сітчастий, півники борові. За ними поспішають сон чорніючий та півонія тонколиста.

Брандушка різнокольорова (*Vulbocodium versicolor*) – гарна рідкісна рослина, її називають ще червоним шафраном чи червоним крокусом. Її великі показні квіти бузково-рожевого кольору на фоні торішніх трав вражають своєю неповторністю і наповнюють серце радістю життя. Ареал цієї рослини охоплює степову та лісостепову зони Європи, а також Східне Середземномор'я. В Україні її нечисельні місцезростання пов'язані з лісостеповою та степовою зонами. На Сумщині знаходяться найбільш північні її локалітети – брандушка перебуває тут на межі поширення. Зустріти її можна поодинокі в околицях с. Катеринівка та хутора Бойків, що в Білопільському р-ні. Найбільші її популяції знаходяться на ділянках лучного степу у Михайлівській цілині.

Ще рідше зустрічається на Сумщині **шафран сітчастий** (*Crocus reticulatus*). Єдине відоме місцезростання його знаходиться біля с. Сонячне в Охтирському р-ні.

Півники борові (*Iris pineticola*) – ендемічна північнопричорноморська рослина, яка в Україні поширена на Лівобережжі у південній частині Лісостепу та в Степу, а також у Правобережному Лісостепу від Дніпра до Південного Бугу. По півдню Сумської області проходить північна межа поширення цього

виду. Зростає рослина на пісках річкових терас, що пояснює її видову назву. Це невеличка, 7-20 см заввишки, багаторічна рослина з плескатими мечовидними листочками. Квітує у квітні-травні. Квіток переважно дві, жовтого кольору. Під впливом людської діяльності ця рослина стає все рідкіснішою. На території Сумщини нині відомо лише два її місцезростання. Одне із них все на тій же Михайлівській цілині, друге – біля с. Олександрівка, що в Сумському р-ні.

Півонія тонколиста (*Paeonia tenuifolia*) – один із найяскравіших, великих за розміром, первоцвітів на Сумщині. Рослину ще називають воронець. Це про неї писав поет Олекса Ющенко:

"Степ смолкою кипів, полум'янів
І воронцем палав до небокрау..."

Півонія тонколиста – причорноморсько-передкавказький вид, який в Україні зростає в південній частині лісостепової зони, в Степу та в Криму. Назва роду пов'язана з ім'ям відомого давньогрецького лікаря Піона, адже півонії часто є лікарськими рослинами. Півонія тонколиста – єдина рослина цього роду, яка прикрашала наші степові простори. Нині ця рослина збереглась переважно в заповідниках. Все рідше ця гарноквітуча показна рослина зустрічається і на Сумщині. Крім Михайлівської цілини, поодинокі зустрічається вона на межиріччі Сули та Псла, а також на остепнених схилах в Охтирському р-ні. Всі відомі нині та ті, що будуть виявлені в майбутньому місцезростання виду, необхідно взяти під охорону.

Сон чорніючий (*Pulsatilla nigricans*) – вид, ареал якого охоплює Центральну та Східну Європу, в Україні поширений на Поліссі, на більшій частині Лісостепу та в Степу. У квітні та на початку травня ця рослина є окрасою соснових лісів, узлісь та степових ділянок. Від багатьох інших видів роду, в тому числі від соню широколистого, який трапляється в соснових лісах Сумщини, сон чорніючий добре відрізняється своєю квіткою. Вона у нього широко не розкривається і спрямована до низу, а в негоду та на ніч квітка закривається, наче засинає. Колір квітки темно-фіолетовий. Листки сну чорніючого тричіпирчаторозсічені, добре відрізняються від пальчастих листків сну широколистого. Рослина опушена м'якими довгими волосками. Цю рослину можна зустріти в багатьох районах Сумщини. Серед природно-заповідних територій вид виявлений у "Михайлівській цілині", у заповідному урочищі "Литовський бір".

Лісові первоцвіти

Серед червонокнижних первоцвітів у лісах Сумщини зростають такі гарноквітучі рослини, як підсніжник звичайний, тюльпан дібровний та цибуля ведмежа.

Підсніжник білосніжний (Galanthus nivalis).

Підсніжники сприймаються як символ весни, оскільки квітують одними із перших у нашій флорі. На Сумщині зростає один із трьох відомих на території України видів роду підсніжникових – підсніжник білосніжний. Це найбільш поширений в Україні вид роду. Підсніжник білосніжний – європейсько-середземноморський вид. В Україні поширений переважно на Правобережжі, трапляється в Карпатах та Прикарпатті, на півдні Полісся, в Лісостепу. На Лівобережжі проходить східна межа поширення цього виду. Ще й сніг не зійшов, а вже з'являються тендітні квіти на тоненьких стебельцях. Латинська назва підсніжника – галантус – походить від грецьких слів "гала" – молоко і "антос" – квітка. Тому інколи і називають його "молочною квіткою". Підсніжник білосніжний – невелика рослина, висота її зрідка перевищує 15 см, з однією звислою білою квіткою. Молоді листочки згорнуті в трубочку. Рано навесні вони пробиваються через ґрунт, оберігаючи квітку, яка міститься між ними. Згодом, коли квітка відцвітає, листочки значно видовжуються.

Підсніжник дуже страждає від людини. Саме його найчастіше зривають на букети. Підсніжник останнім часом скорочує своє поширення, все більше його місцезростань поблизу великих міст зникає. На Сумщині підсніжник білосніжний знаходиться на крайній східній межі свого поширення. Тут він зростає невеликими плямами або поодинокі, зрідка утворює великі килими. Помилюватися цією чарівною квіткою і відчути перший подих весни можна на ділянках широколистяних лісів у Лебединському, Роменському та Липоводолинському р-нах. Охорона підсніжника на Сумщині зовсім не забезпечена. Необхідно існуючій популяції взяти під контроль та охорону.

Тюльпан дібровний (Tulipa quercetorum) – причорноморсько-передкавказький вид, в Україні поширений на півдні Лісостепу та в Степу, переважно на Лівобережжі України. Північна межа суцільного поширення тюльпану на Сумщині пролягає на південь від м. Ромни. Він трапляється як у лісах, так і степових ділянках. Тюльпан дібровний починає квітнути значно пізніше, ніж підсніжник білосніжний. Його гарні жовті видовжені квіти можна побачити в кінці квітня або на початку

травня. Дикорослі тюльпани мало поступаються красою своїм садовим родичам. Висота тюльпану дібровного досягає 40 см. Тюльпан дібровний – ефемероїд. Вже у травні-червні рослина плодоносить, утворює видовжену коробочку, і надземна частина його відмирає. До наступної весни він перебуває у ґрунті у вигляді цибулини. Все рідше ця гарноквітуча рослина прикрашає наші ліси. Вона страждає від зривання на букети та порушення природних екоотопів. На Сумщині тюльпан дібровний відомий з лісових масивів у смт. Низи та Краснопілля, а також з урочища Окоп та з околиць с. Дремлюги у Лебединському р-ні. Щоб не зникла ця декоративна рослина, необхідно створити для її охорони нові природно-заповідні території.

Плауни

Баранець звичайний (Huperzia selago). Це один з небагатьох видів, ареал яких охоплює лісові зони південної та північної півкулі. В Україні вид зростає переважно в Карпатах. На рівнині трапляється зрідка. Баранець небезпідставно вважається елементом альпійських флор. Найбільш поширений він на альпійських та субальпійських луках. На рівнині баранець росте в соснових, мішаних та широколистяних лісах. Цю низькорослу, до 20 см, рослину важко помітити серед лісових трав влітку. Зате навесні смарагдові куртинки баранця чітко вирізняються на бурому килимі торішнього листя. Баранець належить до плауновидних, але значно різниться від їх типових представників. Його спорангії – органи, де формуються спори, – сховані в піхвах листочків, а не зібрані на верхівках пагонів у колосочки. Особливість баранця полягає у тому, що в нього немає сланких пагонів. Всі стебла баранця здіймаються догори і наростають лише верхівкою. Тим часом, як верхівка наростає, нижня частина рослини вигинається і вилягає. Баранець – одна із найдавніших судинних рослин. Однією з ознак древності виду є відсутність бруньок. Оскільки рослина не має бруньок, то і не може давати бічних пагонів. Здавалося б, що це робить баранець дуже вразливим: скусила верхівку рослини якась тварина – і все, ріст далі неможливий. Проте, баранець вміє захищатися. В його тканинах міститься значна кількість сильнодіючої отрути, сильнішої, ніж у інших плауновидних. Проте вид не може протистояти знищенню людиною. В умовах постійних антропогенних порушень рослина не може розвинути, адже, як і у багатьох інших спорових рослин, період між

потраплянням спори в ґрунт та розвитком її у дорослу рослину складає 16-20 років. Вік великої куртинки баранця можна порівняти з віком дерева. У Сумській області відомий з північної частини області. Найпівденніше місцезростання цього виду знаходиться на території Сеймського РЛП.

Плаун колючий (*Lycopodium annotinum*). Вид поширений у Західній та Східній Європі, в Сибіру, на Далекому Сході. В Україні трапляється в Карпатах, на Поліссі, зрідка в північній частині Лісостепу. Рослина ця вічнозелена і густо вкрита листочками. Власне вони і підказали назву рослині. Їх кінчики закінчуються короткою колючою остю – звідси і назва "колючий". Іншу назву – "річний" – рослина отримала через те, що у неї кожний рік формується кільце не з відстовбурчених, а притиснутих до стебла листочків. Так можна поррахувати вік тієї чи іншої частини рослини. Зростає рослина у вологих хвойних та мішаних лісах. Цікаво, що тяжіє при цьому до країв сфагнових боліт, на яких зростають пухівка та журавлина. Трапляється, що цей плаун утворює навколо таких боліт майже суцільне коло густих заростей – справжній килим. Утворенню такого килиму сприяють особливості росту цієї рослини. Плаун колючий, як і баранець звичайний, належить до плауноподібних, але на відміну від баранця відпускає довгі сланкі осі, а вже від них вгору відходять відгалуження. Протягом кількох років така вертикальна гілочка наростає, галузиться, а через 4-5 років на її верхівці з'являється спороносний колосок. У липні-вересні з спороносного колоска розсипаються сотні тисяч спор, настільки дрібних, що їх підхоплює легенький вітерець. Спора летить на пошуки свого краю болота, щоб через кілька десятків років розростися у свіжий килим. У Сумській області плаун колючий досить часто трапляється в поліській (Деснянсько-Старогутський НПП, лісовий заказник "Острів", ландшафтний заказник "Верхньоесманський") та зрідка в лісостеповій (РЛП "Сеймський") частинах.

Діфазіаструм Зейлера (*Diphasiastrum zeile-rii*). Це третій рідкісний представник плауновидних у Сумській області. На планеті цей вид поширений у зоні хвойних лісів північної півкулі, отже в Україні проходить південна межа ареалу цього виду. Проте вид також трапляється в Індії та на острові Мадейра. В нашій країні діфазіаструм Зейлера трапляється в Карпатах та на Поліссі. Тут він зростає в соснових та мішаних лісах, переважно на піщаних ґрунтах. Цей плаун схожий в мініатюрі на розкішні роги оленя або фонтан. Діфазіаструм, як і

плаун колючий, розростається за допомогою довгих пагонів, але вже підземних. Коли точніше, то "підмохових", оскільки вони стеляться під мохами. Найчастіше цей вид трапляється в лісах з моховим килимом. Стебла у цього плауна сплюснуті. Кожний рік на рослині утворюється новий ярус гілочок. Через 5-6 років на верхівці рослини є вже по кілька колосків на довгих ніжках. Діфазіаструм Зейлера – одна з найрідкісніших рослин в області. Єдине місце, звідки вона відома – територія Деснянсько-Старогутського НПП. Тут знайдено п'ять його місцезнаходжень.

Лілійні

Лілія лісова (*Lilium martagon*). Лілія лісова поширена в Середній, Південній та Східній Європі, Сибіру, на Півночі Монголії. В Україні зростає в Карпатах, на рівнині – в лісовій та лісостеповій зонах, трапляється на півночі степової зони. Лілія лісова зростає в широколистяних та мішаних лісах. Краще почуває себе в умовах середньої освітленості, тому тяжіє до узлісь та галявин. Про популярність рослини в Україні свідчить велика кількість народних назв: "лісові дзвоники", "саранка", "царські кучері". Це багаторічна трав'яниста рослина висотою 80-150 см. Рослина має жовту з черепитчасто розміщеними лусками цибулину до 5 см завбільшки. Стебло несе сидячі довгасті листки, загострені вгорі і звужені до основи. Квіти у лілії великі, близько 3-4 см у діаметрі, зібрані у верхівкове розлоге суцвіття. Забарвлення їх від жовтувато-білого до ясно-пурпурового. Пелюстки всипані темними плямами і під час цвітіння загнуті назад, так що тичинки і маточка зовсім відкриті. Форма квітки нагадує турецький тюрбан. Її різкуватий запах нічним метеликам до вподоби. Вони на нього злітаються і запилюють квіти лілії. У серпні на рослинах утворюються шестигранні плоди-коробочки. В них – дрібне насіння, здатне поширюватись за допомогою вітру.

Останніми роками чисельність лілії лісової помітно зменшується. Це результат не лише зривання рослини на букети. Значної шкоди завдає виду випасання в лісах худоби, витоштування під час відпочинку. В народі значно перебільшуються лікарські властивості цієї рослини. Це призводить до масового викопування цибулин. Вид поширений по всій області. Більшість місцезнаходжень відомі з Сумського, Краснопільського, Глухівського, Середино-Будського р-нів. Вид охороняється в НПП "Деснянсько-Старогутський", заказнику "Шалигинський".

Вони також рідкісні і цінні

В Україні зростає чотири види рябчиків – гірський, шаховий, руський та малий. Всі вони нині є рідкісними і охороняються державою. На Сумщині зростає два види – руський та малий. Через свої великі гарні квіти ці рослини стають все більш рідкісними, найбільше вони страждають від людської руки.

Рябчик руський (*Fritillaria ruthenica*) – вид, поширений у Східній Європі, на Кавказі, у Західному Сибіру, Середній Азії та в Китаї. В Україні рябчик руський трапляється в Лісостепу та Степу. Більшість його відомих місцезростань знаходяться на Лівобережжі. Рябчик руський – одна із найкрасивіших рослин, які квітнуть навесні. Його неповторні квіти досить великі, до 3 см завдовжки, повислі, темно-пурпурові із шаховим сітчастим малюнком. Стебло від середини вкрито вузькими, майже лінійними листками. Рослина висока – до 50 см. Під землею вона має кулясту цибулину, в якій накопичуються поживні речовини.

На Сумщині, в її південній лісостеповій частині відомо біля 10 місцезростань цієї дуже декоративної рослини. Вона зростає на лучних ділянках переважно в Охтирському та Лебединському р-нах. Охороняється на території всім відомої Михайлівської цілини.

Рябчик малий (*Fritillaria meleagroides*) – європейсько-західносибірський вид, трапляється в Україні в лісостеповій зоні, найчастіше на Лівобережжі, рідше в степовій зоні. Зростає на луках. Стебло в цього рябчика з трьома-п'ятьма вузьколінійними спіралью розмішеними листками. Квіти одиночні, досягають довжини 3,5 см, брудно-пурпурові, в середині жовтуваті, з темними плямами, які утворюють шаховий малюнок. Нині на Сумщині відоме одне місцезростання цього виду в долині р. Локні в Роменському р-ні.

Лунарія оживаюча (*Lunaria rediviva*) – реліктова рослина з диз'юнктивним (розірваним) ареалом. Вона поширена в Європі та в Північній Америці. В Україні найчастіше трапляється в Карпатах, де на окремих ділянках лісів на кам'янистих ґрунтах утворює густий покрив. На рівнині вона є дуже рідкісною. На Лівобережжі України лунарія відома тільки в Сумській області.

Лунарія оживаюча – рослина з родини хрестоцвітих. Квіти невеликі, з чотирма пелюстками й приємним запахом. Пелюстки бувають білого, світло-лілового, а найчастіше фіолетового кольору. Лунарія привертає погляд протягом всього вегетаційного періоду. Досить високе стебло (до 1 м) несе великі серцевидні зубчасті листки. Квітує ця рослина у травні-червні. А в кінці літа, коли

розтріскуються її плодики – великі широкі стручечки, вона знову є досить помітною завдяки білим перетинкам плодів, які довго залишаються на рослині. На Сумщині в сучасних кліматичних умовах лунарія знаходить потрібні для неї умови лише на днищах заліснених ярів у східній частині області. Охороняється в заказнику "Банний яр".

Косаріки тонкі (*Gladiolus tenuis*) – рідкісна декоративна рослина. Її ареал охоплює Східну Європу, Кавказ, Середню Азію. В Україні косаріки тонкі знаходяться на західній межі поширення, зростають у Гірському Криму, в Лівобережному Лісостепу та Степу. Кілька місцезнаходжень відомі з Правобережного Лісостепу. Основні місцезростання косаріків тонких – це лучні ділянки в заплавах річок, їх можна зустріти й на лісових галявинах. Це досить висока гарноквітуча рослина. Її стебло прямостояче, знизу обгорнуте двома піхвами. З трьох листків два нижні лінійно-мечовидні. Суцвіття – однобічна китиця, в якій нараховується від 4 до 10 пурпурово-фіолетових дуже гарних квіток. На Сумщині ці квіти прикрашають лучні ділянки ще в багатьох місцях. На території області відомо біля 10 їх місцезростань у Білопільському, Сумському, Лебединському, Тростянецькому та Охтирському р-нах, є цей вид також в Сеймському РЛП на території Буринського, Конотопського та Путивльського р-нів. Трапляються косаріки тонкі й на вологих ділянках Михайлівської цілини.

ВИДИ РОСЛИН, ЩО ОХОРОНЯЮТЬСЯ В СУМСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Не шукайте цвіту папороті

У наших лісах, поруч із звичайними широкопоширеними видами такими, як щитники чоловічий та шартрський, безщитник жіночий, орляк, зростає низка рідкісних видів невеликих папоротей – вужачка звичайна, гронянка багатороздільна, голокучник дубовий, а також рідкісні великі папороті – страусове перо та щитник австрійський, на болотах трапляється щитник гребенястий.

Вужачка звичайна (*Ophioglossum vulgare*) – мало схожа на інші папороті реліктова рослина заввишки 5-10 см. Надземна частина рослини представлена одним листком, який, у свою чергу, складається з двох частин. Перша – овална цілісна пластинка, схожа на листки

інших рослин, а друга – стрілка із спорангіями, що має вигляд колоса. Латинська назва вужачки – офіоглосум (походить від слів "офіс" – змія та "глосса" – язик). Дійсно, колосок вгорі на стрілці нагадує язичок вужа. Колись вважали, що цю папороть оберігає цар-вуж, який робить людину щасливою. Цю рослину використовували знахарі. Зростає вужачка переважно на вологих луках, серед чагарників, на узліссях. Тривалий час на Сумщині не вдавалося знайти цю папороть. Співробітники Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України В.С. Ткаченко та Н.О. Парахонська констатували в 1984 р. появу цієї рослини на території Михайлівської цілини. Вони пояснювали її появу змінами ґрунтових факторів, сприятливими для її зростання.

Проте найдивнішою серед папоротей Сумщини є **гронянка багатороздільна** (*Botrychium multifidum*) – ключ-трава, схожа на свою родичку – **гронянку півмісяцеву** (*Botrychium lunaria*), яка вже потрапила на сторінки Червоної книги. Гронянка багатороздільна, як і півмісяцева, – невеличка (5-15 см) зелена рослинка. Листок у неї, як і у вужачки, складається з двох частин – спороносною і вегетативною. Вегетативна частина у цього виду, на відміну від вужачки, двічі- або тричіпідчасторозсічена, з округлими або яйцевидно-видовженими сегментами. Розсічений спороносний колосок нагадує старий ключ. На Сумщині відоме одне місцезростання цієї рослини.

Голокучник дубовий (*Gymnocarpium dryopteris*) – ще один вид рідкісних в області видів папоротей. Це – невелика лісова папороть. Її ще називають папороттю Ліннея на честь славетного шведського натураліста. Ця папороть піднімається на 10-15 см. Вона має тоненький черешок і ніжну тричірозсічену пластинку. Зустрічається невеликими групами. На Сумщині виявлена в Деснянсько-Старогутському НПП, де відмічена як у лісах Старогутського лісового масиву, так і в придеснянській частині – в залісненій частині урочища Василівське. Зростає голокучник і значно південніше – у заказниках "Воронізький" та "Богданівський" у Шосткинському р-ні.

Страусове перо звичайне (*Matteuccia struthiopteris*) – дуже показна велика папороть, висотою 60-150 см. Ця папороть є окрасою багатьох місць у Карпатах, значно рідше трапляється на Поліссі та в Лісостепу, де її можна зустріти по вологих місцях, частіше вздовж водотоків. Характерною особливістю цієї папороті є те, що соруси (зібрання спорангіїв) у неї розміщені не на звичайних зелених листках, а на спеціальних невеликих спороносних листках бурого кольору. Оригінальна форма цієї рослини здавна привертала увагу знахарів.

Саме з нею пов'язані легенди про пошуки квітки папороті. Люди завжди шукали цвіт папороті, не замислюючись над тим, що папороті не квітнуть. Страусове перо зростає на Сумщині в декількох місцях. Найбільш відомі його місцезростання у вологих прохолодних зниженнях Банного яру. Зустрічається також в долині Сейму – в Середньосеймському заказнику. Цю папороть можна побачити і в заплаві р. Улиці в Деснянсько-Старогутському НПП.

Щитник австрійський (*Dryopteris austriaca*) – папороть центральноєвропейських лісів. Часто трапляється в Карпатах та Прикарпатті, зрідка зростає на Поліссі. На Сумщині цей вид виявлено в Старогутському лісі і в лісових масивах долини Сейму.

Для того, щоб побачити ще один вид роду щитник – **щитник гребенястий** (*Dryopteris cristata*), слід вирушити на болота та болотисті луки. Листки цього виду розсічені менше, ніж у багатьох інших видів, дещо нагадують гребінь. Ця папороть дуже чутлива до зміни гідрологічного режиму, тому чисельність її зменшилась під впливом гідромеліоративних робіт. На Сумщині вид відомий на болотах Деснянсько-Старогутського НПП. Найпівденніші його місцезростання виявлені в притерасному вільшняку заказника "Ретинський" у Кролевецькому р-ні.

Рідкісні рослини боліт

Верба лапландська (*Salix lapponum*) – бореальний євросибірський вид, який в Україні є льодовиковим реліктом. В Україні верба лапландська знаходиться на південній межі свого поширення, яка проходить по території Українського Полісся, де поширені сфагнові болота, основні місцезростання цього реліктового виду. Ця рослина приваблює наш погляд густобілоповстистим опушенням своїх листків, які здалека помітні на зеленому тлі болотних трав. Зростає вона поодинокі або утворює куртини. На Сумщині ця рідкісна верба охороняється у Верхньосманському ландшафтному заказнику в Глухівському р-ні, де у комплексі з іншими типами рослинності збереглися сфагнові болота. Всі місцезростання верби лапландської, які будуть виявлені в майбутньому на Сумщині, необхідно взяти під охорону.

Образки болотні (*Calla palustris*) належать до родини ароїдних. Вид зростає в Євразії та Північній Америці, в основному, в лісовій зоні. Образки болотні є близькими родичами культурних декоративних калл, які прийшли в культуру з південноафриканських боліт. Образки розповсюджені в Україні ще в

значній мірі на болотах Полісся, рідше на болотах Лісостепу, є вони і в Закарпатті та Передкарпатті. Дуже своєрідно виглядає суцвіття образків. Дрібні квіти зібрані в суцвіття-початок, обгорнуте великим покривалом, яке всередині біле, а зовні зеленкувате. Під час плодоношення рослина привертає увагу яскраво-червоними ягодами. Ця рослина зростає на болотах із значним обводненням. На осушених болотах зникає, хоча інколи трапляється на меліоративних канавах. Великі популяції цього виду виявлені на території Деснянсько-Старогутського НПП, знайдений вид і у Верхньосманському ландшафтному заказнику.

Водні рослини

Латаття біле (Nymphaea alba) – вид з європейським ареалом, який охоплює всю територію України. Це добре відома високодекоративна рослина з великими квітами, які плавають на поверхні води, і великими круглими листками. Цю рослину часто можна зустріти на наших водоймах. Латаття біле прокидається рано. О сьомій годині ранку розправляються його білі пелюстки, а ввечері десь о п'ятій годині починають згортатися на ніч. Ця чарівна рослина, як і багато інших, страждає від людської любові – її квіти часто зривають, щоб милуватися ними в руках. Без води квіти швидко в'януть. Рослина відома з багатьох природно-заповідних територій Сумщини. Великі її популяції знаходяться на території Деснянсько-Старогутського НПП.

Латаття сніжно-біле (Nymphaea candida) – інший вид роду, поширений в області. Ареал цього виду займає північну половину Європи. В Україні вид поширений переважно в межах лісової зони. Рослина дуже подібна на попередній вид, відрізняється деякими деталями будови квітки, зокрема, тим, що частина тичинок у латаття сніжно-білого розширена. Вид також у великій кількості зростає в Деснянсько-Старогутському НПП, ймовірно є на територіях декількох інших природно-заповідних об'єктів.

РОСЛИННІ УГРУПОВАННЯ, ЗАНЕСЕНІ ДО ЗЕЛЕНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ

Різноманіття рослинності – одна із складових природного різноманіття. Неможливо зберегти різноманіття природних комплексів, не забезпечивши при цьому збере-

ження основних, а по можливості всіх, рослинних угруповань конкретного регіону. Охороняючи рослинне угруповання, ми охороняємо й середовище існування тих видів рослин, які входять до складу цього угруповання, тварин та інших живих організмів. З метою виділення тих угруповань, які в найбільшій мірі потребують охорони, й узагальнення даних щодо них створена Зелена книга України, аналогічно тому, як для узагальнення даних по видах рослин і тварин, які в найбільшій мірі потребують охорони, створена Червона книга. Перше видання Зеленої книги України вийшло з друку в 1987 р. У ній міститься характеристика 127 рослинних угруповань, 12 з яких трапляються на території Сумської області. Їх можна розділити на дві основні групи – рідкісні й типові, межу між якими не завжди легко провести. Рідкісні рослинні угруповання – це ті, які трапляються в Україні зрідка. Загальна площа, зайнята ними, незначна. Деякі з цих угруповань були рідкісними й до інтенсивного освоєння природи людиною, інші були раніше широко поширеними, але дуже постраждали від людини (таких угруповань найбільше серед степових). До типових належать ті рослинні угруповання, які є найбільш характерними для певного регіону і навіть у наш час займають чималу площу. В існуючому виданні Зеленої книги це лісові угруповання. Коли мова йде про охорону цих угруповань, мають на увазі збереження їх ділянок в найбільш природному стані. Важливими критеріями цього є природне насінневе походження деревостану та його вік.

До таких типових лісових угруповань належать *соснові ліси зеленомохові та чорницеві*. Такі угруповання в Україні поширені на Поліссі, Малому Поліссі та Розточчі, в Сумській області – в північній її частині. В своєму поширенні вони пов'язані з помірно зволеними бідними піщаними ґрунтами. Загрозою для існування таких лісів є суцільні рубки, випасання та витоштування. Значні їх площі охороняються в Деснянсько-Старогутському НПП, Мутинському заказнику та в інших природно-заповідних об'єктах північної частини області. *Дубово-соснові ліси ліщинові* в Україні також поширені на Поліссі, в Малому Поліссі та Розточчі, в Сумській області – в північній її частині. Порівняно з сосновими лісами вони займають дещо багатші ґрунти. На Сумщині охороняються в Деснянсько-Старогутському НПП та Мутинському заказнику. Ареал *дубових лісів ліщинових* охоплює всю Сумську область, а в Україні – лісову та лісостепову зони. Ці ліси поширені на відносно багатих ґрунтах, тому їх площа дуже зменшилася під час освоєння земель для сільськогосподарського виробництва. Незва-

жаючи на великий ареал, ці ліси в наш час трапляються нечасто. Особливо рідкісними є корінні малопорушені їх ділянки. В природно-заповідному фонді Сумської області добре збережені дубові ліси ліщинові наявні в Деснянсько-Старогутському НПП, в Шалигинському заказнику, в Сеймському РЛП. Основним фактором, що викликає скорочення поширення таких угруповань, є суцільні рубки. Як типові угруповання до Зеленої книги України занесені також *липово-дубові та кленово-липово-дубові ліси з домінуванням яглиці та осоки волосистої*. Це східноєвропейські широколистяні ліси, які в Україні поширені в основному в Лівобережному Лісостепу. В Сумській області вони зустрічаються по всій території, але на півночі рідко. Такі ліси займають значні площі в заказниках "Банний Яр", "Шалигинський", "Монастирський ліс", "Мутинський". Дуже рідкісними на Сумщині є *дубові ліси трясучковидноосокові з підліском із ліщини та крушини*. В травостої цих лісів домінує осока трясучковидна – вид досить поширений на Правобережжі України, але рідкісний на Лівобережжі. Ще рідше трапляються ліси з домінуванням цієї осоки. На Сумщині осока трясучковидна й дубовий ліс крушиново-трясучковидноосоковий відомі лише з Мутинського лісництва (територія Сеймського РЛП).

До Зеленої книги України занесено 3 степових угруповання, виявлених на території Сумщини. *Степи з переважанням ковили волосистої* в Україні трапляються в степовій та лісостеповій зонах, в Гірському Криму, поодинокі місцезнаходження відомі в лісовій зоні. На Сумщині вони зустрічаються зрідка, невеликими ділянками в лісостеповій частині області, здебільшого на схилах південної експозиції балок та річкових долин. Серед природно-заповідних територій вказуються для Михайлівської цілини та заказника "Лисиця" в Тростянецькому р-ні. *Степи з переважанням ковили пірчастої* в Україні поширені в лісостеповій та степовій зонах, на Сумщині трапляються рідко. Серед природно-заповідних територій області вказуються тільки для Михайлівської цілини. *Степи з переважанням ковили вузьколистої* поширені в Україні в лісостеповій і степовій зонах (переважно на Лівобережжі) та в Гірському Криму. В Сумській області трапляються зрідка. Вказуються лише для Михайлівської цілини. Всі згадані ковилові угруповання в минулому були на Сумщині значно поширеніші. Різде зменшення їх площ пов'язане, насамперед, з

майже повним розорюванням плакорів з чорноземами, а також надмірним випасанням. Разом з тим, у Лісостепу в умовах суворої охорони або сінокісного режиму ковилові степи, як правило, існувати не можуть. Яскравим прикладом цього є велике скорочення їх площ в Михайлівській цілині за останні тридцять років.

Степи з переважанням ковили дніпровської пов'язані з пісками і трапляються у степовій, лісостеповій, рідше – в лісовій зонах центральної та східної України. На Сумщині відомі з кількох локалітетів у південній частині області, які не входять до складу природно-заповідних територій. Основна причина зменшення чисельності – надмірне випасання худоби.

До рідкісних степових угруповань належать *угруповання півонії тонколистої*. В Україні їх можна побачити в лісостеповій та степовій зонах і в Гірському Криму. Відомо кілька місцезнаходжень на півдні Сумщини. Причинами скорочення поширення цих угруповань, крім розорювання та надмірного випасання, є збирання півоній.

Серед лучних угруповань, занесених до Зеленої книги, на Сумщині трапляються *луки з домінуванням осоки Гартмана*. Вони зрідка трапляються в заплавах поліської частини області. Такі луки в Україні відомі також з поліських частин Чернігівської та Київської областей.

До Зеленої книги України занесено 6 водних рослинних угруповань, які зустрічаються в Сумській області. *Угруповання сальвінії плаваючої* в Україні трапляються в заплавах водоймах багатьох річок різних регіонів, частіше в заплавах великих річок. На Сумщині вони відомі в заплавах Десни, Сейму, Псла та деяких інших річок. Вони виявлені в придеснянській частині Деснянсько-Старогутського НПП та в кількох заказниках у заплавах річок. Більш рідкісні угруповання *водяного горіха плаваючого* зустрічаються у водоймах заплави Десни, в тому числі в Деснянсько-Старогутському НПП. У заплавах Десни та Сейму трапляються угруповання *плавуна щитолистого*, які охороняються в Деснянсько-Старогутському НПП. Найбільш поширеними серед зеленотрав'яних водних угруповань Сумщини є *угруповання латаття білого*, *угруповання латаття сніжно-білого* та *угруповання глечиків жовтих*, які зареєстровані в Деснянсько-Старогутському НПП та в ряді інших природно-заповідних територій.

* * *

Тваринний світ
Сумщини

НАЙМЕНШІ З БРАТІВ НАШИХ МЕНШИХ

Сучасній зоологічній науці відомо понад 1 млн. видів безхребетних, які поділяються на 30-35 типів та близько 80 класів. Загальну кількість безхребетних Сумської області поки що визначити неможливо – вивчені лише декілька груп (інфузорії, коловертки, губки, бджолині, бабки, лускокрилі, багатоніжки та деякі інші), до того ж, дуже неповно. Тому можна назвати лише вірогідну цифру – понад 50 тис. видів.

Безхребетні дуже поширені в усіх середовищах. Вони домінують в наземних біоценозах (в лісах, степах, луках тощо). Найскладнішими, але найменш вивченими в області стосовно фауни безхребетних є екосистеми ґрунту. Загальна кількість безхребетних, які мешкають у ґрунті, може досягати дуже значних величин. Так, на лучній ділянці площею 400 см² наприкінці літа можна виявити понад 3000 видів. У кількісному співвідношенні тут домінують кореніжки, джгутиконосці, інфузорії. Хоча розміри цих тварин невеликі (2-30 мк), загальна біомаса їх може досягати до 20 г/м³. У ґрунті трапляються також і цисти найпростіших. Із інцистованого стану вони виходять лише при стоянні води протягом деякого часу у слідах великих тварин, транспорту, тощо.

Постійними мешканцями ґрунту є сапрофітні, паразитні та хижі нематоди. Це переважно мікроскопічні форми із класу круглих червів. Живуть вони у плівках води або на гниючих субстратах. Загальна їх чисельність в ґрунті коливається в межах 1-50 млн. осіб у 1 м³. В ґрунтах, де зустрічається багато личинок хрущів, метеликів, жуків, часто можна виявити також і круглих червів-мермисів. Іноді вони утворюють білясті клубочки з декількох тонких черв'яків довжиною до 15 см. Їх самки

відкладають велику кількість яєць, із яких виходять маленькі личинки, що частину свого життя проводять в середині тіла личинок комах. Найбільш відомими мешканцями ґрунту є малошетенкові або дошові черви. Із 20 відмічених на Сумщині видів найбільший – великий виповзок. Довжина його досягає 30 см. Він робить нори в землі до 2 м глибиною. Дуже поширений також малий виповзок. Тіло його вдвічі менше, ніж у попереднього виду, але яскравіше забарвлене. Хвостовий кінець його, як і у великого виповзка, сплюснений і розширений. Повсюдно у ґрунтах полів і городів на глибині 5-15 см зустрічається сіра ололобофора. Її тіло менше, ніж у виповзків, і має сіре забарвлення. Живиться вона переважно ґрунтовим перегноем і досягає іноді високої чисельності (до 500 екз/м³). Загальна біомаса дошових черв'яків у різних ґрунтах коливається від 40 до 290 г/м³. Живлячись органічними рештками, вони суттєво покращують структуру ґрунту та його родючість. В широколистяних лісах дошові черви щороку повертають у ґрунт близько 100 кг/га азоту. Якщо врахувати, що з листовим опадом щороку повертається до ґрунту лише 30-40 кг/га цього елемента, то значення дошових черв'яків у його кругообігу важко переоцінити.

Вперше на роль дошових червів у ґрунті звернув особливу увагу видатний англійський вчений Чарльз Дарвін. Нині доведена їх дуже важлива роль у підвищенні пористості ґрунту, внаслідок чого останній стає більш пухким, більш водопроникним. При наявності ходів червів до ґрунту значно легше проникають корені рослин. Таких ходів черви можуть утворити до 8 км під 1 м² поверхні ґрунту. За 100-200 років дошові черви повністю перемішують ґрунт глибиною до 1 м. Дуже поширені також гнойові черви. Вони живуть у гної, у парниках, де досягають високої чисельності (до 1 тис. екземплярів під 1 м³).

На фото: 1 - Бархатниця або очкарка (фото С. Полюха); 2 - Тендітні бабки-стрілки (фото С. Полюха); 3 - Жук-носоріг (фото С. Полюха); 4 - Гусениця бражника молочайного (фото С. Полюха); 5 - Жабка деревна або квакша звичайна (фото М. Антоюка); 6 - Лунь очеретяний (фото М. Яцука); 7 - Ворон (фото М. Яцука); 8 - Сліпак звичайний (фото Г. Гаврися).

У значно менших кількостях їх можна спостерігати у ґрунті по берегах водойм, у лісах, у пнях і в купах прілого листя. У ґрунті часто трапляються і енхітреїди. Це невеликі (до 20 мм завдовжки) білясті олігохети, які інколи утворюють дуже великі скупчення (до 200 тис. особин на 1 м²). Вони відіграють дуже важливу роль у деструкції органічних решток і в процесах ґрунтоутворення.

Широко представлені в ґрунті членистоногі. Із ракоподібних тут можна зустріти мокриць. Із павукоподібних найчисельнішою групою є панцирні кліщі. Вони зустрічаються на глибині до 2,5 м. Досить чисельними бувають подури, личинки комах. Слід відзначити, що близько 80% видового складу комах прямо чи опосередковано пов'язані своєю біологією з ґрунтом. Так, у добре угноєних ґрунтах, у компостних купах, у трухлявих пнях зустрічаються личинки одного з найбільших наших жуків – носорога. Це блискучий каштаново-бурого забарвлення жук завдовжки 30-40 мм. У теплі літні вечори він іноді прилітає на світло. Личинка жука розвивається у ґрунті протягом чотирьох років. Там, де є личинки носорога, можна зустріти і найкрупнішого представника перетинчастокрилих комах – сколію жовтолобу. Довжина її тіла досягає 32 мм. Забарвлення комахи чорно-жовте. Сколія зовні трохи нагадує шершня. Своє жало сколія застосовує для того, щоб паралізувати личинок жуків носорогів. Риючись у ґрунті, сколія знаходить личинку жука і жалить її в черевний нервовий центр. Після цього личинка залишається живою, ворухить головою, але втрачає здатність рухатись. Після такої операції сколія відкладає на її черевце своє яйце. Після виходу із яйця личинка сколії з'їдає личинку жука і згодом перетворюється в лялечку.

На луках під коров'ячими “тарілками” на глибині 10-15 см можна зустріти личинку місяцевого копра. Самець і самка риють під гноєм нору, наносять у неї гній, з якого виготовляють овальні “груші”, в які відкладають яйця. Із яйця вилуплюється личинка. Вона поїдає гній, росте і перетворюється в чорного гарного жука довжиною до 22 мм. На голові самця знаходиться зігнутий ріг, у самки – короткий тупий ріг на лобі. На луках найчастіше трапляються види комах, личинки яких розвиваються у воді. До них належать різні бабки. В Сумській області їх відмічено понад 30 видів. Найпривабливішими є красуня блискуча та красуня-діва з синіми та димчастими крилами. Красуня-діва зустрічається дуже рідко і занесена до Червоної книги України. Красуня блискуча трапляється частіше, прикрашаючи узбережжя наших водойм. Зрідка на луках області зустрічаються коромисло-дозорець та кордулегастер кільчастий. Їх дорослі особини дуже гарні та

рухливі під час польоту, полюючи на гедзів, комарів та інших комах. Над плесами можна часто спостерігати шлюбні польоти поденок. Іноді вони утворюють великі скупчення, що нагадують легкі хмаринки над водою.

Серед лучних трав мешкають різні представники прямокрилих комах, зокрема, коники сірий і зелений, цвіркуни, саранові. Це співучі комахи. Цей “спів” є однією з прикрас нашої землі. На квітах зустрічаються дрібні жуки-насінніди, восковик смугастий, лептури, тріпси тощо. Багато на луках перетинчастокрилих. Із бджолиних тут домінують андрени (понад 56 видів), бджола медоносна, джмелі (понад 30 видів), часто зустрічаються шершні, бамбекси тощо. Важко уявити собі луки без метеликів. Їх тут особливо багато у періоди масового цвітіння лучних трав. Звичайні в цей час кропивниці, лимонниці, білянки, голуб'янки та багато інших. Характерними для лук є жовтушки. Самці їх мають лимонно-жовте забарвлення крил з темною облямівкою, самки – білуваті. У нас звичайні лучна та шафранова жовтушки. На півночі області, де збереглася лохина (буяхи), зустрічається жовтушка торф'яникова. В південних районах області поширена жовтушка степова. У глибоких норах на луках області можна виявити нашого найбільшого (до 35 мм) павукатарангула. Він полює вночі поблизу нірки, вдень підбирає тих тварин, які проникають до його житла. Укус тарангула болючий, але не смертельний. Зараз він зустрічається рідко в зв'язку з розорюванням лук, меліоративними роботами на них та перевипасом.

В лісах фауна безхребетних ще різноманітніша. Сюди можуть залетіти у погоні за їжею і типові лучні та польові форми. Проте, є багато типових для лісу видів. До них належать різні вусачі (личинок яких можна виявити у трухлявих старих пнях і деревині), короїди, златки і найбільший із наших жуків – жук-олень. На кущах і молодому підрослі дерев, на полянах і вирубках переважають різні листоїди, цикади, клопи. Серед опалого листя часто трапляються багатоніжки. Їх в наших лісах мешкає більше 20 видів. Найчастіше зустрічаються ківсяки та гломеріси. Тут також можна знайти різних кістянок, а також жуків стафелінів, жу-желиць, світляків тощо.

Велику роль у житті лісу відіграють мурахи. До найбільш поширених у лісах належать мурахи руда та чорна, деревоточець червоногрудий. Мурахи – це невтомні санітари, вони охороняють ліс від різноманітних шкідників. Трапляється, що лише за один день мурахи одного мурашника з'їдають близько 18 тис. різноманітних комах та їх личинок. У лісах, де мурашників мало, звичайно проводять роботу для штучного переселення мурах і їх охорони.

У лісах Сумської області виявлено понад 200 видів метеликів. Серед них найяскравішими є переливниці та стрічкарки. Переливниця вербова занесена до Червоної книги України. Розміри тіла самця досягають 60–80 мм, крила мають переливчасте сіро-фіолетове забарвлення. Зустрічаються вони на лісових дорогах, де живляться біля країв дорожніх калюж. Відвідують вони також і дерева, з яких тече сік. Поряд з цим видом трапляється переливниця тополева. За біологічними особливостями вона схожа з попереднім видом, але дещо менша. По берегах лісових струмків, річок та ставків зустрічається стрічкарка тополева. Вона також не відвідує квіток, а сідає на різні органічні рештки та калюжі, п'є органічні та неорганічні розчини. Гусениці розвиваються на тополях, осиках. Тут же зустрічаються і чорні з великими чорно-бурими плямами та світлими крапками гусениці жалібниці. Жалібниця – це великі (до 75 мм) метелики, які літають або в квітні-травні (якщо вони перезимували) або в липні-серпні. Забарвлення метелика темне, зі світлою облямівкою по краях передніх і задніх крил. Політ у нього стрімкий, із стрімкими віражами. Комаха дуже боязлива, трапляється дуже рідко. Значно частіше у лісах зустрічається павине око, кропив'янки, строкатки, кутокрилки, адмірала, чортополохівки, голуб'янки, вогняниці. Особливо виділяються махаон і подалірій, занесені до Червоної книги України. Це найбільші денні метелики наших лісів, а також боліт та лук, що межують з лісами. Вони трапляються зрідка. Гусениці махаона розвиваються на рослинах із родини зонтичних. Розмах крил метелика досягає 90 мм. Під час польоту він то активно махає крилами, то переходить на плануючий політ. Не менш гарний і подалірій. Він інколи залітає до садів, городів. Його гусениці розвиваються на терені та плодових деревах. У подалірія багато природних ворогів і паразитів, які дуже знижують його чисельність. Цей метелик потребує охорони. Нерідко в наших лісах можна зустріти перламутрівок. На нижньому боці їх задніх крил є перламутрові плями або поля. Найбільша з них перламутрівка велика лісова. Її гусениці розвиваються на фіалках і малині.

Все рідше зустрічається один із найкрасивіших метеликів – поліксена. Розмах її крил досягає 60 мм. Метелики літають невисоко над землею за траєкторією, яку важко визначити. Вони боязкі, часто сідають на квіти. Даний вид занесений до Червоної книги України, так само як і чорний аполлон, або мнемозина – метелик, який має біле забарвлення з чорними плямами на передніх та задніх крилах. Відчувши небезпеку, мнемозина виділяє речовину з характерним запахом, що відлякує хижаків. Вид зустрічається зрідка.

У Сумській області виявлено понад 20 видів із родини бражників. Це великі або середні за розмірами метелики, з товстим черевцем, вкритим шаром лусочок, і, як правило, з гострими і вузькими передніми крилами з рівними краями. Задні крила короткі, часто яскраво забарвлені. Хоботок дуже довгий або короткий. Більшість видів літають на смерканні та вночі. На квітки метелики не сідають. Підлетівши до квітки, вони зависають над нею і, розгорнувши хоботок, занурюють його в квітку і висмоктують нектар. Найбільший представник наших бражників – бражник мертва голова. Розмах крил його досягає 130 мм. Зверху на грудях є жовтий малюнок, який нагадує череп і схрещені дві кістки. Дуже рідкісний вид, занесений до Червоної книги України. Трохи частіше зустрічається дубовий бражник, розмах крил якого – до 80 мм. Передні крила з бурими та брудно-жовтими перев'язами. Забарвлення їх дуже варіює. Він теж занесений до Червоної книги України. Красиві також молочайний, підмаренниковий, бузковий, липовий, винний бражники.

Нині дуже рідкісними стали і окремі види совок, що занесені до Червоної книги України. Одним з найкрасивіших представників цієї групи є стрічкарка блакитна – розмах її крил сягає 110 мм і задні крильця мають характерний голубий перев'яз; гусінь розвивається на тополі, ясені і в'язі. Трохи менші розміри мають стрічкарки орденська малинова і тополева, зі схожим біологічним циклом. Ці нічні метелики потребують охорони.

У лісах, на узліссях, галявинах, по балках і на луках області можна зустріти величезну кількість перетинчастокрилих комах. Всього на Землі їх нараховується понад 300 тис. видів. Їх значення важко переоцінити. В основному це корисні в господарському відношенні види. Вони є основними запилювачами рослин. Багато з них паразитують на інших видах комах, розріджують чисельність останніх і зменшують їх шкідливу дію на рослини. Із усієї різноманітності перетинчастокрилих, які трапляються на території області, найбільш відомі оси, бджоли та джмелі. Найкрупнішим представником громадських ос є шершень звичайний (25–30 мм). Для нього, як для інших ос, характерними у забарвленні є: чорні груди з жовтими плямами, черевце з жовтими смугами по краях. Жало велике, без зазубринок, тому оси можуть жалити декілька разів підряд. Дія отрути спричиняє дуже болюче відчуття та неприємні наслідки. Тому з шершнями треба поводитись обережно. Живуть шершні сім'ями, полюють на комах, в тому числі і на домашніх бджіл. Якщо їхнє поселення знаходиться поблизу пасіки, завдають велику шкоду їй. Свої гнізда вони будують із молодих гілок беріз,

тому колір гнізда є коричнюватим, що відрізняє їх від інших ос. Гнізда бувають дуже великими, до 0,5 м завдовжки. Гніздо закрите з боків і прикрите зверху. На його верхівці знаходиться єдиний отвір, в середині гнізда є 6-7 пластинчастих щільників. Інші осі мають менші розміри тіла, які не перевищують 20-25 мм. Свої гнізда осі підвішують до гілок дерев та чагарників, часто вони їх розміщують на дахах будинків. Германська оса надає перевагу поселенню в норах гризунів. Гнізда цих ос мають овальну форму, прикриту зверху декількома шарами "паперу". З цього ж матеріалу в середині гнізда вони роблять стовпчик пластинчастих щільників. Матеріал для гнізда вони згризають з відмерлих дерев м'яких порід, з дошок парканів тощо. Тому їх гніздо має сіре забарвлення. Весною можна зустріти самотніх самок, які снують по норах, дахах, шпаківнях. Це самки-засновниці. Знайшовши підходяще місце, самка починає споруджувати маленьке гніздо із декількох вічок в вигляді невеликої пластинки, яка прикривається паперовою кришкою. Виростивши робочих ос, самка - засновниця передає їм виконання функцій будівельників, а сама займається відкладанням яєць. Робочі осі будують житло, полюють на мух, різних гусениць. Із них своїми щелепами вони формують грудочки м'яса і годують ним своїх личинок. За це від личинок вони одержують краплини солодких виділень, які ті відригають. Дорослі осі добувають солодку їжу на дубах, висмоктують сік солодких яблук, слив тощо. У гніздах громадських ос можна зустріти і інших комах. Наприклад, у гніздах рудої осі можна знайти австрійську осу, яка не здатна побудувати собі гніздо. Самки цих ос пробираються у гнізда рудої осі і відкладають у комірці свої яйця. Із них розвиваються самці та самки, але не робочі осі. Тут же в гнізді можуть поселитись і осі-блистянки, їдці, мухи-дзюрчалки, жуки-шкіроїди, які або паразитують на личинках господарів, або живляться рештками їжі в гнізді.

Не менш цікавою є біологія бджолиних. Серед них є суспільні, самотні, а також паразити. Найбільш відомі із них бджоли медоносні, які живуть великими сім'ями (влітку до 80 тис. особин). У природних умовах бджоли оселяються у дуплах дерев. Гніздо складається із паралельних висячих воскових щільників, кожний з яких складається із комірок, розміщених на спільній основі у два шари. У щільники бджоли складають мед, пергу (пилوک квіток) і в них же вирощують свої личинки. Сім'я складається із маток (її розміри найбільші - 20-25 мм), робочих бджіл (12-14 мм) і трутнів (15-17 мм). Останні з'являються у травні-червні. Середня тривалість життя робочої бджоли - 4-6 тижнів, матки до 5-6 років. Робоча

бджола спочатку виконує функції прибиральниці, згодом стає годувальницею та приймальницею нектару, потім будівельницею і, нарешті, льотною бджолою. Льотна бджола розшукує нектар і приносить його у сім'ю. Матка відкладає яйця. Один раз за життя, рідше декілька разів, залишає гніздо для спарювання з трутнями. Бджола медоносна - один із небагатьох видів комах, одомашнених людиною. Поселивши бджолу у вулик і полегшивши таким чином догляд за нею, людина щороку одержує від бджіл мед, віск, пергу, маточне молоко, отруту. Ці продукти бджільництва використовуються в гастрономії, медицині, парфюмерії і, навіть, у військовій справі. У природі бджола - найактивніший і найнадійніший запилювач дикорослих і сільськогосподарських рослин. В дикому стані бджолу медоносну в умовах Сумської області знайти майже неможливо. Основна роль у збереженні цього виду на Землі належить людині.

З роду суспільних бджіл цієї родини слід назвати представників роду джмелів. Це великі бджоли (до 15-28 мм) з чорним і жовтим, червоним, рудим забарвленням, зі смугастим черевцем, з плямами на грудях і т.д. Вони також живуть сім'ями, але значно меншими за чисельністю особин. В найбільшій сім'ї нараховується до 500 особин, зрідка більше. Навесні можна спостерігати, як джмелі досліджують мишачі нори. Це самки, які перезимували, шукають місце для гнізда. Знайшовши відповідне місце, самка будує невелике гніздо із трави, моху та інших матеріалів і споруджує декілька комірок із воску. В одну вона відкладає яйця, в інші - мед і пергу з медом. Через 20-30 днів із личинок виходять робочі джмелі, які беруть на себе всі турботи щодо утримання сім'ї. Сім'я росте, і в середині літа з'являються самці та самки. Самці восени гинуть. Самки перезимовують і засновують нові сім'ї.

На території Сумської області виявлено близько 40 видів джмелів. Серед них найбільш поширеними є джмелі земляний, польовий, кам'яний та інші. Всі вони потребують охорони. Дев'ять видів джмелів занесені до Червоної книги України. Проте цього в умовах посиленого використання земель явно недостатньо. Необхідно перейти на технологію штучного приваблювання джмелів в угіддя, де вирощують конюшину на насіння, на плантації бобових. Для цього слід споруджувати гнізда для джмелів за певною технологією. При таких способах приваблювання джмелів урожай насіння збільшується на 50-70%. Охорона і приваблювання бджолиних актуальні ще й тому, що у них багато природних ворогів. До них належать насамперед - жуки із родини наливникових - майка звичайна та майка синя. Це великі жуки, до 35 мм довжиною, з великою

головою, з товстим здутим черевцем, яке виступає далеко за надкрила. Літати вони не можуть. Їх можна зустріти там, де поселились одиночні бджоли. Самки відкладають яйця на землю, із яких вилуплюються маленькі личинки. Личинки залазять на квіти, чіпляються до одиноких бджіл і утримуються на них, доки ті не перенесуть їх у своє гніздо. Тут вони з'їдають яйця бджоли, живляться медом і виростають в дорослого жука. Після цього вони залишають гніздо, яке, як правило, гине.

Джмелям багато шкоди завдають джмелі-зозулі. Ці паразити схожі на господаря, але вони не мають своїх робочих особин. Самки проникають у гніздо джмеля, вбивають самку-господиню і відкладають свої яйця в щільники. Робочі особини джмелів-господарів вирощують самців і самок паразита. На території Сумської області визначено 8 видів джмелів-зозул. Їх можна легко відрізнити від джмелів по відсутності на задніх ногах кошика для збору пилку квіток. Схожі на джмелів бджоли-тєслярі, яких в Україні відмічено 2 види – валга і фіолетова; вони обидва занесені до Червоної книги України. На Сумщині останні 15-20 років зустрічається тільки валга. Це чорні з синім металічним блиском, з фіолетовими крилами бджоли довжиною тіла до 28 мм. Своє гнізда вони влаштовують в стовбурах сухих дерев, у стінах дерев'яних будівель. У вертикальні ходи свого гнізда бджола-тєляр приносить їжу для личинок – квітковий пилок, змочений нектаром. На ці “пиріжки” бджола відкладає яйце і зверху прикриває його перетертою деревиною. Зверху знову кладеться пилковий пиріжок, знову відкладається яйце і прикривається деревиною і т.д. Вся трубка ретельно закривається. Вийшовши з яєць, личинки їдять заготовлений корм, ростуть і до осені перетворюються в дорослих комах. В такому стані вони перезимовують. Весною кожна з них прогризає хід і виходить на волю. На Сумщині зустрічаються рідко і місцями. Частіше вони трапляються у місцях, де багато квітучої акації і сухостійних дерев м'яких порід.

У лісах області дуже часто можна зустріти представників вусачів. Відмічено їх більше 30 видів. Найбільшими з них є вусачі дубовий і вишневий. Вусач дубовий досягає в довжину 55 мм. У нього дуже довгі вуса, тіло забарвлене у чорний колір. Личинки цього жука пошкоджують старі, ослаблені дуби. Вони розвиваються три роки і роблять ходи в деревині довжиною до 100 мм. Вусач вишневий менший за розмірами (27 мм). Цей красень має вуса, довші за тіло, а личинки його живуть у деревині листяних порід, зокрема, дуба, берези, ясена, яблуні, вишні. Ці види нині зустрічаються дуже рідко. Вони занесені до Червоної книги

України. У межах Сумської області вони виявлені в Недригайлівському та Сумському р-нах.

На полях, городах і в садах можна зустріти величезну кількість видів із найрізноманітніших систематичних груп. Особливе значення серед них мають шкідники сільськогосподарських рослин. Найбільшої шкоди сільськогосподарським культурам Сумщини завдають такі комахи, як вовчок, деякі саранові, трипси, черепашки, колорадський жук, буряковий довгоносик, стеблова вогнівка, різні білянки тощо. В окремі роки вони завдають дуже великої шкоди сільському господарству. Тому в останній час велика увага приділяється розробці різних методів боротьби із шкідливими комахами. До найбільш перспективних серед них відносяться хімічний та біологічний методи боротьби.

Сумська область багата на водойми різних типів. На її території багато річок, ставків, озер, струмків, джерел, боліт. В кожній із цих водойм сформувався свій комплекс видів безхребетних тварин. Найменша їх видова різноманітність, звичайно, спостерігається у чистих джерелах. Тут можна виявити поодинокі екземпляри джгутиконосців, інфузорій, дафній. У придонному шарі води іноді вдається виявити круглих та малощетинкових червів. Більш різноманітна фауна безхребетних у тимчасових водоймах, які утворились у заглибленнях на луках, полях, дорогах після дощу або танення снігу. Навесні у таких водоймах з'являються спочатку зяброногі, а за ними – щитні; зникають вони в середині або наприкінці травня. Якщо калюжі не пересихають, то їх заселяють численні одноклітинні водорості, інфузорії, личинки різних комах. Особливо багато в них личинок комарів. Лише в цьому типі водойм зустрічаються характерні для калюж інфузорії, наприклад, спігетта планктонна. Різноманітне населення заселяє струмки на всій їх протяжності. У місцях зі швидкою течією звичайними є бокоплави та личинки волохокрильців. В заболочених місцях під гниючими листками на дні поселяються водяні віслючки, вільчасті черви, дрібні молюски. На підводних предметах часто трапляються личинки мошок, які утворюють цілі колонії. Крім струмків, вони можуть заселяти і ділянки річок із швидкою течією. Дорослі мошки разом з комарами і мокрецями утворюють полчища гнусу, які дуже турбують домашніх і диких тварин, доводячи їх іноді до загибелі. Таке явище відзначалось на Сумщині в 1969 і 1970 рр.

У різних ставках, навіть дуже схожих за віком і умовами, видовий склад безхребетних неоднаковий. Проте, для всіх їх спільним є дуже сильний розвиток планктонних організмів. Серед них найчастіше масового розвитку набувають синьо-зелені водорості, які викли-

кають цвітіння води, дафнії, циклопи, вольвокси та інші. На підводних предметах поселяються колоніальні інфузорії, губки, моховики, коловертки. Значення їх у житті ставків дуже велике, адже вони є чудовими біофільтраторами, очищають воду від бактерій, часток органічного походження. На дні ставків серед рослин зустрічаються личинки бабок, веснянок, поденок, волохокрильців, молюски на різних стадіях розвитку. В місцях, де зосереджуються молюски, серед заростей куширу та елодеї можна виявити мікроскопічних личинок сисних червів. Тут вони чекають на своїх остаточних господарів для паразитування. Вони проникають в тіло водоплаваючих птахів і людини. У людини вони викликають шистозоматидний дерматит, який супроводжується сильним свербінням. У народі вважають це наслідком контакту з якоюсь “водяною кропивкою”. Насправді це спричинюється проникненням у тіло личинок трематод. У тілі людини вони гинуть, але в тілі птахів вони проникають в кровоносні судини і перетворюються у дорослих червів.

Найрізноманітніша і найбагатша фауна безхребетних спостерігається у річках, оскільки на всьому їх протязі є ділянки з різними екологічними умовами. Тому майже всі види гідробіонтів, які мешкають у різних типах водойм, можуть у річках також знайти собі сприятливі умови для існування. У той же час є цілий ряд видів, характерних лише для річок. Таким є молюск перлівниця, волохокрилець невролепис лімакулата та інші. Характерним є також волосатик водяний довжиною до 30-40 см. Населення його називає “кінським волосом”, йому приписують здатність проникати в тіло людини і пошкоджувати внутрішні органи. Насправді це не так. Волосатик не має ніяких пристосувань для проникнення в тіло людини. Лише його личинки довжиною 0,1-0,4 мм можуть завдяки наявності головних гачків пробурювати хітиновий покрив личинок комах, де волосатик і перетворюється у дорослу форму.

Дуже відчутний вплив на склад безхребетних у річках спричиняють різноманітні забруднення. Окремі види мають різну чутливість до ступеня і характеру забруднення. Багато видів пристосовані жити лише у чистій воді. На забруднених ділянках вони зникають, а на їх місці розвиваються стійкі до забруднення води види. Визначивши видовий склад гідрофауни, характерної для певних ступенів забруднення, можна визначити санітарний стан водойм або певної ділянки. У такому плані були обстежені на Сумщині річки Сула, Ворскла, Псел. Річка Сула обстежувалась двічі – у 1981 та 1994 рр. У 1981 р. річка була в цілому чистою і лише в районі м. Ромни була дуже забрудненою (полі-

сапробною). Повторені через 13 років гідробіологічні дослідження Сули показали, що санітарний стан її значно погіршився. Річка дуже обміліла, замулилась, вода стала каламутною, із високим ступенем забруднення. На багатьох ділянках склалась ситуація катастрофічна, або близька до такої. У бік погіршення змінилась ситуація і в інших річках Сумщини, особливо у загрозовому стані опинились річки, на берегах яких розташовані міста, великі населені пункти, підприємства. В зв'язку з цим нині виникла невідкладна потреба проведення екологічного дослідження наших річок, оцінки їх стану, ступеня і характеру забруднення. Лише глибока наукова оцінка дозволить прогнозувати їх розвиток у майбутньому і дасть можливість розробити ефективні заходи щодо захисту і збереження річок Сумщини.

ХРЕБЕТНІ ТВАРИНИ

Сумщина відзначається значним природним різноманіттям, що в значній мірі обумовлено її географічним розташуванням.

Перетинаючи територію області з півночі на південь, можна спостерігати поступову зміну типових поліських ландшафтів на лісо-степові. Значні заліснені і заболочені площі з характерним складом фауністичних комплексів змінюються на острівні гайки, оточені полями. Де-не-де збереглися яруги та балки, в яких ще мешкають тварини, типові для північних степів. Наче павутиння обіймають територію області річки, створюючи додаткове різноманіття біотопів.

Як вже відзначалось, територія Сумської області характеризується різноманітними природними умовами, що накладає суттєвий відбиток на поширення цілого ряду видів тварин. Господарська діяльність людини прямо чи опосередковано – через зміну середовища існування – впливає на якісний та кількісний склад тварин. Досить часто це призводить до негативних наслідків. З усіх ландшафтів області найменших змін від господарської діяльності людини зазнали ліси, які займають близько 17% території Сумщини. Фауна лісів характеризується значною різноманітністю і багатством; це ж стосується і населених пунктів та сільськогосподарських площ.

Нині питання різностороннього вивчення та охорони тваринного світу набули першорядного значення. Дуже важливо, щоб кожна людина, незалежно від роду занять, знала, які тварини живуть поруч з нею, і навчилася розумно ставитись до них.

Нижче пропонується короткий огляд фауни хребетних тварин нашого краю. До них на-

лежать тварини з хрящовим або кістковим внутрішнім скелетом — круглороті, риби, земноводні, плазуни, птахи і ссавці. Всі вони відіграють важливу і незамінну роль в житті природних біоценозів.

Живе срібло водоїм

Риби поширені в різноманітних природних та штучних водоймах, якими багата Сумщина. Річки нашого краю належать до басейну Дніпра. Найбільшими з них є Десна (яка протікає на межі з Чернігівською областю), Сейм, Псел, Ворскла та Сула. Загалом, на кожні 5 км² території області припадає 1 км протяжності річок. Природні озера відомі лише в заплавах річок, оскільки за походженням вони є старицями — багато їх на Десні, інших великих річках. Для різноманітних господарських потреб у різний час було створено багато ставків та водосховищ — їх кількість перевищує 1500, а загальна площа досягає 10 тис. га.

У водоймах Сумщини виявлений 41 вид риб, які належать до 10 родин (осетрових, коропових, в'юнових, сомових, вугрових, тріскових, окуневих, бичкових і колючкових). Крім місцевих за походженням видів, тут є такі, що розводяться в ставкових господарствах — товстолобики звичайний та строкатий, амур білий. Вони не є харчовими конкурентами коропу — основному об'єкту ставкового рибозведення, тому їх сумісне вирощування дозволяє значно підвищити продуктивність "голубої ниви". До того ж, ці рослиноїдні риби, що походять з басейну Амуру, добре очищують ставки від водної рослинності. На Сумщині проводились також досліди по акліматизації пеляді — цінного представника родини лососевих, і сомика карликового, завезеного до Європи з Америки ще у ХІХ столітті. Ймовірно, шляхом випадкового завозу з'явилась в річці Стрілка (поблизу м. Суми) невеличка рибка з родини коропових — гольян звичайний.

Кількість видів риб та їх співвідношення у водоймах буває дуже різним. Найбагатшою у цьому відношенні є Десна, маленькі ж річки та ставки мають збіднений видовий склад риб.

З рибами дещо схожа невелика (до 20 см завдовжки) тварина з класу круглоротих — мінога українська, яка зрідка трапляється у великих річках Сумщини. Веде осілий спосіб життя. Її личинки — піскорийки — живляться дрібними безхребетними тваринами і водоростями, а дорослі особини взагалі не живляться і гинуть після нересту. Вид занесений до Червоної книги України і підлягає охороні.

Такою ж малочисельною є стерлядь — єдиний представник родини осетрових у нашій країні. Ця своєрідна за будовою риба трапляє-

ться у Десні та Сеймі. Досягає ваги 5 кг. Підлягає охороні як реліктовий зникаючий вид.

В систематичному відношенні найбільш чисельною є родина коропових. На Сумщині вона представлена більш ніж двома десятками видів. Це всім відомі короп, карасі - золотий ("червоний") та сріблястий ("білий"), лин, лящ, плоскирка, в'язь, головень, краснопірка, плітка, а також менші за розміром вівсянка, гольян озерний (вудодка), верховодка, пічкур та інші. Одні з них мешкають в річкових проточних водах, інші — в стоячих або слабопроточних водах озер, ставків та водосховищ. Менш поширені схожі на ляща клепець та синець, а також чехоня, підуст, елец звичайний, білізна (або жерех) — всі вони трапляються у великих річках. В Клевені, Сеймі, Ворсклі та деяких інших річках знайдена невеличка рибка бистрянкa, яка живиться планктоном, комахами і пилком рослин, що падають на воду. Головень та в'язь, а особливо білізна, є справжніми хижаками, які полюють на молодь риб.

Незвичайний спосіб розмноження має гірчак. Ця невелика річкова риба відкладає ікру в мантийну порожнину двостулкових моллюсків (перлівниць та беззубок), де й виводяться мальки. Не менш цікавим є карась сріблястий - у цього виду майже немає самців, а ікра запліднюється самцями інших коропових риб.

У Сумській області лише в Десні мешкають такі рідкісні види, як рибець, марена дніпровська і вугор річковий. На відміну від осілих риб, вугри мігрують. По річках та морях вони прямують до місця нересту в тропічній частині Атлантичного океану, неподалік від узбережжя Центральної Америки. Після ікрометання вугри гинуть, а їх личинки, підхоплені теплою течією, прямують до берегів Європи. Їхня мандрівка триватиме цілих три роки.

Всім знайомі судак, окунь, йорж хижі риби з родини окуневих. У Десні та Сеймі зустрічається регіонально рідкісний йорж-носар. Хижацький спосіб життя ведуть щука і сом, а також миньок — єдиний прісноводний представник родини тріскових. Миньок своєрідний тим, що нереститься взимку, в холодній воді скутих кригою рік, коли більшість наших риб перебуває в стані спокою.

Своєрідними є риби з родини в'юнових — в'юн, голец і щипавка. В'юни мешкають в заболочених водоймах, де вода збіднена на кисень. Два інших види цієї родини живуть як в стоячих, так і в проточних водоймах, тримаючись біля дна. Щипавка, яка отримала свою назву за маленькі шипики у неї на щоках, до того ж може закопуватись у пісок.

Дуже цікаві поки що маловивчені у нас два види бичків — бичок-бабка і дрібніший за нього бичок-цуцик. Вони мешкають у великих річках Сумщини: бабка на піщаних, а цуцик —

на замулених і зарослих ділянках дна. Тримуються поодиночки або парами.

У порослих рослинності затоках Ворскли мешкає колючка мала південна. Довжина цієї рибки 5-6 см. Ікру вона відкладає в гніздечко, яке охороняє самець. Живиться переважно дрібними водними тваринами та ікрою риб.

Більшість риб наших водойм є об'єктами спортивного рибальства. Особливо захоплюючим є лов в'язя, головня, білизни, ляща, а також шуки та судака — обережних і вибагливих до корму риб. Коропа, карасів, товстолобика і білого амура розводять у ставкових господарствах, де щорічно вирощується товарна риба і мальки для зариблення водойм. Дрібні види — вівсянка, верховодка, пічкур тощо — служать кормом хижим риbam. Деякі з них, такі як голець, щипавка, в'юн, гірчак, бичок-цуцик, колючка, є цікавими і невибагливими об'єктами для утримання в акваріумах.

На водоймах Сумщини відчутні наслідки невеликого господарювання, яке викликало погіршення умов життя тварин, зменшення рибних запасів. Це забруднення водойм неочищеними стоками, безконтрольне використання мінеральних добрив і отрутохімікатів, а також браконьєрство, особливо з застосуванням заборонених знарядь лову, наприклад, так званих "електровудок".

Родичі царівни-жаби

Земноводні тварини, а їх на Сумщині відомо 11 видів (6 родин), оселяються на узбережжях водойм та в інших зволжених біотопах. Після розмноження деякі з них відходять від води, тоді їх можна зустріти в лісі, на луках, в садах і на городах.

Найбільш чисельними є жаби озерна, ставкова та гостроморда, ропухи зелена та сіра (звичайна), а також часничниця і кумка червоночерева (джерелянка). Переважно в північних районах Сумщини зустрічається жаба трав'яна — представник тайгової фауни. В південних та центральних районах області, частіше по долинах річок, трапляється жабка деревна, або квакша звичайна. Ця ніжна істота з ясным, світлозеленим забарвленням має на кінцях пальців липкі подушечки-присоски, що дозволяють їй триматися на гілочках або стеблах очерету, а її голос нагадує крякання маленької качечки. У різноманітних стоячих водоймах досить часто зустрічаються тритони — звичайний та гребінчастий. Ці представники хвостатих земноводних зимують на суші.

Деякі люди недолюблюють земноводних, інколи завдають їм шкоди. А це дуже корисні тварини. Вивчення живлення земноводних свідчить про те, що вони в значній кількості

споживають шкідливих комах і слимаків. Часничниця, а також ропухи зелена та сіра полюють у сутінках і вночі, коли комахоїдні птахи спочивають. Хоча жаби озерна та ставкова можуть завдавати шкоди, поїдаючи мальків риб, але й на них самих полюють хижі риби, а також вужі, чаплі, лелеки, качки. Земноводні складають третину їжі видри, норки, енотовидного собаки, живляться ними також борсук, куниця та тхори.

Не менш важливо, що своєю присутністю, оригінальними весняними співами ці тварини створюють особливий настрій і роблять природне середовище більш різноманітним і цікавим.

Повзучі і лускаті

Плазунів у нашій місцевості всього 7 видів, які належать до 5 родин. Це черепаха болотяна (річкова), ящірки прудка та живородна, безнога ящірка - веретільниця ламка, а також змії — вуж звичайний, мідянка звичайна і гадюка звичайна.

Багаточисельну ящірку прудку можна побачити на сухих луках, у балках та ярах, обабіч полів, на лісових галявинах. У вологих лісах Полісся мешкає ящірка живородна, яка добре плаває і пірнає; на півдні Сумщини цей вид зрідка трапляється в заболочених заплавах річок. Веретільниця ламка отримала свою назву завдяки здатності "відкидати" хвіст, рятуючись цим від хижаків. У відповідних ситуаціях жертвують хвостом і інші ящірки.

Гадюка звичайна збереглася лише в деяких лісових масивах. Цікаво, що на Сумщині в поліських районах ці плазуни мають сіре або коричневе забарвлення з чорним зигзагом вздовж спини, а на решті території вони переважно чорні. Гадюка є не тільки дуже обережною, а й доволі миролюбною твариною, яка кусає людину лише в тих випадках, коли на неї наступили або зашкодили в інший спосіб. Все ж не треба забувати, що це — отруйна змія і необхідно бути обережним під час збору ягід, грибів чи просто відпочинку в лісі.

Вуж звичайний трапляється часто і майже усюди, навіть в населених пунктах. Дуже рідкісною стала мідянка звичайна — невелика змійка коричневого кольору з блискучим мідним відливом, за який вона і отримала свою видову назву. Вона включена до Червоної книги. Не часто зустрічається і болотяна черепаха — мешканець різноманітних водойм.

Роль плазунів у природі досить суттєва. Ящірки поїдають комах, вужі та гадюки — дрібних тварин. У фармацевтичному виробництві великим попитом користується зміїна отрута,

яка йде на виготовлення цінних лікарських препаратів. З цієї метою гадюки раніше відловлювались і на Сумщині, наприклад, у Тростянецькому р-ні.

Зміни в природному середовищі і нічим не виправдане знищення деяких плазунів призвели до зменшення їх чисельності. Інколи негативне ставлення до них пов'язане з невірними уявленнями про спосіб їх життя, різними забобонами. Так, нешкідливий ящірці веретільниці та невеликій зміїці — звичайній мідянці багато хто приписує отруйність, боїться їх, а то й безжалісно переслідує.

Пернате плем'я

Порівняно з іншими хребетними птахи є найбільш різноманітною і чисельною групою тварин. Протягом року на території Сумщини можна зустріти близько 250 видів, що складає більше половини всієї різноманітності птахів України. Це представники 16 рядів і значної кількості родин — мешканці різноманітних природних біотопів, полів і населених пунктів.

Без птахів важко уявити ліс і поле, болота і луки, водойми і населені пункти. Найбагатшим на птахи є ліс. Із широколистяними, хвойними та мішаними лісами, з їх галявинами і чагарниками пов'язані малі та великі, осілі і перелітні, зерноїдні, комахоїдні та хижі птахи.

Ліс птахи заселяють знизу догори, аж до маківок дерев. На землі, серед опалого листя і трави, будують гнізда лісовий щеврик, звичайна вівсянка, лісовий жайворонок, східний соловейко, малинівка, а також вівчарики: ковалик, жовтобровий і весняний. На деревах і чагарниках гніздяться дрозди (співочий, чорний, білобровий, чикотень і дрізд-омелюх), чорноголова славка, берестянка та деякі інші пернаті.

Дупла дерев заселяють шпаки, синиці (велика, голуба, чубата, чорна), болотяна і чорноголова гаїчки, строката і білошия мухоловки, повзик, крутиголовка, деякі сови, сич та голуб-синяк. А от пищуха, або підкоришник, вибудовує своє гніздечко за відсталою корою старих дерев. Декілька видів дятлів — великий строкатий, середній, малий, зелений, сивий та чорний — дупла видовбують самостійно. Пізніше в старих та незаселених дятлових дуплах поселяються дрібні птахи-дуплогніздники. У просторих дуплах чорного дятла, поширеного в мішаних лісах Сумського Полісся, гніздяться рідкісні волохатий сич та голуб-синяк. Малесенький кропивник, або волове очко, ховає кулеподібне гніздо у коренях звалених бурєю дерев. Притулене до стовбура гніздо довгохво-

стої синиці також важко знайти — воно з усіх боків обкладене шматочками деревних лишайників, добре замасковане. Цих гарних пташок часто можна бачити в зимових зграйках дрібних птахів, які мандрують засніженим лісом у пошуках корму.

Високо в кронах дерев гніздяться іволга, звичайна горлиця, припутень, сіра ворона, сойка і крук, різноманітні хижакі — звичайний канюк, осоїд, великий та малий яструби, орел-карлик, деякі інші. Цікавий птах осоїд висліджує і розкопує гнізда ос та інших масових комах, якими вигодовує пташенят.

Бори та мішані ліси північних районів Сумщини дещо відрізняються складом птахів від широколистяних лісів, які переважають у лісостепових районах. Лише тут можна натрапити на зграйку тетеруків і почути їх весняне бурмотіння, або ж знайти гнізда рябчика, а то й глухаря. Ці курині птахи споживають комах, лісові ягоди та насіння рослин. Глухарі взимку харчуються сосною хвоєю, а тетеруки — бруньками та сережками беріз.

У цих лісах збереглися інші рідкісні птахи нашої фауни: чорний лелека, зміїд, підорлики. На лісових болотах мешкають сірі журавлі, їх тут більше, ніж в інших районах Сумщини. В останні роки були виявлені на гніздуванні птахи з півночі — снігур, чиж, ялиновий шишкар та найменша наша пташка — жовтоголовий королік (його вага лише 4,5-5 г). Далі на південь ці пташки трапляються лише в період міграцій і на зимівлі.

Якось орнітологам поталанило — в ялиновому лісі поблизу с. Стара Гута, що на Серединобудщині, було знайдено гніздо горіхівки. Цей птах родини воронових поширений в тайгових лісах (там його називають кедрівкою), а в Україні — лише в гірських лісах Карпат. Горіхівки, як і сойки, восени запасують жолуді дуба та ліщинові горіхи, ховають їх у тріщинах ґрунту, під опалим листям, і в такий спосіб сприяють поширенню дерев та кущів.

В чагарниках на лісових зрубках і галявинах свій світ птахів: сіра, садова і рябогруда славки, сорокопуд-жулан, коноплянка, чечевиця. Усюди в деревних насадженнях багаточисельні зяблики, дещо рідше зустрічаються зеленяки, шиглики і костогризи. Це зерноїдні птахи, але своїх пташенят вони вигодовують різноманітними комахами та їх личинками.

Навесні та влітку ліси дзвенять від пташиних голосів: найгучніше виспівують дрозди, не відстають від них малинівки, солов'ї, зяблики, вівсянки, славки, вівчарики і берестянки, іволги та зозулі — одні з найкращих співаків краю.

Пізно ввечері, коли замовкають співочі дрозди і солов'ї, на галявинах і свіжих зрубках можна почути протяжну тріскучу пісню дрімлюги. Цей гострокрилий перелітний птах гнізд

не будує, а яйця відкладає на лісову підстилку або голу землю. В цей же вечір можна побачити токові польоти, знамениту “тягу”, вальдшнепа — великого лісового кулика. А десь в лісовій далечині голосно кричать сірі сови. У вухаті сови голос не такий гучний, його можна почути на узліссі, в різноманітних насадженнях, навіть у садах та парках. Нічний хижак використовує для гніздування старі гнізда сорок і сірих ворон. От і виходить, що поширення одного виду пернатих буває тісно пов’язане з іншими їх видами. І так у природі буває дуже часто.

Особливі види птахів населяють береги різних водойм, болота і луки, яких чимало на Сумщині. Із качок найчастіше зустрічаються крижень та чирок-тріскунок. Інші їх види — шилохвіст, широконосіка, чирок-свистунок, червоноголова і чубата черні — трапляються місцями, наприклад, у широкій заплаві Десни. Тут і в деяких інших місцях рідного краю, на порослих болотною рослинністю старицях можна помітити плавучі гнізда норців: великого, чорношийного і малого. Ці водоплавні птахи інколи поселюються колоніями разом із крячками і звичайними мартинами. Живляться норці різноманітними водними безхребетними тваринами та дрібною рибою, за якою вправно пірнають.

Навесні та восени на ставах і водосховищах, болотах, луках зупиняються на годівлю та відпочинок багаточисельні зграї “транзитних мігрантів” — великих білолобих гусей, гуменників, свищів, інших качок. Щороку багато їх летить вздовж Десни, Сейму, інших річок Сумщини. Зрідка трапляються перелітні гоголі, нерозні, а то й морська чернь, довгоногий крохаль і луток. На багатих рибою водосховищах бачили чорноволих гагар.

Густі прибережні та болотні зарості очерету, рогузу, куги та осоки дають притулок перелітним птахам з родини пастушкових — лисці, водяній курочці, малій курочці, погоничу і пастушку, а також болотним чаплям — бугаю і бугайчику та дрібним комахоїдним птахам — очеретянкам і цвіркунам, або кобилочкам. Велика, ставкова і чагарникова очеретянки підвішують свої маленькі гнізда-кошики до стебел очерету та інших рослин, а річковий, солов’їний цвіркуни та вусата синиця ховають їх на купинах. А як не згадати ремеза! Своє гніздо-рукавичку, майстерно виплетене з рослинних волокон та пуху, пташка чіпляє до тонкої вербової гілочки, де його важко дістати хижакам.

До гнізд очеретянок часто підкладає свої яйця звичайна зозуля. Як відомо, цей цікавий птах гнізд не будує, а “паразитиє” на дрібних співочих птахів — білих плисках, сорокопудах, славках, малинівках тощо.

Більшість згаданих пернатих — мешканців болотних заростей — веде прихований спосіб життя, побачити їх досить важко, легше почути по характерному співу. Зате добре помітні красуня синьошийка, очеретяна вівсянка і болотяний лунь — великий хижак, який тримає в остраху пернатих та гризунів.

На зарослих ставах поселяються білосніжні красені — лебеді-шипуні. Чисельність лебедів поступово зростає там, де їх не турбують. В очеретяних плавнях по Ворсклі і Сулі побільшало диких сірих гусей. У подібних місцях розміщуються колонії чорного та білокрилого крячків, а то й звичайного мартина. Інші види мартинів — сивий, сріблястий і клуша — бувають на водоймах під час сезонних міграцій.

Не пустують і береги річок. У берегових урвищах тісно скупчені гніздові нірки берегових ластівок. Місцями їх дуже багато. У поодиноких нірках гніздиться голубий рибалочка. Ця показна пташка яскравістю та блиском забарвлення нагадує своїх тропічних родичів. На піщаних відмілинах і косах можна натрапити на гнізда дрібних куликів — малого зуйка і перевізника. На Десні та Сеймі в таких місцях можна побачити невеликі колонії малого та річкового крячків — малочисельних видів нашої фауни. На Десні знаходили гнізда не менш рідкісного кулика-сороки. Цей птах, схожий оперенням на сороку, живиться двоствулковими молюсками.

На заплавах луках у травні і червні далеко лунає скрипучий спів деркача. Цей птах добре бігає і ховається в траві, побачити його важко. Серед лучних трав гніздяться лучний чекан, багаточисленна жовта і нечисленна жовтоголова плиска, на заболочених місцях — лучна очеретянка і лучний шеврик. Жовту плиску на Сумщині називають пастушком, оскільки ця комахоїдна пташка полюбляє “пастити” череду корів чи кінський табун. Зрідка низько над травами пропливе лучний лунь, а там над річищем ширяє сім’я чорних шулік. Шкода, що ці красиві і корисні хижаки все рідше милують погляд зацікавленого спостерігача.

Влітку та восени на лучні покоси і випаси злітаються зграї шпаків, граків, коноплянок, білих плісок. Добре помітні представники ряду лелекоподібних — білий лелека та сіра чапля. Перший гніздиться в селах, користується прихильністю людини, а сірі чаплі — на деревах у вільшняках або в очеретяних хащах. Декілька невеликих поселень чапель — сірої, рудої та великої білої — відомо в різних місцях Сумщини. Є вони і в заболочених заплавах Сули та Ворскли, а найбільша колонія сірих чапель (близько 250 гнізд) знаходиться в орнітологічному

заказнику Боромля, що в Конотопському р-ні.

З куликів на луках поширені чайка (або чибіс) і травник, а де луки заболочені — бекас. В заплавах великих річок ще збереглися окремі поселення веретенника великого, хоча колись вони існували в багатьох місцях Сумщини.

Місцями поселення значної кількості куликів та деяких інших гідрофільних птахів є деснянські луки — інколи вони нагадують чималий інкубатор, де виводяться веретенники великі, травники, чайки, бекаси, дупелі, поручайники, турухтани, різноманітні качки, мартини звичайний та малий, інші пернаті. Ці луки є єдиним в Україні місцем, де існують невеликі поселення вівсянки-дїбровника — пташки з родини горобиних, яка дуже красиво та ніжно співає. До місць свого гніздування дїбровники повертаються пізніше за всіх (на початку червня), а відлітають до вирію одними з перших. Інші види куликів — сивка золотиста, фіфі, улїт великий, шоголь, плавунець круглодзьобий, кулик-горобець, чорноволик, червоноволик, гаршнеп, кроншнеп великий — то частіше, то рідше трапляються під час сезонних міграцій на узбережжях та мулистих мілинах різних водойм, луках та в інших місцях.

Місцями мешкання деяких видів птахів є остепнені балки та яри, яких чимало в центральних і південних районах Сумщини, а також сільськогосподарські угіддя. В балках зустрічається багато жайворонків польових, плісок жовтих і шевриків лісових. На кушах терену чи шипшини можна вгледіти сорокопудажулана або його харчовий запас — настромлених на колючки великих комах, ящірок, мишей і полівок. Поруч виспівують славка сіра і вівсянка садова. В небі над яром легко ширяють, полюючи на комах, яскраво забарвлені бджолоїдки звичайні, які викопують свої гніздові нірки в глинистих схилах урвищ. Родичка бджолоїдки сиворакша — “синій птах” нашої фауни — теж оселяється в норах або ж у дуплах дерев; шкода, що ця жива окраса природи майже зникла на території краю.

По балках і ярах мешкають такі цікаві птахи, як кам'янки. Кам'янка звичайна ховає гнізда у купах каміння, в неглибоких нірках та розщілинах. Кам'янка-танцюристка гніздиться глибоко під землею в старих норах тушканчика великого. Цей птах, що походить з південних степів та пустель, у нас є рідкісним. Зовсім недавно він був виявлений у великих, вибитих худобою балках Сумського р-ну, де трапляються й інші орнітологічні рідкості — шеврик польовий, вівсянка-просянка, жайворонки степовий та малий.

На полях птахів значно менше — інтенсивні способи обробки ґрунту і вирощування врожаю діють на них вельми несприятливо.

Найбільше тут жайворонків польових, чий дзвінкий і такий знайомий спів наповнює піднебесся з ранньої весни до початку осені. Рідше можна почути голосне “спать підем” перепела або сполохати біля лісосмуги табунець сірих куріпок. В лісосмугах, у старих сорочих гніздах вирощує своїх пташенят невеликий сокіл — боривітер звичайний. Він полює на комах і дрібних гризунів, чим зберігає якусь частину врожаю. Останнім часом боривітрів, як і кібців та чеглоків, значно поменшало.

Минає літо... На поля злітаються молоді вівсянки, зяблики, шеврики, горобці, горлиці та інші пернаті. На стерні, польових дорогах вони визбирують розсипане зерно, насіння бур'яну, комах.

Взимку на засніжених полях трапляються гості з далекої тундри — канюк-зимняк, зграйки пуночок і жайворонків рогатих. Здалеку чути крука, ближче до сільських ферм кружляють чорною хмарою граки та галки, на зледенілому шляху розшукують скромну поживу посмітюхи (жайворонки чубаті). В заростях бур'яну можна натрапити на зграйку веселих щигликів або на сорокопуда сірого, який полює на мишей та полівок.

Багато видів пернатих пристосувались до життя поруч з людиною в населених пунктах, навіть у важких умовах центральної частини великих міст. Серед цих “сусідів” переважають птахи, які гніздяться на будівлях і деревах, такі як стриж чорний (серпокрилець), ластівки сільська та міська, горихвістка чорна, горобці хатній та польовий, синиця велика, грак, галка, ворона сіра (гава), сорока, голуб сизий, горлиця кільчаста. Не цураються населених пунктів коноплянка, зеленяк, зяблик, мухоловка сіра, пліска біла, сич хатній і навіть сова вухата. Восени та взимку ближче до поселень людини прикочовують зграї омелюхів, снігурів, дроздів-чикотнів — їх приваблюють плоди горобини, глоду, омели та інших рослин, яких чимало на вулицях, в садах, парках і скверах.

У великих парках, садах і на старих цвинтарях видовий склад птахів подібний до лісового. Тут можна почути турчання горлиці звичайної і нічний спів соловейка, побачити строкату сороку, сорокопуда чорнолобого або красеня одуда.

Серед наших птахів є осілі, перелітні і пролітні — так звані “транзитні мігранти”. Для деяких пернатих Сумщина є місцем лише зимівлі. А ще одну групу утворюють залітні види, тобто ті, що лише випадково (переважно в період міграцій) потрапляють до меж області. До останньої групи належать колпиця (косар), пліска чорноголова, очеретянка садова і берестянка мала; ймовірно, що ці рідкі зальоти є провісниками майбутнього розселення певних видів.

Все тече, все змінюється... Не залишається постійним і склад пташиного населення. За останні три-чотири десятиліття на Сумщині з'явилися такі нові види пернатих, як горлиця кільчаста, мартин сивий, крячки малий та білошокий, дятел сирійський і деякі співочі птахи – горихвістка чорна, чекан чорноголовий, плиска жовтоголова, вівчарик зелений, в'юрок канарковий, синиця вусата, кам'янка-танцюристка. Процес природного розселення птахів триває.

Водночас, в складі орнітофауни області є і значні втрати – деякі види птахів перестали тут гніздитися, зникли з нашого краю. До них відносяться сокіл-сапсан, беркут, орлан-білохвіст, пугач, кроншнеп великий. Тепер лише зрідка, поодинокими парами гніздяться дрохва, тетерук, глухар, балобан, кібець, орел-могильник, зміїїд, підорлики великий та малий, скопа, лелека чорний, очеретянка прудка та деякі інші. І не дай Боже, щоб вони збереглися лише на сторінках Червоної книги...

Багато в чому благополуччя птахів та інших тварин визначається ставленням до них людини. В цьому відношенні дуже повчальною є історія з хижими птахами: ще не так давно, внаслідок хибних уявлень про їх роль у природі, всі без винятку пернаті хижаки вважались шкідливими і посилено винищувались. Наслідки цього побоїща катастрофічні.

Птахи є потужним чинником біологічної боротьби з різноманітними шкідниками сільськогосподарського та лісового господарства, що базується на їх багаточисельності і великій потребі в їжі. Так, дослідями встановлено, що синиця за один літній день споживає сама і згодовує пташенятам стільки різних комах, скільки важить сама. Тому, 10-20 штучних гніздівель для різних видів пернатих (синиць, шпаків, мухоловок) на 1 га лісу чи саду дозволяють позбутися багатьох шкідливих комах. Не менш важливо й те, що птахи своїм співом, красивим забарвленням, різноманітною і цікавою поведінкою відповідають найвищим естетичним вимогам, а спостереження за ними виховує молоді душі. Недарма в піснях нашого народу та в інших напрямках народної творчості так часто використовуються образи різних птахів.

Такі різні звірі

Ссавці, або звірі – друга після птахів по кількості видів група наших хребетних тварин. Їх на Сумщині відомо більше 60 видів, які належать до 6 рядів (комахоїдні, рукокрилі, хижі, парнокопитні, гризуни, зайцеподібні) і 24 зоологічних родин.

Ссавці пристосувалися до існування в дуже різноманітних середовищах. Підземний спосіб життя ведуть кріт і сліпак звичайний, в лісовій підстилці прокладають свої ходи різні види землерийок, мишей та полівок. Нарівні з птахами, але на відміну від більшості з них в сутінках та вночі, володарями повітряного простору є летючі миші. В різноманітних водоймах та на болотах мешкають хохуля, водяна землерийка кутора, бобр річковий, полівка водяна і ондатра, а також деякі хижі ссавці – норка європейська і видра річкова. В кронах дерев мешкають білка, вовчки (соні) сірий та лісовий, куниця лісова, гарними дереволазами є також деякі види мишей, наприклад, лісова та жовтогорла. Ліси, чагарникові зарості, відкриті простори лук та полів населяють різноманітні копитні та хижі звірі, а також заєць сірий і багаточисленні види гризунів.

З комахоїдних ссавців найбільш відомими і поширеними є їжак звичайний, кріт і землерийки (бурозубки звичайна та мала, білозубка мала, кутора звичайна). Представників останньої групи можна зустріти в різноманітних біотопах. Ці маленькі звірки, що селяться в нірках, більш діяльні в нічний час, а живляться вони переважно комахами, слимаками, дощовими черв'яками та іншими безхребетними тваринами. Бурозубка мала, вага якої не перевищує 5 г, є найменшим звірятком фауни Сумської області. Кутора звичайна мешкає біля водойм, тому добре плаває і пірнає, живиться вона водяними і наземними тваринами.

Видовий склад, чисельність та екологічні особливості кажанів Сумщини досі залишаються мало вивченими. Такі знання можуть бути основою для впровадження заходів з охорони, а також приваблювання цих дуже корисних нічних звірків. Кажани – нічниця водяна, вухань, вечірниця руда (дозірна), нетопири малий та Натузюса, кажан пізній та інші – оселяються переважно в дуплах дерев в різноманітних нішах і під дахами будівель, в штучних гніздівлях птахів. Живляться вони нічними комахами (комарами, метеликами, дрібними жуками), яких ловлять на лісових галявинах, в садах і населених пунктах, над водоймами. Деякі види цих рукокрилих здійснюють сезонні міграції – на зиму відлітають до південних країн, але більшість зимує в нас, впадаючи в сплячку. В наш час кажани стали малочисельними, а деякі з них (нічниця ставкова, вечірниця велика та мала) навіть занесені до Червоної книги України, тому всі вони без винятку підлягають охороні.

Із хижих ссавців на Сумщині поширені вовк, лисиця звичайна, собака єнотовидний, а також численні представники родини куніцевих – борсук, куниця лісова та кам'яна, ласка, горностай, тхори чорний та степовий, нор-

ка європейська, видра річкова. У великих лісових масивах Середино-Будського р-ну зрідка спостерігаються ведмідь бурий і рись, які інколи заходять сюди з території сусідньої Брянської області Росії. Більшість згаданих хижаків мешкають в лісах та чагарникових заростях. Тхір степовий зрідка трапляється в полях і степових балках на півдні Сумщини. Тхір чорний, куниця кам'яна і ласка можуть траплятися в населених пунктах, де вони полюють на гризунів та птахів. Ласка і горностаї є найдрібнішими нашими хижаками — вони проникають навіть до нірок мишей та полівок; їм властивий сезонний диморфізм: влітку хутро цих звірків має коричневий колір, а взимку воно сніжно-біле, лише в горностаї кінчик хвоста чорний. Видра річкова і норка європейська мешкають поблизу водойм, бо живляться переважно рибою, молюсками, раками та жабами.

Вовк — дуже небезпечний хижак в умовах антропогенного ландшафту, а також один з основних поширювачів сказу. Вовки нападають не тільки на диких копитних — лосів, козуль та інших, а й на домашніх тварин. З цим не можна миритися, чисельність хижака необхідно тримати в розумних межах.

Чисельність більшості хижих ссавців незначна, а деякі з них, такі як борсук, горностаї, тхір степовий, норка і видра річкова, внаслідок своєї нечисленності навіть занесені до Червоної книги України і знаходяться під охороною закону.

Найбільш поширеною групою ссавців є гризуни. У зв'язку зі своєю багаточисельністю і особливостями біології (різноманітне живлення, здатність до швидкого розмноження) вони відіграють дуже значну роль в житті природних біоценозів та в народному господарстві. Серед гризунів є сільськогосподарські шкідники, які, до того ж, поширюють небезпечні хвороби, наприклад туляремію та чуму; є й цінні хутрові звірі, наприклад, бобер річковий і ондатра.

Гризуни, що мешкають на території Сумщини, належать до 7 родин — білячі, боброві, вовчкові, тушканчикові, мишівкові, мишачі і хом'якові (дві останні родини дуже багаточисельні).

Звичайними гризунами наших лісів є миші лісова та жовтогорла, полівки лісова (руда) та підземна. Поїдаючи плоди та насіння, вони місцями можуть шкодити лісовим культурам. На полях і луках, а також в балках зі степовою рослинністю зустрічаються миші маленька та польова, хом'як звичайний, хом'ячок сирій (в південних районах), полівки сіра та степова, деякі інші дрібні гризуни. На заболочених водоймах мешкають ондатра і полівка водяна. Миша хатня і пацюк сирій оселяються в будів-

лях людини або поблизу них; тут вони пошкоджують і навіть знищують всілякі продовольчі запаси, продукти та товари, а також переносять епідеміологічні захворювання.

Вовчки, або соні — звичайні, але мало відомі внаслідок нічного способу життя, лісові гризуни. Живуть вони в гніздах і дуплах, зимку впадають у сплячку. Харчуються насінням, ягодами і комахами, нерідко їдять яйця та пташенят дрібних птахів. В лісах Сумщини поширені вовчки лісовий та сирій.

Дуже своєрідним гризуном є сліпак звичайний — він живе у лабіринті підземних ходів, які прокладає з допомогою потужних зубів-різців і лопатоподібних лап. Селиться ця тварина у трав'янистих балках, на лісових галявинах і перелогах; її перебування в даному місці можна визначити по горбиках викинутого з нори ґрунту, які за розміром значно більші за "кротовини". Живиться сліпак підземними частинами рослин, які запасав на зиму.

Ще не так давно, у 50-х роках минулого століття, ховрах крапчастий вважався небезпечним шкідником сільськогосподарських культур. В наш час він є рідкісним — невеликі колонії збереглися лише в деяких лісостепових районах Сумщини. Оселяються ховрахи в остепнених балках, обабіч польових доріг, на вигонах. Взимку впадають в сплячку.

Таким же рідкісним є і тушканчик великий, або земляний заєць. Ця довговуха, схожа на маленького кенгуру тварина веде нічний спосіб життя, а на зиму впадає у сплячку. Харчується надземними та підземними частинами трав'янистих рослин. Як зникаючий вид, його занесено до Червоної книги України.

Не менш рідкісними є дрібні гризуни з родини мишівкових — мишівки лісова та степова. На відміну від мишей, ці звірятка живляться переважно комахами, активні вночі і взимку сплять. Мишівка степова зустрічається у заповіднику "Михайлівська цілина".

На всій території Сумщини поширений заєць сирій, або русак — основний об'єкт зимового полювання. В центральних і північних районах області трапляється заєць-біляк, кілька груп цього виду були завезені і випущені в деяких лісових масивах з метою розселення.

Слід відмітити, що видовий склад ссавців Сумщини не залишається постійним. В давні часи був винищений дикий предок великої рогатої худоби тур, трохи пізніше — зубр, бабак, цінний хутровий звір хохуля. Про їх минуле перебування в нашій місцевості свідчать палеонтологічні знахідки та історичні документи: так, в краєзнавчих музеях зберігаються кістки та черепи зубра, інших тварин. У ХІХ столітті практично завершилося винищення інших великих звірів — лося, кабана дикого, козулі

європейської, ведмедя бурого, рисі, а також бобра річкового. І лише завдяки системі заходів з охорони навколишнього середовища (включаючи заборону полювання) поголів'я багатьох звірів вдалося відновити. Тепер лосі, козулі, дикі кабани та й бобри стали для нас звичайними, на деяких з них проводиться ліцензійне полювання.

В області проводиться робота по відновленню поголів'я зубра – в 1985 р. 14 рогатих велетнів було завезено в ліси Конотопського р-ну, де вони успішно розмножуються. Ця рідкісна тварина включена до Червоної книги Міжнародного союзу охорони природи (МСОП).

Великий степовий гризун бабак в минулому зник на Сумщині, як майже і скрізь в Україні. В 1987-1988 рр. бабаки були завезені і успішно прижилися в Краснопільському, Великописарівському, Липоводолинському та Роменському р-нах, а в 1998 р. – ще й в Середино-Будському р-ні. Поселяються ці тварини колоніями, живуть в глибоких норах, на зиму впадають в сплячку.

Ведеться робота з акліматизації оленів благородного та плямистого і лані. Можливо, в майбутньому фауна Сумщини назавжди поповниться цими копитними тваринами.

З давніх давен саме мисливським видам тварин приділялась найбільша увага. Саме вони відігравали помітну роль в економіці краю. Хутро використовувалось для розрахунків із сусідами. Воно слугувало грошовим еквівалентом, їм платили податки князям і відкуповувались від ворогів.

М'ясо дичини широко вживалось місцевим населенням, зі шкір великих тварин шили одяг, взуття тощо.

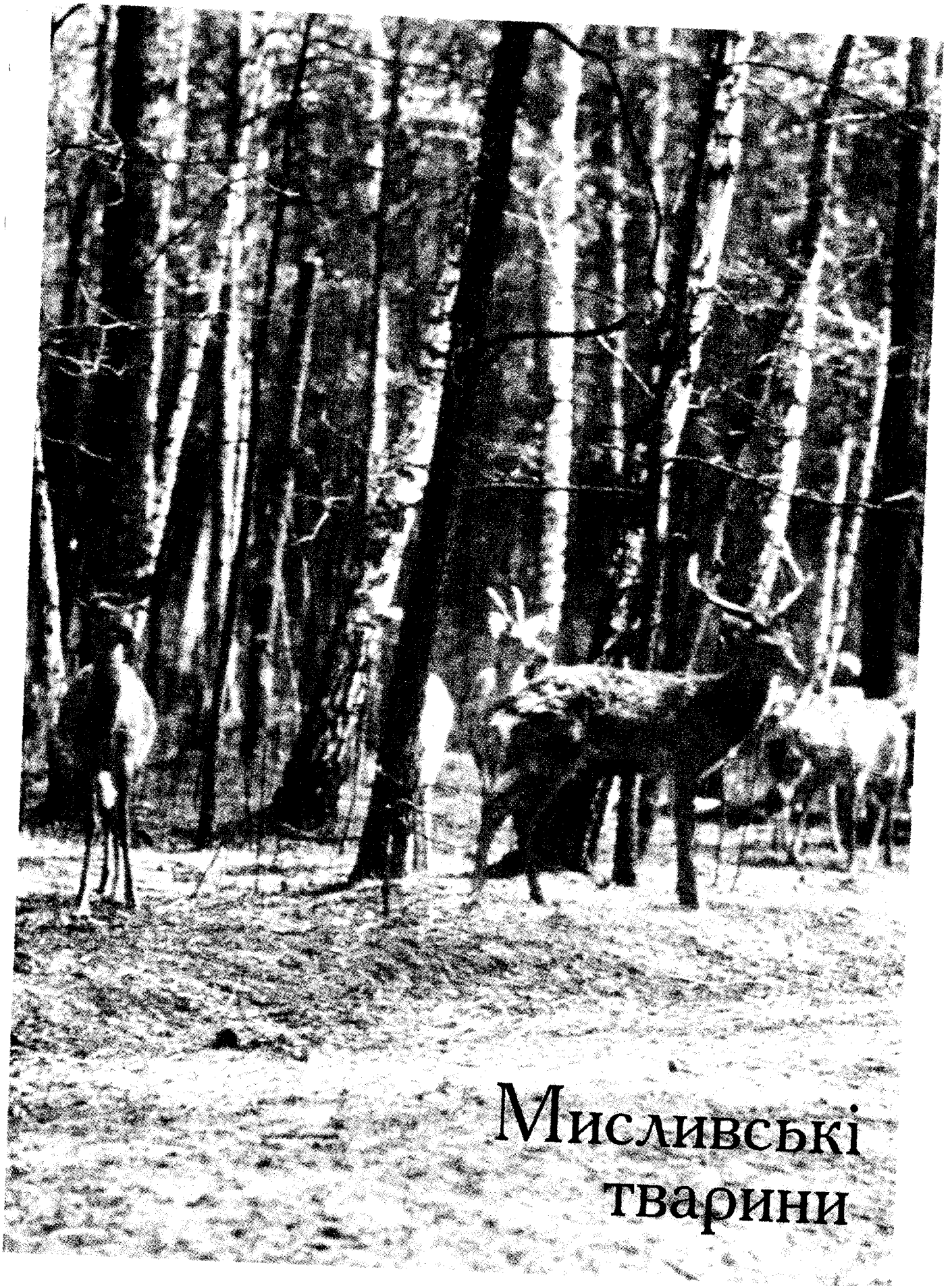
Саме мисливські тварини найкраще вивчені вченими та добре відомі нам із дитинства як улюблені герої казок, байок і пісень.

Самостійно розселився в нас дуже рідкісний звірок – хохуля. В незначній кількості вона знайдена по заплавних водоймах р. Сейм, переважно в Путивльському та Конотопському р-нах. Хохулі риють нори по берегах, живляться водяними безхребетними тваринами. Помічено, що вони часто гинуть, заплутуючись в рибальських сітках та ятерах. Хохуля – релікт льодовикового періоду, сучасниця мамонтів – включена до Червоної книги Міжнародного союзу охорони природи і Червоної книги України. Заплавні водойми Сейму є зараз єдиним місцем в Україні, де мешкає ця рідкісна тварина. Моральний обов'язок нас усіх – збереження цього виду.

Бобер річковий, який є цінним хутровим звіром, в минулому був майже повсюдно винищений. В останні десятиріччя бобри розселилися по багатьох річках нашої області, їхні греблі та "хатки" є навіть неподалік м. Суми. Живляться бобри переважно пагонами та корою з гілок кущів та дерев. Полювання на бобрів заборонене.

При розумному відношенні до фауни виграють і природа, і суспільство. Окрім суто утилітарного, дикі звірі мають також велике естетичне значення, збагачують духовний світ людини. Кожна зустріч з великим чи малим звіром надовго зберігається в пам'яті, нагадує нам, що не лише людина мешкає на Землі.

* * *

Мисливські
тварини

Сумщина відзначається великим різноманіттям мисливських тварин — від видів, які характерні для тайги і трапляються в північних районах області, до типових степових тварин, що мешкають в її південних районах.

На території області трапляється більше 20 видів ссавців, включених до групи мисливських видів. Це знайомі кожному велетень лось, граціозні благородний та плямистий олені, вражаючий своєю могутністю зубр, не-посидюча прудка білка та багато інших звірів. Якщо зубра, зайця білого, рись, борсука, видру річкову, тхора степового, норку європейську, горностая та хохулю занесено до Червоної книги України як рідкісні види, а полювання на них заборонено, то інші мисливські звірі ще досить чисельні і поширені в області.

До найчисельніших мисливських звірів Сумщини належать заєць сірий, лисиця, козуля та кабан. Саме вони є основними об'єктами полювання в зимовий період і складають групу так званих основних мисливських видів. Значну частину мисливських тварин на Сумщині становлять птахи — понад 50 видів.

На жаль, з кожним роком зростає перелік видів мисливських птахів, полювання на які заборонено. До цієї групи відносяться глухар, тетерук, рябчик, дрохва, хохітва, лежень, поручайник, кроншнеп великий, огар, чернь білоока, крохаль довгоносий та деякі інші. Більшість з наведених видів занесені до Червоної книги України і охороняються на державному рівні як рідкісні та зникаючі птахи.

В той же час, на Сумщині ще трапляються у великій кількості (особливо під час літньо-осінньої міграції) гуси, качки, лиски і окремі види куликів, які є об'єктами полювання для основної маси мисливців. До цих основних видів відносяться крижень, чирок-тріскунок, чирок-свистунок, чернь червоноголова, шилохвіст, курочка водяна, бекас та деякі інші.

Кожний з мисливських видів тварин в процесі пристосування до природних умов області і впливу з боку людини отримав певні специфічні ознаки у поведінці, особливостях розмноження, харчування і навіть у зовнішньому вигляді (розмір, вага тощо). Тому нижче наводимо характеристики основних та перспективних для мисливського господарства Сумщини видів.

Лось. На Сумщині мешкає лось європейський. Це велика гарна тварина з родини оленевих. Лось має порівняно короткий тулуб, дуже довгі ноги, висота у плечах може сягати 180 см. Загальна маса дорівнює 400 кг і навіть більше. Лосі вкриті чорно-бурою шерстю. У самців на голові лопатоподібні роги з чисельними відростками, які вони скидають у грудні-січні. У самок рогів немає. Гон проходить восени, у серпні-вересні і триває місяць, або трохи більше. Лосиха приносить одного, інколи двох телят.

Лось — типовий мешканець лісів. Найкращі для нього угіддя — це молоді листяні ділянки лісу, чагарникові зарослі, старі заростаючі ділянки горілого лісу, лісовирубки, заплавні ділянки річок, де багато порості верби. Живляться лосі головним чином трав'янистими рослинами, листями чагарників та дерев. У багатосніжні та морозні дні їдять і сіно. За добу звір може з'їсти від 10 до 12 кг кормів. Харчується лось у сутінках та вночі. На Сумщині полює виходити на бурякові та кукурудзяні поля, де знаходить собі корм. При великій чисельності завдає шкоди посадкам сосни, об'їдає верхівки культур.

При достатній кількості в мисливських угіддях на нього проводиться полювання.

В Сумській області в 70-х роках чисельність популяції дорівнювала близько 3000 голів.

На фото: 1 — Козуля європейська — один з найбільш популярних об'єктів полювання в Україні (фото І. Легейди); 2 — Пара крижнів (фото І. Легейди); 3 — Тхір із здобиччю (фото І. Легейди); 4 — Зайчаченя (фото І. Легейди); 5 — Олень плямистий — інтродукований в Україні вид (фото І. Легейди); 6 — Ондатра — також представник інтродукованих видів (фото І. Легейди); 7 — Лось — найбільший звір у фауні України (фото І. Легейди).

Проводився навіть відстріл лося на експорт. На жаль, нині популяція виду в області скоротилась до критичного рівня і дорівнює 310 голів, але деякі фахівці вважають цей показник завищеним. Полювання на лося в області не проводиться кілька років, але його чисельність продовжує щороку зменшуватися. Сьогодні лось вже не зустрічається у Білопільському, Сумському та Липоводолинському р-нах. У певній мірі, більш-менш стабільна чисельність цих тварин залишається на території державних мисливських господарств ДЛГО “Сумиліс” (9,1% га від усієї площі мисливських угідь), але відсутність належної охорони на решті території ставить лося, як вид, у ряд зникаючих з території Сумської області.

Олень благородний. Олень благородний – другий за розмірами звір Сумщині. Довжина тіла до 240 см, висота у холці до 160 см, маса тіла 300 кг. Взимку має сірувато-буре забарвлення, а влітку – бурувато-руде. Дорослий самець має великі, красиві, гіллясті роги, що в певній мірі надають йому цей благородний вигляд.

Реакліматизація цього виду була проведена у 1977 р. ДЛГО “Сумиліс”. Оленів завезли з Криму, Біловежської пущі, Воронежу у загальній кількості більше 100 голів в угіддя державного мисливського господарства “Низи”. В мисливські угіддя Сумського обласного товариства мисливців та рибалок благородний олень потрапив з Криму у 1987 р. у кількості 42 голови. Реакліматизація, завдяки охороні та необхідним біологічним заходам, пройшла задовільно. У 1992 р. популяція цього виду в мисливських угіддях Сумської міськрайради УТМР (Краснопільський р-н) на площі 13 тис. га досягла 145 голів.

Зараз, завдяки налагодженій охороні в створеній мережі державних мисливських господарств, чисельність виду стабільна і занепокоєння не викликає.

Гон у оленів починається у вересні і триває місяць. Біля самця одночасно тримається 3-5, інколи більше самок. Між самцями бувають бійки, які скоріше нагадують своєрідні турніри. Самки приводять одного, інколи двох телят.

Самці скидають свої красиві могутні роги у кінці лютого – на початку березня. Навесні у травні-червні у них з'являються панти, які до вересня стають знову справжніми рогами.

На території області ворогами оленів є вовки та браконьєри. Полювання на оленів дозволяється за спеціальними дозволами-ліцензіями, кількість яких регламентується.

Олень плямистий. Цей олень значно менший за оленя благородного. Довжина тіла дорослих самців до 180 см, висота у холці до 112 см, маса до 140 кг. Самки дещо менші.

Взимку волосяний покрив бурувато-рудий, літом рудого кольору. Відрізняється від благородного оленя наявністю жовтуватих плям по спині. Самці мають 4-5-відросткові роги, які в кінці березня, у квітні кожного року скидають.

Гон у вересні інколи розтягується до жовтня. У травні, на початку червня самки приводять одного, рідко – двох телят.

Основним кормом для них є бруньки та листя дерев, а також трава. Люблять гілки та листя липи, жолуді. Виходять харчуватися на поля, особливо засіяні горохом, пшеницею, кукурудзою, буряком і соняшником.

На зиму ці олені збираються у табуни. Як правило, у стаді керує найстаріша оленуха. Дорослі олені-самці тримаються окремо, але це при нормальному стані популяції.

До ворогів плямистого оленя, крім вовка і браконьєрів, відносять бродячих собак.

В угіддя Сумщини плямистий олень потрапив у 1984 р. Групу з сорока оленів ДЛГО “Сумиліс” завезло із Заліського лісомисливського господарства і провело акліматизацію в господарстві “Низи”, розташованому на території Сумського та Лебединського р-нів.

Нині табун із 14 плямистих оленів мешкає в лісі біля кордону лісника Верхньосироватського лісництва Краснопільського держлісгоспу.

Перспективу має розведення плямистих оленів в спеціалізованих господарствах, а також в національних природних та регіональних ландшафтних парках.

Козуля європейська. Це найменший, найсильніший і найбільш граціозний представник родини оленевих у нашій області. Довжина тіла близько 130 см, висота у плечах до 80 см, маса тіла 30 кг і більше. Роги невеличкі, до 25 см, і бувають тільки у самців. Взимку окрас тіла бурувато-сірий, а влітку – рудий.

Ходить козуля якимось незграбно, бо її задні ноги значно довші за передні. Але коли вона біжить, її краса неповторна – це грація, блискавка... Кілька невеличких стрибків, а потім один великий, який інколи сягає 6-7 м у довжину.

Чисельність козулі у мисливських угіддях за останні 25 років змінювалась неодноразово. Так, у 60-ті роки її кількість перевищувала 4600 голів, а на початку 80-х років поголів'я нараховувало лише 3000 голів. Сьогодні чисельність козулі в області становить близько 4000 голів, і мешкає вона в усіх 18 районах. Найбільше козулі в Глухівському, Краснопільському, Недригайлівському і Тростянецькому р-нах, в кожному з яких її кількість перевищує 200 голів. Найменшим поголів'я цього маленького оленя є в Охтирському,

Кролевецькому і Сумському р-нах – в кожному з них нараховується трохи більше 50 голів.

Козуля невимоглива тварина: влітку вона харчується різними видами трав, молодим листям дерев і чагарників, а восени та взимку – ягодами, грибами, жолудями, молодими гілками дерев. З настанням сутінок козулі виходять годуватись на поля сільгоспкультур.

На Сумщині гон у козулі починається приблизно в кінці червня або на початку липня і триває протягом місяця. Як правило, самиця козулі народжує 1-2 малят, хоча інколи їх може бути 3 і, як виняток, навіть 4.

Основними ворогами козулі є вовки, бродячі собаки і браконьєри. В господарствах з достатньою кількістю козулі проводиться регулювання її чисельності шляхом впровадження спортивного полювання.

Кабан, або дика свиня. Кабан – корінний мешканець наших лісів. Від свійських свиней він відрізняється більш струнким та кремезним тілом, довгою мордою і великими іклами. Шерсть у кабана густа, як правило, темно-бурого кольору. Довжина тіла дорослих самців досягає 150-200 см, а вага може перевищувати 300 кг. Хоча зараз в наших лісах таких велетнів вже немає, а от років 15 тому...

У той час чисельність кабанів була досить високою – в мисливських угіддях Сумщини у 1961 р. нараховувалось понад 3000 голів цих тварин. Проте вже до 1992 р. кількість кабанів зменшилась до 1500 голів. Найбільше їх було у Сумському (140 голів), Лебединському (130), Краснопільському та Конотопському (в обох приблизно до 90 голів) р-нах, а найменше – у слабозаліснених районах, таких як Білопільський та Буринський (в середньому по 14-15 голів). На сьогоднішній день чисельність цього звіра по області зменшилась ще більше і становить близько 900 голів. Диких свиней практично немає в Сумському (окрім угідь ДМГ “Суми”), Білопільському та Буринському р-нах. Мало кабанів і в Шосткинському, Роменському, Путивльському, Липоводолинському, Недригайлівському, Ямпільському та Середино-Будському р-нах.

Тиск з боку людини на цього звіра, як на об'єкт полювання, досить високий. Лише завдяки унікальній пластичності кабан зміг у такій кількості зберегтись в угіддях.

Гон у диких свиней починається в листопаді-грудні і триває місяць. Поросята народжуються в березні-квітні. У виводку буває від 3 до 12 поросят, але найчастіше 4-6.

Щодо кормів, то кабани невибагливі їдаки: вони харчуються як рослинною, так і тваринною їжею – любляють корені, жолуді, горіхи, вживають мишей, черв'яків, різноманітних личинок. При великій чисельності каба-

ни можуть завдавати шкоди сільськогосподарським культурам, бо полюбляють горох, пшеницю, картоплю, кукурудзу, буряк та соняшник. У важкі зими поїдають падаль, шкіри та тельбухи звірів, залишені в лісі мисливцями після полювання.

Дикі свині ніколи не нападають першими на людину, якщо та сама не провокує їх на це. Лише поранений звір або свиня з малими поросятами можуть бути винятком з цього правила. Кабан швидко бігає. Наляканий, він мчить крізь “міцні місця”, густий чагарник, підлісок. Крім того, він добре плаває. Основним ворогом для нього є вовк, а для молодняку – ще й бродячі собаки. На кабана проводиться любительське полювання за спеціальними дозволами-ліцензіями.

Заєць-русак, або заєць сірий. З дитячих років, по казках, знайомий нам сіренький зайчик-побігайчик, який обдурював і лисичку, і вовка. Який же він насправді, цей заєць-русак?

Насамперед, він поширений на території всієї України, на відміну від зайця білого, який зрідка останнім часом трапляється лише в Середино-Будському р-ні.

Довжина тіла зайця-русака досить мінлива і коливається від 50,0 до 71,6 см. Вага теж не є постійною – вона коливається від 2,5 до 7 кг, а середня дорівнює близько 4 кг.

Заєць-русак належить до найбільш чисельних хутрових звірів України. Він по праву займає перше місце серед інших мисливсько-промислових хутрових тварин. Влітку колір хутра зайця-русака сірувато-глинястий з червоним забарвленням, а взимку воно стає сірим, з боків навіть білуватим. Але русаки ніколи не бувають білими, на відміну від зайця білого.

У русака коротенький хвіст та довгі вуха. Задні кінцівки у нього майже вдвічі довші за передні, бігти на гору та згори йому з цієї причини важко. Заєць швидко бігає і, якщо його переслідувати, може розвинути швидкість до 60 км/год. і навіть більше. У зайця русака гарний зір, добре розвинутий слух. Він може плавати: при розливі річки Десни у 1988 р. в Середино-Будському р-ні ми спостерігали двох зайців, які пропливли відстань 80-100 м. – голову вони тримали високо над водою, сильно відштовхувались задніми лапами і швидкопливли до берега.

Заєць-русак – мешканець відкритих просторів, він віддає перевагу широким ланам, прирічковим долинам, переліскам, лісосмугам, невеликим острівним ліскам, балкам, ярам. Взимку тяжіє до зелених зон міст, окраїн селищ, дачних ділянок.

Поширення русака на території області по районах неоднакове. Так, згідно даних обліку, наданих користувачами мисливських угідь, на

01.02.99 р. у Глухівському, Кролевецькому, Середино-Будському р-нах налічувалось від 3000-3700 голів зайця русака. На півдні області в Охтирському, Великописарівському, Тростянецькому р-нах — по 2800 голів. Найбільше зайців налічено в Недригайлівському — 4700, Липоводолинському — 4200, Роменському — 4100, Білопільському — 4000, Буринському — 3600, Лебединському р-ні — 3400 голів. Найменше зайців у Ямпільському та Шосткинському р-нах, — по 1300-1400 голів. Загальна чисельність русака в області на сьогоднішній день становить приблизно 54-55 тис. голів. Аналіз даних за 30 років показав, що чисельність зайця-русака в мисливських угіддях області поступово зростає. Якщо в 1966 р. налічували 40 тис. голів, у 1981 р. — 30 тис. голів, то в 1992 р. — 44 тис., в 1997 р. — 53 тис. голів.

Спад інтенсивності виробництва у сільському господарстві в якійсь мірі позитивно вплинув на чисельність популяції русаків у нашій області. Нема, як то кажуть, “лиха без добра”. Сприятливі кліматичні умови, непогана кормова база, добре поставлена охорона, оптимальна чисельність хижаків — ворогів зайця, правильна технологія ведення сільського господарства, спрямована на захист тварин в угіддях, — це і є основні причини стабільної, високої чисельності зайця-русака.

Заєць-русак — справжній вегетаріанець. Влітку від живиться різними трав'яними рослинами, а взимку його корм складається із сухих рослин та їхнього насіння. Науковцями налічено 106 рослин, які русак вживає дуже охоче на території нашої області. Крім того, налічено ще 40 рослин, які заєць споживає лише зрідка.

Для зайця небезпечним є наст, коли після дощу або відлиги настає мороз і сніг береться льодовою кіркою. У такі періоди зайці збираються біля селищ, дачних ділянок. Багато зайців гине.

Заєць-русак дуже цікавий звір. Наприклад, мисливські собаки не чують зайця, що лежить на льожці, навіть на дуже близькій відстані. Причина у тому, що потові пахучі залози, розташовані у зайців на підшвах лап, починають давати запах тільки тоді, коли звір біжить. Зайці не риють нір, як дикі кролі, не будують якихось сховищ, а залягають на відпочинок просто на поверхні землі, попередньо підготувавши собі льожку.

Зайці паруються у нашій місцевості 2-3 рази на рік. Гон у зайців русаків починається десь у кінці січня — другій декаді лютого. Народжуються зайченята в звичайній льожці, їх вага близька 100 г. Перший окот не чисельний, всього 3-4 малят, але відомі факти, що на Сумщині у далекому вересні 1859 р. у двох са-

миць було виявлено по 9 малят (останній приплід року)!

Народжуються зайченята зрячі, покриті теплим, м'яким пухом, спроможні бігати. Не відмовляються погодувати малюка і деякі чужі зайчихи. Перші 5-6 днів зайчиха-мати знаходиться поблизу, наглядає за ними і навіть захищає їх у випадку небезпеки. На 7-8 день зайченята починають споживати зелений корм і переходять до самостійного життя. В півтора місяця молодняк має вагу до 1 кг, а ще через стільки ж часу досягає ваги 2 кг. Ті, що народились у березні-квітні на початку сезону полювання, на перший погляд, не відрізняються від старих зайців. За даними кільцювання, проведеного в Україні ще у 40-х роках, зайці доживають до 10-12 років. У наш час багато чого змінилось і такого довгожителю зустріти, напевно, не просто.

Основним небезпечним і серйозним ворогом для зайця-русака є вовк. На коротких дистанціях, тим більш зграєю, вовк швидко і доволі легко здобуває зайця. При великій чисельності вовка, про збільшення кількості зайців особливо сподіватись не доводиться. Лисиця також не проти поласувати зайчиною, але це відбувається переважно у весняно-літній період, коли з'являються зайченята. Єнотовидний собака теж інколи живиться зайцями.

А от роль бродячих собак, особливо там, де з ними не ведеться боротьба, дуже негативно впливає на чисельність русака. Деякі горе-мисливці, які мешкають у невеликих селищах, на все літо відпускають своїх собак з двору. Кормляться ті в полі та в лісі самостійно. Біля таких селищ до осені, як правило, немає ні сірої куріпки, ні зайців. До ворогів зайця-русака можна віднести ще деяких хижих птахів. При певних умовах, молодняк русака знищують сови, ворони, круки, яструби великі. Щодо ворон та круків, то їх жертвами в більшості випадків бувають хворі та підрані зайці.

При великій кількості заєць русак може завдавати значної шкоди сільському господарству. Страждає від них і лісове господарство.

Вовк. Найбільший представник родини собачих. Це сильний, розумний, красивий хижий звір. Він дуже схожий на велику німецьку вівчарку. Велика лобата голова, міцні груди, товста шия, підтягнутий живіт, сильні стрункі ноги, пухнастий хвіст. Зимова шуба у вовка густа, тепла, по спині темно-рудуватого кольору. Загальна довжина тіла дорівнює 100-160 см, довжина хвоста — 35-52 см, висота у плечах — до 90 см. Вага дорослих вовків 40-65 кг, самок дещо менше. У 1986 р. в Глухівському р-ні було здобуто самця загальною вагою 83 кг. Довжина його тіла від мочки носа до основи хвос-

та складала 162 см, довжина хвоста — 52 см. Шкіра цього вовка-велетня знаходиться у приватній колекції у м. Суми.

Вовки — моногами, тобто живуть парами. Вагітність у вовчиці триває 62-65 днів. Нам відомі випадки, коли зі дня парування до дня народження вовчат пройшло рівно 63 дні. Вовчиця приводить вовчат один раз на рік. Гон буває у січні-лютому. Чим старіші вовки, тим раніше вони паруються. Статевої зрілості самці досягають у 2-3 роки, самці — у 2. Як правило, вовчиця приводить молодняк у покинутих норах лисиць або борсуків, які попередньо розширює.

Вовчиця приводить від 2 до 13 щенят, але частіше 5-7. У 1987 р. у п'ятьох вовчиць мисливцями було вилучено по 7 вовчат (Краснопільський, Роменський, Тростянецький, Ямпільський, Середино-Будський р-ни). На території Собичьського лісництва Шосткинського р-ну у 1992 р. на лігвищі було добуто 10 вовчат. Вовчята народжуються маленькими, вагою приблизно 350-500 г., сліпими і зовсім безпорадними. У цей час вони дуже схожі на маленьких цуценят. На 9-12 день вони вже бачать. Вовчиця годує виводок молоком до 1,5 місяця. Вовчята швидко набирають вагу і за півтора місяця важать приблизно 4 кг.

Вовки — хороші батьки. Поки вовчята ще маленькі, вовчиця постійно знаходиться з ними у норі, а вовк приносить їжу. Коли вовчята підросли, вони разом з батьками покидають нору і починають нищпорити по всій своїй ділянці, яка буває досить значною — кілька десятків квадратних кілометрів. Перед зимою до них приєднуються вовки, народжені минулого року, і зграя досягає небезпечної чисельності. Так, узимку 1980 р. в Лебединському р-ні зареєстровано зграю вовків у кількості 11 голів, у Краснопільському р-ні у 1987 р. — 9 голів, у Кровелецькому р-ні, зовсім недавно, у 1997 р. — 12 голів.

У зграї існує сувора організація і дисципліна. Вожаку підкоряються всі.

У вовка добрий слух, зір та нюх. Вовк бачить автомобіль або людину за кілька сотень метрів, а запах диму по вітру чує за кілька кілометрів. У нього добре розвинута зорова пам'ять. Якщо на стежині зламана гілка, загублена якась річ, поставлено капкан, він обійде це місце. Вовк, по якому стріляли або поранили, відрізняє мисливця від людини без рушниці. Відомий випадок, коли при переслідуванні по засніженому полю протягом 3-5 хвилин вовк біг зі швидкістю 55 км за годину, а потім зорієнтувавшись, різко звернув у бік і, перетнувши лісосмугу, втік. Дорослий вовк знає, як і що робити, коли його переслідують. На полюванні на вовків у лютому 1988 р. в Ямпільському р-ні, мисливці не повірили своїм

очам, коли побачили як вовк на животі проліз по ложбинці попід прапорцями більше 10 метрів і втік із окладу. Таких прикладів безліч. Голодний або сильно наляканий переслідуванням вовк може за ніч пройти велику відстань, більше 100 км.

Вовк вживає в основному тваринну їжу, а також деякі рослинні корми. Перелік кормів дуже широкий — мишовидні гризуни, плазуни, птахи, навіть амфібії та риба. Вживає він і падаль. При нагоді харчується лісовими ягодами, плодами фруктових дерев, горобини, калини, лоху вузьколистого інших.

В Сумській області вовк — звичайний звір. Ворогів у нього, крім людини, немає. На Сумщині спостерігалось два піки чисельності виду. Перший, у післявоєнні роки (1945-1948), другий — в кінці 70-х, на початку 80-х років. Зразу після війни у малолісових районах (таких як Білопільський, Буринський, Липоводолинський, Великописарський) зустрічались зграї кількістю 10 і більше вовків. Велику шкоду вовки наносили і без того ослабленому війною сільському господарству. На боротьбу з хижакими держава мобілізувала великі сили. Здобування звірів широко пропагувалось, за них видавали винагороду. Після енергійного знищення вовків протягом ряду років на території Сумщини їх залишилися одиниці.

Припинення нищівного пресу з боку людини, відношення до вовка як до "санітара мисливських угідь", а також наявність в Україні міцного вовчого осередку (такого як "Чернігівсько-Сумський") — все це дало змогу хижаку відновити свою популяцію. В останні роки боротьба з вовком ведеться на всій території області, але не має планового характеру.

Користувачами мисливських угідь вживались спеціальні заходи, наприклад, по регіонах області створювались бригади з мисливців-вовчатників, які добували вовків на лігвищах навесні. Ці бригади проіснували лише кілька років, але довели свою ефективність — із 90 знижених у 1988 р. вовків, 51 було здобуто з лігвища. Відміна виплати винагороди за здобутих вовків, відсутність транспорту та пального, а також інші негаразди дали змогу вовкам збільшити свою чисельність і поширитись по всіх районах області.

Лисиця звичайна. На Сумщині поширений ще один представник родини собачих — лисиця звичайна. Це дуже гарна тварина — тендітна, з продовговатим гнучким тілом на низьких струнких лапах і довгим пухнастим хвостом. А якщо додати до цього ще яскраво-руде хутро, білуваті груди та живіт, білий кінчик хвоста і вузьку хитру мордочку з темними вухами, то будь-хто відразу впізнає нашу давню знайому лисичку-сестричку — героїню багатьох дитячих казок.

Розміром лисиця з невеликого собаку: довжина її тіла сягає 60-90 см, а хвоста — 40-60 см. Вага самців становить 5-10 кг, самок — 4-8 кг.

На території області лисиця зустрічається в кожному районі. Вона полюбляє селиться у ярках, по балках, що позаростали чагарниками, по перелісках, заплавах річок, де є сухі місця, по лісосмугах. Лісостепові ландшафти найбільш привабливі для лисиці. Там, де її мало турбують та є корм, чисельність лисиць різко збільшується. Наприклад, у заповіднику "Михайлівська цілина" Лебединського р-ну весною 1981 р. на площі 202,4 га знаходилося 12 нір, з яких 7 були заселені, а в 4-х мешкали дорослі лисиці з молодняком.

Лисиця може також селитися поблизу селищ і навіть у містах. Так, у 1987-1989 рр. були зафіксовані нори в 50-100 м. від житлових будинків у селах Дмитрівка та Рябушки Лебединського р-ну, Коровинці Недригайлівського р-ну і Грязне Краснопільського р-ну. За минулі 30 років найбільша чисельність лисиці на території області припала на кінець 60-х і початок 70-х років — близько 8-12 тис. голів. Всього по Україні у ті роки чисельність лисиці сягала за 200 тис. голів.

Кількість цього звіра в угіддях не постійна. При стабільній кормовій базі, яку в основному становлять мишовидні гризуни, та зменшенні пресингу з боку людини (полювання та знищення у випадках сказу), чисельність лисиці збільшується. У 1975 р. на Сумщині налічувалось близько 10 тис. лисиць, через 10 років — всього 3 тис., а ще через 10 років ця цифра становила 4 тис. голів. На 01.01.1999 р. в області мешкало близько 3,5 тис. лисиць. Найбільш їх у Глухівському (350 голів), Кролевецькому (296), Білопільському (293) та Сумському (259) р-нах, а найменше — в мисливських угіддях Буринського, Тростянецького та Ямпільського р-нів (всього кілька десятків).

Лисиця харчується як тваринною, так і рослинною їжею. Спектр кормів, які вона вживає, дуже різноманітний. Найчастіше лисиця полює на ссавців, до яких відносяться мишоподібні, зайці, молодняк козуль та інші тварини лісостепу. Не відмовиться лисиця і від птахів та їхніх яєць. Може завітати і до курника або зловити kota, який відбився від села і ловить мишей в полі. Їсть лисиця також комах, різних личинок, жаб, рибу і навіть залишки загиблих тварин.

Лисиці, як правило, живуть осіло. Їх індивідуальні ділянки бувають площею від 2 до 30 км². Інколи лисиці мешкають колоніями. Так, у 1979 р. в яру серед полів поблизу с. Грушеве Лебединського р-ну було зафіксовано колонію. В ній налічувалось 27 нір, дві третини з яких

були заселені. Нині в області, внаслідок антропогенного впливу, колоніальні поселення лисиць не зустрічаються.

Лисиці, в певній мірі, моногами. Гон у них проходить у кінці січня — на початку лютого і триває приблизно 20-30 днів. Проте строки його можуть здвигатися у часі в той чи інший бік у залежності від кліматичних умов або стану кормової бази. Вагітність триває 52-56 днів. У виводку буває 4-5 (до 10) лисенят. У 1981 р. в заповіднику Михайлівська цілина в одному виводку було 9, а в інших — 6-8 лисенят. Народжуються малята сліпими, вкритими пухом темно-бурого кольору і тільки кінчик хвостика у них біленький. Ростуть вони швидко, але залишаються у норі 3-4 місяці. Батьки виявляють значну турботливість щодо свого потомства. Якщо біля нори побувала людина, то мати переносить або переводить виводок до іншої, запасної.

Восени виводки розпадаються і молодняк стає самостійним. Статевозрілими лисиці стають у 9-10 місяців, але цей період у самок може бути розтягнутим до 2-х років. Линяє лисиця з весни по листопад.

Ворогами лисиць можуть бути вовки та бродячі собаки, які при певній чисельності витісняють їх з ділянок, де вони мешкають. Молодняк може постраждати від хижих птахів.

У неволі лисиця може дожити до 20-25 років, у природі — до 7-10 років.

Лисиця — важливий об'єкт полювання. При її щільності на 1000 га більше існуючих норм її відстрілюють протягом календарного року. Цю роботу виконують егеря мисливських господарств та бригади мисливців за спеціальними дозволами.

Єнотовидний собака. Єнотовидний собака має середні розміри: невелика голова з загостреною мордочкою, короткі ноги, короткі загострені вуха, тулуб довжиною 60-80 см, волосяний покрив, як для собаки, трохи задовгий, брудного бурувато-сірого кольору. Хвіст до 20 см. Одним словом — невеликий симпатичний собака.

В Україні цей вид вперше з'явився після 1934 р., коли почалось його розселення з Далекого Сходу. Загальна кількість єнотовидних собак у мисливських угіддях області невелика і становить на сьогодні приблизно 900 голів. Вони відрізняються великою екологічною пластичністю, тому мешкають в усіх районах області.

Єнотовидний собака полюбляє вологі місця, тому він заселяє заплави річок, струмків, мешкає на болотах у заростях осоки. Його нору можна знайти у густому чагарнику, що росте на схилах балок та ярків. У листяному лісі оселяється у густому підліску. Сухих високих місць не полюбляє. Риє собі нору він вкрай

рідко, частіше займає старі покинуті борсучі або лисячі нори.

Гон у єнотовидних собак проходить у лютому-березні. Вагітність триває 60-64 дні. У виводку буває до 16 щенят, але у середньому 6-8. Ці звірі живуть парами. Від інших видів родини собачих вони відрізняються тим, що впадають у зимовий сон, хоча і не тривалий, бо зима у нас не дуже сувора і довга. Доживає до 10 років.

Єнотовидний собака – поліфаг. Живиться переважно мишоподібними гризунами, птахами та їхніми яйцями, рептиліями, земноводними, комахами, горіхами, грибами, ягодами, яблуками, грушами. Полюблює горох, пшеницю, насіння, кукурудзу та багато інших кормів. М'ясо його практично не вживають, а от хутро користується попитом за свою красу і привабливість. Жир вважається лікувальним.

Полювання на єнотовидного собаку проводиться у листопаді-січні по відстрільним карткам. Найбільше єнотовидних собак у Сумському р-ні, де нараховується приблизно 200 голів, і у Глухівському – 100 голів. Головним ворогом єнотовидного собаки є вовк.

Куниця лісова, або жовтодушка. Це типовий хижий звір – мешканець лісів. Має витягнуту мордочку, горлову пляму, як правило, жовтуватого кольору, короткі вуха та довгий пухнастий хвіст. Довжина тіла приблизно 40-50 см, хвоста 20-25 см, маса в середньому приблизно 1 кг. Самки дещо менших розмірів. Узимку шубка у куниці буруватого кольору, хвіст та лапи темніші. Горлова пляма світло-жовтувата або білувата-оранжева.

Куниця лісова мешкає у лісових масивах усіх районів області. Чисельність її, згідно даних обліку, за два десятки останніх років суттєво не змінилась і складає близько 1300 голів. Найбільше її в Сумському та Кролевецькому р-нах - по 150-160, а найменше у Буринському та Білопільському - по 10 голів.

Куниця лісова осілий звірок. Сховища робить у дуплах старих дерев, у гніздах білки, під купою старого хмизу, під виворотнями дерев. Вона добре лазить по деревах, а коли полює або тікає від ворога, може навіть швидко переискакувати з одного дерева на інше. Куниця здатна перепливати невеликі річки, озера. Полює у сутінках та вночі.

Основна їжа цього звірка – мишовидні гризуни, але їсть вона і багато іншого корму. Кормиться ягодою, горіхами, грибами, комахами, птахами та їхніми яйцями. Голодна куниця з'їсть і жабу чи вужа. При нагоді, якщо повезе, схопить білку або навіть зайця. Інколи, уночі, навідується на соняшникове чи кукурудзяне поле. Полюблює мед.

Гон у куниці в липні - серпні. Вагітність 230-275 днів. У виводку в середньому 3-5 ма-

лят. Статева зрілість настає на другому році. В природі куниця може прожити 10-15 років, але це рідкість. Відомий випадок, коли куниця в неволі прожила 20 років.

Ворогів у куниць у лісах області небагато. В основному це лисиця, великі сови та денні хижі птахи. Полювання на куницю проводиться за спеціальними дозволами – і тільки в місцях, де її чисельність потребує регулювання. Має дуже цінне хутро, яке високо цінується людиною з давніх давен.

Куниця кам'яна, або білодушка. Дуже схожа на лісову куницю. Відрізняється лише горловою плямою, яка має біле або блідо-палеове забарвлення. Хутро дещо грубіше.

Білодушка у лісах трапляється рідше, ніж куниця лісова. Вона більше полюблює ярки, острівні невеликі ліски, лісосмуги, старі парки, часто живе у селищах, у старих покинутих хатах, яких зараз по області достатньо. Гнізда робить у дуплах дерев, на горищах. Іноді поселяється в гніздах лелек, купах хмизу. Найбільшу активність виявляє ввечері та вночі.

Харчується кам'яна куниця, як і жовтодушка, тваринною і рослинною їжею. Полюблює мишоподібних гризунів, ягоди, плоди. При проведенні обліку кам'яної куниці її, як правило, від лісової куниці не відрізняють, тому, враховуючи дані заготовлі шкурок білодушки, вважають, що чисельність її приблизно 8-10% від жовтодушки. Кам'яна куниця, як і лісова, приносить чималу користь, знищуючи мишоподібних гризунів-шкідників сільськогосподарських культур. Підраховано, що за один рік одна куниця знищує 60 пацюків, 20 ховрахів і приблизно 800 полівок та мишей. Вона також поїдає ягоди та насіння рослин, чим сприяє розселенню чагарникової рослинності і лісовідновленню.

Полювання на білодушку, у зв'язку з невисокою чисельністю, заборонено.

Бабак, або степовий сурок. Найбільший представник родини білячих в нашій фауні. За спостереженнями осіння вага дорослого бабака складає 10 кг і навіть більше, а вагу 8-10 кг має більшість самців. Довжина тіла 40-60 см, хвоста 10-16 см. Колір волосяного покриву пісочно-жовтий, на животі рудувато-жовтий. Волосся коротке, щільне та м'якеньке. Бабак пристосований до життя в норах, тому його передні лапи мають вигнуті кігті.

За останнє століття ареал цього звіра дуже скоротився. Причиною цього стало широке освоєння степових просторів. В Україні бабак зараз мешкає, окрім Сумщини, лише в Луганській та Харківській областях. Спроби розселення здійснювались в Київській області.

У липні 1987 р., після тривалої відсутності, повернувся степовий сурок і на Сумщину. Роботу по переселенню взяло на себе

Сумське обласне товариство мисливців та ри-балок. З далеких степів Луганщини завезли партію з 50-ти бабаків у Роменський та Краснопільський р-ни. Правильний вибір місця випуску, проведення необхідних біотехнічних заходів, належна охорона дали свої позитивні результати, і звірки прижились. Реакліматизація, проведена у Роменському р-ні, дала належні результати. В с. Піски Роменського р-ну, де оселились бабаки, планується створити заказник "Бабачий". Чисельність звірків тут за 12 років стабілізувалась і становить близько 2 тис. голів.

Після вдалої реакліматизації звірків кілька разів завозили в інші райони області. Зараз бабаки мешкають у Сумському (10 голів), Лебединському (60), Великописарівському (50) і Середино-Будському (20) р-нах.

Місцелеребування бабаків – це різнотравні або злаково-різнотравні ділянки степів. В наших угіддях звірки оселились, в основному, по відкритих схилах балок, ярів. В Роменському р-ні кілька звірків мешкають навіть на ріллі, яку щороку розорюють та засівають. У Краснопільському р-ні дві сім'ї бабаків кілька років заселяли покинуті нори диких кролів. Головне для них – це достатня кормова база і спокій в угіддях.

Бабаки ведуть денний спосіб життя. Коли їх турбують, вони стають дуже обережними. Перед виходом з нори бабак спочатку висовує голову, послухає, подивиться, а вже потім вилізе, стане стовпчиком, огляне все навкруги. У разі небезпеки різко свисне і сховається вже надовго. Там, де їх не турбують, бабаки поведуться спокійно. Вони безпечно гріються на ці, вовтузяться біля нір, живляться. Їх можна сфотографувати з 10-20 м, знімати на кіноплівку.

Нори риють на схилах балок або на рівному місці, але обов'язково сухому. Нори бувають гніздові, де звірки зимують, виводять малят, та тимчасові. У тимчасових норах бабаки ховаються від ворогів, відпочивають після того, як поживляться. Нору бабака можна впізнати по викидам землі, натоптаням від них стежкам та екскрементам звірків. Далеко від нір сурки не відходять, бо бігають нешвидко.

Основна їжа бабаків – різна трава, її насіння, листя та квіти. Повесні вони викопують підземні частини рослин, восени їдять полин. Полюбляють також сільгоспкультури, але значної шкоди полям не завдають. Їдять горох, пшеницю, просо, люцерну та інші культури.

Гон відбувається зразу після пробудження від зимової сплячки, в яку вони залягають у вересні-жовтні. Прокидаються і виходять з нір у березні. Вагітність триває близько 40 днів. Малят сурчиха приводить у квітні. У виводку буває в середньому 4-6 малят. Через місяць

вони вже виходять з нори, і сурок-батько починає їх виховувати.

Ворогами сурків є вовк, лисиця, великі хижі птахи, але найбільшого лиха можуть накоїти бродячі собаки. Перед завозом партії бабаків в угіддя користувачі мисливських угідь в обов'язковому порядку проводять профілактичні заходи з цього питання.

Повернемося до історії. Відомо, що у ХУІІІ столітті на Сумщині сурки мешкали у величезній кількості. Хутро цих звірків йшло на виготовлення шуб, шапок, м'ясо вживали у їжу, як висококалорійний і дієтичний продукт. Високо цінився жир, який людина використовувала для лікування захворювання легень, шкірних захворювань, опіків, загоювання ран ще у далекій давнині.

Бабак, безумовно, є одним із найперспективніших і цінніших мисливських видів. Завдяки мисливцям він зайняв свою природну екологічну нішу на території Сумщини. Будемо сподіватись, назавжди.

Білка звичайна. Білка – добре відомий нам з дитинства невгамовний красивий звірок, з піднятим догори червоним хвостиком. Сама білочка невеличка, приблизно 20-25 см у довжину і близько 300 г вагою. Узимку шерстка у неї бурувата-руда, а влітку іржаво-червона. Живіт біленький. Білка живе переважно у лісі, зрідка оселяється в старих парках. Гніздо робить у дуплах дерев, у старих гніздах сорок або будує його сама з гілочок, кори, травинок. Воно досить велике - до 50 см у зовнішньому діаметрі з маленьким отвором у 5-7 см і тепле взимку. Мисливці називають його "гайно". Іноді білка робить кілька таких гнізд, щоб ввести в оману ворогів.

Провести точний облік білки в угіддях досить непросто. Для цього треба бути не тільки фахівцем, а також мати собак-лайок, які білку швидко знаходять. Лісники, егері, мисливці, які виконують цю роботу, мають певний досвід, тому будемо вважати, що дані, надані користувачами мисливських угідь, достовірні. Загальна чисельність білки в угіддях на сьогоднішній день оцінюється приблизно у 2000 голів, сім років тому її було на 1000 голів більше.

Щорічне збільшення розрахункової лісо-сіки, тобто збільшення заготівлі деревини у старих та середньовікових лісах, негативно впливає на чисельність білок. Найбільша чисельність білок зафіксована в мисливських угіддях Глухівського (350 голів), Кролевецького (більше 200), Середино-Будського (300) та Ямпільського (245) р-нів.

Цей маленький звірок довірливий до людини, тому якщо його годувати та не турбувати, то він мешкає навіть у густонаселених містах та селищах. Іноді біляче цокотіння можна почути і у нашому Сумському парку, що тяг-

нется вздовж річки Псел від моста по вулиці Харківській. Білка харчується вранці та ввечері. Дуже любить насіння хвойних порід дерев. Важливим кормом для неї є також різні гриби, які вона запасує на зиму, ховаючи їх під корою дерев, або закріплює на деревах. Залюбки їсть горіхи, жолуді, ягоди і навіть кору дерев. Не відмовляється і від комах, метеликів, різних личинок, пташенят та пташиних яєць.

Гон проходить десь із лютого по березень. Він дуже залежить від стану кормової бази та матичних умов. Від цих факторів також залежить і кількість білченят у виводку. Їх буває від 2 до 12, а в середньому 5-7. Вагітність триває 35-40 днів. В роки з теплими весною і літом білченята з'являються двічі на рік.

На чисельність білки дуже впливають кліматичні умови, кормова база, а також інфекційні захворювання та вороги. На території області міграції білки не спостерігаються. Полювання на неї заборонене із-за невеликої кількості. Цілеспрямована робота по збільшенню чисельності цього цінного мисливського виду в мисливських угіддях області має певні перспективи і особливу підтримку власників мисливських собак-лайок.

Ондатра. Найбільший гризун із підродини полівок. Довжина тіла близько 30 см, хвоста 23 см, вага у середньому 1 кг та більше. Задні ноги довші за передні з плавальними неповними перетинками. Колір хутра на спині світло-коричневий, сірувато-пісочний, охристо-рудий. Саме хутро пишне, густе та тепле. Батьківщина ондатри - Північна Америка. В Україні її акліматизація почалась з 1944 р. У 15 областях, в тому числі і на Сумщині, було випущено 16 тис. цих тварин.

Ондатра любить селитися на озерах, ставках, болотах, річках, меліоративних та інших канавах з багатою водно-болотною рослинністю. Вона добре плаває, пірнає, може знаходитися під водою до 5 хвилин, але по суші бігає не дуже швидко. Ондатра добре прижилася, поширилась, поголів'я її збільшилось. Найбільша чисельність ондатри у мисливських угіддях Сумщини була у 50-60-х роках, але інтенсивна меліорація і попит на шкіри на чорному ринку значно скоротили кількість цієї тварини. Аналізуючи кількість заготовлених шкір та інші дані тих років, можна вважати, що чисельність ондатри на Сумщині була на рівні 30-40 тис. голів. В подальшому її чисельність почала поступово зменшуватись.

Вже у 80-х роках нараховували 8 тис. голів ондатри. Ще через десять років її стало 3-3,5 тис. голів. Останній облік, який було проведено у 1998-99 роках, показав, що чисельність цього звіра збільшилась у декілька разів і становить 13-14 тис. голів. Мешкає ондатра на території кожного району, але найбільше її у

Краснопільському (3480 голів), Сумському (2395), Середино-Будському (1865) та Ямпільському (1444) р-нах.

Основна їжа ондатри – це соковиті корені та стебла осокових рослин, очерету та інших водних рослин. Перевагу віддає рогозам, стеблам водяного горіху. Харчується вона і тваринною їжею. Вживає молюсків, жаб, маленьких раків і навіть рибу, але переважно загиблу.

Ондатра – тварина навколоводна, тому будує своє житло в норах, які рие у схилах берегів (як правило, вони не довгі і сягають 2-4 м). Якщо водойма тиха і тварину не турбують, вона будує хатки з відмерлих старих водяних рослин, гілок, сухої трави і моху; хатки у діаметрі і по висоті можуть бути більше 1 м. Не треба плутати їх з хатками бобра, які значно більші і збудовані з гілок дерев. У середній житла ондатри розташовані одна або кілька житлових і кормових камер.

Ондатри мешкають парами. Гон у них відбувається ранньою весною, коли з'являються розливи води на льоду. За рік буває два і навіть три приплоди. Вагітність триває 25-26 днів. Мав місце випадок, коли ондатра навела 16 малюків, але таке відбувається дуже рідко. В умовах області вона приводить 4-6 малят за один раз. Дітлахи народжуються дуже маленькими, вагою десь біля 20 г, сліпими і зовсім без волосся. Але вже через два тижні вони можуть плавати, а через місяць починають самостійне життя.

У ондатри багато ворогів. Її знищують лисиця, єнотовидний собака, європейська норка, болотні луні, шуліки і, навіть, великі соми та щуки.

Взимку ондатра приносить чималу користь на водоймах області, підтримуючи віддушини у льодовому покриві, вона тим самим рятує рибу від задухи.

Сумське обласне товариство мисливців та рибалок кілька разів проводило відлов тварин для переселення з одного району в інший і, навіть, у сусідню Харківську область. Але відсутність системи реакліматизації виду та відлов у невеликій кількості (10-15 голів) очікуваних результатів не дали.

Офіційне полювання на ондатру в області не проводиться, але вона є перспективним мисливським видом.

Куріпка сіра. Цей птах є представником родини фазанових. Його середня вага від 300 до 480 г. Як видно з її назви, куріпка має загальне забарвлення сірого кольору. Самець відрізняється від самки тим, що має на передній частині черевця коричневу пляму у вигляді підкови; у самки ця пляма невелика, тьмяна або зовсім відсутня.

Живуть куріпки осіло. Вони населяють відкриті біотопи, переважно в сільськогос-

подарських угіддях, проте можуть триматися і по балках та вирубках, в заплавах річок, на перелогах, у полезахисних смугах та великих садах, відвідують орні землі. Добре почувають себе куріпки і на покинутих аеродромах, спокійно мешкають поблизу селищ та міст і навіть збільшують тут свою чисельність.

На Сумщині найбільша чисельність сірої куріпки зафіксована на території державного ландшафтного заказника “Середньо-Сеймський”, який розташований в заплаві р. Сейм і займає значну площу в межах трьох районів області. Це пояснюється тим, що на території цього заказника обмежена діяльність людини, практично не застосовуються гербіциди та отрутохімікати.

За останні 10-12 років стан популяції сірої куріпки в області змінився на краще, а її чисельність зросла більше, ніж удвічі, і продовжує поступово збільшуватись. Цей птах поширений у всіх районах області – при проведенні полювання на хутрового звіра один або кілька табунків куріпок завжди можна зустріти у світлий час доби на озимині або на інших полях. Загальна кількість сірої куріпки в угіддях області становить приблизно 10 тис. голів. Найбільша її чисельність – до 1600 голів в Сумському р-ні, трохи менша у Білопільському, Буринському, Глухівському і Охтирському р-нах – близько 1000 голів в кожному.

Куріпки – моногами, тобто живуть парами. Ранньою весною, коли розтане сніг, ці птахи утворюють пари – це можна побачити у середині лютого по слідах на залишках снігового покриву. Цікаво, що самка сама обирає собі партнера. Гніздо птахи влаштовують у невеликій ямці на землі, яку вистилають своїм пір'ям та сухою травою. Сіра куріпка найбільш плодовита з усіх курячих – інколи вона відкладає до 25 яєць, але в середньому у кладці буває 13-15 яєць. Самець теж бере участь у насиджуванні, яке триває 24 дні. Новонароджені пташенята хоч і маленькі (важать всього 7-8 г), проте відразу після обсихання здатні слідувати за батьками. Росте малеча досить швидко: через місяць вага пташенят збільшується до 100 г, через два місяці – до 300 г, а ще через місяць вони важать 350 г. Статевої зрілості птахи досягають наступної весни. Доживають куріпки лише до трьох років.

Наприкінці літа, коли молодняк вже підріс, сірі куріпки збираються в зграйки. Ночують такі табунки прямо на землі, під купами хмизу або соломи, під гілками ялинок, що низько нависли над землею, у густому бур'яні. Взимку куріпки ночують на снігу або якщо він глибокий, то у снігу: вони закопуються в нього і сплять усією зграєю в одній лунці (яку використовують не один раз). Створюючи цим са-

мим свій мікроклімат, птахи забезпечують собі мінімальні нічні енерговитрати, що, у свою чергу, дає можливість вижити в екстремальних умовах зимового холоду – цим вони відрізняються від глухарів, тетеруків, рябчиків та білих куріпок.

Молоді куріпки харчуються гусінню совок, дротяниками, кобилками, молюсками та іншими безхребетними, інколи поїдають ягоди. Дорослі птахи їдять зелені частини рослин, насіння різних трав і польових культур, а також ягоди. Взимку куріпки прилітають на поля озимої пшениці або соняшника, їх часто можна побачити біля токів, скирд та куп соломи. Харчування куріпки польовими бур'янами дозволяє вважати її корисним для сільського господарства видом.

У багатосніжні зими або коли сніг береться льодовою кіркою, куріпкам доводиться досить важко. Тоді вони збиваються у великі зграї і переміщуються до людських поселень. Так, у сувору зиму 1986-1987 рр. у багатьох районах області спостерігались зграї по 60-80 куріпок, які прилітали на годівлю до ферм, складів, стогів соломи. Після таких зим чисельність цього виду, як правило, знижується, тому у такі важкі для куріпок періоди їх обов'язково треба підгодовувати, щоб уникнути загибелі цих птахів.

До ворогів сірої куріпки відносять лисиць, єнотовидних собак, бродячих собак та котів, сіру ворону і деяких хижих птахів. Сіра куріпка є перспективним мисливським видом області.

Крім вище наведених видів, велике мисливсько-господарське значення мають ще й так звані водоплавні та водно-болотні птахи – гуси, качки, пастушкові (лиска, водяна курочка, деркач, погонич) та різноманітні кулики. Саме ця дичина залишається об'єктом полювання основної маси мисливців області в літньо-осінній період. Мисливці масово добувають крижнів, чирят, а на великих водоймах – лисок. Пізньої осені під постріли потрапляють свищ, шилохвіст, чубата чернь і гоголь. В заплаві Десни власники лягавих собак та спанієлів ще мають змогу потішити душу полюванням на дупеля.

Загальна площа мисливських угідь області становить 2050,7 тис. га. Веденням мисливського господарства на зазначеній території займаються: державне лісгосподарське об'єднання “Сумиліс” (далі як ДЛГО “Сумиліс”) та обласне Українське товариство мисливців та рибалок (далі УТМР).

Площа мисливських угідь, закріплена за ДЛГО “Сумиліс”, дорівнює 197 тис. га (9,1% загальної території угідь області). До складу об'єднання входять три державних мисливських господарств (далі ДМГ) “Суми”, “Низи” і “Конотопське” та одне державне лі-

сомисливське господарство "Кролевецьке". Ці структури являють собою високо розвинуті господарства з широкою мережею біотехнічних споруд, стабільною кількістю копитних тварин, належною охороною. ДМГ "Низи" є одним з найкращих в Україні. Крім того, на зазначеній території створено 10 мисливських лісництв, що в певній мірі створює перспективу подальшого розвитку мисливського господарства взагалі. Охорону угідь, закріплених за ДЛГО "Сумиліс", покладено на 44 штатних егерів та 12 мисливствознавців.

На території, закріпленій за УТМР, яка становить 1853 тис. га, тобто 90,9% від загальної площі мисливських угідь, в межах адміністративних районів створено 18 господарств, ще одне - закріплене за обласною радою УТМР. В штаті господарств 92 штатних егеря та 18 мисливствознавців.

Користувачами мисливських угідь щороку проводиться облік мисливської фауни.

Динаміка чисельності основних видів мисливських копитних тварин на території Сумщини відображена в таблицях 1 та 2. За останні 7 років суттєво зросла чисельність зайця-русака, сірої куріпки, ондатри, вовка.

На 01.02.2000 р. чисельність куріпки становила 8773 голови, що удвічі більше, ніж у 1993 р.

Щодо вовка, то кількість цих хижаків збільшується внаслідок відсутності планової боротьби з ним (див. рис. 11).

Ліміти використання мисливських тварин встановлюються користувачами мисливських угідь, перевіряються і погоджуються держуправлінням екологічної безпеки. Випадків перебільшення лімітів у сезон полювання, як

правило, не буває, але щорічне суттєве невиконання здобичі копитних тварин по ліцензіях, в певній мірі, становить під сумнів дані обліку. Так, по обласному УТМР, відстріл диких кабанів у 1997 р. становив всього 28%, козулі - 43%. По ДЛГО "Сумиліс" ці цифри становили: по кабану 44%, по козулі 67,5%, аналогічна картина спостерігалася і в наступні роки.

Криміногенна ситуація в мисливських угіддях області в останні роки, на жаль, не змінилася на краще. Браконьєрство набуло масового характеру. Засоби добування диких ссавців, птахів, риби стають все більш досконалішими та жорстокими. В угіддях діють групи осіб, озброєних нарізною та гладкоствольною мисливською вогнепальною зброєю. Вони мають транспорт, засоби зв'язку та інше. Особливе занепокоєння викликає вилов риби за допомогою електричного струму.

За ініціативи державного управління еко-ресурсів у Сумській області, в кожному районі створені і діють оперативні групи по боротьбі з браконьєрством. Аналогічна опергрупа створена при держуправлінні і працює з 1993 р. Ефективність цих громадських спецпідрозділів доведена на практиці. З 1997 р. значно посилилась охорона угідь у державних мисливських господарствах та мисливських угіддях Сумського, Тростянецького, Глухівського УТМР. Охорона рибних запасів у першу чергу здійснюється інспекцією рибоохорони у Сумській області. Робота інспекторського складу, при всіх існуючих негараздах, виконується на високому професійному рівні, що дозволяє щороку виявити більше тисячі випадків порушень правил рибальства та браконьєрства.

Таблиця 1

Динаміка чисельності копитних тварин у 1993-2000 рр. (кількість особин)

Вид тварини	Рік проведення обліку (на 01.02. кожного року)							
	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Лось	666	545	549	443	359	343	308	263
Олень європейський	453	475	499	516	540	550	575	547
Олень плямистий	67	16	22	20	23	14	35	33
Козуля	4074	4612	4612	4696	5054	5140	5444	5174
Кабан	1276	1305	1345	1444	1384	1391	1486	1363

Таблиця 2

Динаміка чисельності хутрових мисливських тварин у 1993-2000 рр. (кількість тварин)

Вид тварини	Рік проведення обліку (на 01.02. кожного року)							
	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Лисиця	1725	1916	2879	3114	3683	3690	3500	3423
Заєць-русак	43390	52049	53949	53806	56262	55400	56000	57898
Єнотовидний собака	470	542	598	692	800	820	910	965
Куниця лісова	1019	1101	1159	1368	1470	1430	1400	1637
Куниця кам'яна	102	110	116	140	150	150	140	160
Білка	1805	1904	2168	1977	2051	1802	1200	2581
Ондатра	3614	3545	4061	4553	8982	9650	13300	13771
Бобер	622	519	498	558	419	590	681	637
Бабак	218	285	266	295	276	245	310	304
Вовк	103	98	212	142	195	128	131	139

Кількість голів

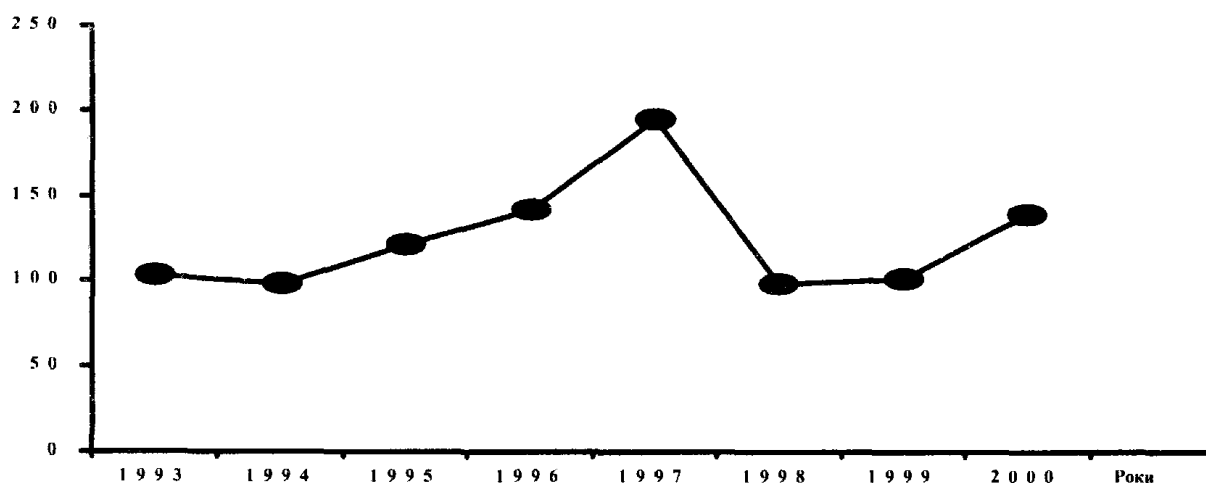

Рис. 11. Динаміка росту чисельності вовка у 1993-2000 рр.

Динаміка чисельності борової дичини на Сумщині у 1993-2000 рр.

Вид тварини	Рік проведення обліку (на 01.02. кожного року)							
	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Глухар	16	14	14	10	10	10	-	-
Тетерук	85	48	49	40	63	56	68	45
Рябчик	504	69	391	331	375	350	380	357

Здійснюючи державний контроль за охороною тваринного світу, державне управління екоресурсів та його структурні одиниці на місцях особливу увагу приділяють питанню охорони та вивчення рідкісних та зникаючих видів тварин, в тому числі занесених до Червоної книги України. Щороку здійснюються науково-дослідницькі експедиції по Ворсклі та Сейму.

Збираються дані щодо розповсюдження хохулі в Буринському (с. Нові Вирі) та Путивльському р-нах (с. Манухівка, Бояро-Лежачі). Аналогічна робота проводиться по бабаку,

який задовільно пройшов реакліматизацію у Роменському р-ні (с. Піски). Значної уваги надається обліку борсука, видри, горностая, норки європейської, тхора степового, глухаря та інших видів, занесених до Червоної книги України.

Постійно, протягом всього року, здійснюється контроль на території державних заказників, де заборонене або обмежене полювання на різні види звірів та птахів.

Через засоби масової інформації проводиться виховна природоохоронна робота з населенням області.

* * *

Зоологічні раритети Сумщини

Різноманіття природних умов, порівняно незначна господарська освоєність, особливо північних районів, а також прикордонне розташування – все це сприяло збереженню фауни області. Підтвердженням сказаного є наявність в області значної кількості рідкісних та зникаючих видів тварин, які занесені до Європейського Червоного списку, Червоної книги України, а також тих, що охороняються на регіональному рівні – тобто в області.

Перелік тварин, які занесені до Європейського Червоного списку і мешкають на території області, нараховує 23 види (8 безхребетних та 15 хребетних). З них, наприклад, хохла звичайна трапляється в Україні тільки в межах Сумщини. Відносно високою в області є і чисельність деркача, особливо в заплаві Десни. Частіше, ніж в інші поліські райони України, сюди навідується ведмідь бурий.

Список тварин, які занесені до Червоної книги України і відмічені в межах Сумської області, нараховує понад 90 видів і поєднує, з одного боку, характерних мешканців тайгової зони (таких як рись звичайна, заєць білий, сичик-горобець, сич волохатий та глухар), а з другого – “степняків” (тхора степового, тушканчика великого, мишівку степову та інших). В цьому проявляється особливість географічного розташування області на межі двох природних зон.

Перелік тварин, що охороняються в області, включає регіонально рідкісні та малопоширені види, із яких найбільш цікавими з наукової точки зору є, наприклад, бабак, що відновлює свою чисельність в області за допомогою людини. Це і птахи, які

“проникають” в Україну з півночі, саме на Сумщині – свищ, снігур, горіхівка. Є в цьому списку тварини, що мешкають на Сумщині на північній чи на південній межі свого ареалу, а для деяких видів тут збереглися умови, відсутні в інших регіонах України. До останніх можна віднести норця червоношийого, дупеля, турухтана та інших.

ТВАРИНИ, ЩО ЗАНЕСЕНІ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЧЕРВОНОГО СПИСКУ

Безхребетні

Мурашка руда лісова (Formica rufa). Ці досить великі мурашки (6-9 мм) червоно-бурого кольору відомі своїми куполоподібними гніздами – “мурашиними купами”, що зустрічаються в тінистих місцях мішаних та хвойних лісів Сумщини. Власне гніздо знаходиться під землею, часто на гнилих пнях. Надземна частина мурашника – купа сухих гілочок та хвої – може досягати до півтора метри у висоту. Кожне гніздо нараховує до півмільйона мешканців. Всі мурахи у гнізді діляться на так звані “касти”, кожний член якої виконує свою роботу. Головою мурашника є “цариця” – самка, що все життя відкладає яйця. А найчисленнішою кастою є безплідні самки – робочі, що здобувають їжу, будують та прибирають мурашник, охороняють та дбають про личинки і лялечки.

На фото: 1 – Вусач мускусний (фото С. Полюха); 2 – Поліксена (фото О. Орлова); 3 – Подалірій (фото О. Орлова); 4 – Махаон (фото О. Орлова); 5 – Сич волохатий – символ Деснянсько-Старогутського НПП (фото Г. Гаврися); 6 – Бобер, чисельність цього цінного звіра поступово відновлюється завдяки зусиллям мисливствознавців (фото І. Легейди); 7 – Чапля велика біла (фото І. Легейди); 8 – Молоді лелеки чорні у гнізді (фото І. Легейди); 9 – Горіхівка – мешканець північних лісів (фото С. Полюха).

Руді лісові мурашки приносять неабияку користь, знищуючи безліч шкідників лісу і тому заслуговують на всіляку увагу й охорону з боку людини.

Хребетні

Вухань бурій (*Plecotus auritus*). Цього відносно невеликого кажана бурого кольору можна безпомилково впізнати по довгих "заячих" вухах, що добре відрізняє його від інших рукокрилих.

Ареал охоплює Європу і значну частину Азії; на території України зустрічається скрізь, але нечисленний. В Сумській області відмічався в Сумському, Великописарівському та Тростянецькому р-нах.

Оселяються вухані поодинокі або невеликими групами на горищах будинків, за обшивкою стін, в дуплах дерев, шпаківнях тощо. Малята (1-2) народжуються у середині червня. На зиму впадає в сплячку. Живиться різними комахами, яких ловить під час нічних полювань.

Сліпак звичайний (*Spalax microphthalmus*). Цей невеликий гризун (до 30 см) все своє життя проводить під землею і дійсно є сліпим. Він має товсте валькувате тіло, вкрите бархатистим хутром палево-буруватого кольору. Характерною особливістю є два великих зубарізня, що стирчать з рота. Цими зубами він риє нори і ходи у землі, використовуючи їх так само вправно, як кріт свої міцні передні лапи. Хоча побачити сліпака важко, але виявити його присутність можна по вигорнутих купах землі, які відрізняються від кротових більшими розмірами (0,5-2 м в діаметрі) та більш щільним розміщенням.

В Україні звичайний сліпак зустрічається тільки на Лівобережжі і переважно в степовій та лісостеповій зонах. Останнім часом спостерігається процес розселення виду в північному напрямку. Так, на Сумщині сліпак зараз відмічається вже на самій півночі в Середино-Будському р-ні.

Оселяється цей гризун на цілинних ділянках, пасовищах, сінокісних ділянках тощо. Шукаючи поживи, сліпак прокопує систему розгалужених підземних ходів з гніздовими, кормовими камерами, а також вбиральнями. Загальна площа, що займають нори однієї родини, може дорівнювати 60 га. Самка народжує від 2 до 6 малят в березні, що через два місяці вже можуть жити самостійно. На зиму в сплячку сліпаки не впадають. Живляться підземними частинами рослин і роблять зимові запаси.

Вовк (*Canis lupus*). Цей загальновідомий хижак занесений до Європейського Червоного Списку з категорією V – вразливий вид. Але в країнах Східної Європи вовк є звичайним, скрізь поширеним видом, чисельність якого контролюється. На Сумщині, як і по всій Україні, в останнє десятиріччя кількість вовків значно зросла. Зараз вони нерідко завдають шкоди тваринництву, що обумовлює необхідність регуляції чисельності цього хижака. Найбільша щільність вовків відмічається для поліських районів, що межують з великими лісовими масивами території Російської Федерації.

Ведмідь бурій (*Ursus actors*). Цей найбільший хижак української фауни в наш час мешкає тільки в Карпатах, хоча в недавньому минулому водився на території всієї лісової зони, в т.ч. і Сумщини. Зараз звір іноді (раз в 3-4 роки) заходить в північні райони області з Брянського лісового масиву Російської Федерації. Востаннє відмічався в 1995 і 1999 рр.

Деркач (*Crex crex*). Невеликий лучний птах бурувато-рудого - рябого забарвлення з світлими повздовжніми плямами на спині. Дзьоб має відносно короткий, а ноги міцні і довгі. Вони слугують деркачу головним засобом пересування. Злітає птах в крайньому випадку, майже з під ніг, і важко летить над землею на невелику відстань. Людині цей птах відомий завдяки своєму характерному голосу "крек-крек-крек", що весною та літом далеко лунає над луками й полями від сутінок до самого ранку.

Поширений деркач в Європі та частково Азії. В Україні трапляється скрізь, крім Карпат та Гірського Криму. Для Сумщини цей птах є звичайним видом, особливо в заплавах великих річок Десни, Сули, Псла, Ворскли тощо. Зустрічається також на перелогах, вирубках, великих галявинах. Але в останнє десятиріччя чисельність його зменшується і цей процес продовжується в наш час.

Прилітає птах на місця мешкання в квітні. Гніздо (ямка в землі) робить серед трави або під кущем. В кладці 7-12 зеленувато-білих плямистих яєць. Пташенята вилуплюються через 16-18 днів. Осінній відліт відбувається в вересні-жовтні. Зимує в Африці і Аравії. Живляться деркачі різноманітними комахами, а восени і насінням лучних рослин.

Хоча стан виду у нас ще не такий критичний, як в Східній та Центральній Європі, але процес поступового зниження чисельності птахів викликає занепокоєння. Деркач безперечно заслуговує на охорону і вилучення з списків мисливських видів в Україні.

БЕЗХРЕБЕТНІ ТВАРИНИ СУМЩИНИ, ЩО ЗАНЕСЕНІ ДО ЧЕРВОНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ

Список червонокнижних видів безхребетних тварин Сумської області склався в результаті досліджень, які проводились, починаючи з 1968 р., доцентами Сумського педуніверситету ім. А.С.Макаренка В.М.Кравченком та М.П.Книшом. Щорічно дослідження велись на учбовій базі педуніверситету в урочищі "Вакалівщина", періодично – під час експедицій по різних районах області. Для укладання списку були використані також праці інших дослідників, які займались проблемами безхребетних Сумщини.

Даний список налічує 46 видів, які були відмічені на території Сумської області. Як правило, це зустрічі з поодинокими особинами, статус яких в "Червоній книзі України" має II або III категорії. Причини скорочення чисельності цих видів загальновідомі – забруднення водойм, меліорація, розорювання лук, розміщення на луках городів, застосування гербіцидів та захисних хімреактивів, тобто антропогенні фактори. Наукові дослідження про причини скорочення чисельності рідкісних видів на території Сумщини не проводились.

П'явка медична (*Hirundo medicinalis*). Середня довжина дорослих медичних п'явок становить 12 см (хоча максимально вони можуть розтягувати своє тіло до 25-30 см), а ширина – 1 см. Тіло в них сплюснуте, але після наповнення кишечника кров'ю стає майже круглим. Передня частина п'явки трохи звужена і закінчується переднім присоском, в середині якого розташовується рот, що має три дуже гострі щелепи – одну вгорі і дві по боках. Тіло щільне, еластичне, вкрите сосочками-бородавочками, які вкривають всі кільця. На задньому кінці є ще один присосок, більший за діаметр тіла.

П'явка медична має дуже характерне забарвлення. Краї тіла жовто-оранжеві. Посередині верхньої частини тіла проходять дві повздовжні вузькі оранжеві смужки з нерівними краями. Зовні від цих смужок з кожного боку є по одній оранжево-чорній смужці з помітним перекатом по всій довжині – саме вони є основним орієнтиром для визначення цього виду в природі, оскільки загальне забарвлення тіла медичної п'явки може сильно варіювати.

Медичні п'явки – гермафродити, тобто мають і жіночу, і чоловічу статеві системи. Після запліднення яйця відкладаються до коконів 15-25 мм довжиною і 17 мм шириною, що ховаються у вологу землю прибережної зони

водойм, в яких мешкає цей кільчастий черв'як.

Живиться медична п'явка кров'ю хребетних і безхребетних тварин. В голодному стані одна п'явка вагою 1,5-2 г може висмоктати 10-15 мг крові. Але загальна втрата крові при цьому може бути більшою, тому що рани ще довго кровоточать після того, як п'явка відпаде.

Даний вид поширений в південних районах Східної Європи, Закавказзі, Середній Азії. В Україні п'явка медична поширена по всій території. В Сумській області поодинокі особини в незначній кількості відмічені у водоймах Андріяшівсько-Гудимівського заказника, а також в заплавах водоймах річок Псел, Терн, Десна, Хорол, Ворскла (Климівський гідрологічний заказник). Причини зниження чисельності виду – меліорація, забруднення води органікою, добривами.

В Червоній книзі України має статус II категорії – вразливий вид.

Бранхіпус Шаффера (*Branchipus schaefferi*). Цього тендітного напівпрозорого зяброногого рачка довжиною близько 1 см можна побачити ранньою весною в калюжах, де він плаває черевною стороною догори. Тіло поділяється на голову, груди та черевний відділ. На голові розташовані антени, антени і широко розставлені фасеточні очі, між якими знаходиться непарне око. Кожний сегмент грудей несе пару листовидних ніжок. Між лівими і правими ніжками вздовж черевної сторони тіла проходить глибока боріздка, по якій ніжками постійно гониться до рота потік води з поживними речовинами (мікроскопічними водоростями, дрібними органічними рештками). На кінці черевця є двогілляста вилочка з щетинками.

Ці рачки роздільностатеві. Після запліднення яйця вкриваються щільною оболонкою і опиняються на дні водойми. Яйця зберігають свою життєздатність протягом 3-4 років, переносячи при цьому повне пересихання водойми та високі температури і поширюючись вітром або механічними засобами.

Бранхіпус Шаффера поширений майже по всій Європі і Близькому Сході (Ізраїль). На Сумщині цей вид до 40-х років нинішнього сторіччя був поширений у північній частині області (до долини р. Сула), а в 70-х роках зустрічався у долині Псла між с. В. Чернетчина та м. Суми.

В Червоній книзі України має статус I категорії – "зникаючий вид". Причиною зменшення чисельності є забруднення водойм нафтопродуктами, меліорація та розорювання лук, перевипас.

Красуня-діва (*Calopteryx virgo*). Ці тендітні бабки зустрічаються з червня по вересень. За

своїм сяючим забарвленням – металево-зелено-синім у самців і бронзово-зеленим у самок – вони більше схожі на невеличкі коштовні камені, які пурхають над прибережно-водною рослинністю і водним дзеркалом водойм. Цей чудовий ефект створюють їхні прозорі блискучі крильця: у самців вони від основи до вершин темно-сині, а у самок – яснодимчасті з бурими жилками. Довжина тіла цих бабок 34–40 мм, крил – 27–36 мм. Личинки розвиваються протягом 2–3 років у водоймах з проточною і обов'язково чистою водою.

Ареал даного виду охоплює більшу частину Європи. В Україні знахідки красуні-діви до цього часу були відомі лише для Правобережжя. В Сумській області виявлені поодинокі особини по берегах Псла, Сули, Сейму та Ворскли, а також на території гідрологічних заказників “Андріяшівсько-Гудимівський” та “Климентівський”.

В Червоній книзі України має статус III категорії – рідкісний вид.. Зменшення чисельності пов'язано з погіршенням умов у водоймах, де розвиваються личинки красуні-діви, внаслідок їх забруднення і спорудження гребель.

Дозорець-імператор (*Anax imperator*). Це одна з найбільших бабок нашої фауни – довжина її черевця становить 49–51 мм. Вона має зелений лоб з вузькими чорною та синьою перев'язями і чорну пляму перед тім'ям, а також зелені груди. У самців черевце синє з широкою, виїмчастою по краях смугою чорного кольору; у самок черевце зелене з бурою смугою. Личинки мешкають на дні водойм серед рослин, де вони полюють на п'явок, рачків, пуголовків, личинок комах тощо. Лише через 2–3 роки після вилуплювання з яєчка личинка виповзе на стебло надводної рослини, щоб перетворитись з незграбної “страшилки” на красуню з блискучими прозорими крильми і назавжди змінити підводні сутінки на пронизаний сонцем повітряний простір. Проте, зовнішні перетворення не змінюють її хижацької природи – доросла бабка харчується переважно двокрилими комахами (гедзями, комарами), яких ловить в повітрі і на льоту ж з'їдає.

Ареал виду охоплює Західну та Східну Європу, Центральну та Північну Африку, північну частину Індії, Кавказ і Середню Азію. В Україні він поширений по всій території. В Сумській області дозорець-імператор відмічений на півночі Полісся, а також у долині Псла та на оз. Олдиш (Сумський р-н), в заплаві річок Ворскла (Охтирський р-н) і Сула (Недригайлівський та Роменський р-ни). Це завжди були поодинокі екземпляри, які траплялись на лісових галявинах і луках, вздовж берегів озер, річок та заплавлених озер.

В Червоній книзі України має статус III категорії. Зменшення чисельності пов'язано із забрудненням водойм.

Кордулегастер кільчастий (*Cordulegaster annulatus annulatus*). Ця досить велика бабка (довжина її черевця становить 54–64 мм, а крил – 41–46 мм) полює лісові галявини і затінок лісу. Свою видову назву вона отримала за жовті поперечні смуги на чорному черевці. У кордулегастера кільчастого дуже цікавий спосіб відкладання яєць – він розкидає їх на льоту над мілководними ділянками, оскільки має занадто слабкий яйцеклад, щоб відкладати яйця в рослини, як це роблять інші бабки. Личинки живуть на проточних ділянках річок і струмків. В усьому іншому спосіб життя є аналогічним до біології попереднього виду.

Вид поширений скрізь в Європі. В Україні також зустрічається по всій території. В межах Сумської області поодинокі екземпляри кордулегастера кільчастого були відмічені у північній частині Сумського р-ну – в заплаві Псла біля оз. Олдиш і с. Вільшанка.

В Червоній книзі України вид має статус III категорії. Чисельність виду залежить від забруднення водойм.

Красотіл пахучий (*Calosoma sycophanta*). Цей жук довжиною до 30 мм має синю або темно-синю передньоспинку і золотисто-зелені густо пунктировані надкрилки. Він та його личинки є хижаками і знищують велику кількість гусениць та лялечок шкідливих метеликів, тому красотіл пахучий належить до корисних для лісового господарства комах.

Ареал виду охоплює південь Європи. В Україні він поширений в лісовій та лісостеповій зонах, а також в Криму. На Сумщині в 70-х роках поодинокі екземпляри відмічені в лісах Сумського та Недригайлівського р-нів.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Жук-олень (*Lucanus cervus*). Свою видову назву цей досить великий жук довжиною від 25 до 75 мм отримав за верхні щелепи самців, схожі на оленячі роги; у самок ці щелепи коротші за голову і нагадують щипці. Крім того, відрізнити самця від самки можна за кольором надкрилків – у самців вони коричнювато-бурі, а у самок темно-бурі. На жаль, строк життя дорослих комах дуже короткий: самці гинуть після завершення шлюбного періоду, а самки – після того, як відкладуть у дупло дерева або трухлявий пень яйця. Розвиток личинок відбувається в гниючій деревині дубів та деяких інших листяних порід і триває 5–6 років. Весною останнього року розвитку личинка перетворюється в лялечку, з якої в червні-липні виходить доросла комаха. Побачити жуків-оленів можна найчастіше у вечірні години, коли ці незграбні товстуні з басовитим гудінням

повільно і важко, майже стоячи вертикально до землі, літають у пошуках їжі – соку, що витікає з пошкоджень на деревах.

Вид поширений по всій Європі, крім півночі. В Україні зустрічається по всій території. В Сумській області жук-олень відмічений майже в усіх районах, зокрема в Сумському, Недригайлівському і Роменському (заказники “Біловодський” та “Андріяшівсько-Гудимівський”).

В Червоній книзі України має статус II категорії. Зниження чисельності відбувається внаслідок зменшення кількості кормових дерев для личинок при проведенні санітарних лісо-технічних заходів, а також вирубування дуплистих дерев в дібровах та садах.

Вусач великий дубовий західний (*Cerambyx cerdo cerdo*). Це – доволі великий жук (до 65 мм завдовжки) майже повністю чорного кольору. Він має довгі вуса, причому у самки вони дорівнюють довжині тіла, а у самця перевищують її. Самка відкладає яйця в глибокі щілини кори переважно старих дубів і свіжих дубових пеньків, рідше – інших порід дерев. Личинка розвивається протягом 3 років і може сягати до 90 мм в довжину. Увесь цей час вона живиться деревиною, а потім утворює комірку, де перетворюється на лялечку. Дорослі жуки виходять з лялечок влітку. Живляться вони соком пошкоджених дерев.

Ареал виду охоплює східну та західну частини Європи, Середземномор'я. В Україні зустрічається по всій території. В межах Сумської області поодинокі екземпляри цього виду вусача відмічені на вирубах двох лісництв: у Піщанському (Сумський р-н) та Недригайлівському (ур. Великі Будки (Недригайлівський р-н)).

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Вусач мускусний (*Aromia moschata*). Цей вусач трохи менший за розміром, ніж попередній вид – до 40 мм завдовжки. Він забарвлений у зелений або синій колір з металевим блиском. Тіло у вусача мускусного плоске, зі зморшкуватими передньоспинкою та надкрилками і великим горбочком на передньоспинці. Вусики у самця довші за тіло, а у самки – коротші. Характерною особливістю цього жука є мускусний запах, за який він і отримав свою назву. Личинки розвиваються у поверхневих шарах деревини стовбурів та гілок верб, тополь і осик. Літ жуків відбувається в червні-липні. Дорослі вусачі цього виду живляться на трав'янистих рослинах.

Ареал виду охоплює всю Європу, крім північних районів. В Україні він поширений по всій території. В Сумській області поодинокі екземпляри вусача мускусного знайдені на територіях Піщанського лісництва Сумського

держлісгоспу і Недригайлівського лісництва (ур. Великі Будки).

В Червоній книзі України має статус III категорії.

Вусач-червонокрил Келлера (*Purpuricenus kaehleri*). Цей невеликий (довжиною 14-20 мм) жук має чорне тіло і червоні надкрилки з чорною плямою посередині. Вуса у самців щитинковидні і довші за тіло, а у самок – нитковидні і не перевищують довжини тіла. Личинки мешкають у стовбурах і гілках ослаблених дерев дуба, верби, в'яза, вишні, сливи. Дорослі жуки літають у червні-липні.

Вид поширений на півдні Європи. На території України цей жук зустрічається в лісо-степовій та степовій зонах, а також в Криму. В Сумській області поодинокі екземпляри вусача-червонокрила Келлера відмічені в садах поряд з оз. Олдиш і в Піщанському лісництві Сумського лісгоспу.

В Червоній книзі України має статус III категорії.

Вусач земляний хрестоносець (*Dorcadion equestre*). Головною ознакою цього невеликого (до 20 мм завдовжки) чорного жука є хресто-подібний малюнок з бурих волосків на чорно-бурому тлі, що прикрашає його надкрилки, а також біла волосиста лінія посередині голови. Личинки живляться коренями переважно злакових трав.

Даний вид поширений в південній частині Європи. В Україні мешкає в степовій та лісо-степовій зонах. На території Сумщини поодинокі екземпляри цього виду вусача зустрічались в степових ценозах Сумського р-ну.

В Червоній книзі України має статус I категорії.

Махаон (*Papilio machaon*). Цей досить великий метелик з родини Парусників має розмах крил до 90 мм. Забарвлений він доволі своєрідно: по краях передніх крил на загальному світло-жовтому тлі нанесений чорний ажурний малюнок з жовтими вічками; задні крила з виїмчастими краями та двома вузькими довгими “хвостиками” мають низку блакитно-синіх серпиків і червонувато-буре очко. Гусениці махаона (мешкає на рослинах родини зонтичних) зелена, з чорними в оранжево-червону крапку поперечними смужками. Вилуплювання метеликів з лялечок відбувається у травні-липні.

Даний вид поширений по всій Європі, в тому числі в Україні. На території Сумської області махаон зустрічається майже в усіх районах, але рідко – від 2 до 5 зустрічей на рік.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Подалірій (*Iphiclides podalirius*). Цей метелик є близьким родичем попереднього виду, лише дещо меншого розміру (розмах крил до

70 мм). Схожий на махаона і за забарвленням, хоча має не такий витончений візерунок: передні крила ясно-жовті з поперечними чорними смужками, які звужуються до заднього краю крил; задні крильця на зовнішніх краях також мають “хвостики” і низку блакитно-синіх серпиків. Гусениці подалірія, як і в махаона, теж зелена, але смужки у них повздовжні та косі і мають жовтий колір. Мешкає ця гусінь на груші, сливі, терені, абрикосі.

Ареал даного виду охоплює середню та південну частини Європи. В Україні зустрічається майже по всій території. В Сумській області поодинокі екземпляри подалірія відмічаються кожного року, хоча і значно рідше, ніж махаон. Це пояснюється тим, що фруктові дерева груш, слив та абрикос в громадських і комерційних садах інтенсивно обробляються хімікатами проти шкідників, внаслідок чого гине гусінь і цього рідкісного метелика.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Поліксена (*Zerynthia polyxena*). Цей метелик середнього розміру (розмах крил 45-50 мм) також належить до родини парусників. Забарвлений він доволі строкато: передні крила жовті з чорною зубчастою облямівкою по краях та чорними плямами на середньому полі; задні крила теж облямовані чорними зубцями і мають низку червоних серпоподібних плям. Гусениця в поліксени бура або зеленувато-жовта з червоними м'ясистими виростами, мешкає на хвилівнику звичайному. Літ метеликів відбувається з кінця квітня по червень.

Вид поширений в південних районах Європи. В Україні зустрічається майже на всій території. На Сумщині поодинокі екземпляри поліксени відмічені в заплаві Псла біля Сум, у Ворожб'янському гідрологічному заказнику і в заплаві Ворскли. Внаслідок винищення хвилівника звичайного – кормової рослини для гусені – відбувається скорочення чисельності цього метелика.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Мнемозина (*Parnassius mnemosyne*). Крила цього метелика мають розмах до 60 мм і забарвлені майже повністю у білий колір, за винятком кількох невеличких чорних плям та прозорих вершин на передніх крилах і темних смуг з внутрішньої сторони задніх крил. Гусениця у мнемозини чорно-бура з оранжевими цяточками на тілі, живе на рясті. Літ метелика відбувається в травні-червні.

Вид поширений по всій Європі. В Україні зустрічається по всій території крім Криму. В Сумській області мнемозина зустрічається спорадично. Зокрема цей метелик відмічений на території гідрологічних заказників “Хухрянський” та “Бакирівський”, в урочищі “Банний

Яр”, а також в деяких лісництвах Сумського та Недригайлівського р-нів.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Стрічкарка тополева (*Limenitis populi*). Цей доволі великий метелик (розмах крил 60-85 мм) має дуже темне, чорно-синє забарвлення, яке відтіняється білими плямами на передніх крилах і білою смугою на задніх. Крім того, по краю крил йде ряд серповидних плям червоного, а по самому краю – синього кольору. Гусениці розвиваються на осиках, інколи на тополях. Літ метеликів проходить у червні. Цікаво, що метелики харчуються не на квітах, а на пошкоджених деревах, на свіжому гної або по берегах дорожніх калюж, де смочуть органічні розчини.

Даний вид поширений в лісовій зоні помірних широт Європи. В Україні зустрічається в мішаних лісах. На території Сумської області стрічкарка тополева відмічена в межах Піщанського лісництва.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Райдужниця велика (*Apatura iris*). Вид дуже схожий на попередній, але трохи меншого розміру (розмах крил 60-80 мм). Забарвлення теж відрізняється: воно темно-коричневе з білими плямами, у самців – з синьо-фіолетовим переливом. На кожному з чотирьох крил помітні круглі “очки”. Самка відкладає яйця поодиноці на листя верб. Літ метеликів відбувається у червні. Поодинокі екземпляри або навіть невеликі групи цих райдужниць можна побачити по берегах лісових водойм та калюж, де вони живляться органічними розчинами.

Даний вид поширений в лісовій зоні Європи і України. В Сумській області відмічений у лісах Сумського та Путивльського р-нів.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Ванесса чорно-руда (*Nymphalis xanthomelas*). Цей середнього розміру метелик (розмах крил 55-60 мм) має загальне червоно-буре забарвлення. Його передні та задні крила прикрашені великими чорними плямами, а вздовж країв – суцільною смугою чорного або темно-бурого кольору з синіми цятками. Гусениці мешкають групами на вербах і забарвлені значно скромніше – чорні, з білими цяточками на спині та боках і чорними шипами. Метелики живляться соком з пошкоджень на деревах.

Ареал виду охоплює Східну та Північну Європу. В Україні зустрічається по всій території. В Сумській області поодинокі особини відмічені в лісах Сумського р-ну.

В Червоній книзі України має статус III категорії.

Сінниця Геро (*Canopytrpha hero*). Жовто-буруватий метелик 30-45 мм довжиною, з дво-

ма маленькими очками на передніх крилах і чотирима значно більшими на задніх. Гусениці живуть на злакових вологих луках, лісових галявинах, болотах. Літ імаго відбувається з травня по червень.

Поширений у лісах помірних широт Євразії, в Україні — в зоні мішаних лісів. В Сумській області відмічено поодинокі екземпляри в лісах Сумського р-ну (чисельність незначна внаслідок осушення боліт, перевипасу, розробки торфовищ, порушення структури лісових систем).

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Синявець ероїде (*Polyommatus eroides*). Метелик темного кольору з синім відблиском. Довжина тіла 35-45 мм. Гусениці розвиваються на астрагалі, гострокільнику та інших рослинах. Літ імаго в червні-липні.

Поширений у Східній та Південній Європі, в Україні — у зоні мішаних лісів та лісостеповій зоні. В Сумській області поодинокі особини відмічені в південно-західній частині Сумського полісся.

В Червоній книзі України має статус I категорії.

Синивець мелеагр (*Polyommatus daphnis*). Самець 30-36 мм, яскраво-зелений зверху, самка бура з жовтим малюнком на задніх крилах. Гусениці живляться на рослинах родини бобових (астрагал, еспарцет, чина тощо), зелені з жовтими випинами і чорними дихальцями.

Поширений у Південній та Південно-Східній Європі і майже по всій території України. В Сумській області відмічено на Поліссі в долині Десни і на правобережжі Сули в Роменському р-ні.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Бражник мертва голова (*Acherontia atropos*). Один з найбільших наших метеликів. Свою назву одержав завдяки жовто-бурому малюнку на спині, що нагадує череп та пару кісток. На передніх крилах є малюнок з різних плям, смужок, ліній. Задні крила жовті з двома чорними смугами. Розмах крил до 120 мм. Черевце в жовтих та чорних кільцях, які з'єднуються чорною повздовжньою смугою на спині. Можуть робити великі перельоти. Живиться соком дерев, медом бджіл, забираючись у вулики. Може скрипіти або пищати. Гусениці живуть на пасльонових, іноді на жасміні, малині, досягають довжини до 15 см, на останньому сегменті тіла мають хвостовий ріг бурого-зеленого кольору. Літ в серпні, вересні та травні, липні.

Вид поширений на півдні Європи. В Україні до 40-х років XX століття був досить звичайним видом. Вважається, що скорочення

чисельності пов'язано з обробкою картоплі різними хімреактивами. Можливо, що гусінь цього бражника не може співіснувати з личинками колорадського жука, який також живиться пасльоновими. В Сумській області відмічені поодинокі особини в 1969 р. в Піщанському лісництві Сумського лісгоспу та в с. Токарі Сумського р-ну в 1998 р.

В Червоній книзі України має статус III категорії.

Бражник дубовий (*Marumba quercus*). Жовто-бурий метелик. Розмах крил 75-80 мм. Передні крила з буро-зеленими перев'язками. Самець світліший від самки. Але в забарвленні цей вид дуже варіює. Гусениці живуть переважно на молодих дубах, дорослі метелики — не живляться. Літ імаго у липні-вересні.

Поширений в Центральній та Південній Європі. В Україні зустрічається в степовій та лісостеповій зонах. В Сумській області поодинокі особини відмічені в Піщанському лісництві Сумського держлісгоспу та в дубовому лісі урочища "Великі Будки" Недригайлівського лісництва.

В Червоній книзі України має статус III категорії.

Бражник прозерпіна (*Proserpinus proserpina*). Середніх розмірів метелик 42-45 мм жовто-зеленого кольору. Передні крила з зеленою поперечною перев'язкою. Гусениці зеленого або бурого-сірого кольору з чорними повздовжніми смугами на боках, живуть на видах зніту, енотери. Літ в травні-липні.

Поширений в Центральній і Південній Європі. В Україні зустрічається майже по всій території. В Сумській області відмічено поблизу Сум, в Піщанському лісництві Сумського держлісгоспу, в урочищі "Великі Будки" Недригайлівського лісництва.

В Червоній книзі України має статус III категорії.

Сатурнія руда (*Agria tau*). Світло-рудий метелик з великими окоподібними плямами в середині кожного крила, у самців крила мають темно-бурі облямівки по боках. Самка має довжину тіла 65-75 мм, самці трохи менші — 50-65 мм. Гусениці зеленуваті, з п'ятьма червоними шипами на спині. Літ метеликів відбувається в травні-червні.

Поширений в лісовій та лісостеповій зонах Євразії. В Україні зустрічається майже по всій території, крім півдня. На Сумщині поодинокі особини відмічені в лісах Сумського р-ну.

В Червоній книзі України має статус IV категорії.

Стрічкарка блакитна (*Catocala fraxini*). Досить великий метелик довжиною 85-110 мм. Передні крила мають характерний строкатий чорно-сірий візерунок, задні крила — чорні з

широкою блакитною перев'яззю. Гусениці до 80 мм довжиною, сіро-бурі в чорних крапках, голова з жовто-чорним візерунком; живуть на тополі, клені, в'язі, ясені. Літ метеликів з липня по жовтень.

Поширений у лісових зонах Європи. В Україні зустрічається майже по всій території. В Сумській області поодинокі особини відмічені в Піщанському л-ві Сумського лісгоспу.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Стрічка ордена малина (Catocala sponsa). Передні крила рудувато-сірі з чорним візерунком, 60-80 мм у розмаху. Задні крила яскраво-червоні з двома чорними смужками — широкою по зовнішньому краю і М-подібною. Гусениці до 70 мм, буро-сірі або червоно-бурі в темних крапках, з двома пухляками на 8-му та 11-му сегментах; живуть на дубах. Літ імаго — з червня по жовтень.

Поширена як по всій Європі. В Україні теж зустрічається по всій території. В Сумській області відмічено поодинокі особини у лісах Сумського та Недригайлівського р-нів.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Совка розкішна (Staurophora ceisia). Передні крила зеленувато-сріблясті, задні — бурі. Розмах крил 30-35 мм. Гусениці живуть на злакових. Літ імаго у липні-вересні.

Поширена в Європі. В Україні відмічена в Київській, Житомирській, Чернігівській областях. В Сумській області поодинокі особини зустрічалися в околицях Сум, а також в Недригайлівському та Охтирському р-нах.

В Червоній книзі України має статус III категорії.

Ведмедиця Гера, ведмедиця чотирикранкова (Callimorpha quadripunctaria). Розмах крил 50-55 мм. Передні крила чорні із зеленуватим виліском і з поперечними ясно-жовтими смугами, які на вершині утворюють літеру "V". Задні крила червоні з чорними крапками різної конфігурації. Черевце червоне, груди чорні з жовтими смужками. Гусениці до 50 мм завдовжки, зверху чорні з червоними крапками; живуть на подорожнику, конюшині, дроку, іван-чаї та інших рослинах. Літ імаго в липні-серпні.

Поширена в південних та середніх районах Європи. В Україні зустрічається по всій території. На Сумщині поодинокі особини цього метелика відмічені на вирубах і по лісових балках Піщанського лісництва, а також у балках зі степовими та лучними біотопами зі струмком і чагарниками в Недригайлівському і Роменському р-нах.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Ведмедиця-хазяйка (Callimorpha dominula). Розмах крил 45-55 мм. Передні крила чорні з жовтуватобілими і округлими плямами різних розмірів; задні крила червоні з чорною перев'яззю по краю крила. Черевце червоне з чорними плямами посередині. Гусениці до 37-40 мм, синьо-чорні з жовтою смужкою на спині і жовтими рисками та плямами по всьому тілу; живуть на кропиві, суніці, малині, вербах, в сирих місцях. Літ імаго в червні-липні.

Поширена в Центральній та Південній Європі. В Україні відмічена в лісовій і лісостеповій зонах, на півдні степової зони, півдні Криму. В Сумській області відмічені поодинокі особини в Сумському, Роменському і Охтирському р-нах.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Перинеура приструмкова (Perineura rubi). Пильщик темного кольору зі світлими ногами і верхівками вусиків. Живе на заболочених луках, лісових болотах, по берегах річок та струмків.

Поширений в Північній і Центральній Європі. В Україні відмічено на Поліссі і південних схилах Карпат. В Сумській області поодинокі особини зустрічалися в Серединобудському р-ні.

В Червоній книзі України має статус III категорії.

Мегариса рогохвостова (Megarhyssa superba). Їздець рудого кольору з прозоро-жовтими крилами (розмах до 50 мм) і дуже довгим яйцекладом. На сегментах черевця буруваті смуги, які на останніх сегментах утворюють видовжені трикутники.

Поширений в Західній та Центральній Європі. В Україні зустрічається в лісостеповій зоні, Поліссі, Закарпатті. На Сумщині поодинокі особини відмічені в долині р. Сейму.

В Червоній книзі України має статус III категорії.

Сколія-гігант (Scolia maculata). Відрізняється великими розмірами: самці — 26-32 мм довжиною, самки — до 50 мм. Крила жовті з темною верхівкою. Тіло чорне, груди і кінець черевця часто в рудих волосках. У самця другий і третій сегменти черевця з великими жовтими плямами, у самки ці плями і голова червоні. Паразитують на личинках жука-носорога та жука-олена. Літ імаго у червні-липні.

Поширений в південній Європі. В Україні зустрічаються поодинокі особини майже по всій території. В Сумській області відмічено на узліссі нагірної діброви в Сумському р-ні.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Сколія степова (Scolia hirta). Менша від попереднього виду, 10-20 мм. Чорна, лише

другий і третій сегмент має яскраво-жовті перев'язи. Крила чорно-фіолетові.

Поширена в середніх та південних районах Європи. В Україні зустрічається майже по всій території. В Сумській області відмічена поодинокі в Білопільському та Сумському р-нах.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Аноплій самарський (*Anoplius samariensis*). Чорна дорожня оса 15-25 мм завдовжки, крила чорні із синюватим відблиском. На другому і третьому сегментах черевця червоні перев'язи. Живиться нектаром. Гніздо глибиною до 1,1 мм, в ґрунті долин річок, схилів балок, з однією коміркою. Личинка живиться паралізованим тарантулом.

Поширена в Південній Європі. В Україні зустрічаються поодинокі особини на півдні та в лісостепній зоні. В Сумській області відмічено в Сумському р-ні в долині Пела.

В Червоній книзі України має статус IV категорії.

Малітурга булавовуса (*Melitturga clavicornis*). Цей вид бджоли має 15-18 мм в довжину, чорне тіло з сірими перев'язями на черевці і коричнюваті крила. Живиться нектаром бобових. Один з головних запилювачів люцерни посівної. Біологія схожа з попереднім видом. Літ імаго в червні-серпні.

Поширюється в Центральній і Південній Європі. В Україні поширена по всій території. В Сумській області відмічена в долині р. Сейм і заповіднику "Михайлівська цілина".

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Мегахіла округла, бджола листоріз люцерновий (*Megachila rotundata*). Бджола 7-13 мм довжиною. Тіло чорне з сірими волосками, черевце з білими або жовтими перев'язями. Живиться нектаром бобових, складноцвітих. Селиться групами, гнізда влаштовує в сухих стеблах рослин, в деревині, під каміннями, рідше – в землі. Літ імаго з травня по червень.

Поширена по всій Європі. В Україні зустрічається дуже рідко в західних та центральних областях. В Сумській області поодинокі особини відмічені в балках, ярах Комишанського ентомологічного заказника та степових балках Недригайлівського р-ну.

Бджолу вирощують штучно в США та Канаді і експортують як запилювача кормових рослин. Робляться спроби штучного розмноження мегахіли в Україні (Крим).

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Ксилокопа звичайна, бджола-тесляр звичайна (*Xylocopa valga*). Тіло чорне, з синім металічним блиском, крила темно-фіолетові з металічним блиском. Довжина тіла 20-27 мм. Гніз-

диться в сухій деревині стоячих дерев, стовпах, дерев'яних стінах будівель тощо. Живиться на квітках 60 видів рослин. Личинок вигодовує пилком та нектаром, роблячи з них млинці, які і споживають личинки. Літ бджіл у травні-серпні.

Поширена по всій Європі (крім північних районів). В Україні зустрічається рідко майже по всій території. В Сумській області відмічена рідко в Сумському, Недригайлівському, Роменському р-нах.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Джміль моховий (*Bombus muscorum*). Тіло покрите густими яскраво-жовтими волосками. На грудях зверху волоски руді. Живуть сім'ями, які в кінці літа можуть досягати до 100 особин. Зимують запліднені самки в моху, траві, норах гризунів, гніздах птахів. Весною самка будує гніздо в заглибині ґрунту і виховує перших робочих особин, яким повністю передає турботи про гніздо. Один з найкращих запилювачів рослин.

Поширений по всій Європі. В Україні зустрічається дуже рідко на всій території, крім Криму. У Сумській області відмічено поодинокі особини в заповіднику "Михайлівська цілина", а також в Сумському, Лебединському, Охтирському, Великописарівському та Шосткинському р-нах.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Джміль пахучий, Джміль степовий. (*Bombus fragrans*). Тіло знизу в чорних смужках, груди зверху в жовтих, посередині з чорним перев'язом. Крила темні. Черевце зверху все жовте.

Поширений в Південній Європі. В Україні зустрічається по всій території. В Сумській області відмічений в угрупованні лучно-степової рослинності у балці поблизу Комишанського ентомологічного заказника.

Біологія близька до біології попереднього виду. Живиться на квітках переважно бобових, губоцвітих.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Джміль червонуватий (*Bombus ruderatus*). Тіло чорне, покрите чорними густими волосками, передньо-задньогруди червоні з незначною домішкою жовтих волосків. Другий сегмент черевця зверху з яскравими червоними плямами по боках. Біологія схожа з біологією попередніх видів.

Поширений в Центральній і Південній Європі. В Україні зустрічається в лісовій та лісостеповій зонах. В Сумській області відмічена одна зустріч в долині Сейму у Білопільському р-ні.

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Джміль лезус (Bombus laesus). Яскраво-рудий джміль. Біологія схожа з попередніми видами. Запилювач конюшини і гарбузових.

Вид поширений в Центральній та Південній Європі. В Україні відмічено в південних областях, в Полтавській та Чернігівській. В Сумській області поодинокі особини були відмічені в Лебединському р-ні, поблизу заповідника "Михайлівська цілина".

В Червоній книзі України має статус II категорії.

Ктир шершенеподібний (Asilus crabroniformis). Тіло бурвате, основна частина черевця чорна, верхівка темно-жовта. Крила жовтувато-бурі з жовтими жилками. Довжина тіла 19-28 мм. Активний хижак, живиться різними комахами, полюючи за ними в повітрі. Личинки теж хижаки, живуть в землі або в гнилій деревині.

Поширений в Південній та Центральній Європі. В Україні зустрічається на Поліссі, в лісостеповій та степовій зоні. В Сумській області відмічений в лісах Сумського р-ну.

В Червоній книзі України має статус III категорії.

Сіобла бальзамінова (Siobla sturmi). Груди та перший сегмент черевця бурвато-чорні. Другий і третій сегменти жовті, останні – коричневі. Крила прозорі. Мешкає біля боліт, на заболочених луках, по бережжю струмків та річок.

Поширена по всій Європі. В Україні відмічена окремими ізольованими популяціями в Закарпатській та Київській областях. В Сумській області знайдена тільки в Середино-Будському р-ні.

В Червоній книзі України має статус III категорії.

ХРЕБЕТНІ ТВАРИНИ, ЩО ЗАНЕСЕНІ ДО ЧЕРВОНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ

Мінога українська (Eudontomyzon mariae) – невелика, схожа на в'юна тварина, довжиною до 30 см, є представником класу круглоротих і належить до найпримітивніших форм сучасних хребетних тварин. Впізнати її в природі неважко по видовженому циліндричному тілу, вкритому слизом, та круглому роту у вигляді присоски. Замість зябер мінога має по 7 отворів з кожного боку голови. Молоді міноги – піскорийки – схожі на маленьких черв'ячків, що постійно живуть у мулі або в піску на дні водойми.

Поширена мінога українська в басейнах багатьох великих річок: Дону, Кубані, Дніпра, Дністра, Сіверського Дінця, Пруту тощо, але кругом нечисленна. В Сумській області мінога

мешкає в річках – Десні, Сеймі, Пслі, Сулі та Ворсклі, але скрізь рідкісна. Після 60-х років чисельність виду різко скорочується і зараз далеко не кожного року можна почути про зустріч з цією зникаючою твариною.

Оселяється мінога на неглибоких ділянках з проточною чистою водою з піщаним або замуленим дном, де і нереститься у березні-квітні. Після відкладення ікринок (до 6 тис.), дорослі як правило гинуть. Личинки піскорийки тільки на шостому році життя перетворюються у дорослих і можуть приступати до розмноження. А живляться піскорийки дрібними тваринами та рослинними організмами. До речі, дорослі міноги українські взагалі нічого не їдять, на відміну від своєї найближчої "червонокнижної" родички міноги угорської (*Eudontomyzon danfordi*), що полюбляє присмоктуватись до риб і живитися їхньою кров'ю. Водиться цей "риб'ячий вампір" тільки в карпатських притоках Дунаю.

Крім того, що мінога українська є видом Червоної книги України і має категорію "рідкісний", вона ще занесена до Європейського Червоного списку (1991), тобто знаходиться під загрозою зникнення в європейському масштабі. До головних причин скорочення чисельності відноситься порушення типових природних місць мешкання виду в результаті гідротехнічного будівництва та забруднення води. Не останню роль у цьому зіграли і рибалки, які з давніх часів використовують личинок міноги як добру наживку практично на будь-яку річкову рибу. Для охорони цього рідкісного виду необхідно створювати природно-заповідні території у місцях перебування міноги української та проводити роз'яснювальну роботу серед рибалок-любителів.

Стерлядь (Acipenser ruthenus). Ця риба, яку ще називають чечуга, є єдиним представником родини осетрових в області. Внаслідок своєрідного вигляду стерлядь не можна сплутати з жодною рибою наших річок. Видовжене "рило", нижній щілинний рот, п'ять рядів кісткових бляшок та "акулячий" хвіст – ось головні ознаки цієї рідкісної риби. Довжина її досягає 1,2 м, а вага окремих особин до 6 кг. Але частіше зустрічаються екземпляри до 40-60 см завдовжки з масою до 1 кг.

Ареал стерляді охоплює великі річки басейнів Чорного, Азовського, Каспійського, Балтійського, Карського, Білого морів; в Україні вона мешкає в Дніпровському, Дунайському, Дністровському, Південно-Бугському басейнах. В річках Сумщини зрідка зустрічається тільки в Десні та, можливо, ще залишилась в Сеймі. Відомі невеликі нерестовища стерляді на Десні в Середино-Будському та Шосткинському р-нах. В зазначених районах в останні роки зареєстровані випадки знахідок до тисячі

мальків у заплавлених калюжах після спаду по-вені.

Взагалі, стерлядь – це риба-одинак, яка збирається невеликими групами тільки під час нерестового ходу. Віддає перевагу глибоким (більше 10 м) річковим ділянкам з чистою проточною водою та піщано-гальковим або кам'янистим дном. В таких місцях в квітні-травні місяці риби нерестяться. Одна самиця відкладає до 140 тис. клейких ікринок, інкубація якої триває понад тиждень. А живиться стерлядь водними личинками комах, рачками, моллюсками та дрібною рибою. Тривалість життя окремих риб може досягати 30 років.

Хоча і на початку віку стерлядь була досить рідкісною рибою Десни й Сейму, в наш час вона трапляється все рідше і тому потребує всілякої охорони в області. Недарма вона має II статус в Червоній книзі України, що означає – вразливий вид. Необхідно створювати іхтіологічні заказники в місцях існування нерестовищ стерляді та проводити штучне розведення і реакліматизацію виду. На Сумщині вид охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП.

Марена дніпровська (*Barbus barbus borysthenicus*) – риба, яка ще має назву вусач або мирон, є ендеміком басейнів Дніпра та Південного Бугу. Це означає, що згаданий підвид не зустрічається більше ніде у світі. Вигляд марени досить своєрідний. Вона має видовжене тіло оливково-сірого забарвлення, вкрите щільною лускою; нижній рот в формі півмісяця з парою довгих вусиків в його куточках. Ще одна пара вусиків міститься на кінці хоботоподібного рила. Крім того, можна відмітити рожево-червоний колір нижніх парних та підхвостового плавців. Спинний та хвостовий плавці мають темно-сіре забарвлення. Окремі дорослі екземпляри цієї сильної рухливої риби можуть важити до 10 кг, а довжина їх до 80-90 см.

Ще до середини 60-х років в межах Сумської області марена зрідка виловлювалась рибалками-любителями у руслі Десни. Іноді зустрічались екземпляри до 2-3 кг та довжиною до 50 см. З кінця 70-х років вид практично зник в середній течії ріки. Останній раз марена дніпровська зустрінуто в Десні в Середино-Будському р-ні на кордоні з Росією біля озера Синиче у середині 90-х років.

Марена веде поодинокий спосіб життя, і лише під час нересту риби збираються в невеликій зграї. Мешкає ця риба на порожистих ділянках річок з швидкою течією, вирами та кам'янисто-гальковим дном. Тримається самого дна, де живиться личинками комах, дрібними моллюсками, зрідка ікрою та молоддю риб. Нерест проходить з кінця квітня по початок липня на ділянках з швидкою течією, де ікра відкладається на кам'янисто-гальковий

або піщаний ґрунт. Одна самиця може відкласти до 40 тис. ікринок. До речі, ікра та молодь марени вважається отруйною для людини, і досі немає підтверджень або заперечень цій думці. Тривалість життя вусача сягає 10-13 років.

Головними причинами зникнення виду є порушення природних біотопів внаслідок гідротехнічних робіт та забруднення води. Таким прикладом може бути р. Псел, де в першій половині ХХ віку марена зустрічалась по всьому руслу, але після будівництва низки гідроелектростанцій в межах Сумської та Полтавської областей, трапляється тільки в пониззях річки. Хоча, в теперішній час, вилов марени в області повністю заборонений, необхідно створити іхтіологічні заказники в місцях виявлення цієї риби та проводити будь-які можливі охоронні заходи для збереження цього унікального виду.

Мідянка (*Coronella austriaca*) – середніх розмірів змія (до 70 см) родини вужевих, що отримала таку назву завдяки своєму оригінальному кольору. Хоча, забарвлення її може бути від сірого до червоно-бурого, але частіше зустрічаються мідно-червоні особини, особливо самці. Малюнок на спині складають 1-2 ряди порівняно великих плям, що тягнуться вздовж всього тіла і на потилиці іноді зливаються у вигляді літери "П". Частіше ці плями бувають виявлені дуже слабо. Від ніздрі через око до куточків рота проходить вузька темна смужка. Характерною особливістю змії є здатність згортатися в щільний клубок, всередині якого вона ховає голову. З цього положення може також з коротким шипінням "вистрелювати" голову в бік ворога. Всупереч широко розповсюдженій думці, укуси мідянки не отруйні і для людини зовсім безпечні. В народі "мідянкою" ще називають невеличку веретеноподібну безногу ящірку веретільницю (*Anguis fragilis*), яка має скоріше сріблясто-сіре або бронзове забарвлення і також не є отруйною.

Ареал мідянки охоплює Європу, Малу Азію, Кавказ та Північний Іран. В Україні зустрічається скрізь і повсюдно рідкісна. На Сумщині в останні роки виявлена в Сумському, Недригайлівському, Лебединському, Роменському, Конотопському, Кролевецькому, Шосткинському та Середино-Будському р-нах.

Мешкає мідянка на сонячних лісових галявинах, вирубках, чагарникових заростях та відкритих степових ділянках. Схованками слугують нори гризунів та ящірок, порожнечі під камінням тощо. Живиться ця змія ящірками, яких ковтає живими або, як удав, душить, обвиваючи кільцями тіло. Іноді вона ловить дрібних гризунів, комахоїдних та пташенят. Зимом мідянка спить і прокидається тільки у квітні, а в травні вже настає шлюбний період. У серпні-вересні самка народжує 4-19 малят,

які стають здатними до розмноження на третьому році життя.

В Червоній книзі України мідянка має статус II категорії, тобто вразливий вид. До головних причин зменшення чисельності відносяться антропогенні зміни природних місць мешкання, негативні наслідки хімізації та безпосереднє знищення змії людиною. В області мідянка охороняється в "Михайлівській цілині", Деснянсько-Старогутському НПП, Сеймському РЛП та заказнику місцевого значення "Битицький" Сумського р-ну.

Лелека чорний (*Ciconia nigra*). Цей рідкісний птах є найближчим родичем всім знайомого білого лелеки і відрізняється від нього тільки дещо меншими розмірами і кольором. Забарвлення птаха повністю чорне, навіть з зеленим блиском і тільки нижня частина грудей та черево білі. Ноги і дзьоб червоні.

Ареал чорного лелеки охоплює практично всю лісову зону Євразії від Західної Європи до Далекого Сходу. В Україні гніздиться на Лівобережному і Правобережному Поліссі та в Карпатах. У межах Сумщини окремі пари мешкають в лісах північних районів: Середино-Будського, Ямпільського, Глухівського, Кролевецького та Конотопського. Є випадки спостережень поодиноких птахів у гніздовий період в Сумському та Охтирському р-нах. Всього чисельність виду у області становить 10-12 пар. Під час сезонних міграцій чорного лелеку можна зустріти і в інших регіонах Сумщини, переважно в долинах великих річок (Десна, Сейм, Псел, Ворскла ті ін.).

Прилітають ці лелеки до нас у квітні. Оселяються в старих глухих лісах поблизу річок, озер або лісових боліт. Гніздо мостять високо на дереві і, якщо птахів ніхто не турбує, використовують його протягом багатьох років. Наприкінці квітня самка закінчує відкладання яєць (2-6), після чього батьки по черзі насиджують їх протягом місяця. Кількість підростаючих лелеченят залежить від наявності достатньої кількості їжі (жаби, риба, комахи тощо) і, в голодні роки, виживають тільки один або два пташенята. Коли молодим виповнюється два місяці, вони залишають гніздо. Відлітають птахи в серпні-жовтні і зиму проводять в Африці та Південній Азії.

В другій половині XX століття чисельність чорного лелеки дуже зменшилась з причин вирубування старих лісів, осушування великих боліт та використання гербіцидів у лісовому та сільському господарствах. Це торкнулося і Сумщини, де на гніздуванні збереглося не більше 1-2 пар. Але в останні десятиріччя спостерігається поступове збільшення чисельності цих рідкісних птахів в області. Значне розширення території природно-заповідного фонду Сумщини, збереження старих лісів та водно-

болотних угідь мали для лелек позитивні наслідки.

Чорний лелека в Червоній книзі України має статус вразливого виду, але хочеться сподіватися, що в найближчі часи ми будемо мати більш оптимістичні прогнози. Нині цей рідкісний вид заслуговує всілякої уваги та захисту з боку людини. Зараз птах охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП (2-3 пари), Сеймському (2-3 пари) та Прудичанському (1-2 пари) регіональних ландшафтних парках, заказнику загальнодержавного значення "Верхньоесманський" в Глухівському р-ні (1 пара) **Гоголь** (*Bucephala clangula*) – це качка, помітно менша за крижня. Дорослі самці під час шлюбного періоду відрізняються чорною головою та великою білою плямою між оком і дзьобом. Спина, хвіст та частина крила мають також чорний колір. Усе інше оперення біле. Самка має коричневу голову без білої плями.

Поширена ця качка в лісотундровій та тайговій зонах Євразії і в Північній Америці. В Україні гніздиться окремими парами в Рівненській, Волинській областях та, можливо, на деяких Дніпровських водосховищах. На Сумщині зустрічається під час сезонних міграцій в заплавах великих річок, на ставках та озерах.

Чернь білоока (*Aythya nyroca*) – невелика качка, яку ще називають чорнушкою. За розмірами вона трохи більша від всім відомого чирка-тріскунка. Зональний фон забарвлення каштановий, спина і крила темно-бурі. Черевце, підхвістя і "дзеркальце" крила білі, але їх добре видно тільки в польоті. Добре плаває і пірнає. Білооку чернь здалеку можна сплутати з самками червоноголової черні (*Aythya ferina*) та чубатої черні (*Aythya fuligula*), які теж мають темне забарвлення та дещо більші розміри. Але в жодній з інших качок немає добре помітного білого "ока" (райдужна оболонка ока), за що птахи дістали свою назву.

Поширена ця качка в Південній Європі, Північній Африці, Західній та Середній Азії. Вся територія України також фактично входить до її гніздового ареалу, але скрізь, окрім дельти Дунаю, вона трапляється дуже рідко. В нашому регіоні на гніздуванні відмічена тільки на кордоні Сумської і Чернігівської областей біля с. Коротченкове Середино-Будського р-ну в заплаві Десни (2 гнізда за 10 років). Під час міграцій окремі особини можуть зустрічатися на водоймах інших регіонів Сумщини.

Прилітає білоока чернь в березні – на початку квітня. Поселяється на глибоких заплавах озер Деснянської заплави, де тримається в мішаних групах інших ниркових качок: червоноголової та чубатої черні. Гнізда влаштовує в заростях рогузу, очерету, осоки на мілководнях по краях озер та стариць, що заростають. Відкладає яйця з середини травня до початку

червня. У кладці 6-14 зеленувато-білих яєць. Через місяць з яєць вилуплюються пташенята, а через 2 місяця молодь вже встає на крило. Дорослі і молоді птахи живляться насінням водних рослин та водяними безхребетними. Відлітають на зимівлю у жовтні, але окремі особини можуть затримуватись до замерзання водойм. Зимують качки проводять на узбережжях Чорного та Азовського морів.

Як дуже рідкісний вид, білоока чернь занесена не тільки до Червоної книги України з категорією "вразливий", а і до списку Глобально Вразливих Птахів Європи (1996), що означає загрозу зникнення на світовому рівні. Зараз вченими розробляється план дій по врятуванню цієї качки в Європі. Ще до 50-х років ця качка у нас була звичайним гніздовим видом, після чого почалося катастрофічне зниження його чисельності. Головними причинами зникнення білоокої черні є деградація місць гніздування, підвищення фактору неспокою тощо. Досить багато цих качок відстрілюється мисливцями під час полювань, коли їх плутають зі звичайними видами. На Сумщині вид охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП.

Крохаль довгоносий (*Mergus serrator*) – птах, трохи менший за крижня; його ще називають чубатим крохалем. Вага до 1,3 кг. Дорослі самці в шлюбному вбранні мають чорну з зеленим відблиском голову і невеликий "чубчик", що стирчить від потилиці назад. "Чубчик" є у самців тільки цього виду, чим він добре відрізняється від найближчого родича – великого крохалю (*Mergus merganser*). Шия і низ тіла білі, воно рудувато-буре з чорними повздовжними плямами. Дзьоб, як у всіх крохалів, довгий з характерними зубчиками, які слугують птахам для утримання риби. Самка має каштаново-буру голову і шию та загальний сірий фон забарвлення.

Ареал виду охоплює лісо-тундрову та тундрову зони Євразії та Північну Америку. В Україні невеликі поселення цього птаха існують на узбережжі Чорного моря. В Сумській області крохаль довгоносий періодично зустрічається під час сезонних перельотів по річкових заплавах, ставках, озерах тощо.

Скопа (*Pandion haliaetus*) – хижий птах середнього розміру, який спеціалізується на живленні рибою. В природі досить легко відрізняється по світлому забарвленню і досить довгих гострих крилах. В польоті птах має характерний силует, нагадує великого мартина. Скопа полює над водоймою, виглядаючи здобич, а потім падає каменем у воду і, якщо поталанить, піднімається у повітря з чималою рибиною. Іноді птах відпочиває та їсть здобич на високих деревах на березі водойм, під якими можна знайти чимало риб'ячих решток.

Трапляється скопа на всіх континентах, крім Арктики та Антарктики, але в нашій країні практично зникла на гніздуванні. В останнє десятиріччя відомі всього три місця оселення виду в Україні, одне з яких до недавнього часу знаходилось в Сумській області. Жиле гніздо протягом 5 років існувало в урочищі "Острів" біля с. Очкіно Середино-Будського р-ну. В 1996 р. стару сосну, на якій містилось гніздо, було зрубано і птахи остаточно зникли. Зараз скопу у нас можна зустріти під час сезонних міграцій в долинах великих річок (Десна, Сейм, Сула, Псел, Ворскла) та на риборозплідних ставках.

Прилітає птах в березні-квітні. Гнізда будує на самих верхівках високих старих дерев недалеко від річок, водосховищ, ставків і використовує їх багато років. У кладці (квітень-травень) буває 2-3 яйця. Насиджування триває близько 35 днів. Вже через 2 місяця пташенята залишають гніздо, але здатними до розмноження стають через 3 роки. Осіння міграція проходить з серпня по листопад. Зимують в Південній Азії і Африці.

Як дуже рідкісний, майже зниклий птах, скопа потребує особливих заходів щодо її охорони в області. Необхідне створення природоохоронних об'єктів в місцях знахідок кожного гнізда цього виду та запобігання браконьєрства під час міграцій. На Сумщині скопа охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП.

Лунь польовий (*Circus cyaneus*) та **лунь степовий** (*Circus macrourus* (Gm.)). Обидва види відносяться до групи "світлих лунів" і мають схожий вигляд та особливості біології. Зустріти цих хижаків можна частіше за все над полями, пасовищами, сухими луками, де вони полюють на дрібних тварин. Самці добре визначаються в природі завдяки світло-сірому (майже білому) забарвленню та характерному "довгокрилому" силуету в польоті. Відрізняються вони досить важко. Так, самець степового луня трохи менший розміром та світліший ніж самець польового; крила має вужчі і гостріші, що дає йому змогу бути більш рухливим у польоті. Якщо пощастить розгледіти надхвістя, то тільки в польового луня воно біле і непогано виділяється на загальному світло-сірому фоні. Самки обох лунів мають буре забарвлення з вохристо-жовтуватими плямами та поперечно-смугасті хвости. Відрізнити їх в природі ще важче, ніж самців, хіба що по білій "плямі" надхвістя, яка у самки луня польового значно більше, ніж у самки луня степового. До групи світлих лунів також належить і кандидат до Червоної книги України лунь лучний (*Circus pygargus*), самець якого пізнається в польоті завдяки чіткій поперечній чорній смужці на задній половині крила, відсутньої у двох попередніх видів.

Ареал обох видів лунів охоплює всю Євразію, а польового — ще й Північну Америку. Вся територія України також входить до ареалу мешкання лунів, але повсюдно вони дуже рідкісні. Особливо це стосується степового луня, дві знахідки якого в останні десятиріччя відомі в Шосткинському (1978) і Ямпільському (1988) р-нах Сумської області. Польовий лунь відмічається частіше, хоча з 60-х до 90-х років відомі всього чотири знахідки гнізд в Шосткинському р-ні. Останнім часом польових лунів зустрічали в гніздовий період і в інших районах, де вони можливо також гніздяться. Але чисельність їх на Сумщині складає не більше 10 пар. Під час сезонних міграцій обидва види лунів спорадично можна зустріти по всій області, особливо польового, який при сприятливій погоді може надовго затримуватись на полях навіть в зимовий період.

Навесні з'являються луні у нас протягом квітня і зразу починають шукати місце для гнізда. Оселяються на відкритих просторах, останнім часом частіше в сільсько-господарських угіддях та перелогах. Гніздо будують на землі з сухих гілочок та стеблин різних трав, яке у степового луня відрізняється дещо меншими розмірами. Кладку (3-5 яєць) роблять в травні. Насиджує її самка протягом місяця. Пташенята стають на крило в 40-денному віці. Відлітають птахи у вересні-жовтні. Зимують у південних районах Євразії, Північної Америки та Африці. Живляться луні дрібними гризунами, птахами, плазунами та великими комахами.

Обидва види світлих лунів в Червоній книзі України мають найвищу категорію, що означає загрозу зникнення в Україні. Головними причинами катастрофічного зниження чисельності птахів стало розорювання цілинних земель, випасання худоби на нерозораних ділянках, безпосереднє знищення людиною, використання пестицидів тощо. Для збереження птахів від повного зникнення необхідне заповідання залишків цілинних земель, створення сезонних заказників в місцях мешкання видів та окрема охорона кожного виявленого гнізда. На даний час в області польовий та степовий луні охороняються в межах заповідника "Михайлівська цілина" і Деснянсько-Старогутського НПП.

Змієд (*Circaetus gallicus*). Цей хижак, якого ще називають "крачун", має досить великі розміри і вагу до 2 кг. В польоті його можна відрізнити по світлому нижньому забарвленню і великій темній голові. Близько можна розглядіти бурі плями на білому череві, яскраво-жовті очі та довгий смугастий хвіст. Ще однією особливістю є "зависання" птаха під час полювання, коли він, виглядаючи здобич, застигає на місці тріпочучи крилами. Голос зміє-

їда має певну схожість з криками інших великих хижаків і нагадує звуки "кїй-йю", але іноді можна почути як птах дуже своєрідно "крячить", за що, певне, і отримав свою другу назву. Живиться він, на відміну від інших хижаків, переважно плазунами і в місцях мешкання нерідко можна побачити птаха в польоті, з дзьоба якого "мотузкою" звисає вуж або гадюка.

Поширений змієд в Південній Євразії та Північній Африці. В Україні оселяється переважно в лісовій та лісостеповій природних зонах. В останні десятиріччя спостерігається збільшення чисельності виду в багатьох регіонах і, в тому числі, в Сумській області. Так, в Сумському Поліссі вид перестав зустрічатися ще в післявоєнні роки. Відновлення чисельності почалось з початку 80-х років. Зараз змієд постійно мешкає в Середино-Будському, Шосткинському та Ямпільському р-нах і спорадично гніздиться в Кролевецькому, Глухівському та Конотопському р-нах. Загальна чисельність виду в області становить близько 8-10 пар.

Селиться змієд переважно в високостовбурних глухих масивах соснового або мішаного лісу, що межують з болотами або річковими заплавами. Прилітає у березні-квітні і займає свою, як правило, постійну гніздову ділянку. На одній ділянці можуть бути кілька гнізд, які пара використовує по чергово в різні роки. Гнізда будує на деревах на висоті 10-20 м, але бувають рідкісні випадки гніздування на землі, як, наприклад, в 1994 р. поблизу с. Улиця Середино-Будського р-ну. Кладка складається з одного яйця, яке самка відкладає на початку травня. Насиджують кладку обоє батьків 35-37 днів. Пташенята з'являються в червні і через 2 місяці залишають гніздо. Відлітають у вересні — на початку жовтня. Зимують в Африці і Південній Азії. Живляться не тільки зміями, яким віддають перевагу, але і ящірками, жабами, птахами та дрібними ссавцями.

В Червоній книзі України змієд віднесений до категорії рідкісних, що цілком відповідає сучасному стану виду в Україні. Зниження чисельності в 50-і роки відбулося переважно за рахунок вирубування старих лісів, осушування боліт та безпосереднього знищення людиною. Але поліпшення природоохоронного режиму в області дало свої результати і зараз можна сподіватись на поступове відтворення чисельності виду та розселення його в нові регіони. На Сумщині змієд охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП (1-2 пари), Сеймському (2-4 пари) та Прудищанському (1-2 пари) РЛП.

Орел-карлик (*Hieraaetus pennatus*) — найменший з орлів нашої фауни: маса самців до 800 г, самок — до 1 кг. Як і всі орли, має досить великий дзьоб та пірйові "штани", які по-

вністю закривають цівку. В польоті має типовий орлиний силует з добре видними "пальцями" кінців крил. Цікавим фактом є наявність трьох типів (морф) забарвлення цього птаха. Найчастіше зустрічаються бурі особини, рідше – світло-сірі і зовсім рідко – темно-бурі (майже чорні). Коли дуже пощастить, то у одному виводку можна побачити птахів усіх згаданих морф. Однією з найкращих ознак орла-карлика в природі є поведінка в польоті, особливо коли це пара або виводок. Птахи люблять піднятися на значну висоту і виконувати різні своєрідні фігури "вишого пілотажу", з яких найбільш характерними є сковзання вниз з напівскладеними крилами, "мертві петлі", різноманітні перевороти тощо.

Ареал орла-карлика охоплює південну та помірну частини Євразії, Африку та Австралію. По території України, зокрема Сумської області, проходить північно-західна межа ареалу. На Сумщині, починаючи з початку 60-х років, чисельність знизилась мінімум в 5 разів. Зараз окремі пари мешкають в Середино-Будському, Шосткинському, Ямпільському, Конотопському, Путивльському, Роменському та Сумському р-нах. Загальна чисельність становить близько 12-15 пар.

Прилітають птахи в кінці березня – травні і зразу займають гніздові ділянки, розташовані переважно в старих глухих лісах, що межують з полями, вирубками або долинами річок. Гнізда будують у верхівках крон дерев, або займають старі гнізда інших видів хижаків. Одне або два яйця відкладаються в кінці квітня – на початку травня. Пташенята вилуплюються через місяць, а через 6-7 тижнів залишають гніздо. Відліт на зимівлю проходить у вересні. Зимують в Африці та Індії. Живляться дрібними гризунами, рідше птахами, ящірками, жабами.

Як зникаючий вид, орел-карлик віднесений до I категорії Червоної книги України. Подібно до інших хижаків, в 50-60-х роках постраждав від вирубування старих лісових масивів, збіднення кормової бази внаслідок господарської діяльності та безпосереднього знищення людиною. Заслугує всілякої охорони. На Сумщині охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП (1-2 пари), Сеймському РЛП (2-3 пари), заказнику загальнодержавного значення "Великий бір" (1-2 пари) в Шосткинському р-ні та заказниках місцевого значення "Могрицький" (1 пара) і "Битицький" (1 пара) в Сумському р-ні.

Підорлик великий (*Aquila clanga*) – чималий за розміром хижий птах, якого ще називають орел-скигляк. Маса самців до 2, самок до 3,2 кг. Дорослі птахи темно-бурого забарвлення, здалеку здаються майже чорними. На надхвісті буває білий "трикутник". Іноді на крилах можна розгледіти світлі поперечні сму-

ги. У молодих знизу та зверху в оперенні є вохристо-жовті плями. В польоті цей птах має типовий орлиний силует, особливо коли ширяє в височині і добре видно довгі розставлені "пальці" на кінцях крил. В гніздовий період досить часто голосно кричить, за що і отримав назву "скигляк". Крик нагадує "к'юк-к'юк".

Ареал виду охоплює повністю Євразію від Фінляндії до Далекого Сходу. В Україні мешкає в Східному Поліссі та Східному Лісостепу. На Сумщині завжди був рідкісним видом. Окремі пари гніздяться в Середино-Будському, Шосткинському, Ямпільському та, можливо, Лебединському р-нах. Загальна чисельність становить 3-5 пар.

Прилітають птахи до нас у кінці березня – на початку квітня. Оселяються переважно в старих заболочених заплавах вільшняках, іноді в дібровах. Гніздо можуть займати протягом кількох років, кожного разу добудовуючи його. Діаметр багаторічного гнізда може досягати 2-2,5 м. Гнізда будує здебільшого на старих вільхах та осиках на висоті 8-20 м. Яйцекладка (1-2 яйця) припадає на кінець квітня – початок травня. Насиджує переважно самка. Пташенята вилуплюються через півтора місяця і стають на крило у серпні. Відлітають птахи на зимівлю у Південну Азію в вересні – жовтні. Живляться підорлики жабами, мишовидними гризунами та птахами.

Хоча в Червоній книзі України великий підорлик має статус III категорії "рідкісний", але в світовому масштабі цей вид знаходиться на межі зникнення і занесений до списку Глобально Вразливих Птахів Європи (1996). Чисельність підорлика всюди скоротилась в наслідок вирубування старих лісів, осушування вільшнякових боліт, безпосереднього знищення людиною, тому зараз птах заслуговує на повну охорону. В Сумській області вид охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП (1-2 пари) та заказнику місцевого значення "Богданівський" в Шосткинському р-ні (1 пара).

Підорлик малий (*Aquila pomarina*) – досить великий птах, дещо менший за розмірами від великого підорлика. В природі досить важко відрізнити ці два види. Загалом, малий підорлик має світліше забарвлення і не здається в польоті повністю чорним а, скоріше, світло-бурим. У нього частіше відсутній білий трикутник на надхвісті, а молоді птахи не такі плямисті, як у великого підорлика. Під час токових польотів виконують різні повітряні вправи на великій висоті.

Поширений цей птах в Західній Європі та Малій Азії. По території України, зокрема Сумського Полісся, проходить східна межа поширення виду. До середини 60-х років малий підорлик в Сумській області взагалі не

гніздився і зустрічався тільки на прольоті. В останні кілька десятиріч вид почав поступово розселятися в східному напрямку. Зараз окремі пари мешкають в Середино-Будському, Шосткинському, Ямпільському, Кролевецькому і Конотопському р-нах. Загальна чисельність становить не більше 10 пар.

Повертаються з зимівлі птахи в кінці березня – на початку квітня. Як і великі підорлики, оселяються переважно в заболочених високостовбурних вільшняках річкових заплавл. Гніздо має менший розмір (до 1 м), ніж у великого підорлика, воно також використовується багато років. У кладці 1-2 яйця, які відкладаються на початку травня. Насиджує здебільшого самка протягом 38-43 днів. Пташенята залишають гніздо у 2-х місячному віці. Відлітають в вересні – на початку жовтня. Зимують в Африці. Кормовий раціон малого підорлика складають мишовидні гризуни та жаби.

Малий підорлик має в Червоній книзі України категорію "рідкісний", що повністю відповідає його сучасному стану. Враховуючи поліпшення природоохоронної ситуації в області, можна сподіватися на продовження процесу розселення виду в східному напрямку. На Сумщині вид охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП (2-3 пари) та Сеймському РЛП (2-3 пари).

Могильник (*Aquila heliaca*) – дуже великий орел з розмахом крил 2 м і масою до 4 кг. Дорослі птахи темно-бурі з світлою рудувато-охристою головою, що добре відрізняється на значній відстані. На плечах та спині часто бувають великі повздовжні білі плями. Молоді трохи рябуваті з більш світлим забарвленням. У польоті видно типовий орлиний силует та характерні широкі розчепірені на кінці крила.

Ареал могильника охоплює Південну Європу, південну Азію та Африку. В Україні мешкає в лісостеповій зоні та Криму, хоча окремі пари можуть проникати в Полісся. На Сумщині єдине гніздо виду було знайдене біля с. Шевченкове Глухівського р-ну в 1988 р. Це найпівнічніше місце оселення могильника в Україні.

Прилітає в середині березня – на початку квітня. Оселяється в старих високостовбурних соснових лісах поблизу від вирубок, полів та інших відкритих просторів. Гнізда влаштовує на верхівках дерев на узліссі. Одним гніздом може користуватися багато років. Кладка (1-3 яйця) буває не кожного року. Яйця відкладаються в квітні – травні і насиджуються переважно самкою протягом півтора місяця. Пташенята вилітають через 60 днів, а здатними до розмноження стають через 3-4 роки. Відлітають птахи у жовтні – листопаді. Зимують в південній частині ареалу. Живляться ці хижаки майже виключно ссавцями середнього розміру

та птахами. Можуть годуватись на трупах загиблих диких і свійських тварин.

Як і всі великі орли, могильник досить сильно постраждав від деградації гніздових біотопів та безпосереднього знищення людиною. Крім Червоної книги України, вид занесено до списку Глобально Вразливих Птахів Європи (1996) і знаходиться на межі зникнення в світовому рівні. В разі знахідок місць мешкання цього виду необхідна охорона кожного гнізда і створення заповідних об'єктів. В Сумській області могильник охороняється в заказнику місцевого значення "Верхньоесманський" в Глухівському р-ні.

Беркут (*Aquila chrysaetus*) – дуже великий орел, трохи більший за могильника. Розмах крил біля 2 м, вага до 5 кг і більше. Дорослі птахи мають темно-буре забарвлення та трохи світліші голову, шию і воло. У деяких старих особин верх голови і шиї можуть бути вохристо-рудого кольору. Відносно довгий хвіст із сірим мармуровим візерунком (у молодих – світлий) має добре видну темну смугу на верхівці. В польоті добре визначається за великими розмірами, загальним темним фоном і характерним орлиним силуетом. В зимовий період часто живиться трупами свійських і диких тварин.

Ареал беркута охоплює лісову зону Євразії та Північної Америки. В Україні зрідка гніздиться в Карпатах (4-5 пар). На Сумщині спорадично зустрічаються птахи більш північної російської популяції, що залітають сюди під час зимових кочівель. Останній раз достовірно відмічався в 1993 р. в Лебединському р-ні.

Орлан-білохвіст (*Haliaeetus albicilla*) – найбільший орел у нашій фауні, якого ще називають сіруватень. Розмах крил до 2,5 м, вага до 6,5 кг. Добре відрізняється в польоті по великих розмірах та білому короткому загостреному хвосту, що різко контрастує з темно-бурих забарвленням решти тіла. Молоді птахи мають більш світле строкате забарвлення без білого кольору хвостових пер. Але їх також неважко відрізнити по короткому хвосту, розміру та широких розчепіреніх у вигляді "пальців" на кінцях крилам. Тим паче, молоді дуже часто тримаються разом з дорослими.

Ареал охоплює більшу частину Євразії. В Україні донедавна оселявся по всій території, а тепер трапляється переважно у басейні Дніпра, Сіверського Донця та Західних областях. В Сумській області до 1992 р. пара мешкала в урочищі "Острів" поблизу с. Очкіно Середино-Будського р-ну. Зараз трапляється тільки по долинах великих річок під час кочівель.

Орлан відноситься до осілих птахів, частина яких в зимовий період кочує. Оселяється в високостовбурних лісах за 3-5 км від великих водойм. Гнізда з товстих великих сучків робить

високо на старих деревах. Одна пара може мати на своїй ділянці кілька гнізд, які використовують по черзі в різні роки. Повну кладку з 1-3 яєць можна знайти вже у кінці лютого – на початку березня. Насиджує переважно самка протягом місяця. Пташенята залишають гніздо у 70-75 денному віці, а здатними до розмноження стають у 3-4 роки. Живляться орлани здебільшого рибою, а також качками, дрібними і середніми ссавцями. Можуть годуватися на трупах загинув тварин та відходами з боєнь і м'ясокомбінатів.

Як і для інших великих хижих птахів, головними причинами зміни чисельності орлана-білохвоста стали вирубування заплавної лісової з старими деревами та винищення птахів людиною. Окрім Червоної книги України (II категорія), занесений до Європейського Червоного Списку (1991) і списку Глобально Вразливих Птахів Європи (1996). Як дуже рідкісний птах потребує всілякої охорони. На Сумщині охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП.

Сокіл-сапсан (*Falco peregrinus*) та **балобан** (*Falco cherrug*). Ці надзвичайно рідкісні соколи є справжніми майстрами швидкого польоту, які на короткій відстані можуть розвивати величезну швидкість, сапсан навіть до 300 км за годину. Розмах крил близько 1 м. За силуетом та розміром вони схожі між собою, але мають різне забарвлення. У сапсана верх тіла темносірий, чорна голова і світлі груди з чіткими поперечними смугами – своєрідною "тільняшкою". На голові у нього добре видно чорні широкі "вуса", що йдуть від кута рота назад. У балобана спина і крила рудовато-бурого кольору, низ і голова білі з повздовжними бурими плямами. "Вуса" ледь помітні, майже відсутні. Обидва види в польоті мають характерний силует – гострі довгі крила і прямий хвіст, але у балобана крила ширші і хвіст довший.

Ареал сапсана охоплює всі континенти, а балобана – лише Південно-Східну Європу та Азію. В Україні обидва види мешкають нині тільки в Криму. В інших регіонах ці соколи, особливо сапсан, практично зникли на гніздуванні і зустрічаються спорадично. В Сумській області сапсани гніздилися до 60-х рр. в заплавах лісах лівобережжя Десни в Шосткинському р-ні. Останній раз пара знайдена в 1963 р. У гніздовий період в 1990 р. вид відмічався в заплаві р. Ворскли Великописарівського р-ну. Гніздування балобана відоме з 60-х років у межах Сумського р-ну, де і зараз мешкає одна або дві пари. Взагалі, в наш час обидва види можна зустріти переважно під час сезонних міграцій та зимових кочівель.

Прилітають обидва соколи в лютому – березні. Оселяються у масивах старих високоствурених лісів, які межують з відкритими

просторами, де птахи можуть здобувати їжу. Але сапсан віддає перевагу заплавному лісам, а балобан – байрачним та острівним. Гніздяться на деревах в гніздах інших птахів: круків, граків, чапель. Повна кладка з 2-4 яйця буває у квітні. Насиджування триває близько місяця. Пташенята залишають гніздо в сапсана у віці 35-40, у балобана – 40-45 днів. Здатними до розмноження стають у сапсана на 4-му, у балобана – на 2-му році життя. Сапсани живляться виключно птахами середнього розміру (качками, голубами, шпаками тощо). Відмічались випадки нападу навіть на чаплю. Балобан живиться ховраками, хом'яками, мишовидними гризунами та "наземними" птахами (жайворонки, перепела, куріпки). Свою здобич він ловить здебільшого на землі на відміну від сапсана, який, завдяки своїй шаленій швидкості, без промаху "б'є" качок та голубів у повітрі.

Як дуже рідкісні зникаючі види сапсан та балобан занесені, крім Червоної книги України, до міжнародної Червоної книги МСОП. Головними причинами катастрофічного падіння чисельності стали: вирубування старих лісових масивів, використання отрутохімікатів, погіршення кормової бази, зокрема зникнення ховраків – головної їжі балобана, безпосереднє знищення людиною. Зниженню чисельності сприяли і так звані любителі "соколиного полювання", які шукають гнізда великих соколів і безжалісно видаляють пташенят для себе або на продаж. В місцях гніздування видів необхідно створювати спеціальні заказники, а самі гнізда посилено охороняти. Також слід взяти під охорону колонії ховраків, в районі яких обов'язково згодом з'являться і балобани.

Глухар (*Tetrao urogallus*) – найбільший птах з ряду куроподібних: вага самця може досягати 6 кг, самки – 2,5 кг. Добре виявлений статевий диморфізм (різниця між самцем та самкою). Самці мають темний, майже чорний фон забарвлення з синювато-зеленим відблиском, закруглений хвіст та яскраво-червоні бородавчасті брови. Самки і молоді значно менші за розміром (з курку) і мають загальний рябий фон забарвлення з перевагою вохристо-рудого кольору. Однією з особливостей куроподібних птахів є здатність раптово вилітати з великим шумом з під самих ніг, після чого людина ще довго не може отямитись. Особливо вражаючим є "підрив" саме глухаря, коли цей великий і дужий птах залишає за собою справжній тунель, ламаючи в польоті гілки нижнього і середнього ярусу молодих або середньовікових сосен.

Глухар є типовим представником тайгової фауни і ареал його повністю лежить в лісовій зоні Євразії. В Україні мешкає на південній межі поширення в Карпатах і на Правобережному Поліссі. В Лівобережному Поліссі

оселяється лише в Середино-Будському р-ні Сумської області. Раніше був поширений в Очкінському лісництві, а зараз зустрічається тільки в Старогутському лісовому масиві. Загальна чисельність птахів становить близько 20 особин. В окремі роки одиничні глухарі відмічаються значно південніше в Ямпільському р-ні, куди залітають в осінньо-зимовий період.

Взагалі, глухар є осілим видом і все життя більшості птахів проходить в радіусі 3-4 км. Шлюбний період починається рано (друга декада березня – травень), коли самці збираються на токовищах, які існують багато років підряд. Тоді можна почути знамениту глухарину пісню, так зване "точіння", під час виконання якої самець губить пильність і зовсім не реагує навіть на гучні звуки (постріл тощо). Птах стає ніби глухим, від чого і пішла його назва. Гнізда глухарі роблять на землі з першої половини травня. В кладці 5-9 (до 16) яєць. Насиджує тільки самка протягом 22-23 днів. Пташенята, тільки-но обсохнуть, можуть бігати, ховатися і шукати їжу, а в місячному віці вже добре літають. Живляться насінням, болотними ягодами, зеленими частинами рослин, а також різними комахами. В зимовий період їсть виключно соснову хвою.

Факторами, що впливають на чисельність глухаря, є вирубування старих борів з токовищами, використання пестицидів, посилення непокоєння з боку людини, браконьєрство тощо. Підвищення чисельності диких свиней, які нищать кладки, також може суттєво вплинути на щільність виду. Зараз токовища і місця мешкання глухарів повністю входять в заповідну зону Старогутської частини Деснянсько-Старогутського НПП, що дає надію сподіватись на збереження і відтворення цього рідкісного виду (II категорія Червоної книги України) в Сумському Поліссі.

Журавель сірий (*Grus grus*). Цей добре відомий людям птах, що має красивий трубний голос, є справжньою окрасою нашої природи. Журавлині "ключі" та гучне курликання, що доноситься з неба, є безсумнівним підтвердженням надходження довгоочікуваної весни. Взагалі, журавель досить великий птах сірого забарвлення з довгою шиєю, ногами та дзьобом. На потилиці має невелику червону "шапочку". Під час шлюбного періоду можна побачити своєрідні "танці" журавлів, коли птахи голосно курликають, підстрибують в повітря, розмахують крилами, вигинають шию тощо.

Ареал виду охоплює помірну смугу Європи, а в Україні – Полісся і Лівобережний Лісостеп. У Сумській області журавель гніздиться на верхових поліських болотах та в заплавах Сейму, Сули, Псла та Ворскли. Загальна чисельність становить 60-70 гніздових пар. В останні десятиріччя спостерігається збільшен-

ня чисельності й розселення на нові території, що викликане припиненням осушування та використання пестицидів, посиленням охорони та ін.

Прилітають журавлі до нас у березні – на початку травня. Оселяються на лісових болотах, або в заплавах річок в очеретяних заростях. Великі гнізда роблять на купинах або на заломках очерету. В кладці (кінець квітня – початок травня) 1-2 яйця, які насиджує переважно самка протягом місяця. Коли пташенята трохи підростуть, батьки виводять їх годуватися на навколишні поля та луки, де вони живляться переважно рослинною їжею та іноді великими комахами і жабами. На лісових болотах з задоволенням їдять різні ягоди, зокрема журавлину, що отримала свою назву від цих птахів. Молоді журавлі стають на крило в 65-70 денному віці, а здатними до розмноження – тільки на 4-6 році життя. Відлітають птахи на свої місця зимівлі в Африці та Азії в кінці серпня – жовтні.

Хоча в Червоній книзі України сірі журавлі мають статус "вразливі", можна сподіватися, що процес розселення виду й збільшення чисельності буде продовжуватись не тільки на Сумщині, але і в усій Україні. В області вид охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП (3-5 пар), Сеймському РЛП (8-10 пар), заказниках загальнодержавного значення "Андрієвське-Гудимівський" (1-2 пари), "Біловодський" (2-4 пари), "Журавлиний" (5-7 пар), "Бакирівський" (3-4 пари), "Хухрянський" (8-10 пар), "Климентівський" (4-5 пар) та заказниках місцевого значення "Бобринський" (1-2 пари), "Ворожбянський" (2-3 пари), "Ямний" (1-2 пари).

Дрохва (*Otis tarda*) – великий птах, дещо більший за індику. Вага самців може досягати 16, а самок – 8 кг. Загальний фон забарвлення строкатий, спина вохристо-руда з чорно-бурими смугами та плямами. Низ тіла білий. У весняний період у самців по кутках рота виростають "вуса" з тонкого вузького пір'я. Літають птахи повільно, важко змахуючи широкими крилами.

Дрохви поширені в степовій зоні Європи та Північній Африці, але всюди рідкісні. В Україні спорадично гніздяться в степовій та лісостеповій зонах, а також на Поліссі. В Сумській області ці птахи в останні десятиріччя поодинокі відмічались на гніздуванні в Глухівському, Шосткинському, Сумському, Великописарівському та Кролевецькому р-нах. Загальна чисельність становить ймовірно 30-40 особин. У міграційний період невеликі групи спостерігались також у Середино-Будському та Недригайлівському р-нах.

З'являються дрохви на місцях гніздування на початку квітня. Оселяються на відкритих

лучно-степових ділянках, ріллі, посівах різних сільгоспкультур, закинутих полях. Під час шлюбного періоду (квітень) можна побачити своєрідні токові "танці" самців. Гніздо являє собою невеличку ямку в землі, куди й відкладається 1 або 2 великих яйця в кінці квітня – на початку травня. Насиджує тільки самка протягом місяця. Пташенята вже в перший день життя можуть самостійно житися і ховатися від ворогів, а через місяць стають на крило. В листопаді-грудні птахи починають збиратися невеликими табунами й відкочовують на південь України. Живляться дрохви навесні і влітку переважно тваринною (комахи, ящірки, мишовидні гризуни), а взимку – рослинною їжею (насіння, корінці, зелені частини рослин).

Головними причинами зменшення чисельності виду стали розорювання цілинних степових ділянок, використання пестицидів на полях, полювання та збирання яєць, випасання худоби в місцях гніздування тощо. Про сучасний катастрофічний стан дрохви в світі говорить те, що вона занесена не тільки до Червоної книги України (II категорія), але й до Європейського Червоного списку (1991) та списку Глобально Вразливих Птахів Європи (1996). Таким чином, птах потребує всілякого захисту й уваги з боку людини. На Сумщині вид охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП та Сеймському РЛП.

Кулик-сорока (*Haematopus ostralegus*). Цього красивого кулика досить легко упізнати в природі. За розмірами він трохи більший за голуба і має строкате чорно-біле забарвлення та яскраво-червоні ноги й дзьоб. Низ тіла й крил білі, решта оперення чорна. Зустріти цього кулика можна виключно по берегах великих річок, де він гніздить та шукає їжу. На багатьох мовах світу кулик-сорока має дуже влучну назву, що переводиться як "черепашкоїд". Птах живиться переважно двостулковими черепашками – беззубками, яких шукає на мілководді й потім майстерно відкриває їх ступки на березі. По берегах та косах, де мешкає кулик, можна знайти численні сліди його діяльності – відкриті черепашки. До річч, птахові нерідко доводиться плавати, коли він шукає беззубок на глибших місцях. У гніздовий період кулики-сороки дуже крикливі і їх "концерти" – голосні безперервні крики "кіп-кіп" або "кік-кік-кік" можна почути на значній відстані.

Ареал кулика-сороки досить широкий і охоплює Євразію, Австралію, Америку й Північну Африку. В Україні він мешкає тільки вздовж узбережжя Чорного й Азовського морів та в долині Дніпра й деяких його приток. У Сумській області окремими парами гніздить в заплаві Десни (Середино-Будський та Шост-

кинський р-ни) та Сейму (Конотопський р-н). В останні роки спостерігається розселення виду вверх по Десні, на якій до 90-х рр. вище гирла Сейму в Чернігівській області раніше не зустрічався. Найбільше цих куликів буває в посушливі роки з низьким рівнем повені, коли утворюється багато піщаних кіс по руслу ріки, на яких птахи роблять гнізда. В залежності від цього, загальна чисельність куликів-сорок у межах області може коливатися по роках від 5-10 пар і більше, до повної відсутності. Поодиноких кочуючих птахів можна побачити в літній період і в інших районах.

Прилітають птахи в середині квітня – на початку травня. Гніздо – ямка в піску або розрідженій траві, недалеко від води. 3-4 яйця відкладається в травні – першій половині червня. Насиджують кладку обидва птахи протягом 26-27 днів. Після вилуплювання пташенят хоч і залишають гніздо, але знаходяться під наглядом батьків, які годують та захищають їх. Іноді можна побачити, як дорослий птах імітує насиджування кладки на "гнізді", щоб відвернути увагу людини від пташенят, що зачались неподалік. Молоді стають на крило через місяць і разом з батьками залишають місця гніздування. Відлітають птахи на зимівлю (Північна Африка та Азія) у вересні-жовтні. Живляться кулики-сороки окрім черепашок різними водними безхребетними: комахами, личинками, черв'яками тощо.

В Червоній книзі України кулик-сорока має статус рідкісного виду. В місцях постійного оселення птахів доречно створювати заказники. На Сумщині вид охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП та Сеймському РЛП.

Поручайник (*Tringa stagnatilis*) – невеликих розмірів кулик, стрункої статури, з досить довгими ногами та дзьобом. Загальний фон забарвлення – сірий. Верх тіла рябий, брунатно-сірий. Черево, шия та груди білі, трохи рябуваті. Ноги зеленуватого кольору. Від інших куликів у польоті відрізняється відсутністю білого кольору на крилах, смугастим хвостом та білим надхвістям, що трикутником заходить на спину. Довгі ноги в польоті виступають за край хвоста. Найбільше схожий поручайник за забарвленням на великого улита (*Tringa nebularia*), але той помітно більший розміром і має довший дзьоб.

Ареал виду охоплює степову та лісостепову зону Євразії. В Україні зрідка зустрічається в лісовому й лісостеповому Лівобережжі. На Сумщині гніздить по заплавах луках Десни в межах Середино-Будського й Шосткинського р-нів. Чисельність птахів в останні десятиріччя знизилась у 3-4 рази й зараз становить не більше 20-30 пар. Можливо, окремі пари спорадично гніздяться в заплаві Псла (Сумсь-

кий р-н), де в 1969 та 1984 рр. спостерігали птахів з токовою поведінкою.

Прилітають ці кулики в середині квітня — на початку травня. Оселяються на вологих та болотистих заплавах луках, іноді поруч з колоніями мартинів. У квітні та травні можна спостерігати токові польоти самців, коли вони кричать у повітрі, багаторазово повторюючи "ті-у, ті-у" або "т'ю-т'ю". В кінці квітня або в травні утворюються пари. В середині травня роблять гнізда — невеликі ямки в траві, куди самка відкладає 4 яйця. Пташенята вилуплюються з кінця травня по середину червня. Батьки тримаються поруч з пташенятами і, в разі небезпеки, самка намагається відвести ворога від виводка, активно привертаючи до себе увагу. Відлітають поручайники в кінці червня — в липні. Місця зимівлі розташовані в Африці, Південній Азії та Австралії. Живляться ці кулики переважно різноманітними водними безхребетними.

Як дуже рідкісний вид, поручайника занесено до Червоної книги України зі статусом "вразливий", що повністю відповідає його сучасному стану в Україні. До несприятливих факторів, які впливають на чисельність виду, відносяться: осушувальна меліорація, випасання худоби в місцях гніздування, раннє сінокошення тощо. В Сумській області поручайник охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП.

Кроншнеп великий (*Numenius arquata*) — найбільший кулик нашої фауни з розмахом крил біля 1 м. В природі добре розпізнається за великими розмірами та довгому, загнутому до низу дзьобу. Загальний фон забарвлення строкатий — буро-сіро-білий. У період розмноження самці літають над гніздовою територією з характерним мелодійним гучним свистом, який можна відобразити як протяжне "кююю-їїї, кююю-їїї". Під час токування, час від часу, сідає на землю, швидко відбігає на значну відстань і знову злітає.

Ареал кроншнепа охоплює всю територію Євразії, але в Україні зараз дуже рідко зустрічається на Правобережному Поліссі та на узбережжі Чорного й Азовського морів. На Сумщині єдине місце гніздування передбачається на північ від м. Середина-Буда на кордоні з Росією, де в останні роки відмічаються токуючі самці. Під час міграцій та літніх кочівель окремі птахи зустрічаються і в інших регіонах області (Сумський, Конотопський, Кролевецький, Буринський р-ни).

Прилітають птахи в кінці березня — на початку квітня. Гніздяться з початку травня. Як у більшості куликів, у кладці 4 яйця, яку насиджують обидва птахи протягом місяця. В кінці липня молоді птахи стають на крило. Відлітають на зимівлю (Африка, Південна

Азія) в серпні-жовтні. Кормовий раціон птахів складається з тваринної їжі (наземні комахи, личинки, черви, молюски, жаби).

В Червоній книзі України вид має статус "вразливий" і потребує всілякої охорони з боку людини. На зникнення виду вплинули меліоративні роботи, розорювання цілих земель, випасання худоби в місцях мешкання, відстріл під час полювання тощо. В місцях гніздування великого кроншнепа необхідно створювати орнітологічні заказники та проводити роз'яснювальну роботу серед мисливців.

Чеграва (*Hydroprogne caspia*) — великий крячок, значно більший за інших наших крячків. Добре відрізняється в природі великими розмірами, чорною "шапочкою" та грубим червоним дзьобом. Загальний фон забарвлення світлий — верхня частина світло-сіра, нижня — біла. В польоті добре видно вирізку на хвості та довгі вузькі крила. Крик нагадує своєрідне каркання. Як і інші крячки, живиться переважно рибою.

Поширена по всьому світу, крім Південної Америки та Антарктиди. В Україні гніздиться на узбережжі Північного Криму та в Чорноморському заповіднику. На Сумщині зрідка зустрічається під час міграцій. В останні роки відмічена в заплавах Псла та Сули. В Червоній книзі України має статус "рідкісний".

Сич волохатий (*Aegolius funereus*) — маленька сова розміром до 30 см. На перший погляд, схожий на більш звичайного хатнього сича (*Athene noctua*), але має повністю оперені до кігтів ноги, більшу голову й хвіст. Крім того, зустрічається тільки в глухих хвойних лісових масивах, на відміну від попереднього виду, що мешкає в культурних ландшафтах. Загальний фон забарвлення сіро-бурий, на череві є поперечні темні плями. В шлюбний період (з другої половини лютого до початку квітня) можна почути токування самців, що нагадує звуки "пу-пу-пу".

Ареал сича охоплює Євразію та Північну Америку. Через територію України проходить південна межа поширення виду; тут він зустрічається в Карпатах та, дуже рідко, в окремих пунктах Правобережного й Лівобережного Полісся. В Сумській області окремі пари гніздяться в Середино-Будському, Шосткинському та Ямпільському р-нах. Загальна чисельність ймовірно становить не більше 10 пар.

Оселяються волохаті сичі в старих високоствовбурних мішаних та листяних лісах. Ведуть осілий спосіб життя і тримаються своєї гніздової ділянки, площа якої становить близько 10 га. Оселяються в дуплах дятла чорного (*Dryocopus martinus*), які можуть займати протягом кількох років. Яйця (3-6 шт.) відкладаються в квітні й насиджуються самкою протягом місяця. Пташенята через 30 днів стають на

крило, але батьки годують їх ще 1,5-2 місяці. Живляться сичі мишовидними гризунами, землерийками, дрібними птахами та комахами, яких ловлять вночі.

Волохатий сич є дуже рідкісним птахом нашої фауни, гніздування якого на Поліссі ще до 70-х рр. не було взагалі відоме. Можливо, це сталося внаслідок дуже потайного способу життя цих птахів, або в останні десятиріччя спостерігається процес розселення виду в південному напрямку. Як би не було, волохатий сич заслуговує на повну охорону з боку людини. В місцях мешкання доцільно вивішувати спеціальні дуплянки, де птахи охоче оселяються. До негативних факторів, що впливають на чисельність виду, належать: вирубування старих дуплистих дерев, винищення птахів лісовою кунцею та загибель від голоду під час суворих зим. На Сумщині волохатий сич охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП (2-3 пари), Прудищанському РЛП (1-2 пари) та заказнику загальнодержавного значення "Великий бір" Шосткинського р-ну (1-2 пари).

Сичик-горобець (*Glaucidium passerinum*) – найменша з наших сов (довжина тіла 16-18 см). Забарвлення бурувато-сіре з білими цяточками та смугами. Окрім невеликих розмірів, у природі відрізняється тим, що коли сидить, часто сіпає хвостом. У шлюбний період (березень-квітень) та восени (вересень), коли відбувається формування гніздових територій, самці активно токують. Голос нагадує звуки "т'ют-т'ют-т'ют" або "кувіть".

Ареал сичика охоплює зону хвойних лісів Євразії. В Україні до недавнього часу поодинокі особини виявлені тільки в Карпатах. В 1996-1997 рр. у північних кварталах в Старогутському лісництві Середино-Будського р-ну відмічене токування самця. В обох випадках птах тримався на ділянці мішаного лісу з домішкою ялини. Найближчі відомі місця гніздування сичика розташовані в 20-25 км на північний схід на території Брянського заповідника Росії.

Сичики-горобці – осілі птахи, але в холодні зими можуть відкочовувати в більш південні регіони й навіть триматися біля населених пунктів. Оселяються в мішаних або хвойних лісах, де є велика домішка ялини. Один самець протягом багатьох років займає і контролює досить велику ділянку площею біля 100 га. Токує переважно поряд з вибраним для гніздування дуплом. У кладці (квітень) 4-7 яєць, які насиджує самка протягом місяця. Пташенята вилітають в серпні. Живляться переважним чином мишовидними гризунами та бурозубками, рідше комахами та дрібними птахами. До речі, сичики-горобці - це єдиний вид сов, який робить запаси їжі на зиму й ховає його в "коморі"-дуплі. Середній запас од-

ного птаха нараховує 10-12 тушок, але може бути значно більше.

Як дуже рідкісний вид, сичик-горобець потребує охорони. Оскільки птахи охоче поселяються в штучних дуплянках та шпаківнях, доречно розвішувати такі домівки в місцях мешкання виду. На Сумщині цей сичик охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП.

Сипуха (*Tyto alba*) – сова середніх розмірів, що має дуже своєрідне руде забарвлення з білими та темними цятками. Виділяється світлий трикутної форми "лицьовий диск", схожий здалеку на чудернацьку маску.

Поширені птахи майже по всьому світу. В Україні чисельність катастрофічно впала і зараз вид спорадично відмічається тільки в західних і центральних областях. На Сумщині сипухи до 60-х років іноді зустрічались у межах м. Шостки, де гніздилися в зруйнованих під час війни багатопверхових кам'яних будівлях. Після ремонтно-відновлювальних робіт вид більше не зустрічається. В окремі зими сипухи з більш північних популяцій можуть залітати на територію Сумської області.

Оселяються птахи у будівлях населених пунктів, які мало відвідуються людиною, рідше у дуплах старих дерев. В кінці квітня самка відкладає 4-8 яєць, які насиджує протягом місяця. Пташенята залишають гніздо в 35-45 денному віці. Полюють птахи не лише вночі, а вранці і в сутінках. Живляться дрібними ссавцями, птахами, жабами та комахами.

Як дуже рідкісний вид, що має II категорію (вразливий) в Червоній книзі України, сипуха потребує повної охорони.

Сорокопуд сірий (*Lanius excubitor*) – найбільший представник родини сорокопудових, за розміром трохи більший за шпака. В забарвленні переважає сірий колір. Довгий хвіст і крила чорні, на крилах є білі "дзеркальця". Дзьоб, як і у всіх сорокопудів, міцний загнутий до низу. В природі дуже схожий за забарвленням на чорнолобого сорокопуда (*Lanius minor*). Відрізняється від нього більшими розмірами й меншою чорною "маскою", яка закриває тільки очі й залишає лоб відкритим. Але в молодих чорнолобих сорокопудів "маска" також не повністю заходить на лоба, тому слід бути обережним при визначенні птахів. У випадку знахідки виводка, треба чекати появи батьків для точної ідентифікації виду. Можна відмітити, що чорнолобий сорокопуд мешкає в сухих культурних ландшафтах, а сірий – у більш природних вологих. У зимовий період у нас зустрічаються тільки сірі сорокопуди, що прилітають з півночі.

Ареал виду охоплює Європу та північні частини Азії, Америки і Африки. На території України в невеликій кількості мешкає на Правобережному Поліссі та зрідка на Лівобереж-

ному. В Сумській області окремі пари мешкають на півночі Середино-Будського р-ну на кордоні з Росією, де вид знаходиться на південній межі свого поширення. Загальна чисельність ймовірно становить не більше 10 пар, скоріше за все 3-5 пар. Є дані про зустрічі сірого сорокопуда в гніздовий період у лісостепових районах області, але вони потребують спеціальної перевірки. Зимою птахів північних популяцій можна зустріти по всій території області.

Прилітають сірі сорокопуди в березні. Оселяються по узліссях, на вирубках біля боліт, заболочених заплавл, меліоративних канал тощо. Гнізда роблять на деревах або кущах. Будують їх з гілочок, сухих стебел, моху. Повна кладка з 4-7 яєць буває в кінці квітня – на початку травня. Насиджування триває 14-15 днів. Пташенята залишають гніздо через три тижні. Живляться сорокопуди дрібними хребтними (ящірки, миші, землерийки, жаби, дрібні птахи) та комахами. Здобич часто наколюють на колючки та гострі сучки.

До негативних факторів, що впливають на чисельність виду, належить передусім осушувальна меліорація, хоча птахи пристосовуються мешкати і в таких умовах. Зараз сірий сорокопуд охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП.

Очеретянка прудка (*Acrocephalus paludicola*) – пташка, дещо менша за горобця. Забарвлення верху рудувато-буре, трохи строкате. Низ жовтувато-білий з темними повздовжними рисками. На голові має три жовтувато-білі смужки. В природі дуже схожа на лучну очеретянку (*Acrocephalus schoenobaenus*), але та має лише дві світлі смужки над очима, а на череві в неї відсутні риси. Оскільки обох пташок важко побачити в природі, то головною ознакою лишається пісня прудкої очеретянки, яка схожа на пісню лучної очеретянки, але кожне її "коліно" починається зі звуку "тррр". Наприклад: "тррр-тітітіті-тррр-дюдюдю" і т.і.

Ареал прудкої очеретянки охоплює територію Євразії, але скрізь вона рідкісна. Найбільші поселення розташовані в Польщі, Білорусії та Україні. В Україні існує два великих угруповання виду: одне – в заплаві Прип'яті, друге – в заплавах Супою та Удаю. В інших регіонах можуть залишатися окремі невеличкі поселення – залишки колишніх великих груп, що зникли в результаті осушування болотних біотопів. Таке поселення існує в Сумській області в Шосткинському р-ні, де в середині 70-х років були знайдені 2 гнізда на заболоченому лузі заплави Десни біля селищ Лушники й Собич. В останнє десятиріччя вид не спостерігався, можливо зник.

Прилітають птахи в середині квітня. Оселяються на відкритих неглибоких ділянках

осокових боліт, або заболочених лук з наявністю значної частки хвощу в травостой. На ділянці можуть зростати окремі кущі верб. При збільшенні глибини й появи куртин рогозу або очерету, прудку змінюють лучні очеретянки. Гнізда у вигляді кошика робить в основі куща верби або на купині. Яйцекладка (4-6 яєць) в травні. Насиджує і годує пташенят тільки самка. В зв'язку з цим, пташенята вигодовуються комахами та павуками значно більших розмірів, ніж у інших видів очеретянок. Відлітають птахи в серпні. Зимують у Західній Африці.

Як надзвичайно рідкісний і зникаючий вид, прудка очеретянка, окрім Червоної книги України, занесена до Європейського Червоного Списку (1991) та списку Глобально Вразливих Птахів Європи (1996). Дуже великої шкоди птахам завдала масштабна осушувальна меліорація, коли зникла значна частина поселень виду в Україні. Зараз кожне місце мешкання прудкої очеретянки заслуговує на особливу охорону й увагу з боку людини.

Хохуля звичайна (*Desmana moschata*). Ця невелика тварина, яка ще називається вухіль, є надзвичайно рідкісним реліктовим видом – найбільш древнім за походженням серед усіх ссавців, що нині мешкають на території України. На вигляд хохуля нагадує велику землерийку з густим дуже блискучим хутром темно-бурого кольору на спині й сріблясто-білого на череві. Довжина тіла біля 20 см, хвоста – 18-22 см, вага до 500 г. Голова з невеликим "хоботом"; хвіст голий, лускатий, сильно сплющений з боків. Очі має маленькі, підсліпуваті, як у крота. На лапах є плавальні перетинки. Побачити цю тварину в природі практично неможливо, тільки весною під час поведінки вона іноді вилазить на берег.

У наш час хохуля мешкає тільки в басейнах Дніпра, Волги, Дону й Уралу. В Україні останні зустрічі відмічено на Сіверському Донцю Луганської області та на Сеймі в Сумській області. В заплаві Сейму після 70-х років, коли її акліматизували в Курській області, хохуля почала відмічатися в Білопільському, Путивльському та Кролевецькому р-нах. Загальна чисельність в області зараз ймовірно становить не більше кількох десятків особин.

Хохуля – водна тварина. Типовими місцями мешкання є порослі водяними рослинами, стоячі або повільно текучі води: заплавні озера, стариці та затоки. Тварина активна весь рік, навіть зимою – під кригою. Кубла влаштовує в норах у невисоких берегових схилах, вхід до яких знаходиться під водою. Самка один або два рази на рік народжує від 1 до 5 малят. Живляться хохулі водними безхребтними, дрібною рибою, корінцями водних і прибережних рослин.

До найбільш несприятливих факторів для виду відносяться погіршення гідрологічних режимів водойм, забруднення води хімічними речовинами та промисловими стоками, загибель тварин під час промерзання водойм та весняної повені. Відомо досить багато випадків, коли тварини гинуть у браконьєрських сітках та вершах. Як реліктовий, зникаючий звір, хохуля занесена до міжнародної Червоної книги МСОП та Європейського Червоного списку (1991). Для охорони виду в 1987 р. створений заказник загальнодержавного значення "Середньосеймський", який зараз увійшов до складу Сеймського РЛП.

Кутора мала (*Neomys anomalus*) – середнього розміру землерийка з довжиною тіла до 9, хвоста до 6 см. Хутро чорно-буре на спині та сріблясто-сіре знизу. На хвості та задніх лапках є жорсткі щетинки, що допомагають куторі при плаванні та пірнанні. За виглядом та способом життя схожа на звичайну кутору (*Neomys fodiens*), але та трохи більша за розміром і зустрічається значно частіше.

Ареал малої кутори охоплює Західну й Південну Європу. В Україні вона мешкає переважно на Правобережжі. На Лівобережжі зустрічається дуже спорадично. В Сумській області відомі дві знахідки виду: в 1997 р. в Лебединському р-ні (2 самця) та в 1999 р. в Середино-Будському р-ні (1 самець).

Оселяються тварини в долинах річок, де тримаються переважно заболочених вільшняків. Ведуть напівводний спосіб життя. Чудово плавають, пірнають, бігають по дну водойми. Гнізда влаштовують у норах, які риють самі або використовують чужі. Самка народжує від 2 до 7 малят. Ймовірно, буває два виводки. Живиться дрібними ракоподібними, моллюсками, жабами, пуголовками, личинками комах, мілкими гризунами та бурозубками.

До головних причин, що впливають на чисельність малої кутори, належать: гідромеліорація, яка порушує режим водойми, а також забруднення води хімічними речовинами та промисловими стоками. На Сумщині мала кутора охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП та заказнику місцевого значення "Ворожб'янський" у Лебединському й Сумському р-нах.

Вечірниця мала (*Nyctalus leisleri*) – кажан середніх розмірів з довжиною тіла близько 7 см. Відрізняється короткими вухами й вузькими крилами. Тіло вкрите довгим та густим хутром з характерним двоколірним волоссям –

основа темно-бура, а кінчики рудуваті. У польоті відрізняється маневреністю та легкістю. Добуває їжу після заходу сонця і перед світанком.

Ареал охоплює зону листяних лісів Євразії. В Україні зустрічається по всій території, але спорадично. В Сумській області одна особина була знайдена в червні 1971 р. в с. Вакалівщина Сумського р-ну.

Мала вечірниця є перелітним видом, що зимує за межами України. Оселяється в листяних лісах та парках у дуплистих деревах. Може займати шпаківні та дуплянки. Одна самка народжує 1-2 малят у другій половині червня. Живиться комахами середнього розміру (жуками, метеликами, мухами).

В Червоній книзі України мала вечірниця має статус рідкісного виду (III категорія). В місцях виявлення мешкання тварин необхідно розвішувати дуплянки. На Сумщині вид охороняється в заказнику місцевого значення "Битицький" Сумського р-ну.

Вечірниця велетенська (*Nyctalus lasiopterus*) – найбільший кажан нашої фауни з довжиною тіла до 10,6 см та розмахом крил біля 30 см. Забарвлення хутра змінюється в залежності від сезону: весною вохристо-бура, осінню темно-каштанова. Вуха короткі з закругленими верхівками. Крила довгі і вузькі. Коли добуває їжу після заходу сонця, може підніматися досить високо над верхівками дерев. Добре відрізняється в польоті від інших кажанів великими розмірами.

Ареал охоплює зону листяних лісів Європи; в Україні спорадично зустрічається в центральних і східних районах. На Сумщині поки-що відмічена тільки під час міграцій. Одна особина спостерігалась 12.03.1993 р. в м. Суми.

Оселяється ця вечірниця в високостовбурних лісах та парках, де є дуплисті дерева. Під час перельотів може зупинятись на горищах будівель тощо. Селиться невеликими групами, часто разом з іншими видами кажанів. Самка в серпні народжує 2 малят. Живиться великими комахами (жуки, вовчки, метелики та ін.). В Червоній книзі України має статус рідкісного виду.

Заєць білий (*Lepus timidus*). Цей рідкісний для України заєць, який ще має назву біляк, є типовим тайговим видом. У літній період він дуже схожий на нашого звичайного зайця-русака, але на вигляд здається меншим за рахунок коротших вух та задніх лап. Зимують хут-

ро стає повністю білого кольору, лише кінчики вух залишаються чорними. Окрім білого хутра, біляк має дуже цікаве пристосування до зими – його лапи вкриваються знизу щільною густою шерстю, що дозволяє вільно пересуватися по глибокому крихкому снігу. Недарма американці дали йому дуже влучну назву "лижний заєць". Сліди біляка відрізняються тим, що вони більш широкі та округлі, ніж у русака.

Поширений білий заєць в Євразії та Північній Америці. По території України проходить південна межа ареалу виду. Зараз єдині достовірні місця перебування біляка в Україні є на півночі Сумської області. Тут тварини мешкають у Старогутській частині Деснянсько-Старогутського НПП та Очкінському, Голубівському й Камінському лісництвах Середино-Будського лісгоспагу. Найбільш звичайні біляки в Старогутському лісовому масиві. Під час обліків у лютому 1999 р. щільність виду тут становила в середньому 3 особини на 1 км маршруту. В інших місцях біляк нечисленний. Останнім часом ймовірно спостерігається процес розселення виду в південному напрямку.

Оселяються біляки в мішаних березово-осикових лісах з густим підростом, переважно по окраїнах заболочених ділянок. Шлюбний період починається в лютому-березні. Самка народжує від 3 до 6 малят 1-3 рази на рік. Живляться біляки корою, травою, молодими пагонами та бруньками дерев і чагарників. Головними ворогами є рись та пугач, які практично відсутні в регіоні.

Безумовно, білий заєць є рідкісним видом нашої фауни й заслуговує на охорону. В Червоній книзі України він має найвищу І категорію – зникаючий. Одним з головних несприятливих факторів зараз є незаконний відстріл, коли тварина добувається під час полювання. На Сумщині біляк охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП.

Мишівка степова (*Sicista subtilis*) – дрібний, схожий на мишу гризун 6-8 см завдовжки з дуже довгим 8-10,5 см хвостом. Верх тіла жовтувато-сірий з рудим відтінком. Низ брудно-жовтувато-білий. Вздовж спини від носа до хвоста простягається чорна смужка. З боків цієї смужки паралельно є ще по смузі, але вони нечіткі. В природі дуже схожа на свого найближчого родича мишівку лісову (*Sicista betulina*), але та не має бокових повздовжних смужок.

Поширена мишівка степова від степів Угорщини до Центральної Азії. В Україні мешкає в степовій та лісостеповій зонах та північному Криму. Хоча вся лісостепова частина Сумщини лежить у межах поширення виду, достовірно мишівка знайдена тільки в Лебединському р-ні на території філії Українського степового природного заповідника "Михайлівська цілина".

Оселяється цей гризун лише на відкритих просторах: лучно-степових ділянках, узліссях борів, неораних землях тощо. Активний з сутінок до світанку. Живе в покинутих норах інших гризунів. На зиму впадає в сплячку. Самка народжує 4-5 малят один раз на рік. Живиться різними рослинами, комахами.

Степова мишівка як рідкісний вид має III категорію в Червоній книзі України. До негативних факторів, що впливають на стан виду, відноситься господарська діяльність людини і, в першу чергу, розорювання цілинних ділянок. Охороняється мишівка на Сумщині в філії Українського степового природного заповідника "Михайлівська цілина".

Тушканчик великий (*Allactaga jaculus*) – дуже своєрідний невеликий гризун (довжина тіла 18-22,5 см), який ще має назву "земляний заєць". Має довгі вуха 5,5-8 см та дуже довгий хвіст 24-29 см з китицею на кінці. Загальний фон забарвлення попелясто-бурий, китиця на хвості двокольорова чорно-біла. Пересувається стрибками на довгих сильних задніх ногах. Передні лапки короткі й слугують для утримання їжі.

Тушканчик є типовим степовим видом, ареал якого простягається смугою від Азово-Чорноморського узбережжя до Алтаю та Аральського моря. В Україні мешкає на півдні та в лівобережному Лісостепу. Дуже рідко доходить до Полісся. В Сумській області поселення відомі в Сумському та Середино-Будському р-нах. Останній (у с. Червоне) є крайнім північно-західним пунктом поширення виду в межах ареалу. Щільність тварин тут становить 0,2-0,3 особини на 1 га.

Оселяється тушканчик у степових та лучно-степових ландшафтах: на неораних землях, пасовищах з твердим ґрунтом, степових балках тощо. Веде нічний спосіб життя. Удень ховається в норі, забивши вхід земляною пробкою недалеко від кубла. Зимую залягає в сплячку. Період розмноження триває всю весну та початок літа. Самка народжує 2-8 малят один раз

на рік. Живиться корінцями рослин, насінням, комахами (жуками) та їх личинками.

Як рідкісний степовий вид, великий тушканчик заслуговує на повну охорону з боку людини. Він має II категорію в Червоній книзі України — вразливий. В місцях знахідок поселень земляного зайця доцільно створювати заказники для запобігання розорювання території та іншої шкідливої для виду господарської діяльності. До речі, випасання худоби зовсім не заважає мешканню тварин. На Сумщині великий тушканчик охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП та заказнику місцевого значення "Могрицький" Сумського р-ну.

Горностай (*Mustela erminea*) — невеликий хижак родини куніцевих з довжиною тіла 20-30 см та хвоста 7-11 см. Улітку верх тіла світло-бурий, низ і горло білі. Узимку має повністю біле забарвлення, окрім чорного кінчика хвоста.

Поширений в Європі, Північній Азії та Північній Америці. В Україні мешкає по всій території крім Криму та окремих приморських районів.

Оселяється в долинах річок, лісах, окраїнах боліт, чагарникових заростях та, іноді, населених пунктах. Веде нічний спосіб життя. Кубло влаштовує в норах гризунів, під корінням дерев, купах хмизу тощо. Самка народжує 2-10 малят один раз на рік, у лютому — кінці квітня. Живиться мишовидними гризунами, птахами та їх яйцями, жабами, рибою, комахами та ягодами. В зимовий період полює під снігом.

Тхір степовий (*Mustela eversmanni*) — сприятний хижак середніх розмірів з довжиною тіла до 52 см. Хутро має світло-жовте забарвлення, за що його ще називають білим тхором. Тільки ноги, черево та задня частина хвоста чорнобурого кольору. Кінець морди білий, а очі облямовує своєрідна чорна "маска". За всіма цими ознаками степовий тхір добре відрізняється в природі, і його практично неможливо сплутати з найближчим родичем — тхором чорним (*Mustela putorius*), забарвлення якого повністю відповідає назві.

Поширений степовий тхір від Південно-Східної Європи до Далекого Сходу, на Кавказі та в Середній Азії. В Україні трапляється в степовій та лісостеповій зонах, але всюди рідкісний. На Сумщині окремі зустрічі відомі для до лісостепових районів: Білопільського, Конотопського, Буринського, Лебе-

динського, Сумського, Охтирського, Краснопільського.

Як типовий степовий вид, білий тхір надає перевагу відкритим ландшафтам: степовим та лучним ділянкам, балкам, пасовищам, агроценозам. Іноді оселяється в острівних лісах, лісо-смугах, околицях населених пунктів. Веде нічний спосіб життя. Кубло, як правило, робить у норах гризунів. Самка народжує від 3 до 19 малят (частіше 8-10) один раз на рік. Живиться переважно гризунами, рідше птахами, жабами, ящірками та комахами.

В Червоній книзі України степовий тхір має статус рідкісного виду. В останні десятиріччя чисельність його зменшилась в 20-30 разів, і зараз цей хижак потребує повної охорони. До найбільш негативних факторів, що вплинули на стан популяції виду належать розорювання цілинних ділянок, використання пестицидів та отрутохімікатів, зменшення кормової бази тощо. В Сумській області тхір охороняється в "Михайлівській цілині", Сеймському РЛП та заказнику загальнодержавного значення "Середньосеймський".

Норка європейська (*Mustela lutreola*) — середнього розміру хижак з довжиною тіла до 40 см і хвоста до 16 см, добре відомий людині завдяки своєму цінному хутру. Забарвлення темно-буре, одноманітне. Можуть зустрічатися зовсім темні екземпляри з блискучим, майже чорним хутром. Дуже схожа за зовнішнім виглядом на американську норку (*Mustela vison*), яка була акліматизована в СРСР в 1933-1959 рр., але остання має більші розміри.

Поширена європейська норка в Європі та в Західному Сибіру; в Україні зрідка зустрічається по всій території, крім Криму. На Сумщині в останні десятиріччя відмічалась в Середино-Будському, Шосткинському, Глухівському, Роменському, Сумському, Тростянецькому та Охтирському р-нах. Чисельність в області дуже низька, трапляються поодинокі особини.

В природі цей хижак пристосувався до напівводного життя, добре плаває і пірнає. Оселяється в річкових заплавах, мешкає по узбережжях стариць, озерах та болотах. Активна переважно в сутінках та вночі. Кубла робить у старих норах водяних тварин, в прикореневих порожнинах, дуплах тощо. Самка народжує до 7 малят один раз на рік. Живиться рибою, жабами, раками, дрібними ссавцями, птахами, водяними комахами.

В останні часи чисельність європейської норки різко впала у всіх регіонах. Окрім осу-

шування, гідробудівництва та браконьєрства, не останню роль у цьому зіграло витіснення більш сильним видом – американською норкою, яка є головним кормовим конкурентом виду. Як рідкісний, зникаючий вид, європейська норка в Червоній книзі України має II категорію. Охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП, Сеймському РЛП та в більшості гідрологічних заказників області.

Борсук (*Meles meles*) – досить великий звір з довжиною тіла до 90 см. Добре відрізняється в природі по товстому приземкуватому тілу, короткому хвосту та двома широкими темними смугами на морді. Забарвлення хутра рудувато-сіре. Ноги та черево чорні, а морда білого кольору. Має дуже своєрідні сліди, які нагадують сліди маленького ведмедя.

Ареал борсука охоплює Європу та Азію і, відповідно, всю територію України. На Сумщині мешкає майже у всіх районах, але всюди рідкісний. Частіше зустрічається в поліському регіоні, де ще збереглися великі лісові масиви. Ймовірна чисельність в області – 100-200 особин.

Оселяється борсук у різноманітних ландшафтах – лісах, балках і ярах з чагарниковими заростями, схилах річкових долин, лісосмугах тощо. Живе осіло сім'ями або поодинокі. Нори може використовувати протягом багатьох десяти років. Самка в лютому-квітні народжує 2-6 малят один раз на рік. У жовтні-листопаді, після запасання жиру, впадає в сплячку до весни. Живляться рослинним (корені, бульби, ягоди, плоди) та тваринним (комахи, молюски, жаби, птахи та їх яйця, гризуни) кормом.

Після 60-х років чисельність виду в Україні скоротилась майже вшестеро. Головною причиною цьому стало надмірне добування борсука з метою отримання "цілющого" жиру, що цінувався в народній медицині. Зараз полювання на борсука заборонене, і він в Червоній книзі України занесений в II категорію (вразливий). На території Сумщини охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП, Сеймському та Прудищанському РЛП і в більшості лісових та ландшафтних заказників області.

Видра річкова (*Lutra lutra*) – досить великий звір до 1 м завдовжки й вагою до 10 кг. Добре відрізняється в природі по видовженому тілу, коротких ногах та довгому (до 40 см) хвосту, що звужується на кінці. На лапах має перетинки, які досить добре видно на слідах звіра. Хутро коротке темно-буре й

блискуче, на череві світле з жовтуватим відтінком.

Ареал виду охоплює Євразію та Північну Африку. В Україні зустрічається по всій території за винятком Криму. На Сумщині відмічається в заплавах практично всіх річок, особливо в зимовий період, коли звір може здійснювати 15-20 км переходи в пошуках їжі. Чисельність становить близько 100-150 особин.

Видра є спеціалізованою напівводною твариною і багато часу проводить у воді. Кубло влаштовує в норі, вихід з якої знаходиться на 0,5 м нижче рівня води. Часто заселяє ондатрові й боброві хатки. Самка в квітні-травні народжує 2-3 малят, які зостаються з матір'ю до осені. Живиться рибою, раками, молюсками, іноді ловить водяних пацюків, водоплавних птахів та водяних комах.

Порівняно з 60-ми роками, чисельність видри зменшилась вдвічі. Головними причинами цього стало осушення боліт, гідробудівництво, хімічне забруднення водойм, зменшення рибних запасів та браконьєрство. В Червоній книзі України вид має статус – вразливий. На Сумщині охороняється в Деснянсько-Старогутському НПП, Сеймському РЛП та більшості гідрологічних заказників області.

Рись звичайна (*Lynx lynx*). Цей великий хижак є найбільшим представником родини котячих в Україні та Європі. Довжина тіла до 1 м, хвоста до 20 см. Добре розпізнається в природі за загальним "котячим" виглядом, великими розмірами, довгими ногами, "обрубаним" хвостом та китичками на вухах. Сліди має теж характерні круглі, схожі на котячі, але набагато більші – 8-12 см у довжину й ширину. Хутро рудувато-сірого забарвлення, плямисте.

Рись є типовим тайговим мешканцем, і її ареал охоплює Скандинавію, Північно-Східну Європу, Сибір та Далекий Схід. В Україні мешкає в Карпатах та на півночі Волинської і Київської областей. В інші регіони Полісся, зокрема і на Сумщину, заходить під час зимових кочівель. За одну ніч звір може проходити до 18 км. Дуже рідко відмічається в Старогутському лісовому масиві Середино-Будського р-ну, куди заходить з Скрипкінського заказника Росії. Остання зустріч відноситься до 1992 р.

Оселяється рись у важкодоступних глухих лісах, де влаштовує лігвища під корінням повалених дерев, у дуплах тощо. Самка в квітні-травні народжує 1-3 малят один раз на рік. Рисьята тримаються з матір'ю до весни наступного року. До головних компонентів живлення

рисі в регіоні відноситься заєць-біляк та тетеревині птахи. Ймовірно, заходи рисі на територію Старогутських лісів зв'язані з підвищенням в окремі роки чисельності біляка. З інших тварин рись може добувати косулю, свиню дику, білку та дрібних ссавців.

Як рідкісний звір, рись занесена до Червоної книги України і має категорію вразливого виду. Охороняється в Деснянсько-Старогутському РЛП.

Зубр (*Bison bonasus*) – велика, схожа на бика тварина з довжиною тіла до 3 м і вагою до 1 т. Найбільший представник диких парнокопитних в Україні та Європі. Добре відрізняється в природі міцною статурою, горбоподібною високою холкою, густою гривною і бородою та масивною головою з широко розставленими рогами. Забарвлення має від сіро-бурого до каштаново-бурого.

Зубр є відновленим видом, який в 20-х роках ХХ віку знаходився на грані зникнення. На території України розселення зубрів і утворення вільних популяцій почалося з 1965 р. Зараз у 11 таких угрупованнях нараховується близько 500 голів. У Сумській області в 1986 р. в державному мисливському господарстві "Конотопське" Конотопського р-ну заснована стабільна популяція зубра, що налічує більше 30 тварин. У 1984 р. в Середино-Будському р-ні на територію Зноб-Новгородського л-ва зайшли три зубри (самець, самка та молодий). Всі тварини були поступово знищені бракон'єрами. Останнім у 1993 р. було застрелено самця.

Зубр у наш час є лісовою твариною. Мешкає в широколистяних та мішаних лісах з широкими галявинами, луками, болотами, вирубками тощо. Живиться травою, пагонами, листям, плодами дерев та чагарників, а взимку – гілками та корою, часто виходить пастиись на сільськогосподарські угіддя. Тримається стадами до 50 голів. Старі самці живуть поодиноці. Гон проходить у серпні-вересні. Самка через 9 місяців вагітності народжує одне, рідше двоє малят. Теля тримається біля матері протягом 2-х років.

Як дуже рідкісний вид, зубр занесений, крім Червоної книги України, до Червоної книги МСОП та до Європейського Червоного списку (1991). Охороняється в державному мисливському господарстві "Конотопське" та Сеймському РЛП. Крім цього, нині розроблюється проект розселення зубрів на територію

Деснянсько-Старогутського НПП в Середино-Будському р-ні, де існують всі умови для існування нової популяції.

ВИДИ ТВАРИН, ЩО ОХОРОНЯЮТЬСЯ В СУМСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Безхребетні

Список регіонально рідкісних, малопоширених та зникаючих видів безхребетних Сумської області (див. додатки) не є в цілому таким великим, як хребетних тварин. Але це не означає, що їх дійсно менше, або більшість з них знаходиться в кращому стані. Справа в тому, що комахи та інші безхребетні є важкою групою для дослідження завдяки своїм дуже дрібним розмірам, скритному способу життя і як результат – менш вивченою. Непросто простежити зміни в стані популяцій тих чи інших видів безхребетних і виділити найбільш вразливих з них в регіонально рідкісні списки. Таким чином, до вказаного списку занесені дійсно рідкісні безхребетні, хоча, певна річ, з часом ці списки будуть поповнюватись новими видами, що потребують першочергової охорони.

Мабуть, одним з найбільш популярних серед комах, що увійшли до списку, є богомол звичайний. Цю велику зелену довгасту комаху-хижака з тілом 40-76 мм можна зустріти на лісових галявинах та узліссях. Богомол знищує багато шкідливих саранових, мух та метеликів, яких схоплює міцними передніми ногами, вкритими гострими шипами. В Сумській області проходить північна межа поширення цього виду й тому він є тут досить рідкісним. Другою загальновідомою комахою є жук-носоріг. Самець цього жука має великий загнутий назад ріг на лобі й довжину тіла до 40 мм. Останнім часом чисельність виду зменшилась на більшій частині його ареалу. Личинки носорога живуть у відмерлих деревах, де живляться трухлюю деревиною. Оскільки в лісництвах старі дерева здебільшого вилючаються, жуки змушені шукати притулку там, де можуть – в торфі, перепрілому гної, тирсі тощо. Крім того, носороги часто стають жертвами доморощених "колекціонерів" комах. Ще одним цікавим представником списку є ранатра, або водяний паличник, що відноситься до родини Водяних скорпіонів

і зрідка трапляється в зарослих водоймах області. Ранатра має довге циліндричне тіло 30-35 мм бурувато-жовтуватого кольору. Вона має великі очі по боках голови й міцні хватальні передні ноги, якими ловить різних водяних тварин. Досить відомою комахою також є мурашиний лев європейський (ряд Справжні сітчастокрилі). Але знають, головним чином, личинку цього виду, яка дуже своєрідно полює на мурашок та інших дрібних комах. Вона викопує в сухому піску воронкоподібну ямку до 5 см в глибину і 8 см в діаметрі й закопується на її дні. Коли в ямку падає необережна комаха, личинка швидко хапає її своїми величезними щелепами. Якщо жертва хоче вилізти назад, то личинка жбурляє в неї піщинками, поки та не стане її здобиччю. Доросла ж комаха мурашиного лева європейського схожа на невелику бабку з довгими вусами та розмахом крил біля 7 см. Цей вид поширений на півдні України, а на Сумщині є нечисленним. Дуже корисною групою хижих жуків є туруни або жужелиці, три представники яких потрапили до списку регіонально рідкісних видів. Туруни знищують безліч лісових шкідників. Також корисними видами є їздеці, що належать до роду Перетинчастокриліх. Самиці цих комах відкладають яйця в гусінь та личинки шкідників сільського та лісового господарства. Два найбільших їздеця Середньої Європи – ефіальт-імператор (32 мм без яйцекладу) та риса стараний (до 80 мм з яйцекладом), що відкладають яйця в личинки жуків-вусачів, є досить рідкісними в Сумській області. З перетинчастокриліх-опилювачів до списку занесені два види джмелів, що взагалі є рідкісними на Поліссі та Лісостепу України. З ряду Бабок можна згадати коромисло синє, що є досить рідкісним у регіоні. Ця велика яскраво забарвлена бабка має тіло з густим зелено-синім малюнком. Потрапили до регіонального списку й деякі комахи, що є шкідниками лісових культур. Це, наприклад, 2 види вусачів (ряд Твердокрилі), 2 види пильщиків-цимбексів та рогахвіст листяний синій (ряд Перетинчастокрилі). На Сумщині ці шкідники настільки нечисленні, що вже самі потребують охоронного статусу. Усі інші комахи, наведені в списках регіонально рідкісних тварин, відносяться до ряду Лускокриліх або Метеликів. Окремі з них є взагалі рідкісними, деякі знаходяться в області на межі ареалу, а деякі стали нечисленними внаслідок надмірної активності колекціонерів. Найбільш відомими є яскраві великі метелики,

такі як жалібниця (55-75 мм), перламутрівка велика лісова (55-60 мм), стрічка Каміла (50-60 мм) тощо. Дуже гарне жовто-червоне забарвлення у ведмедиці пурпурової, хоча за розмахом крил вона має всього 42-45 мм. Надвечірні метелики бражники є найкращими літунами серед усіх лускокриліх. Вони зависають над квітами і висмоктують нектар довгими хоботками. Один з найбільших – березковий бражник (розмах крил 95-110 мм) розповсюджений на півдні України й тільки зрідка залітає на Сумщину, як і бражник великий винний (65-70 мм). Інші метелики – совки та металовидки, представлені в списку, хоча й не відрізняються яскравим забарвленням та великими розмірами, але також є рідкісними в області й потребують охорони.

Хребетні

Сучасний список регіонально рідкісних, малопоширених та зникаючих видів хребетних Сумщини нараховує 79 видів (див. *додатки*). Вони не входять до Червоної книги України, але багато з них вже є претендентами для включення до неї і тому потребують першочергової охорони в області.

Насамперед, такими видами є тварини, чисельність яких в останні роки катастрофічно впала у всіх регіонах країни. З птахів це, перелусім, такі хижаки, як осоїд, шуліка чорний, лунь лучний та сова-сплюшка. Сюди ж належить і сиворакша – надзвичайно красивий яскраво-блакитний птах з ряду Ракшеподібних. Цей вид за два останні десятиліття практично повністю зник на Поліссі і в Лісостепу, зокрема на Сумщині. Стала рідкісною сиворакша в степовій зоні. Схожа ситуація склалася і з зеленим дятлом, але на відміну від сиворакші, його зараз можна зрідка зустріти хіба що на Поліссі, а в степовій зоні він практично зник. Ссавці згаданої групи представлені тільки ховрахом крапчастим. Цей ховрах ще кілька десятиріч тому був звичайним, а подекуди численним гризуном лісостепової та степової зон України. З ним, як шкідником зернових культур, повсюдно вели безжалісну боротьбу. Тепер цей вид практично не зустрічається в більшій частині ареалу.

До другої групи регіонально рідкісних тварин, що потребують охорони, можна віднести види північного походження, які знаходяться в Сумській області на південній межі свого по-

ширення. Із земноводних до цієї групи відносяться жаба трав'яна: в самців цієї жаби під час шлюбного періоду горло стає яскраво-блакитного кольору, що добре видно на їх загальному бурому забарвленні (це відрізняє рідкісних трав'яних від більш звичайних гостромордих жаб, які навесні стають повністю блакитного кольору). Із птахів це передусім червоношиїй норець та качка-свищ, які в Україні на гніздуванні зустрічаються лише на Десні біля кордону з Росією. З куриних сюди відносяться тетерук та рябчик – типові тайгові види, що мешкають на території Деснянсько-Старогутського НПП. З куликів можна згадати мородунку, турухтана, дупеля та веретенника великого, з дятлів – жовну та дятла білоспинного, з горобиних – дрозда білобрового, дрозда-омелюха, вівсянку-дібровника, шишкаря ялинового, горіхівку, снігура, чижа та синицю чорну. Якщо чисельність згаданих куликів та дятлів останнім часом зменшується, то в горобиних лісового комплексу спостерігається процес поступового розселення в південному напрямку; виняток становить лучний вид – вівсянка-дібровник, що оселяється на специфічних ділянках деснянської заплави, порослих кінським шавлем, і останнім часом стала дуже рідкісною. Ця красива невеличка пташка, самець якої має яскраво жовте черевце з чорною смужкою та буро-чорну голову, ніде зараз в Україні більше не зустрічається окрім згаданого регіону.

До третьої групи належать види, які, навпаки, знаходяться на Сумщині на північній межі свого поширення. Окрім птахів, тут уже присутні представники інших груп фауни хребетних. Серед плазунів це черепаха болотяна, північна межа ареалу якої проходить по Сумському Поліссю. Із земноводних можна відмітити деревну жабу – квакшу, яка хоча і є досить звичайним видом, але також мешкає тут недалеко від північної межі свого поширення. До рідкісних ссавців південного походження відноситься великий гризун бабак – типовий степовий мешканець. Найбільшу частку в групі, як і у всьому списку, складають птахи. Такі водно-болотні види, як малий норець, руда чапля та квак, завжди були рідкісними в області, особливо в Сумському Поліссі. Північніше на Брянщині ці птахи на гніздуванні взагалі не зустрічаються. З великою білою чаплею склалась інша ситуація. В останні десятиріччя ці чаплі розселилися з півдня України аж до Сумської області - спочатку по Дніпровських

водосховищах, а потім – по великих лівобережних притоках – Ворсклі, Пслу, Сулі та Десні. Поступово розселяється на північ і звичайна бджолоїдка, хоча і не такими темпами, як велика біла чапля. Цього невеликого (з шпака) гарного різнокольорового птаха ряду Ракшеподібних не дуже любляють пасічники за його пристрасть до живлення перетинчастокрилими, зокрема й домашніми бджолами. Але поселень бджолоїдки на Сумщині зовсім небагато, в порівнянні з більш південними регіонами, тому вони потребують охорони. Інші птахи в цій групі відносяться до ряду Горобиних і представлені також видами південного походження. Це, передусім, степовий та малий жайворонки – родичі знайомого усім нам польового жайворонка, які іноді зустрічаються в південно-східних районах області. Польовий шеврик, просянка та садова вівсянка також є характерними мешканцями степової зони й досить рідко оселяються на Сумщині. Видом південного походження є і зовсім маленька пташка – ремез. Ремез знаменитий своїм гніздом-"рукавичкою", яку він ретельно сплітає з пуху і підвішує на тоненьких гілочках верби просто над водою. Зустріти "рукавички" можна у нас в заплавах великих річок та їх приток. Єдиним представником рідкісних горобиних цієї групи, що розселяється в північному напрямку, є кам'янка-танцюристка. Ця невеличка пташка, що робить свої гнізда в норах хом'яків та інших гризунів, за кілька десятків років "піднялася" від Азово-Чорноморського узбережжя аж до Харківської та Сумської областей.

Четверту групу регіонально рідкісних хребетних складають тварини, що й раніше були нечисленними в області або їх чисельність значно зменшилась в останні десятиріччя за рахунок забруднення місць існування, господарської діяльності людини та безпосереднього винищення. Це, в першу чергу, всі п'ять видів риб з наведеного списку. Якщо вугор річковий і раніше не так часто траплявся в Десні, то підуст та йорж-носар ще недавно були звичайними рибами у виловах рибалок. Гольян озерний та бичок-цуцик – маленькі рибки, що не мають промислового значення, але й вони постраждали в результаті забруднення чистих водойм. З плазунів, як це не дивно, до списків регіонально-рідкісних тварин довелося занести гадюку звичайну. Незважаючи на те, що ця змія досить отруйна й живе в місцях, які людина відвідує мало, чисельність її в останні ро-

ки дуже скоротилась і стан популяції в області викликає занепокоєння. Головною причиною цьому стали широкомасштабні осушувальні роботи, що проводились не так давно, а також безпосереднє переслідування людиною. Люди безжалісно нищать гадюк при зустрічі, хоча добре відомо, що змія ніколи сама не нападе, а тільки обороняється, коли не може втекти. Із птахів до цієї групи можна віднести окремі водно-болотні види: сірошогокого норця, бугая, малу курочку, пастушка, погонича та кричків. Сюди ж відноситься й сіра чапля, кількість колоній якої продовжує зменшуватись в області, й кожна з них потребує отримання охоронного статусу. Зменшується в регіоні й кількість лісових куликів-вальдшнепа та чорниша, які ще є звичайними тільки на півночі Сумщини у великих лісових масивах. З денних хижих птахів до списків попали дрібні соколи – боривітер звичайний, кібчик та чеглок; а з сов – сіра та болотяна сова. Всі ці хижаки ще й досі нерідко потрапляють під постріл деяких горе-

мисливців. Горобині птахи – чорнолобий сорокопуд та кобилочка-цвіркун і раніше не були численними птахами регіону, а зараз взагалі стали рідкісними. Із звірів типовим представником групи є бобер річковий, що був майже знищений в області браконьєрами. Хоча популяція бобра зараз потроху відтворюється, але кожне поселення його заслуговує на охорону.

До окремої групи можна умовно віднести кажанів, що зустрічаються на Сумщині. Окрім червонокнижних, всі інші занесені до списків регіонально рідкісних видів. Оскільки кажани є найменш вивченою групою ссавців області, то зараз важко простежити зміни чисельності або поширення цих тварин у регіоні. Але, безперечно, всі вони заслуговують на охорону, як дуже корисні тварини, що знищують безліч комах-шкідників під час своїх нічних полювань. З рукокрилих згаданого списку, тільки шість видів достовірно відмічено для Сумщини, а мешкання нічниці вусатої та кажанка північного лише припускається.

* * *

A black and white photograph of a dense forest. The trees are tall and leafy, filling most of the frame. A path or road is visible in the lower half of the image, leading from the foreground into the woods. The lighting is somewhat soft, and the overall tone is naturalistic.

Заповідна мережа
Сумщини

ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Природно-заповідний фонд Сумської області створений з метою збереження природних територій, комплексів і об'єктів, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну, історично-культурну або іншу цінність. За станом на 01.01.2000 р. в його складі нараховувалося 182 заповідні території і об'єкти загальною площею 156176,71 га (див. схему). Для охорони відбиралися типові або унікальні території та об'єкти, а також ті із них, які мають високе різноманіття рослинного і тваринного світу.

Різке скорочення чисельності багатьох видів рослин і тварин, великомасштабне перетворення ландшафтів, спочатку в економічно розвинених країнах Заходу, а в останній час і в нашій країні, підвищило сучасне суспільне розуміння того, що природне різноманіття потрібно охороняти. Збереження острівців природи, які залишились відносно незмінними серед оточуючої ріллі, деградованих, забудованих територій, поліпшених сіножатей і витовчених пасовищ, забруднених водойм і спрямлених русел рік, осушених боліт і штучних дерево-станів, є одним з пріоритетних напрямків екологічної діяльності. Чимало цих острівців є об'єктами природно-заповідного фонду. Нині на них охороняються популяції багатьох видів червонокнижних рослин і тварин, видів, занесених до списку рідкісних рослин і тварин області, а також численні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України.

Сьогодні частка площі заповідних об'єктів

в області становить 6,6% від її території (при середньому такому ж показнику в Україні 4,0%), що відповідає середньоевропейському рівню. Проте стан деяких заповідних об'єктів, їх охорона нині не відповідають сучасним вимогам, тому ведеться постійна робота з їх поліпшення.

Всі території та об'єкти природно-заповідного фонду України розподіляються за категоріями, рангами (об'єкти місцевого та загальнодержавного значення) та типами (ботанічні, гідрологічні, зоологічні тощо). Розглянемо, наскільки повно згідно існуючої класифікації природно-заповідних територій представлений нині природно-заповідний фонд області.

До природно-заповідного фонду України входять природні та біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Найвищі категорії природно-заповідного фонду – це природні та біосферні заповідники і національні природні парки. До останнього часу в області вони були представлені лише однією категорією – природним заповідником, точніше, невеликим за площею відділенням "Михайлівська цілина", що входить до складу Українського степового природного заповідника. Як результат проведення копійної науково-дослідної та організаційної роботи на початку 1999 р. в області створений Деснянсько-Старогутський національний природний парк. На його базі планується організація в недалекій перспективі міждержавного біосферного резервату. Всі

На фото: 1 – Залишки надвратної церкви XVIII ст. в заказнику "Монастирський ліс" (фото О. Михайлова); 2 – Яблуня-колонія – пам'ятка природи загальнодержавного значення (фото Г. Гаврися); 3 – Озеро Шелехівське – пам'ятка льодовикового періоду (фото Ю. Семенова); 4 – "Ярославна" (скульптура у м. Путивлі) дивиться на долину Сейму (фото О. Михайлова); 5 – Заказник "Середньосеймський" створений для охорони хохулі (фото М. Баштового); 6 – У заказнику "Тернівський" (фото М. Баштового).

інші категорії природно-заповідного фонду, крім зоологічних парків, достатньо представлені на території області.

Природно-заповідний фонд поділяється на об'єкти загальнодержавного та місцевого значення. Перші, зрозуміло, є найбагатші в природному відношенні та найбільш унікальні об'єкти. Вони затверджені постановами Верховної Ради, рішеннями Кабінету Міністрів, указами Президента. Таких об'єктів в області 16. Об'єктів місцевого значення, створених згідно рішень обласної ради, – 164.

Якщо оцінити представленість заказників і пам'яток природи за типами, слід відзначити, що в області відносно мало заповідних об'єктів зоологічного спрямування, таких як загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні заказники, відсутні іхтіологічні. Проте наявність достатньої кількості ландшафтних і, особливо, гідрологічних заказників, які, як правило, розташовані в заболочених заплавах рік з багатою, але ще недостатньо вивченою фауною, в певній мірі компенсує вищезгаданий недолік. В останній час проводиться цілеспрямована робота із створення нових зоологічних об'єктів.

Наведемо (таб. 4) кількісні показники природно-заповідних територій і об'єктів області.

Як вже відзначалось, із трьох найвищих категорій нині в області існують лише відділення "Михайлівська цілина" Українського степового природного заповідника в Лебединському р-ні та Деснянсько-Старогутський національний природний парк у Середино-Будському р-ні.

Незважаючи на малу площу, Михайлівська цілина має виняткову цінність, адже вона є найбільшою в Україні заповідною ділянкою цілинного лучного степу, характерного для лісостепової зони, яка за всю історію свого існування не оралась, і одне лише це вже підкреслює її незвичайність. На ній проводяться тільки науково-дослідні роботи та заходи, спрямовані на збереження степу. В цій книзі читач знайде розповідь про цю унікальну ділянку.

Деснянсько-Старогутський НПП розташований у протилежній частині області – на її півночі в Поліссі. Площа Старогутського лісового масиву, вилучена в попередніх землекористувачів і надана парку, становить 7272,6 га. Це частина великого Брянського лісового масиву, що заходить на територію України. До складу парку без вилучення в землекористувачів включена також заплава Десни. Враховуючи прикордонне розташування парку, планується створення на його базі та природно-заповідних об'єктів на території Росії, в тому числі заповідника "Брянский лес",

транскордонного біосферного резервату "Брянські та Старогутські ліси". Через ЮНЕСКО в ньому будуть реалізовуватись міжнародні наукові природоохоронні програми.

Серед територій та об'єктів загальнодержавного значення за площею і кількістю об'єктів в області переважають заказники, серед них найкраще представлені ландшафтні та гідрологічні. Більшість з них має значну площу – в середньому понад 2 тис. га, хоч є і значно менші об'єкти. Заказники переважно розташовані в заплавах найбільших річок області. Найбільш розвинена мережа заказників по р. Ворсклі. 40% довжини русла річки в межах області знаходиться на території гідрологічних заказників загальнодержавного значення – Бакирівського на межі Великописарівського, Тростянецького та Охтирського р-нів, Климентівського і Хухрянського в Охтирському р-ні. Заказники розташовані неподалік один від одного, хоча стан їх далеко не однорідний.

У найкращому стані знаходиться Бакирівський заказник. Це найбільший в області, малодоступний, не меліорований болотний масив. Тому його природні комплекси відносно мало трансформовані. Тут за зеленою стіною очерету йде своїм одвічним ходом життя рослин і тварин. Більш помітних змін внаслідок господарського використання зазнали сінокісні угіддя розташованого нижче за течією Климентівського заказника. Його прибережні та водні комплекси страждають від рекреаційного навантаження, адже поблизу розташовані декілька будинків відпочинку. Проте насиченість видами цієї території ще досить висока, тому у грудні 1998 р. статус заказника підвищений до об'єкту загальнодержавного значення. В дещо більш трансформованому стані знаходиться територія заказника "Хухрянський". На значній частині його сінокосних і пасовищних угідь раніше проводились культурно-технічні роботи. Береги річки в його межах у більшій мірі доступні, тому більше відвідуються людьми.

Відносно добрим є стан р. Сули з двома її гідрологічними заказниками загальнодержавного значення – Біловодським та Андріяшівсько-Гудимівським в Роменському р-ні та шістьма заказниками місцевого значення, розташованими як у заплаві Сули, так і на її притоках вище за течією. Їх відмінна риса в тому, що тут природні процеси протікають в умовах видобутку найбільших у країні покладів нафтогазоконденсату. Тому для промисловості це території відпрацювання екологічно чистих видобувних технологій, а для екологічної науки – моніторингових спостережень.

Природно-заповідні території та об'єкти Сумської області

Назва категорії	Кількість (шт.)	Площа (га)
Природно-заповідний фонд загальнодержавного значення		34656,64
Природні заповідники	1	202,48
Національні парки	1	16215,10
Заказники	10	17844,30
<i>Ландшафтні</i>	2	4888,90
<i>Лісові</i>	1	1231,00
<i>Ботанічні</i>	1	236,00
<i>Гідрологічні</i>	5	11230,40
<i>Орнітологічні</i>	1	258,00
Пам'ятки природи	3	62,06
<i>Ботанічні</i>	1	0,06
<i>Гідрологічні</i>	1	7,00
<i>Зоологічні</i>	1	55,0
Дендрологічні парки	1	21,00
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	2	311,70
Природно-заповідний фонд місцевого значення		
(без подвійного врахування площ, що входять до складу більш, ніж однієї природно-заповідної території)	164	121521,62
Регіональні ландшафтні парки	2	101395,90
Заказники	52	19559,84
<i>Ландшафтні</i>	10	7173,90
<i>Лісові</i>	3	1865,00
<i>Ботанічні</i>	12	1242,20
<i>Зоологічні</i>	3	453,80
<i>Орнітологічні</i>	1	163,00
<i>Ентомологічні</i>	2	10,00
<i>Геологічні</i>	2	18,50
<i>Гідрологічні</i>	19	8333,44
Заповідні урочища	33	1572,50
Пам'ятки природи	57	23,22
<i>Ботанічні</i>	28	5,91
<i>Гідрологічні</i>	27	7,31
<i>Геологічні</i>	2	10,00
Ботанічні сади	1	4,76
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	19	293,40
Всього:	182	156176,72

Екологічний коридор Сули продовжується прохідною долиною льодовикового походження в бік р. Виру – притоки Сейму. В іншому місці він "доторкається" до залісненої балкової системи басейну Псла.

В басейні Сейму розташовані заказники загальнодержавного значення – Середньосеймський (вздовж русла річки на межі Путивльського, Білопільського та Буринського р-нів) та Шалигинський (в Глухівському р-ні, в долині р. Обести – притоки Сейму третього порядку). Обидва заказники розташовані на кордоні з Росією. Середньосеймський ландшафтний заказник ще можна було б назвати "Хохулевим", оскільки реліктова тварина –

хохуля звичайна якимось дивом ще збереглась у заплаві Сейму в Путивльському та Білопільському р-нах.

В ботанічному заказнику "Банний яр" у Сумському р-ні охороняються широколистяні ліси, в яких зростають реліктові види рослин. В заказнику "Журавлиний", незважаючи на його знаходження неподалік від Сум – великого промислового міста, збереглась популяція журавля сірого. "Великий Бір" у Шосткинському р-ні відомий лісоводам Східної Європи зразками лісових культур сосни звичайної з різних куточків Росії, закладеними на початку ХХ століття професором В.Д. Огієвським.

Пам'ятки природи – невеликі об'єкти значної унікальності. З 60-и пам'яток природи області три мають загальнодержавне значення. Це зоологічна пам'ятка природи "Урочище Боромля" в Конотопському р-ні, геологічна пам'ятка природи "Озеро Шелехівське" в Лебединському р-ні та ботанічна пам'ятка "Яблуня-колонія" в Кролевецькому р-ні. Остання – це незвичайне дерево-кущ, яке розростається від кореня. Докладну розповідь про нього читач знайде в цій книзі.

На території області є два парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення – "Тростянецький" у Тростянецькому та "Кияницький" у Сумському р-нах. Різноманіття деревних та чагарникових порід разом з архітектурними ансамблями справляють значне враження на відвідувачів.

Серед природно-заповідних територій місцевого значення особливе місце належить регіональним ландшафтним паркам, оскільки вони подібно до національних природних парків поєднують у собі можливості охорони природних комплексів, раціонального використання природних ресурсів та організації екологічного виховання і відпочинку населення. Тут заказна зона включає в себе наявні заповідні об'єкти інших категорій такі, як заказники, заповідні урочища, пам'ятки природи, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Більшим із двох регіональних ландшафтних парків області є "Сеймський", розташований на території декількох районів. Парк включає долину Сейму від с. Зінове в Путивльському р-ні і простягається вниз за течією річки на території Буринського, Конотопського і Кролевецького р-нів до межі з Чернігівською областю. Цей край надзвичайно мальовничий, багатий на історичні пам'ятки, добре облаштований об'єктами стаціонарної рекреації – піонерськими таборами, будинками відпочинку, човновими станціями тощо. У його складі нараховується 13 природно-заповідних об'єктів інших категорій: 6 заказників, 3 заповідних урочища, 2 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва та 2 пам'ятки природи. Другий, "Прудищанський" регіональний ландшафтний парк, є традиційним місцем відпочинку населення районного центру – смт. Ямполь. В обох парках адміністрації поки-що не створені.

Заказники місцевого значення – найчисельніша категорія природно-заповідного фонду області. Середній їх розмір становить близько 400 га. Деякі заказники дуже невеликі. Наприклад, геологічний заказник "Камінські піщаники", широковідомий і цікавий об'єкт на березі Сейму, має площу всього 2,5 га. Невели-

кими, але цінними є ентомологічні заказники "Боромлянський" (6,0 га) у Тростянецькому р-ні та "Комишанський" (4,0 га) в Недригайлівському р-ні, де в яружно-балкових системах збереглися поселення рідкісних і корисних комах. Незначна за розмірами і більша частина ботанічних заказників. Так заказники "Саївський" і "Голубців" у Недригайлівському р-ні займають відповідно площу 9,5 га і 16,0 га. Вони являють собою ділянки відносно збереженої лучно-степової рослинності. Читач познакомиться в цій книзі з різноманітними цікавими заказниками в різних частинах області.

В області є 33 заповідних урочища. Категорія "заповідне урочище" – це територія суворого режиму, де охороняються всі складові природних комплексів. Більшість заповідних урочищ Сумської області є невеликими ділянками лісу. Заповідні урочища на території області розміщені вкрай нерівномірно. Найбільше їх у Тростянецькому, Ямпільському, Краснопільському та Кролевецькому р-нах. Майже всі вони оголошені в 1979 р. з метою збереження унікальних вікових природних деревостанів або цінних ділянок лісових культур, місць проведення лісівничих досліджень.

В області є 57 пам'яток природи місцевого значення, більшість яких – це старі дерева або групи дерев та джерела.

Ботанічний сад Сумського державного педагогічного інституту ім. А.С.Макаренка – це місце збереження в культурі генофонду червонокнижних та інших рідкісних та зникаючих видів місцевих рослин та видів віддалених територій. Крім того, це школа екологічної освіти та природоохоронного виховання учнівської, студентської молоді та населення.

Всі парки, пам'ятки місцевого значення, крім трьох – Шкуратівського, Великобобриського та Хотінського, закладені в середині або другій половині минулого століття. Великобобриський парк створений на початку XVIII століття, Хотінський – у XVII столітті. Наші парки садово-паркового мистецтва, крім Шкуратівського, є залишками поміщицьких садиб. Лише в деяких з них збереглися старі будинки та інші будівлі. Здебільшого колишня багата колекція дерев і чагарників через недогляд втрачена. З цих же причин також часто втрачене і початкове паркове планування.

Подальше поглиблене вивчення природи Сумщини дозволить одержати цінні відомості про нові території та об'єкти, варті заповідання, збагатять наші знання про природне різноманіття наявних заповідних об'єктів і територій, про наявність в них рідкісних видів іоти, рідкісних рослинних угруповань, цінних природних комплексів тощо.

МИХАЙЛІВСЬКА ЦІЛИНА — ЗАПОВІДНИК ЛУЧНОГО СТЕПУ

Серед заповідних ділянок Сумщини Михайлівська цілина посідає особливе місце. Її унікальність полягає в тому, що тут охороняється ділянка плакорного лучного степу. Плакорні степи в Україні майже повністю розорані. Цей невеликий куточок неораного степу репрезентує лучні степи, які в минулому були поширені в Лісостепу.

Михайлівська цілина є одним із чотирьох відділень Українського степового природного заповідника, на жаль, найменшим із них. Загальна площа його становить всього 202 га. Цей степовий масив знаходиться на вододілі річок Груні і Сули в Лебединському р-ні. Колись тут були великі цілинні пасовища, але вже в 1928 р. цілинного степу залишилось дещо більше 200 га. З цього часу і починається охорона цієї унікальної ділянки. В дореволюційний час територія Михайлівської цілини належала поміщику Капністу, який використовував ділянку для випасання коней. Пізніше, після революції, ці землі входили до складу земель Михайлівського кінного заводу. В 1928 р. постановою Сумського виконкому Михайлівська цілина була оголошена заповідником місцевого значення (які тоді існували), а у 1947 р. категорія охорони була підвищена до загальнодержавного заповідника. Пізніше, в 1951 р., заповідник був переданий Академії Наук України, а саме Інституту ботаніки, науковці якого розпочали детальні дослідження рослинного світу ділянки. В 1961 р. Михайлівська цілина стала найпівнічнішою філією Українського степового заповідника. Відділення, що входять до складу цього заповідника, утворюють ботаніко-географічний ряд від лучних степів лісостепової зони до приазовських степів. Михайлівська цілина дає уяву про біологічне різноманіття колишніх степових просторів Лівобережного Лісостепу України. Вона має мальовничий ландшафт, для якого характерні хвилясті вододільні простори, почленовані порівняно неглибокими балками. В геоморфологічному відношенні — це лесова рівнина, що займає західні схили Середньоросійської височини. Тут досить близько до поверхні підходить крейда. На території часто трапляються блюдця (їх нараховується більше 60), які виникли внаслідок просідання ґрунту.

Нині по Михайлівській цілині накопичений значний матеріал. У списку ботанічних праць, який нараховує більше 300 публікацій, чітко простежуються три основні напрямки

вивчення рослинного світу — дослідження флори, рослинності та змін рослинного світу. Перші відомості про Михайлівську цілину мали флористичний характер, їх знаходимо в роботах Є.М. Лавренка та І.І. Зоза (1928-1933). Значний внесок у вивчення флори зробили С.С. Харкевич та Г.І. Білик. З.А. Саричева протягом багатьох років проводила тут постійні стаціонарні дослідження. Проводилось і вивчення рослинності. Важливим напрямком досліджень є вивчення процесів розвитку степу та періодичне здійснення його картування. На Михайлівській цілині, як і на інших заповідних степах України, такі дослідження здійснює провідний знавець степів України В.С. Ткаченко.

Хто хоч раз побував тут, не може забути барвистого цвітіння степового різнотрав'я. Починаючи з ранньої весни і до пізньої осені степ змінює свої кольори. З настанням теплих весняних днів першими з'являються досить великі, до 7 см в діаметрі, бузково-рожеві квіти брандушки різнокольорової. Цей рідкісний червонокнижний вид ще зрідка можна зустріти на Сумщині, але найбільша його популяція знаходиться на Михайлівській цілині. Весна в степу проявляється і в квітванні сону широколистого, а пізніше — в травні — з'являються великі золотаві квіти горицвіту весняного. Ця рослина утворює в заповіднику яскраві килими. Коли квітує зіновать руська, в степу переважає інший відтінок жовтого кольору. В кінці травня різнобарвний степ прикрашає квітвання чини панонської, анемони лісової, півників угорських, шолудивника Кауфмана. Кольорова гама степу постійно доповнюється і одночасно змінюється. А який же степ без шавлії? На початку літа степ розквітає синіми барвами — квітують шавлії лучна та поникла. В цей же час починає виколошуватись ковила. В найбільшій мірі в Михайлівській цілині аспект утворює ковила волосиста, в народі її називають тирсою.

Неповторної краси надають степу шовкові остюки ковили тонколистої та ковили пірчастої, яку ще називають ковила Іоанна. Де ще можна побачити сріблясті хвилі ковили — лише на незайманих куточках. "Де плуг пройшов — там тирса не росте, Де зорано — там не гніздиться стрепет" — писав славетний український поет М.Т. Рильський, який приїздив до Михайлівської цілини в 1960 р. і був вражений красою цієї перлини. Пізніше поет писав:

"Треба на Землі

Хоч клатки маленькі зберегти,

Де міг би стрепет звить собі кубло

І де б могла рости срібляста тирса.

Не тільки для ботаніків потрібні

Та для зоологів такі кутки..."

Влітку квітує і залізняк колючий – своєрідна степова рослина. Під осінь вона набуває кулястої форми – такі рослини називають "перекоти-поле". Рослини перекочуються вітром по степу і переносять своє насіння. Рослин такої форми чимало у степу.

Влітку степ також постійно змінює своє обличчя. Білими барвами прикрашає степ гадючник звичайний з густими волотевидними суцвіттями, рясно квітує королиця звичайна, кошики якої дуже подібні на кошики ромашки. Серед гарних рослин степу слід відмітити синяк червоний з червоними квітами у вузькому суцвітті, дельфіній клиновидний з яскраво-синіми квітами. Не можна охопити в цій розповіді всі види рослин, яких в Михайлівській цілині нараховується 525. Серед них 175 видів степових, 134 лучних, 90 водноболотних, 62 лісових.

Постійно змінюється, розвивається рослинний світ Михайлівської цілини. Останнім часом ботаніки виявили маленьку реліктову папороть вужачку звичайну, яку раніше ніхто не знаходив. На території Михайлівської цілини виявлено 11 видів, занесених до Червоної книги України. Це 3 види ковили – волосиста, пірчаста та вузьколиста, серед орхідних – пальчатокорінник травневий. На сторінки Червоної книги потрапили і такі гарноквітучі види, як брандушка різнокольорова, рябчик руський, косаріки тонкі, сон чорніючий, півники борові, астрагал шерстистоквітковий та зіновать Блоцького. Останній вид вказується на Сумщині лише для Михайлівської цілини, але і тут він є дуже рідкісним. Останні згадки про нього знаходимо в роботі І.Г. Зоза, яка датується 1978 р. Є відомості, що кількість червонокнижних рослин у степу ще більша, подальші дослідження виявлять нові рослинні раритети на цій цінній території.

Режим заповідника неоднорідний. На площі 56 га. заборонені будь-які регуляційні заходи. На решті території з метою охорони лучно-степових екосистем проводиться сінокосіння.

До створення заповідника, коли степ випасався, в рослинному покриві Михайлівської цілини переважали угруповання типчаку, осоки низької, келерії стрункої. Пізніше в заповідному степу рослинність набуває іншого характеру, вказані угруповання починають відігравати другорядну роль, а збільшується площа ценозів з домінуванням кореневищних злаків – стоколосу безостого, куничника наземного, пирію повзучого, тонконогу вузьколистого із співдомінуванням степових видів злаків та різнотрав'я, трапляються ділянки з переважанням осоки ранньої. В сучасному покриві найпоширенішими є угруповання стоколосу безостого як на ділянках абсолютно заповідного степу, так і на ділянках, які викошуються. Велику

площу займають чагарникові степи. Серед них переважають угруповання зіноваті руської. В знижених місцях, де ґрунт більш зволожений, розвиваються справжні луки з переважанням костриці лучної та китника лучного. В днищах балок знаходяться болотисті осокові луки та болота. На ділянках із засоленими ґрунтами подекуди домінує костриця східна.

В тваринному світі Михайлівської цілини мало великих тварин, що пов'язано з незначними розмірами ділянки. Заходять у заповідник козулі, дикі свині, специфічних степових копитних тут немає. Одним із своєрідних степових видів є тушканчик великий (земляний заєць), занесений до Червоної книги України, знаходять тут притулок і зайці-русаки, лисиці. Можна побачити в степу сліпака звичайного. Численні в степу птахи.

Важко перебільшити роль Михайлівської цілини в екологічному вихованні жителів краю. Степ своїми мінливими вогниками квітів, сріблястим ковиловим граєм, неповторними пахощами, щебетанням птахів зачаровує своїх відвідувачів, надає відчуття єдності людини з природою, вчить цінувати її. Слід зауважити, що міжнародна спільнота дуже високо цінує наші заповідники, адже це найвища категорія природно-заповідного фонду за міжнародними класифікаціями, яка в найбільшій мірі забезпечує охорону природних комплексів.

ПЕРШИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПАРК ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ

Національні парки – одна із категорій природно-заповідних територій, яка широко поширена в світі. Це відносно великі території, на яких охорона природи поєднується з туризмом, насамперед, з екотуризмом, з екологічним вихованням, відпочинком в природі. Людина в національних парках зберігає природу і водночас спілкується з нею, пізнає її закони. В багатьох країнах національні парки є своєрідними символами країни, місцями, де виховується любов до природи і бажання її захистити, зберегти. В Україні ці парки називаються "національні природні парки". На відміну від заповідників, більша частина території національних парків, як правило, доступна для відвідувачів. У парках надаються спеціальні послуги для туристів. Вони забезпечуються місцями ночівлі, обладнуються туристичні маршрути, по яких видаються спеціальні путівники. Разом з тим, вживаються спеціальні заходи щодо зменшення антропогенного навантаження на територію, Частина території національ-

Влітку квітує і залізняка колючий – своєрідна степова рослина. Під осінь вона набуває кулястої форми – такі рослини називають "перекоти-поле". Рослини перекочуються вітром по степу і переносять своє насіння. Рослин такої форми чимало у степу.

Влітку степ також постійно змінює своє обличчя. Білими барвами прикрашає степ гадючник звичайний з густими волотевидними суцвіттями, рясно квітує королиця звичайна, кошики якої дуже подібні на кошики ромашки. Серед гарних рослин степу слід відмітити синяк червоний з червоними квітами у вузькому суцвітті, дельфіній клиновидний з яскраво-синіми квітами. Не можна охопити в цій розповіді всі види рослин, яких в Михайлівській цілині нараховується 525. Серед них 175 видів степових, 134 лучних, 90 водноболотних, 62 лісових.

Постійно змінюється, розвивається рослинний світ Михайлівської цілини. Останнім часом ботаніки виявили маленьку реліктову папороть вужачку звичайну, яку раніше ніхто не знаходив. На території Михайлівської цілини виявлено 11 видів, занесених до Червоної книги України. Це 3 види ковили – волосиста, пірчаста та вузьколиста, серед орхідних – пальчатокорінник травневий. На сторінки Червоної книги потрапили і такі гарноквітучі види, як брандушка різнокольорова, рябчик руський, косаріки тонкі, сон чорніючий, півники борові, астрагал шерстистоквітковий та зіновать Блоцького. Останній вид вказується на Сумщині лише для Михайлівської цілини, але і тут він є дуже рідкісним. Останні згадки про нього знаходимо в роботі І.Г. Зола, яка датується 1978 р. Є відомості, що кількість червонокнижних рослин у степу ще більша, подальші дослідження виявлять нові рослинні раритети на цій цінній території.

Режим заповідника неоднорідний. На площі 56 га. заборонені будь-які регуляційні заходи. На решті території з метою охорони лучно-степових екосистем проводиться сінокошіння.

До створення заповідника, коли степ випасався, в рослинному покриві Михайлівської цілини переважали угруповання типчаку, осоки низької, келерії стрункої. Пізніше в заповідному степу рослинність набуває іншого характеру, вказані угруповання починають відігравати другорядну роль, а збільшується площа ценозів з домінуванням кореневищних злаків – стоколосу безостого, куничника наземного, пирію повзучого, тонконогу вузьколистого із співдомінуванням степових видів злаків та різнотрав'я, трапляються ділянки з переважанням осоки ранньої. В сучасному покриві найпоширенішими є угруповання стоколосу безостого як на ділянках абсолютно заповідного степу, так і на ділянках, які викошуються. Велику

площу займають чагарникові степи. Серед них переважають угруповання зіноваті руської. В знижених місцях, де ґрунт більш зволожений, розвиваються справжні луки з переважанням костриці лучної та китника лучного. В днищах балок знаходяться болотисті осокові луки та болота. На ділянках із засоленими ґрунтами подекуди домінує костриця східна.

В тваринному світі Михайлівської цілини мало великих тварин, що пов'язано з незначними розмірами ділянки. Заходять у заповідник козулі, дикі свині, специфічних степових копитних тут немає. Одним із своєрідних степових видів є тушканчик великий (земляний заєць), занесений до Червоної книги України, знаходять тут притулок і зайці-русаки, лисиці. Можна побачити в степу сліпака звичайного. Численні в степу птахи.

Важко перебільшити роль Михайлівської цілини в екологічному вихованні жителів краю. Степ своїми мінливими вогниками квітів, сріблястим ковиловим граєм, неповторними пахощами, шебетанням птахів зачаровує своїх відвідувачів, надає відчуття єдності людини з природою, вчить цінувати її. Слід зауважити, що міжнародна спільнота дуже високо цінує наші заповідники, адже це найвища категорія природно-заповідного фонду за міжнародними класифікаціями, яка в найбільшій мірі забезпечує охорону природних комплексів.

ПЕРШИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПАРК ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ

Національні парки – одна із категорій природно-заповідних територій, яка широко поширена в світі. Це відносно великі території, на яких охорона природи поєднується з туризмом, насамперед, з екотуризмом, з екологічним вихованням, відпочинком в природі. Людина в національних парках зберігає природу і водночас спілкується з нею, пізнає її закони. В багатьох країнах національні парки є своєрідними символами країни, місцями, де виховується любов до природи і бажання її захистити, зберегти. В Україні ці парки називаються "національні природні парки". На відміну від заповідників, більша частина території національних парків, як правило, доступна для відвідувачів. У парках надаються спеціальні послуги для туристів. Вони забезпечуються місцями ночівлі, обладнуються туристичні маршрути, по яких видаються спеціальні путівники. Разом з тим, вживаються спеціальні заходи щодо зменшення антропогенного навантаження на територію, Частина території національ-

них парків може продовжувати використовуватися в сільському та лісовому господарстві способами близькими до тих, які існували до їх створення. Національні парки відіграють велику роль у екологічному вихованні, яке є одним із важливих завдань парків. У них створюються музеї природи, де проводиться ознайомлення з природою парку та заходами по її збереженню. Як і в заповідниках, в національних парках проводиться постійне вивчення їх природних комплексів.

Парки є поліфункціональними за своїм призначенням, тому в національних природних парках, в т.ч. в парках України, проводиться функціональне зонування території. При цьому виділяються території з різними завданнями і, відповідно, з різним режимом. Найбільш сувора охорона природних комплексів забезпечується в заповідній зоні, де заборонено господарське використання природних ресурсів. Не дозволяється тут, за рідкісними винятками, і перебування людей. У зоні регульованої рекреації охорона поєднується з відвідуванням, яке регламентується. Переважно в цій зоні прокладаються туристичні маршрути. Переміщуватись по них відвідувачі парку можуть як самостійно, так і в супроводі співробітників парку. Місця проживання і обслуговування відвідувачів парку виділяються в зону стаціонарної рекреації. Частина території парку, де експлуатація природних ресурсів проводиться з незначними обмеженнями, виділяється у господарську зону. При веденні господарства тут необхідно дотримуватись норм збереження екологічного стану.

Станом на початок 2001 р. в Україні створено 11 національних природних парків. П'ять з них знаходиться в Карпатах (Карпатський, "Синевир", Вижницький, "Сколівські Бескиди", Ужанський). Поблизу західних кордонів України знаходиться ще два національних парки – Яворівський та Шацький. На Поділлі, в межах Хмельницької області, створено національний природний парк "Подільські Товтри". На Лівобережній Україні до 1999 р. існувало всього два національних парки – Азово-Сиваський (Херсонська область) та "Святі Гори" (долина Сіверського Донця в північній частині Донецької області).

На крайній півночі Сумщини на кордоні з Російською Федерацією знаходиться Деснянсько-Старогутський НПП. Це перша природно-заповідна територія такого рангу на Лівобережному Поліссі і в Сумській області.

Сучасний рельєф території парку обумовлений дією двох основних чинників. Найбільшого впливу завдали льодовики, особливо Дніпровський, який пройшовши тут, зливав,

вирівняв величезні простори. Більш пізні льодовики вже не досягали цієї території, але, коли танули, їхні води переносили і відкладали тут величезні маси піску. Так утворилося Полісся. Другим істотним чинником була діяльність Десни. Русло її не лишалося на місці. Весь час під дією сил, викликаних обертанням Землі навколо своєї осі, воно поступово зміщалося зі сходу на захід, залишаючи по собі одну за одною піщані злегка хвилясті рівнини – тераси, загальна ширина яких сягає сорока кілометрів. Сумісна дія льодовиків та річки Десни сприяли формуванню вирівняної, значною мірою заболоченої рівнини, так званого Деснянського Полісся. Сучасна геологічна дія Десни найкраще виражена в заплаві – місцевості, що заливається весняними водами. Тут утворилися численні озера, стариці та протоки, в притерасній частині над оточуючою місцевістю здійснюються дюнні підвищення, вкриті деревною рослинністю.

В двох частинах, на які можна поділити територію парку – Придеснянській та Старогутській, рослинність сформувалася на рельєфі, пов'язаному відповідно з дією Десни та льодовика. Низинні, малородючі, в значній мірі заболочені піщані землі було не доцільно інтенсивно використовувати для землеробства. Тому і збереглися тут природні комплекси.

В дрімучих лісах Старогутської частини парку знаходили собі притулок від гонитв різноманітні релігійні секти. В роки останньої війни ці ліси стали надійним прикриттям численних партизанських загонів. І саме на місці колишнього партизанського табору в 1972 р. біля села Стара Гута було створено заказник місцевого значення. Через 15 років тут вже створений, а в 1990 р. розширений заказник загальнодержавного значення "Старогутський". Згодом значну частину земель Старогутського лісового масиву було зарезервовано під заповідник. З часом стало зрозуміло, що значно раціональніше створити тут національний природний парк. Він був створений Указом Президента в лютому 1999 р. В його межах вдалося взяти під охорону частину заплави річки Десни. Ввести абсолютно-заповідний режим, який мав би бути на території заповідника, на Придеснянській частині парку практично неможливо, оскільки ця місцевість інтенсивно використовується для рекреації, тут розміщені також значні площі кормових угідь.

У Старогутській та Придеснянській частинах рослинний та тваринний світ, як і природні умови, є різними.

Старогутська ділянка національного природного парку вкрита переважно лісовою рослинністю з купиново-осоковими болотами в

улоговинах давніх та луками в заплавах сучасних річок. Рослинність Старогутської ділянки парку за десять тисяч років з часу останнього зледеніння пройшла кілька стадій розвитку. Встановити такі стадії допомогли консервуючі властивості торфу. З року в рік на болотах відкладаються його нові й нові шари. При цьому кожний новий шар поглинає і пилок рослин, який потрапив сюди з суходільних ділянок та лук. Пилок кожного виду має особливий малюнок оболонки. За його складом та співвідношенням у різних шарах торфу можна скласти хронологію розвитку рослинності. Саме в такий спосіб було встановлено, що раніше на півночі Сумської області зростали березово-соснові та соснові ліси, значна територія була зайнята луками. З часом луки заросли лісами, де вже пануючою породою стала сосна. Лише в цей час з'являються широколистяні породи, а пора найбільшого їх розвитку в цій місцевості припадає на середину післяльодовикового періоду.

Нині в Старогутському лісовому масиві переважають соснові ліси. Це типові для Полісся рослинні угруповання. Соснові ліси, як правило, приурочені до бідних піщаних ґрунтів, які на Поліссі займають великі площі. В багатших ґрунтових умовах зростає кількість широколистяних дерев і утворюються мішані та широколистяні ліси. Сосна здатна рости в цих умовах навіть швидше, ніж на бідних ґрунтах, але широколистяні види витісняють її. Насіння сосни не може проростати крізь товстий шар листяної підстилки, а ті молоді сходи, які все ж з'являються, гинуть від нестачі світла — сосна одна з найбільш світлолюбних деревних порід. Таким чином, в оптимальних для сосни умовах соснові ліси, як правило, не формуються. На піщаних сухих місцях і сфагнових болотах конкурентів у сосни немає. Тут знаходиться ценотичний оптимум виду — місце, де він формує рослинні угруповання. Жодна поширена у нас деревна порода не здатна рости в таких суворих умовах. Працівники лісового господарства дуже високо цінують швидкий ріст, добру якість та високий вихід деревини з соснових насаджень, тому висаджують її на місцях її екологічного оптимуму — більш багатих піщаних ґрунтах, де раніше були мішані та широколистяні ліси. Нині в цих соснових культурах часто значну роль у формуванні деревостану відіграють широколистяні породи і формують другий ярус. При заповіданні на таких місцях будуть йти відновні процеси. Сосна поступово буде випадати з деревостану і через кілька перехідних стадій сформується широколистяні ліси.

Під наметом сосни на килимі зелених мохів покрив утворюють чорниця та брусниця. Чорниця краще себе почуває на більш багатих та зволжених, а брусниця поширена переважно на бідних ґрунтах. У Старогутських лісах її багато на узліссях та по окраїнах сфагнових боліт. Кожного року рослини рясно всипані ягодами. Іноді трапляються неврожаї, які викликані пізньовесняними заморзками, до яких чутливі квіти та бутони рослин. Ягоди цих мешканців півночі мають лікарські властивості, містять велику кількість вітамінів. Кожен, хто куштував їх, відзначає приємний тонізуючо-кислуватий смак брусниці та солодкуватий, дещо в'яжучий - чорниці. Брусниця та чорниця вступають в симбіоз з грибами і так набувають здатність зростати на бідних ґрунтах. Тонкі довгі нитки грибниці значно збільшують площу кореневої системи цих рослин і більше засвоюють поживних речовин з ґрунту. В обмін на поживні елементи гриби від рослин отримують органічні речовини, яких самі не виробляють. В умовах забруднення важкими металами та радіонуклідами ця здатність рослин обертається на шкоду. Разом з поживними речовинами потужна коренева система в "співпраці" з грибами вбирає також забруднюючі речовини. Чим бідніший ґрунт, тим більш інтенсивно відбувається накопичення шкідливих речовин. У рослинах їх може міститися більше, ніж у ґрунті.

На Поліссі склад трав'яного покриву в лісах значною мірою визначається зволоженістю ґрунту, тобто рівнем залягання ґрунтових вод. Так на більш зволжених ділянках чорниця поступово витісняється молінією голубою — злаком, який отримав свою назву за синюватий колір основи стебла та суцвіття під час цвітіння. При збільшенні глибини залягання ґрунтових вод покрив чорниці розріджується, а потім і зовсім лишаються лише окремі групи рослин. Тут царство зелених мохів. Найбільш поширені серед них плевроцій та дикран. Безліч тоненьких, немов ниточки, рослин моху утворюють щільний смарагдовий килим, такий густий та щільний, що через нього важко пробитись проросткам трав та дерев. Маленькі ніжні рослини моху в своїй масі визначають, кому тут рости з рослин. Найбільше поширені в таких лісах кореневишні рослини, такі як кунічник — високий злак, або всім відома конвалія. Накопичені за сезон і відкладені в кореневищах поживні речовини дають змогу молодим пагонам цих рослин наступної весни пробитись крізь килим мохів. А от вероніка лікарська стелиться по моховому килиму, крізь який пробивається до землі вже коріння. Таким же чином зростає і плаун булавовидний.

Шнуровидне, вкрите дрібненькими листочками стебло плауна, стелиться серед мохів. Довжина його сягає кількох метрів. Від нього відходять і ростуть вгору більш розгалужені, висотою близько десяти сантиметрів гілочки. Після двох-чотирьох років життя на верхівках вертикальних гілочок на довгих, вкритих лусками ніжках формуються спороносні колоски. Більш рідкісні плауни з роду діфазіаструм, які занесені до Червоної книги України, також зростають у соснових лісах зеленомохових, але поводяться дещо по-іншому. Їхні видовжені пагони стеляться по-під моховим шаром іноді у верхньому шарі ґрунту на глибині до двох сантиметрів. Над мохом здійснюються багаторічні вертикальні пагони з спороносними колосками та розміщеними горизонтально гілочками. Плауни – спорові рослини, одні з найдавніших у світі наземних рослин.

Рослини знайшли ще один спосіб співіснувати з мохами. Злаки (костриця овеча, келерія сиза) та еремогоне скельна з родини гвоздичних формують щільні дернинки і в такий спосіб витісняють мохи. Пристосувалися до умов зростання на моху також дзвоники персиколісті, гвоздика несправжньорозчепірена, суніці лісові, сон широколистий та багато інших видів. Загалом соснові ліси зеленомохові відзначаються багатим флористичним складом, і старі корінні деревостани, що відносяться до даної асоціації, занесені до Зеленої книги України.

Дубові ліси в Старогутській частині малопоширені. Їх загальна площа ледь перевищує двісті гектарів. Це переважно старі, віком понад сімдесят років, деревостани. В підліску, крім звичайної в таких лісах ліщини, трапляються більш вологолюбні види: черемха та калина, вказуючи на значне зволоження таких лісів, що в цілому типово для Полісся. Значну участь у формуванні підліску часто відіграє крушина, нагадуючи, що ми знаходимося на півночі. З першого погляду впадає в очі дещо бідний у видовому відношенні трав'яний ярус цих лісів. Домінує найчастіше осока волосиста, часто з домішкою зірочника ланцетовидного, конвалії звичайної, кунічника очеретяного. Зовсім мало в цих лісах копитняка, яглиці звичайної, медунки темної, переліски багаторічної – видів, характерних для широколистяних лісів. Ці факти свідчать про бідні ґрунтові умови формування цих лісів. Підтверджує це також висока чисельність бореальних видів – одинарника європейського, веснівки дволистої, папоротей. Весняні ефемероїди в Старогутській ділянці парку поширені мало з тих же причин бідності ґрунтів. Адже вони в процесах життєдіяльності використовують значну

кількість мінеральних речовин і тому в широколистяних лісах відіграють величезну роль у кругообігу мінеральних речовин.

Лісові угруповання Деснянсько-Старогутського НПП є не лише осередками унікального різноманіття флори та фауни, а ще й відіграють значну екологічну роль. Ліси – це запорука стабільності клімату, затишку, прозорості джерел та веселого дзюрчання струмків, повноводності малих й великих річок, збереженості ґрунтів, мальовничості та багатолікості краєвидів.

Лісові масиви є надійними берегинями природних комплексів насамперед там, де вони існують довго. Рік за роком. Десятиріччя за десятиріччям. У природних умовах це можливо лише тоді, коли до складу лісу входять дерева різного віку. В такому випадку, як і в людському суспільстві, старші покоління поступово змінюються молодшими. Мелодійний шум зеленого килиму не лише не припиняється ні на хвилину, а й триває віками.

Процес, який забезпечує довготривале й стійке існування лісів на зайнятій ними території без будь-якого втручання людини, називається природним відновленням. У заповідниках, національних парках, деяких заказниках природне відновлення повністю “витісняє” штучне і стає основним механізмом, від якого залежить майбутній стан лісів. Те, що на природно-заповідних об'єктах надають перевагу природному відновленню, обумовлено рядом причин. По-перше, при ньому не відбувається руйнації чи пошкодження таких важливих абіотичних компонентів лісових екосистем, як мікроклімат, підстилка, ґрунти. По-друге, зберігаються всі біотичні складові лісу – трави, чагарники, мікроорганізми, гриби, тварини тощо. Взагалі не порушується сформований в екосистемі кругообіг речовин та енергії. По-третє, кожне нове покоління лісів, утворене шляхом природного відновлення, порівняно з попереднім, є більш пристосованим до умов оточуючого середовища. Воно не лише відтворює й зберігає, а часто навіть підсилює всі корисні властивості лісу.

Є два різновиди природного відновлення дерев: вегетативне і насінневе. Останнє зустрічається частіше. Насінневе природне відновлення лісів – це складний та багатоступеневий процес. Його важливими початковими етапами є утворення на дорослих деревах квіткових бруньок, потім – цвітіння, запилення, формування насіння і плодів. Успішність проходження всіх цих стадій у значній мірі залежить від стану материнських особин. Якщо материнські дерева дуже молоді або старі, пригнічені внаслідок затінення чи низької родючості

ґрунтів — сподіватись на добрий врожай насіння тоді не доводиться, і — навпаки. Кількість і якість насіння, що утворилося, також суттєво залежить від температури повітря та ґрунтів, режиму і кількості опадів, напрямку вітру, особливо під час квітучання, впливу шкідників тощо.

Після дозрівання плодів, звичайно наприкінці літа, починається їх поширення. Цей процес триває й восени та взимку. Плоди та насіння підхоплюються повітряними потоками, водою, птахами, тваринами — і часто опиняються за кілометри від материнських особин. Майбутнє насіння в значній мірі залежить від того, як йому поталанить на етапі поширення. Суворі доля часто вирішує так, що якісне насіння опиняється в несприятливих умовах і не дає сходів, і навпаки.

Плоди деяких порід (наприклад, клена, ясеня) містять недорозвинені зародки, тому відразу після того, як вони потрапляють в ґрунт, не можуть прорости. Таке насіння мусять обов'язково "пережити" ще період спокою та пройти стратифікацію при низьких температурах.

Ще одним з важливих етапів природного відновлення лісів є проростання насіння. Воно в більшості порід починається навесні. Оптимальною для проростання є температура повітря від 5° до 35° С і вологість ґрунтів 50-70%. Особливо сприятливі для даного процесу ділянки, розташовані біля підніжжя вивалених дерев, оскільки тут звичайно відсутні підстилка і трави, а ґрунти дуже рихлі, аеровані.

Молоді сходи деревних порід, подібно до немовлят, дуже тендітні, беззахисні. Вони мають м'які тканини і тому вразливі до несприятливих погодних умов, впливу інфекцій та шкідників. Багато сходів (інколи до 95%) гине протягом перших двох-трьох місяців.

Ті особини молодого покоління деревних порід, які пережили перші і дуже складні роки свого життя, переходять до категорії дрібного підросту. До цієї групи відносять деревця віком від 3 до 10 років і заввишки до 50 см. Незважаючи на його незначний розмір та вік, дрібний підріст є ключовою фазою в процесі відновлення лісів. Кількість і якість підросту, з одного боку, відображують успішність проходження всіх попередніх етапів лісовідновлювального процесу, з другого — є своєрідним люстерком, в якому можна побачити майбутнє лісу.

Кількість дрібного підросту на ділянках відновлення звичайно обчислюється сотнями й тисячами штук на гектар. Вона значно перевищує кількість особин на одиницю площі у дорослих деревостанах і не нею обумовлюється

відновлення лісів. Майбутній стан лісових екосистем у більшій мірі залежить від життєздатності особин. Дрібний підріст у цьому відношенні дуже різниться. Високоякісний підріст міцніший, вищий, має більший діаметр стовбура, більшу кількість та площу листків, швидше росте.

Диференціація за класами якості відбувається під впливом, насамперед, освітлення під пологом лісу, зімкнутості трав'яного ярусу, родючості і вологості ґрунтів. Особини низької життєздатності з часом гинуть, а високої — виходять з ярусу трав й переходять до категорії великого підросту, і далі — до ярусу деревостану. Таким чином, настає їх "черга" утворювати лісове шатро, під яким росте і розвивається молоде покоління лісоутворюючих порід — сходи, дрібний та великий підріст.

За віком дорослі деревостани поділяються на декілька груп: жердняки, середньовікові, достигаючі, стиглі та перестиглі. Характерною рисою деревостанів у стадії жердняку є те, що вони мають високий приріст у висоту і дуже незначні за діаметром. Зовні вони дійсно мають вигляд жердин. Середньовікові ліси відрізняються початком процесу утворення насіння і плодів. Пристигаючим властиві висока продуктивність плодоношення та активний ріст як у висоту, так і за діаметром. На цій стадії в лісах швидко накопичується запас деревини. В стиглих деревостанах активність всіх процесів життєдіяльності уповільнена. Перестиглі дерева поступово починають хворіти, всихати, і нарешті — гинуть, звільняючи місце для молодших поколінь.

Внаслідок боротьби за існування в дорослих деревостанах на кожній із згаданих стадій розвитку (особливо в жердняках) відмирають найпригніченіші особини. Внаслідок цього природного проріджування в лісових екосистемах з віком зменшується кількість дерев. У стиглих лісах їх кількість рідко перевищує 1500 шт. на 1 га.

Найбільш активно в лісах Деснянсько-Старогутського НПП проходить природне насінне відновлення дуба звичайного, клену гостролистого, сосни звичайної та берези. Підріст дуба накопичується під пологом соснових, сосново-дубових та дубових лісів. Важливу роль у відновленні цієї породи відіграє сойка. Вона активно поширює жолуді по всій території. Молоді дубки в лісі розміщуються групами, що значно підвищує їх шанси на виживання, адже згуртованим колективом завжди легше вирішувати будь-які проблеми. В складі популяції переважають (від 57 до 67%) особини низької життєздатності.

Відновлення клена, порівняно з дубом, проходить в умовах з вищою родючістю ґрунтів. Підріст клена відмічений під пологом сосново-дубових, дубових, березових лісів. Переважають (до 90%) рослини найнижчої життєздатності. Таким чином, в умовах Деснянсько-Старогутського парку є всі можливості для збереження природним шляхом лісів з участю дуба та клена. Перешкодою в цьому є не кількість, а якість підросту цих порід.

Низька якість молодого покоління дуба пояснюється, насамперед, невисокою освітленістю під пологом лісу. Вона в 3-5 разів нижча за оптимальну. Це в поєднанні з невисокою родючістю ґрунтів є причиною і низької життєздатності підросту клена.

Можна припустити, що в майбутньому на окремих ділянках лісу відбудеться зміна порід. Сосна, як основна лісоутворююча порода, зміниться дубом. Але цей процес почнеться не раніш як через 40-50 років, коли сучасні соснові деревостани досягнуть віку перестиглих і почнуть поступово відмирати, звільняючи територію для молодших поколінь.

На території парку відмічене насіннєве природне відновлення берези. Молоді берізки тримаються здебільшого на відкритих ділянках парку - вирубках, узліссях. Підріст берези має високу якість, швидко росте.

Під наметом молодих берізок знаходять притулок, рятуючись від різких коливань температури повітря та ґрунту, заморозків та інших несприятливих явищ природи, молоде покоління сосни. Отже, природне відновлення соснових лісів проходить за класичною схемою, в якій береза плекає молоді сосонки. Перешкоджає успішному відновленню берези та сосни високе покриття трав'яного ярусу, що зменшує як кількість, так і якість підросту цих порід.

У лісах парку також зареєстровано насіннєве природне відновлення ясена звичайного, липи серцелистої, клена польового, граба звичайного. Дрібний підріст цих порід представлений поодинокими, дуже пригніченими особинами. Вони не мають жодних шансів на вихід з ярусу трав у ярус деревостану.

Крім насіннєвого, в умовах Деснянсько-Старогутського НПП відбувається й вегетативне природне відновлення лісу — поростю від пеньків чи стволів, кореневими паростками тощо. Зрубування дерев, пожежі, знищення листя шкідниками та пошкодження заморозками, вплив копитних тварин — все це чинники, які стимулюють процеси вегетативного відновлення лісу.

Стан особин підросту вегетативного походження та його перехід у ярус деревостану, як

і особин насіннєвого походження, в значній мірі залежить від умов освітленості, родючості ґрунтів та щільності трав'яного ярусу. Молоде покоління деревних порід вегетативного походження на початкових етапах свого розвитку тісно пов'язане з материнськими особинами. Воно, поки не утворить власну кореневу систему, живиться за рахунок материнської. Це значно полегшує виживання порослевого покоління в умовах лісових екосистем та є головною причиною більш високої швидкості його росту. Однак, швидкий ріст дерев вегетативного походження не є тривалим, крім того, вони часто бувають вражені грибковою інфекцією. Все це зменшує продуктивність вегетативних деревостанів та якість їх деревини. В умовах Деснянсько-Старогутського парку вегетативне природне відновлення, порівняно з насіннєвим, відіграє незначну роль і представлене на невеликих площах. Ним підтримується існування лісів з вільхи чорної, липи серцелистої, осики та берези.

Отже, в лісах Деснянсько-Старогутського НПП природне відновлення проходить досить успішно. Нині є всі передумови не лише для збереження, а навіть для розширення природним шляхом площ високопродуктивних і унікальних лісів, існування яких до створення парку в значній мірі підтримувалось за рахунок штучного лісовідновлення. Якщо сьогодні окремі ділянки лісу несуть значний відбиток "штучності", то з часом механізм природного відновлення ліквідує всі риси, властиві лісам, створеним людиною. Поступово загальний вигляд і характер функціонування лісів Деснянсько-Старогутського НПП стане максимально відповідати нашим уявленням про дикі лісові екосистеми. Це ще більш підсилить їх роль як об'єктів охорони та як гарантів довготривалого і стійкого існування всіх природних комплексів Сумщини.

В Старогутській частині парку можна познайомитися також з болотами. Вони утворилися при надмірному зволоженні, яке спостерігається тут більшу частину вегетаційного сезону. Деякі вчені обов'язковим атрибутом болота вважають шар торфу в ґрунті хоча б двадцять-двадцять п'ять сантиметрів товщиною. Рослинний покрив боліт в найбільшій мірі залежить від кількості і якості води. Всі основні екологічні режими на болоті в значній мірі залежать від стадії його розвитку. Починається болото формуватися в глибокій улоговині з слабкою течією або взагалі замкнутій. Поки болото формується в такій улоговині, воно живиться водою, що стікає з схилів і збагачується мінеральними елементами і киснем. Утворюються так звані низинні або евтрофні

болота. В Старогутській ділянці парку такі болота поширені в заплаві річки Улиця. Рослинний покрив на них утворюють очерет звичайний, осоки гостра та висока. В плакорних умовах евтрофні болота формуються на території парку в улоговинах давніх річок. Вода тут менш проточна і стоїть довше. Домінант таких боліт — осока ситничковидна. Щоб забезпечити собі кращий рівень аерації і тепла, формує купини, висота яких сягає 40-50 см.

Відкладаючи шар торфу, болото здійснюється над берегами. Доля стікаючої з берегів води зменшується, а доля атмосферних опадів в живленні болота збільшується. Течія уповільнюється. Все це призводить до поступового збіднення субстрату мінеральними елементами, зменшення насиченості води киснем, збільшується обводненість. Поступово продуктивність болота падає, зменшується надходження відмерлих часток на поверхню субстрату. Між купинами поселяються мохи; спочатку зелені гіпнові, а потім і сфагнові, які раніше не могли пробитися через товстий шар відмерлих частин рослин. За рахунок більш активного відкладання торфу мохами, купини вирівнюються, поселяються кореневищні види осок: пухнатоплідна, пухирчаста. Болото стає перехідним, а потім і верховим, коли досягає максимального розвитку. Так поступово перші ролі в формуванні рослинного покриву на болотах переходять до сфагнових мохів. Вони активізують процеси торфонакопичення і суттєво впливають на набір видів вищих рослин.

Килим, який утворюють сфагнові мохи, такий же щільний, як і килим зелених мохів, але має зовсім інші властивості. Перша відмінність відразу впадає в очі. Сфагни мають білуватий колір, іноді бувають червонуватими або буруватими. За це їх називають білими мохами. Причина білуватого кольору в будові тіла сфагнів. Воно утворене переплетеними тяжами живих зелених та значно крупніших мертвих порожніх клітин. Вони виконують функцію поглинання та утримання води. Ми підійшли безпосередньо до другої відмінності сфагнових мохів. Здатність поглинати вологу у сфагнів фантастична по досконалості. Одна вагова частка цих мохів здатна поглинути і утримати до двадцяти-двадцяти п'яти вагових часток води. Це властивість ідеального перев'язувального матеріалу, який до того ж має бактерицидні властивості. З цією метою сфагни використовуються народами півночі. Їх також кладуть у дитячі ліжка. Третя суттєва відмінність полягає в тому, що якщо в зелених мохів приріст біомаси приблизно дорівнює мінералізації відмерлих решток, то у сфагнів лише незначна частина органічної речовини

мінералізується. Наростаючи верхівками, сфагни поглинають все, що потрапило на їхній килим, тому рослини, які не спроможні дати приріст більший, ніж у мохів, приречені. В такий спосіб мохами визначається видовий склад болотних ценозів.

Сфагни створюють кисле середовище. Воно, як і нестача кисню, сприяє накопиченню немінералізованих рослинних решток. В екстремальних умовах кислотності при нестачі мінеральних речовин лише деякі вищі рослини спроможні переростати сфагни. До них відносяться осока пухнатоплідна, шейхцерія болотна, журавлина болотна, пухівка звичайна, андромеда багатоліста.

По території Старогутської ділянки парку протікає дві річки: Уличка та Чернь. Це малі річки притоки Знобовки. Уличка дещо більша за Чернь. Її заплава зазнала певної антропогенної трансформації. На частині заплави було проведено осушувальні роботи, випрямлене русло. Луки в заплаві використовуються як сіножаті, рідше на них випасають худобу. Проте в цілому можна говорити про гарну збереженість заплави в межах парку.

Сильно звивисте русло Улички на метр-півтора врізане в круті береги. За рік буває кілька повеней: весною і восени. Живлення річки в основному відбувається за рахунок боліт, тому навіть у літню спеку вода залишається прохолодною.

В поперечному профілі заплав річок виділяють приуслову, центральну та притерасну частину. Приуслова частина дещо піднята, оскільки під час повеней тут відкладається наносний матеріал, переважно пісок — так званий алювій. Тут сухіше, чому також сприяє природний дренаж за рахунок врізаності русла. Формуються на приусловому валу луки костреці червоної та мітлиці тонкої. На них зростають види сухих місць: гвоздика дельтовидна, очиток їдкий. Значна участь дзвінця малого — напівпаразитного виду свідчить про низьку продуктивність цих лук. На місцях з значною кількістю алювію трапляються мініатюрні грижник голий, псаммофіліела мурова, моховинка лежача. В центральній частині заплави поширені справжні луки з домінуванням тонконога лучного, де висока участь лучних злаків — костреці червоної та лучної, тимофіївки лучної, грястиці збірної. У цій частині заплави великі площі займають торф'яністі луки з домінуванням шучника дернистого. Вони відзначаються вже більшою зволоженістю. Тут поширені гребінник звичайний, гадючник в'язолистий, гравілат річковий, жовтець їдкий та ін. Притерасна частина заплави заболочена. Рослинність тут представлена осоковими боло-

тами, домінантами на яких виступають осоки гостра, здута, пухирчаста, рідше очерет звичайний. Значні площі тут займають вільхові ліси.

Течія в Уличці досить стрімка. Цим пояснюється бідність водної рослинності. Русло на ділянках з стрімкою течією заростає елодеєю канадською, а на більш тихих та глибоких ділянках трапляються угруповання глечиків жовтих. Береги заростають смугами осоки гострої, лепешняка великого.

Зовсім інший характер має заплава річки Чернь. Людською діяльністю вона мало змінена і практично повністю вкрита вільшняками. В затіненому руслі мало водних рослин. Лише незначні площі в заплаві зайняті луками та чагарниками. Вчені вважають луки в лісовій зоні, за невеликим виключенням, антропогенними утворами. Без підтримання сінокосінням та випасанням луки заростають чагарниковою та деревною рослинністю. Прискорюють процеси заростання кабани, підриваючи дернину.

На місці торф'янистих та заболочених лук спочатку формуються чагарники з верб попельстої, тритичинкової та інших, а згодом тут вже стоять вільхові ліси. На більш сухих ділянках поширюється береза. Верби та березу називають деревами-піонерами. Їм притаманні значна насіннева продуктивність, легке летуче насіння, вони швидко ростуть і не відзначаються довговічністю.

Заростання лук лісом ні в якій мірі не вказує на повну залісненість великих територій у доісторичні часи. В заплавах малих річок лучна рослинність частково підтримувалася діяльністю бобрів. Вона вивчалася в недавніх дослідженнях у заповіднику "Брянський ліс". Свою загату бобри використовують, доки не вичерпаються кормові ресурси. Потім поселення бобрами залишається, загата руйнується, і на місці затоки з угрупованнями водної рослинності формується лука, яка через десять – тридцять років заростає лісом. З часом знову тут оселяються бобри. Відбуваються циклічні зміни рослинності. Лучні ділянки підтримуються також вітровалами, пожежами, котрі накладаються на природні процеси старіння та відмирання деревостанів, а також діяльністю великих ссавців: зубрів, мамонтів, оленів, лосів, які значно пошкоджували підріст дерев, живлячись ним.

Коли потрапляєш в заплаву Десни, сповнює велич могутньої ріки. Заплава на кілометри розкинулася від лівого корінного берега, утвореного піщаними наносами і вкритого сосновими лісами, до правого, котрий є Придеснянською вододільною рівниною з виходами крейдяних порід на схилах до ріки. Вкривають ці схили широколистяні ліси з дубом, липою

та кленом.

Річкові заплави відносно молоді утвори, тут під дією води відбуваються інтенсивні процеси вимивання та відкладання різного за величиною частинок та походженням матеріалу. Найбільш активно ці процеси відбуваються під час весняних повеней.

Заплавна рослинність належить до інтразональної, оскільки місцеві екологічні умови, пов'язані з діяльністю річки, превалюють над зональними, пов'язаними з широтою географічною місцевості. Часте чергування сухих та зволжених екоотопів сприяє поширенню видів з південними ареалами на північ та з північними - на південь.

Швидкість течії в річці значною мірою впливає на розвиток водної та прибережно-водної рослинності. Вздовж берега вона поширена в місцях з повільною течією. В її складі мало видів, плаваючих на поверхні: водяного різака алоевидного, жабурника звичайного, ряски малої та інших. Найбільше поширені тут глечики жовті, латаття біле – рослини з плаваючим листям - та занурені рослини кушира темно-зеленого, рдесників. Найбільшого розвитку прибережно-водна рослинність досягає в старицях.

Глибокі, проточні під час весняної повені стариці заростають з берегів. Тут ціле царство водної рослинності. Водна поверхня часто на десять-п'ятнадцять метрів від берега вкрита глечиками жовтими, лататтям сніжно-білим, між якими поширені жабурник звичайний, водяний різак алоевидний. У таких старицях зустрічаються рідкісні, занесені до Червоної книги України сальвінія плаваюча, плавун щитолістий, водяний горіх плаваючий. Вони часто утворюють угруповання, що вкривають значні площі. Ці угруповання занесені до Зеленої книги України і охороняються.

В прибережній смузі рослинний покрив значною мірою залежить від інтенсивності дії водних потоків та відкладання алювію. В прибережній смузі, особливо на поворотах русла і косах, де утворюються пляжі, така діяльність річки проявляється особливо чітко і не лише в період повеней, а й протягом літа при коливаннях рівня води. Тут формується розріджений покрив з специфічних для таких місцезростань видів рослин: смикавець бурій, ситняг яйцевидний, остудник голий, моховинка лежача, вероніка джерельна, гірчак перцевий та інші. На більш підвищених ділянках таких пляжів утворюють зарості верби: шелюга, тритичинкова та попеляста. Поступово такі зарості можуть сформуватися в ліси з тополі білої та в'язу в більш понижених місцях, в яких у трав'яному ярусі значну участь має ожина сиза.

В частинах заплави, де русло пряме, по його краях формуються прируслові вали. На їхніх верхівках часто поширені сухі остепнені луки з переважанням мітлиці виноградникової, тонконога вузьколистого. У їх травостой значна участь ксерофільних елементів. Такі луки відносять до остепнених. В більш знижених вирівняних місцях, де поряд з піщаними відкладається значна частина мулистих часток, формуються луки з домінуванням довгокореневищних високих злаків: пирію повзучого, стоколосу безостого, іноді з участю досить рідкісного злаку – тростяниці кострицевидної.

Центральна частина заплави Десни в межах парку відзначається зниженим характером, що позначається на рослинному покриві. В окремих частинах заплави добре виражені видовжені гриви та западини – результат дії Десни. Переважають тут у центральній частині заплави болотисті луки та болота, приурочені до западин. На них домінують, по мірі збільшення зволоження, осоки гостра та омська, лепешняк великий. В таких ценозах значного поширення набувають вологолюбні види: калюжниця болотна, плакун верболистий та прутovidний, ситняг болотний, чина болотна, вех широколистий, живокіст лікарський. Ділянки, які не викошуються, в зниженнях заростають чагарниками. Переважає верба попеляста, поширена верба тритичинкова. Зрідка трапляються верби мирзинолиста та розмаринолиста. Ближче до чагарників тримається висока рослина з яскравими жовтого кольору суцвіттями жовтозілля татарське.

Невисокі, часто плескаті, гриви вкриті справжніми та, в більшій мірі, торф'янистими луками. На перших домінують типові лучні злаки: костриця лучна, тонконіг лучний, домінантом других виступає щучник дернистий. Ці луки багаті різнотрав'ям, серед якого королиця біла, конюшина лучна, родовик лікарський, чина лучна.

Познайомившись з територією парку, його рослинним покривом, можна виділити ряд особливостей даної території. Оскільки парк розміщений на крайній півночі території України, його флора збагачена північними видами, які зростають тут на південній межі свого поширення. Серед них гудайера повзуча, баранець звичайний, яловець звичайний. Тут також поширені характерні для півночі рослинні угруповання – оліготрофні та мезотрофні болота з характерними видами: андромедою багатолистою, багном звичайним, журавлиною болотною. По сухих піщаних дюнах у Старогутській частині парку зустрічається борідник паростковий. Водночас Деснянсько-Старогутський НПП знаходиться на сході Українського

Полісся. З таким його географічним положенням пов'язані певні особливості в рослинності та флорі: широке поширення евтрофних боліт з домінуванням осоки ситничковидної, участь липи серцелистої у формуванні деревостану дубових лісів. Натомість відсутній граб, який виконує таку функцію в більш західних регіонах. Поодинокі в парку зустрічаються інші види з західним поширенням: шитник австрійський, підмаренник посередній, булавоносець сіруватий. До особливостей рослинності парку можна віднести значне поширення на його території соснових лісів молінієвих.

Природоохоронна цінність заповідних об'єктів, як правило, виражається кількістю червонокнижних, регіонально рідкісних видів і рідкісних рослинних угруповань. Нині з території парку відомо дев'ятнадцять видів вищих судинних рослин, занесених до другого видання Червоної книги України. В основному, це види бореального комплексу. У систематичному відношенні серед них чотири види спорових рослин: баранець звичайний, плаун колючий, діфазіаструм Зейлера та сальвінія плаваюча. Серед покритонасінних – верби чорнична та Старке, лілія лісова, шолудивник королівський та вже згадувані водяний горіх плаваючий та плавун щитолістий. Слід також назвати орхідеї: любки зеленоквіткову та дволисту, коручки чемерниковидну та темно-червону, гніздівку звичайну, пальчатокорінники Фукса, м'ясочервоний та травневий і, звичайно, гудайера повзучу.

На території парку зростає 30 видів з тих, що охороняються на території Сумської області. Тут деякі з них утворюють угруповання (гличики жовті, журавлина болотна, багно звичайне, верес звичайний), значні зарості (образки болотні, гірчак зміїний, плаун булавовидний, цикута отруйна, чемериця Лобелієва) або мають високу чисельність в окремих ділянках парку (яловець звичайний, авран лікарський, валеріани болотна та пагононосна, воронець колосистий, дзвоники персиколісті, сон широколистий). Рідко на території парку трапляються також занесені до даного списку буяхи, зубниця бульбиста, півники сибірські, золототисячник звичайний, тирлич звичайний, сонцевіт яйцевидний, первоцвіт весняний.

З рідкісних рослинних угруповань на території парку присутні вже згадувані корінні соснові ліси зеленомохові та чорницеві, угруповання з участю або домінуванням водних видів, занесених до Червоної книги України: плавун шитолістого, водяного горіха плаваючого, сальвінії плаваючої, а також формації латаття сніжно-білого, гличиків жовтих. Цінність даної заповідної території також підвищують

регіонально рідкісні рослинні угруповання оліготрофних боліт, евтрофних боліт з домінуванням осоки ситничковидної.

Якщо рослинність Деснянсько-Старогутського НПП відрізняється флористичним багатством, рідкісними угрупованнями та наявністю червонокнижних видів, то тваринний світ парку взагалі, в своїй більшості, є унікальним як для Лівобережжя, так і для всієї території України. Унікальність фауни, особливо хребетних тварин, обумовлена насамперед наявністю трьох десятків видів тварин північного походження, так званого бореального або тайгового комплексу, більшість з яких знаходиться тут на південній межі свого поширення і ніде більше не зустрічається на Лівобережжі. Такі види, як бурій ведмідь, рись, сичик-горобець, волохатий сич, горіхівка – зустрічаються лише тут та в Карпатських горах. А для білого зайця, червоношийого норця, качки свища та вівсянки-дібровника, регіон національного парку є взагалі єдиним місцем мешкання на території всієї України. В той же час, в парку присутні і типові південні та навіть степові мешканці (великий тушканчик, звичайний сліпак, малий норець, лучний лунь, дрохва, польовий шеврик, болотяна черепаха, звичайна квакша тощо), більшість з яких знаходяться тут вже навпаки – на північній межі свого поширення. Взагалі, в ботаніко- та зоогеографічному відношенні територія Деснянсько-Старогутського НПП займає своєрідне граничне "екотонне" положення, що і є причиною присутності тварин тайгового, степового, лісостепового та інших комплексів. Тобто, фауна хребетних парку загалом наближається до фауни перехідної зони, для якої характерне поєднання елементів різного походження.

Про різноманітність та багатство тваринного світу національного парку свідчить знахідка тут 254 видів хребетних. І це не враховуючи біля 40 видів птахів, що відвідують регіон під час кочівель та сезонних міграцій!

Безхребетні парку поки-що спеціально не вивчалися, але вже зараз тут знайдено 4 види, занесені до Червоної книги України: п'явку медичну, жука-оленя, махаона, ксилокопу звичайну (бджола-тесляр). З хребетних тварин, що мешкають у НПП, на сьогоднішній день 90 видів мають різні категорії рідкості в різноманітних охоронних списках (Європейський Червоний список, Червона книга України, список Глобально Вразливих Птахів Європи, список Вразливих Птахів Європи, список Регіонально-рідкісних видів Сумської області). Показовим є те, що тільки червонокнижних хребетних тварин у парку мешкає 27 видів, тобто 17,4% від загальної чисельності. Серед

інших природоохоронних об'єктів такого рангу (заповідники та національні парки), що існують в Українському Поліссі, схожа кількість червонокнижних хребетних представлена лише в Шацькому національному природному парку на Волині. Цей факт ще раз підтверджує велику фауністичну та природоохоронну цінність Деснянсько-Старогутського НПП для Полісся України загалом і для Лівобережного Полісся зокрема.

Як рослинний покрив, так і тваринне населення Придеснянської і Старогутської ділянок парку мають окремі відмінності, але досить чітко виділяються головні фауністичні комплекси: лісовий, водно-болотний, лучно-степовий та синантропний, що представлені в обох частинах НПП.

Очевидно, що лісові тварини найбільш повно представлені в Старогутському лісовому масиві, який є південним відрогом знаменитих Брянських лісів Росії. Зокрема, з Брянщини іноді заходять до нас бурі ведмеді, рисі, благородні олені. Вільно "порушують кордон" лосі, козулі, дикі свині та вовки. Можливо, недалеко ті часи, коли і лісові велетні зубри зможуть вільно пересуватися по території проєктованого українсько-російського біосферного резервату "Брянські і Старогутські ліси". З інших ссавців на лісових ділянках парку можна зустріти білого зайця та горностаю (Червона книга України), лісову куницю, лисицю, ласку, білку, вовчків, їжака та численних дрібних мишей і комахоїдних. З дрібних комахоїдних в заболочених вільшняках зрідка зустрічається мала кутора – тваринка, що занесена до Червоної книги України.

Але серед хребетних лісових тварин найбільш численними залишаються пернаті, які населяють різноманітні деревно-чагарникові біотопи парку. Особливо великою є група горобиних птахів, від пісень яких просто дзвенить ліс у весняний та літній період. Це – різноманітні синиці, дрозди, вівчарики, мухоловки та славки, соловейко, вільшанка, зяблик, звичайна вівсянка, шиглик тощо. До горобиних належать і вже згадані тайгові види – горіхівка, жовтоголовий королік, снігур, чиж, ялиновий шишкар, поширення яких тісно пов'язане з ялиновими насадженнями, що існують у Старогутському лісовому масиві. З ялинами зв'язане життя і надзвичайно рідкісної сови парку – сичика-горобця. Ця найменша за розмірами сова нашої фауни виявлена тільки в північній частині Старогутського лісу на ділянці з насадженнями ялини. А от другий червонокнижний сич – волохатий, зображення якого стало емблемою Деснянсько-Старогутського НПП, трапляється недалеко

від боліт на ділянках мішаного лісу з переважанням осики і берези. В таких місцях можна зустріти і білоспинного дятла – теж представника тайгової фауни, що мешкає тут на південній межі ареалу. Інший рідкісний північний дятел жовна віддає перевагу хвойним ділянкам. В його великих дуплах оселяються кажани, вовчки, сичі, сіра сова та рідкісний голуб-синяк. Полюбляє чисті піщані сосняки Старогутського лісу дрімлюга – дуже своєрідний птах, що вечорами полює на комах над галявинами та вирубками, відкривши великого, "від вуха до вуха", рота. Тут також можна зустріти лісового кулика – вальдшнепа, який у сутінках виконує свої токові польоти вздовж лісових доріг та просік протягом всієї весни. Особливе місце в лісових екосистемах парку займають хижі птахи, більшість з яких є рідкісними, а деякі взагалі зникли з регіону. Так, після вирубування старих дерев в урочищі "Острів" Деснянської заплави, в останнє десятиріччя перестали гніздитися червонокнижні орлан-білохвіст та скопа. Стали дуже рідкісними великий та малий підорлики, зміїд, орел-карлик та осойд, але вони ще зустрічаються в Старогутських лісах. Чорний шуліка гніздиться в Придеснянській частині парку. Більш-менш звичайними залишаються звичайний канюк, великий та малий яструби. Дуже рідкісним птахом є чорний лелека – найближчий родич всім знайомого чорногогуза. Кілька пар лелек оселяються в найглухіших кутках ділянок мішаного лісу поблизу боліт та річкових заплав. Окреме місце в регіоні займають курині птахи – глухар, тетерук та рябчик, що є справжньою окрасою національного парку. Ці типові тайгові птахи зустрічаються на Лівобережній України тільки тут, у Середино-Будському р-ні, і тому підлягають всілякій охороні з боку людини. Токовища глухаря існують лише в високостовбурних хвойних ділянках Старогутського лісу, а от тетерук та рябчик мешкають і в березово-осикових ділянках Придеснянської частини.

Окрім звірів та птахів, у лісах національного парку можна зустріти різних земноводних та плазунів – гостроморду жабу, зелену ропуху, звичайну квакшу, безногу ящірку веретільницю, звичайну гадюку та червонокнижну змію мідянку. Мідянка та, навіть, веретільниця до цих пір вважаються отруйними і тому часто незаслужено знищуються людиною. В невеликій кількості мешкає в широколистяних ділянках парку трав'яна жаба – північний вид, що знаходиться тут на межі ареалу.

Якщо лісові види переважають у Старогутській частині парку, то водно-болотні види, безумовно, найбільш численні в Придеснянсь-

кій частині, де вони населяють русло, стариці, заплавні озера, зарості вищої водної рослинності тощо. Основу тут становлять риби (33 види), склад яких визначається іхтіофауною Десни, з русла якої практично всі вони заходять у прируслові водойми під час весняної повені. До численних видів належать щука, плітка, звичайний пічкур, верховодка та окунь. Менше трапляються краснопірка, вівсянка, лин, густера, лящ, карасі, в'юн, налим, судак та йорж. Дуже рідко відмічається стерлядь (Червона книга України), гірчак та вугор річковий. Марена дніпровська, скоріше за все, зникла в середній течії Десни. Ще можна згадати червонокнижного представника круглоротих – міногу українську, яка періодично зустрічається в Деснянських притоках.

Ссавці водно-болотних біотопів парку представлені напівводними видами, що більшість свого життя проводять у воді. Найбільш численними тут є водяна полівка та ондатра. Останній вид, мешканець Америки, був завезений в Україну ще в кінці 40-х років і зараз успішно прижився практично по всій території. До рідкісних звірів відносяться бобер та червонокнижні видра і норка європейська, що спорадично трапляються в заплаві Деснянських приток – Десенка, Свига, Знобівка. В Старогутській ділянці окремі боброві сім'ї ще мешкають у меліоративних системах північної та західних частин, а видра і норка заходять сюди під час зимових кочівель по руслах малих річок Черні та Улички.

Багатий і різноманітний пташиний світ очеретяних та рогузових заростей. Тут будують свої плавучі гнізда норці та болотні крячки; мешкають лиска, водяна курочка, погоничі і водяний пастушок. Нерідко можна почути гучні звуки чаплі-бугая та його меншого родича – бугайчика. Робить тут свої великі гнізда на заломках очерету і болотний лунь – загроза для всіх пернатих мешканців заплави. А у весняну пору зарості наповнюються піснями різноманітних очеретянок, де особливо виділяється голосне "скриготіння" очеретянки великої, яке чути аж за кілька сотень метрів. У крутих берегових схилах роблять свої нірки-гнізда берегові ластівки та рибалочка голубий. З плазунів у старицях Десни дуже рідко можна зустріти болотну черепаху, яка знаходиться тут на північній межі свого поширення. З земноводних найбільш численні в різних водоймах парку ставкова та озерна жаби; зустрічаються тритони та кумка червоночерева.

Окремі відмінності в складі тваринного світу мають болота парку, більшість з яких розташовані на території Старогутського лісового масиву. Типовим мешканцем боліт є сі-

рий журавель – один з найбільших та найгарніших птахів нашої фауни. Журавлі мешкають на болотах "Коровицьке", "Безлюддя", "Грахівське", "Жиховщина" та інших. Всього їх гніздиться тут 5-6 пар. Іншою типовою твариною боліт є живородяча ящірка – північний бореальний вид, який у невеликій кількості трапляється в парку. Ця маленька за розміром бура ящірка (до 6-7 см) цікава тим, що на відміну від інших своїх родичів, не відкладає яйця, а народжує живих малят. Крім того, вона добре плаває й пірнає і може навіть бігати по дну в пошуках здобичі.

З тварин, що мешкають на луках, степових ділянках та на полях, найбільш різноманітним є населення птахів. Особливо це стосується заплавлених придеснянських лук та островів в околицях с. Очкине, де гніздяться численні качки, кулики, мартини та крячки. Тут мешкає цілий ряд рідкісних пернатих. Це такі качки, як: свищ, шилохвіст, широконіска; кулики: поручайник, дупель, мородунка, турухтан, великий веретеник, кулик-сорока; мартини: сизий та звичайний; крячки: річковий та малий. Більшість з цих видів мають північне походження і знаходяться тут на півдні свого ареалу. Особливо вражають весняні шлюбні "танці" куликів турухтанів, мешканців заполярних тундр. До речі, шлюбне вбрання самців настільки різнобарвне і різноманітне, що до цих пір у світі не знайдено двох схожих за забарвленням птахів. А що робиться на придеснянських луках під час сезонних міграцій! Тисячні зграї гусей та качок зупиняються тут на відпочинок і тоді здається, що саме повітря дзвенить від пташиного гомону. Ще досить поширений на вологих луках по всьому національному парку деркач – представник Європейського Червоного списку. З плазунів і земноводних, що зустрічаються в біотопі, найбільш типовими є звичайний вуж, гостроморда жаба та зелена ропуха.

Щодо лучно-степових ділянок, пасовищ та сільськогосподарських угідь, то тут також існує своя специфічна фауна, більшість тварин якої має південне походження і деякі навіть притаманні справжнім степам. Із ссавців найбільш чисельні дрібні гризуни – звичайна полівка та польова миша. В меншій кількості зустрічається звичайний сліпак, представник Європейського Червоного Списку, знайдений на сухих притерасних ділянках р. Улички. З найбільш цікавих звірів можна відмітити червонокнижного великого тушканчика, мешканця південних степів і напівпустель, два поселення якого розташовані на сухих погорбованих ділянках пасовищ у Придеснянській частині парку.

З птахів у таких місцях найбільш типови-

ми видами є польовий жайворонок, сіра куріпка, перепел та звичайна камінка. Дуже рідко на придеснянських сухих луках та горбах гніздиться маленька пташка – польовий щеврик, який також є характерним мешканцем степової зони України. В міграційний період іноді на полях можна побачити табунок дрохв (Червона книга України), чисельність цього виду різко зменшилась в останні десятиріччя. З плазунів на лучно-степових ділянках та пішаних горбах полюють на комах ящірки прудкі, що отримали таку назву за свою жваву поведінку та здатність миттєво зникати в разі безпеки.

Описуючи тваринний світ Деснянсько-Старогутського НПП, не можна обійти населені пункти, які розташовані на території парку і також мають свою характерну, т.з. синантропну, фауну. З ссавців, це добре всім відомі гризуни – домова миша та сірий пацюк, які завдають неабиякої шкоди домашньому господарству. Але інші звірі – чорний тхір та кам'яна куниця, що також тримаються в населених пунктах та їх околицях, допомагають людині в боротьбі з маленькими шкідниками. До групи синантропних звірів можна ще віднести малесенького кажана – нетопиракарлика, поселення якого існує в будівлях кордону на півдні Придеснянської частини парку. Та найбільш численними в населених пунктах є птахи, життя яких тісно пов'язане з людиною. В першу чергу, можна згадати білого лелеку, великі та міцні гнізда якого зустрічаються практично у всіх селищах, що входять до території національного парку. З інших це: польовий і хатній горобці, сільська і міська ластівки, сизий голуб, шпак, чубатий жайворонок, гава та інші. Зустрічається тут і маленька сова – хатній сич, що живе на горищах будинків та зерносховищ і вносить свою досить велику частку в знищення шкідливих гризунів. А такі синантропні види, як кільчаста горлиця, сірійський дятел та чорна горихвістка, з'явилися у регіоні тільки в останні десятиріччя після того, як почали розселятися по території України з Західної Європи та Азії. Канарковий в'юрок, до речі, найближчий родич неперевершених співаків канарок, з'явився тут зовсім недавно і поки-що відмічений в національному парку тільки в с. Стара Гута.

Отже, ми досить повно розглянули фауну Деснянсько-Старогутського національного природного парку; тварин, що населяють ліси і чагарники, річки і болота, луки і степи, сільгоспугіддя та населені пункти; рідкісних та червонокнижних представників риб, земноводних, плазунів, птахів та звірів. Сподіваємося, що нам вдалося показати багатство та унікальність тваринного населення цього

своєрідного куточка — найпівнічнішого регіону України, який в перспективі має бути складовою частиною міжнародного біосферного резервату.

РЕГІОНАЛЬНІ ЛАНДШАФТНІ ПАРКИ СУМЩИНИ

Великі мальовничі, добре збережені в природному стані природні комплекси Сумщини охоплені в категорії регіональних ландшафтних парків. Це територія вздовж річки Сейм — Сеймський РЛП та неподалік від смт. Ямполя — Прудшанський РЛП.

Що ж таке регіональні ландшафтні парки? Ця категорія охорони в Україні нині є досить поширеною. Хоча і почали вони створюватись у нашій державі лише з 1992 р, загальний розвиток їх нині вже набув європейського рівня. Кількість їх в Україні (30) перевищує кількість національних парків (11).

Регіональні ландшафтні парки — це поліфункціональні території, які створюються в певних регіонах як для охорони типових та унікальних природних комплексів, так і для забезпечення умов для організованого відпочинку населення та екологічного виховання. Вони значно доповнюють і розширюють мережу національних парків. Підпорядковані РЛП областям. Створення їх йде швидше, ніж національних парків, тому що вони створюються, як правило, без вилучення земельних ділянок.

Аналогічні парки існують давно в Німеччині і Франції, Польщі і Чехії, в багатьох інших країнах Європи. Так, в Польщі вони функціонують протягом 35 років і займають 8,7% території країни.

Категорія РЛП є необхідною, в першу чергу, в густонаселених державах, якою є і Україна. Проте, нині питання їх організації та функціонування у нас у державі ще мало розроблені. На першому етапі своєї діяльності знаходяться і РЛП Сумщини. Необхідно провести детальне вивчення їх природних комплексів, рослинного і тваринного світу, на основі яких і проводиться функціональне зонування їх території.

Ознайомимо читачів з природою регіональних ландшафтних парків Сумщини.

Сеймський регіональний ландшафтний парк

Це найбільша за площею природно-заповідна територія Сумщини (98857,9 га). Знахо-

диться в західній частині області на обох берегах мальовничої річки Сумщини — Сейму. Територія парку входить до чотирьох адміністративних районів. Найбільша площа — в Путивльському р-ні (36210,6 га), де до території парку входить межиріччя Сейм-Клевень. Далі на захід 30865,4 га території знаходиться у Конотопському р-ні — аж до границі з Чернігівською областю. Частина території парку (24 664,6 га) належить до Кролевецького р-ну і 7117,3 га — до Буринського.

Безкраї простори парку начебто ховають повноводний з піщаними, а місцями стрімкими, берегами Сейм. Утворюючи в межах парку великі вигини, Сейм зачаровує мальовничістю своєї заплави.

Сейм — найбільша ліва притока Десни, має довжину 717 км і починається із джерел на Старооскольській височині біля с. Семиці, що в Курській області. Річка перетинає Сумську область із сходу на захід у своїй середній і нижній течії. Найбільшою правою притокою Сейму є Клевень, лівою — Єзуч. У долині Сейму в межах парку багато менших річечок та струмків.

До складу парку входить заплава Сейму і перша надзаплавна (борова) тераса, яка краще виражена на лівому березі річки. Ширина заплави коливається від 2 до 5 км. Складена вона здебільшого піщаними та супіщаними річковими відкладами. Борова тераса розвинена окремими ділянками по обох берегах. На лівому березі найбільший відрізок бороваї тераси знаходиться в Конотопському р-ні між селами Новомутин, Козацьке та Кузьки. Ширина тераси тут сягає 10 км. Тераса складена піщаними відкладами, які на поверхні частково перевідкладені вітром. Менші площі займають більш давні і високі друга і третя надзаплавні тераси, які найкраще виявлені у східній частині парку. Ці тераси складені переважно суглинковими породами.

Рослинний покрив парку досить різноманітний. Основні площі займають ліси та луки. В заплавах, переважно приток Сейму, трапляються болота. На території парку є також водна та прибережно-водна рослинність.

Лісова рослинність парку різноманітна. Є тут і типові соснові ліси, значні площі займають дубові ліси, є ліси липово-дубові та кленово-липово-дубові.

Соснові ліси парку займають піщані ділянки. В них чітко простежується закономірний розподіл угруповань у залежності від рельєфу. Найвищі елементи рельєфу з піщаними горбами займають розріджені соснові ліси лишайникові та злаково-лишайникові. Вони в цілому в парку не займають значних площ, а невеликими фрагментами зустрічаються в соснових масивах. В таких екологічних умовах, крім ти-

пових видів-пісколюбів (псамофітів), в парку виявлені такі малопоширені та рідкісні види Сумщини, як еремогоне скельна, юринія харківська. Особливо чарівні ці горби в місцях зростання молодила руського. Навесні тут можна зустріти квітучий сон чорніючий, занесений до Червоної книги України. Нижче в рельєфі розташовуються соснові ліси з чорницею та розрідженим орляком. Саме в таких угрупованнях зростає плаун річний з Червоної книги України. Особливу наукову цінність надає масивам соснових лісів виявлене тут місцезростання ще одного червонокнижного виду — баранця звичайного, дуже рідкісного на рівнині України.

Досить поширеними в парку є листяні ліси з добре виявленим ядром неморальної флори. Найкраще вони представлені в Ново-Мутинському лісництві. Ділянкам старих дібров квітуче лісове різнотрав'я надає особливої привабливості. Гама фарб є дуже різноманітною — помітні жовті квіти наперстянки великоквіткової, білі зонтики стародуба пруського та валеріани пагононосної. Неповторної краси надають подекуди цим лісам півники угорські з великими синіми квітами. Не можна не згадати і таку декоративну та рідкісну рослину, як орлики звичайні. Подекуди милують око і такі рідкісні в області рослини, як анемона лісова та змієголовник Рюйша. Серед видів із Червоної книги тут виявлені лілія лісова, коручка чемерниковидна, любка зеленоквіткова та осока затінкова, місцезростання останньої є єдиними відомими на Сумщині. Розповідь про неї ви знайдете у розділі про рідкісні види рослин. На плескатих вирівняних ділянках зустрічаються дубові ліси із домінуванням в трав'яному покриві тонконогу дібровного, в яких одноманітний злаковий покрив розквічує перестріч гайовий. За різнобарвність суцвіть цієї рослини її в народі називають "Іван-да-Мар'я". В парку виявлені угруповання дубових лісів трясуцковидноосокових, які занесені до Зеленої книги України. Особливо рідкісні вони для Лівобережжя України. Невеликі їх ділянки виявлені біля с. Прилуж'є в Ново-Мутинському лісництві.

Окремими невеликими ділянками зустрічаються кленово-дубові ліси з суцільним покривом з барвінку. Лише по краях та в розріджених плямах барвінку зростають інші види — осока пальчаста, конвалія, костяниця та ряд інших. На погорбованих ділянках із значним зволоженням в цих лісах розміщуються угруповання кленово-дубових лісів яглицевих. Крім доміанти, в трав'яному покриві можна зустріти такі види, як чистець лісовий, фіалка дивна, купина багатоквіткова, цирцея звичай-

на та деякі інші. Поодинокі трапляється і така малопоширена рослина, як воронець колосистий.

Найнижчі елементи рельєфу в масивах листяних лісів займають дубові насадження із домішкою сосни і берези з травостоєм із молінії голубої. Ці невеличкі зниження доповнюють собою різноманіття лісових екотопів регіонального парку.

Лучна рослинність парку заслуговує на особливу увагу. Тут широка заплава Сейму зберігає місцями безкраї лучні простори. Особливо це відчувається, коли стоїш в центрі плескатої, злегка погорбованої заплави.

Основні площі серед лук парку як в заплаві Сейму, так і в заплавах його приток, займають угруповання справжніх лук середнього рівня із переважанням мітлиці тонкої, місцями стоколосу безостого та мітлиці велетенської. Менші площі займають розташовані нижче у рельєфі справжні луки із переважанням костриці лучної, китника лучного та тимофіївки лучної. Це найбільш яскраві та мальовничі лучні ділянки з багатим різнотрав'ям. Серед бобових трапляються конюшини лучна та повзуча, лядвенець український, люцерна румунська і суховершки звичайні.

У комплексі із справжніми луками зустрічаються торф'янисті та болотисті луки, які в цілому значних площ не займають. Торф'янисті луки знаходяться в плескатих зниженнях переважно в притерасній частині заплави. Домінує на них типова для цих умов рослина — щучник дернистий. Невеликими плямами зустрічаються угруповання осоки звичайної та рідше осоки дернистої. Характерними для заплави Сейму є і болотисті луки, які невеликими ділянками трапляються по зниженнях центральної частини заплави і більш широкими смугами виявлені в притерасних ділянках. В рослинному покриві болотистих лук переважають угруповання лепешняку великого, осоки гострої, очеретянки звичайної. Зустрічаються угруповання тонконогу болотного та бекманії звичайної. Поодинокі в них зростають види лучно-болотного різнотрав'я — вовконіг європейський, частуха подорожникова, плакун верболистий, вербозілля звичайне та низка інших видів.

Різноманіття лучної рослинності парку доповнюють угруповання остепнених лук, які не займають значних площ. Невеликими ділянками трапляються вони у найвищих місцях рельєфу прируслової та центральної частини заплави Сейму. Остепнені луки представлені в основному угрупованнями тонконогу вузьколистого, осоки ранньої, місцями келерії Делявіна. Травостої всіх угруповань остепнених

лук, як правило, невисокі та рідкуваті, ярусна будова їх невизначена. Характерними видами лучного різнотрав'я тут є лядвенець український, підмаренник справжній, зірочник злаковидний, подекуди помітні запашні білі зонтики гадючника звичайного та деяких інших видів.

Серед різноманіття лучних та лучно-болотних видів, які утворюють основу флористичного ядра, є низка видів рідкісних. Це косярики тонкі, занесені до Червоної книги України, та півники сибірські – рідкісні в області. Безумовно, цей список значно збільшиться при детальному вивченні лучних просторів парку.

Луки парку мають велике господарське значення. Нині вони викошуються і випасаються. При зонуванні парку основні площі їх увійдуть до господарської зони із особливим режимом використання. Для цього потрібне детальне їх вивчення.

Тваринний світ РЛП "Сеймський" також відзначається значним видовим різноманіттям та наявністю рідкісних і зникаючих видів. Перше місце тут, безперечно, посідає хохуля – реліктовий ссавець з ряду комахоїдних. В останні десятиліття заплава Сейму є єдиним місцем в Україні, де достовірно відмічена ця надзвичайно рідкісна тварина. З 1987 р. для охорони хохулі створений заказник "Середньо-сеймський", який увійшов у РЛП "Сеймський". Зараз по руслу Сейму вид поширився і до Конотопського та Кролевецького р-нів (окоп. сіл Хижки та Камінь), що дає підставу сподіватися на поліпшення стану цього незвичайного звіра у регіоні. А, загалом, в парку переважають тварини водно-болотного комплексу, що цілком зрозуміло, враховуючи роль Сейму і прируслових біотопів. Серед ссавців тут трапляється ряд типових мешканців водойм та заплавної луки різного рівня, таких як водяний пацюк, ондатра та єнотовидний собака, а звичайна кутора, видра (занесена до Червоної книги України) та бобер належать до нечисленних та рідкісних видів. З птахів, що гніздяться в заплаві Сейму та його приток річок Клевень, Звань, Любка, досить звичайними є водяна курочка, погонич, крижень, чирок-тріскунок, болотяний лунь, чайка, перевізник, бекас, рибалочка, берегова ластівка, жовта та біла пліски, лучний чекан, синьошийка, велика, лучна та чагарникова очеретянки, очеретяна вівсянка. До нечисленних належать великий норець, сіра чапля, бугай, бугайчик, червоноголова чернь, деркач, водяний пастушок, малий погонич, лиска, малий зуйок, травник, кричак, ставкова очеретянка, річкова та солов'їна кобилочки, ремез, чечевиця. З рідкісних видів водно-болотних біотопів парку мож-

на відмітити червонокнижного сірого журавля, головні місця мешкання якого розташовані в заболочених вільшнях лісового масиву "Мутинський бір" лівобережжя Сейму в Конотопському р-ні. Тут зараз гніздиться близько 10 пар цих птахів. Інший птах із Червоної книги – кулик-сорока спорадично оселяється на піщаних прируслових косах разом з річковим кричком та рідкісними малим кричком і куликом мородункою. У 1992 р. таке поселення було знайдено М.П. Книшем біля с. Озаричі Конотопського р-ну. До найбільш чисельних земноводних та плазунів належать кумка червоночерева, ставкова, озерна та гостроморда жаби, тритони, звичайний вуж. Регіонально рідкісний вид області квакша виявилась досить чисельною в заплаві лісах Бочечанського та Новомутинського лісництв Конотопського лісгоспу. А такі представники герпетофауни, як болотяна черепаха та звичайна гадюка є рідкісними на всій території парку. Населення риб Сейму та його приток у межах РЛП відзначається значним видовим різноманіттям і нараховує близько 30 видів, де, окрім звичайних видів (щука, плітка, краснопірка, лин, верхівка, карась, в'юн, окунь тощо), спорадично зустрічаються червонокнижна стерлядь та представник круглоротих – українська мінога.

Лісовий фауністичний комплекс Сеймського РЛП найбільш повно представлений на території Конотопського р-ну, де розташований значний лісовий масив "Мутинський бір", та в знаменитому "Спадчанському лісі" Путивльського р-ну. Найбільш відомою твариною тут є, безперечно, зубр – представник Червоної книги України, що був в 1985 р. акліматизований в Конотопському державному мисливському господарстві. Зараз чисельність цього могутнього звіра у парку становить більше 30 голів. З інших ссавців у лісових біотопах зустрічаються лось, європейська козуля, дика свиня, лисиця, лісова куниця, ласка, білка, заєць-русак тощо. Численні дрібні гризуни та комахоїдні. Вид із Червоної книги – горностаї досить звичайний у межах всього парку, а червонокнижний борсук достовірно відмічений тільки в Конотопському лісгоспі. Населення кажанів парку поки що достатньо не вивчене, але зараз можна передбачати мешкання не менше десяти видів. Але найбільш різноманітним є пташине населення лісових біотопів. До найбільш звичайних належать зяблик, велика та блакитна синиці, співочий та чорний дрозди, дрізд-чикотень, вільшанка, великий строкатий дятел, жовтобровий вівчарик, вівчарик-ковалик, мухоловки, звичайна вівсянка, сойка, сорока тощо. З хижих птахів більш-менш численними у лісових масивах

РЛП є великий яструб та канюк, а всі інші належать до рідкісних. Особливу цінність становлять такі червонокнижні хижаки, як орел-карлик, малий підорлик та зміїд, що окремими парами гніздяться у лісовому масиві "Мутинський бір" та на прилеглих ділянках. З нічних хижих птахів тут мешкають сіра та вухата сови. Також можна згадати цікавих лісових птахів північного походження – голубасиняка, чорного дятла (жовна), білобрового дрозда, дрозда-омелюха, чубату синицю, що знаходяться в регіоні на південній межі свого поширення. До дуже рідкісних птахів парку належить також червонокнижний родич білого лелеки – чорний лелека, який у кількості 2-3 пар гніздиться у старих лісових ділянках Конотопського лісгоспу. З типових лісових представників герпетофауни найбільш звичайною є безнога ящірка – веретільниця, що найбільше полюбить чисті соснові бори, та червонокнижна мідянка – дуже рідкісна змія мішаних лісів парку.

Окрім видів згаданих фауністичних комплексів, особливе місце займають тварини, що мешкають в сільськогосподарських угіддях та населених пунктах, які входять в територію Сеймського РЛП. Це так званий антропогенний комплекс, що має своїх характерних представників. Із ссавців, це сірий пацюк та домовиша, частково звичайний сліпак, чорний тхір та кам'яна куниця. Птахи представлені білим лелекою, сизим голубом, шпаком, горобцями, ластівками, хатнім сичем, чорною горихвісткою, польовим та чубатим жайворонками тощо. Із земноводних, це звичайна чашнилиця та зелена жаба.

Таким чином, в Сеймському РЛП зараз мешкає близько 40 видів ссавців, 150 видів птахів (гніздові), 6 видів плазунів, 10 видів земноводних та 30 видів риб. З них 12 видів занесені до Червоної книги України, що є досить значним показником для природоохоронної території такого рівня та ще раз доводить високу фауністичну репрезентативність парку та його неабияку роль в збереженні та відтворенні тваринного світу Сумщини.

На території парку існує 13 природно-заповідних територій різних категорій загальною площею 1355 га. Вони створюють основу заказної зони парку. На загальнодержавному рівні охороняється зоологічна пам'ятка природи "Урочище Боромля", що в Конотопському р-ні. Решта – це території та об'єкти місцевого значення. Основу природно-заповідного фонду складають заказники. Найбільшими за площею є ландшафтний заказник "Єзучський" загальною площею 669,3 га, в якому представлений лучно-болотний комплекс заплави р. Єзуч, та

ботанічний заказник "Мутинський" загальною площею 347,0 га, який репрезентує лісову рослинність одного із найбільших збережених у природному стані лісових масивів в долині Сейму на його правому березі. Доповнює різноманіття природних комплексів, що охороняються, гідрологічний заказник "Присеймівський" площею 101,7 га, де охороняються лучно-болотні комплекси в притерасній частині заплави Сейму. Це єдине відоме в парку і на Сумщині в цілому місце, де збереглась велика популяція болотної орхідеї коручки болотної. Болотні комплекси охороняються і в ландшафтному заказнику "Бочечанський" загальною площею 97,8 га, де досить велике низинне болото в заплаві Сейму раніше як і багато інших осушувалось, а нині знаходиться в стадії ренатуралізації. В складі заказників є низка малодосліджених і невеликих за площею. Це геологічний заказник "Камінські піщаники" площею 2,5 га у Кролевецькому р-ні та ботанічний заказник "Мариця" площею 14,2 га. Більш детально про природу цих місць ви дізнаєтесь в розділі про заказники. Є в парку пам'ятка природи "Дуби" на території Путивльського р-ну та три заповідні урочища – Драгомирівщина (6,5 га) у Конотопському р-ні та два у Путивльському р-ні – "Спадщанське озеро" та "Озеро Червоне". Своєрідну категорію складають парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, які прикрашають населені пункти. Їх на території регіонального ландшафтного парку два – Камінський (3,9 га) у Кролевецькому р-ні та Волокитинський (11,0 га) у Путивльському р-ні.

При організації території Сеймського РЛП потрібно провести більш детальне вивчення названих природно-заповідних об'єктів.

Прудисанський регіональний ландшафтний парк

Знаходиться у Ямпільському р-ні на відстані 5 км від славетного смт. Ямпіль. Територія парку, загальною площею 2538 га, займає частину одного із значних та збережених у природному стані лісових масивів Прудисанського лісництва Свеського лісгоспу, який розміщується на лівому березі Івотки – притоки Десни. Цей ліс є частиною досить великого лісового масиву, який тягнеться вздовж р. Івотки від кордону з Росією. Природні умови парку відбивають основні риси Новгород-Сіверського Полісся, територію якого дренує Десна і її багаточисельні притоки.

В недалекому минулому район, до якого належить парк, майже весь був вкритий мішаними лісами. Від них в сучасному рослинному

покриві залишились значні масиви. Прудищанський лісовий масив є одним із найбільш збережених і мальовничих. Створення парку в цьому масиві сприяє його збереженню та забезпеченню організованого відпочинку населення, в першу чергу мешканців Ямполя, а також інших міст Сумщини та сусідніх областей.

Познайомимося з особливостями рослинного та тваринного світу парку. Майже вся територія парку залісена. Лише в невеликих зниженнях трапляються поодинокі болітця. Лісова рослинність парку дуже різноманітна. Основні площі в масиві на вирівняних ділянках з піщаними ґрунтами займають світлі середньовікові соснові ліси, нерідко з домішкою берези, яка на деяких ділянках формує невеличкі ділянки березових лісів. В негустому трав'яному покриві переважають злаки, найчастіше – мітлиця тонка. Невеликими плямами в покриві цих лісів зростає папороть орляк, зарості якого місцями бувають досить густі. Нижче у рельєфі соснові ліси мають інший вигляд. Зменшується участь берези, з'являються такі чагарники, як крушина ламка та малина, часто трапляються куртини папоротей, серед яких переважають щитники чоловічий та шартрський.

Значну площу у парку займають мішані дубово-соснові ліси. Підлісок в них утворює ліщина з домішкою бруслини бородавчастої. Тут можна зустріти птелею трилисту – американську рослину з трійчастими листками. В Україні її використовують як декоративну рослину в садах і парках, місцями висаджують її в лісах, де вона добре приживається і потім поширюється.

Є в парку і флористично багаті дубові ліси. Дуби місцями досягають висоти більше 20 м. В одному ярусі з дубами поодинокі зростають сосни та берези. Добре виявлений ярус утворює ліщина. В негустому трав'яному покриві цих лісів до видів широколистяних лісів – неморальних, які тут переважають, приєднуються північні – бореальні рослини. До неморальних видів належать копитняк європейський, медунка темна, чина весняна, яглиця звичайна, купина лікарська та зірочник ланцетовидний. Утворює куртини конвалія. Серед гостей з півночі слід назвати, насамперед, представників грушанкових – грушанку малу та ортілію однобоку. Привертає увагу і косяниця, червоні плодики якої здалека помітні на зеленому тлі. На горбах можна зустріти фрагменти дубових лісів з густим покривом з осоки волосистої. Багаті ці ліси на орхідеї. Тут виявлено три їх види – любка дволиста, гніздівка звичайна та коручка чемерниковидна. Як і всі види орхідних, вони занесені до Червоної кни-

ги України. Збільшує список видів з Червоної книги і така лісова красуня, як лілія лісова. Безумовно, цей список нині не повний. При подальших детальних дослідженнях парку він без сумніву збільшиться.

Особливої привабливості лісам Прудищанського РЛП надають ялинники, розкидані по його території. Тільки фрагментарно вони збереглися з давніх часів. Більшість їх – це посадки різного віку. Чимало культур ялини вже сформувалось у старі угруповання, які нагадують природні ліси. Ялина європейська – тайгове дерево. В Україні вона поширена в Карпатах та Прикарпатті, на рівнині є острівні її місцезростання. Острівні ялинники Полісся як унікальні екстразональні темнохвойні угруповання занесені до книги рідкісних угруповань – Зеленої книги України. На Сумському Поліссі острівні ялинники раніше були досить поширеними, а нині збереглося їх небагато. На території Прудищанського РЛП сформовані культури мають хорошу життєвість. Вони добре виділяються в рослинному покриві, приваблюють своєю красою.

Різнманіття рослинного покриву парку доповнюють комплекси низинних боліт, які тут фрагментарно зустрічаються в окремих невеликих зниженнях і мають назву "болотаблюдця". Найтипівішими тут є осокові угруповання із осок омської, здутої та пухирчастої, місцями із співдомінуванням бореального болотного виду – вовчого тіла болотного. Із болотних видів тут трапляються вербозілля звичайне, плакун верболистий, підмаренник болотний тощо.

Попередній аналіз фауни Прудищанського РЛП показав, що тваринний світ представлений переважно дендрофільними видами, що є цілком зрозумілим, враховуючи розташування парку на території суцільного лісового масиву. Особливу цінність становить фауністичний комплекс, що сформувався у старих ялинових насадженнях, які займають у масиві досить значні площі. Окрім широко поширених видів, тут присутні тварини, що мають більш північне (бореальне) походження. З північних птахів тут відмічені горіхівка, дрізд-омелюх, чорна та чубата синиці, жовтоголовий королик – найменша пташка нашої фауни. Існують неперевірені дані про випадки зальотів сюди глухаря, червонокнижного мешканця тайгових лісів, що мешкає значно північніше в Деснянсько-Старогутському НПП. Не виключена можливість гніздування у парку і снігура та чорного дятла, також типових північних мешканців. Всі ці види знаходяться у парку на південній межі свого поширення. З ссавців можна згадати білку звичайну, чисельність

якої в значній мірі залежить від врожаю ялинового насіння. З більш поширених звірів досить висока чисельність у масиві дикої свині, пориї якої можна зустріти по всьому лісі. З пернатих, окрім північних видів, відмічені зяблик, велика та блакитна синиці, вільшанка, чорний та співочий дрозди, повзик, великий та малий строкатий дятли, крук, сойка. З хижих птахів гніздиться звичайний канюк, передбачається гніздування червонокнижного змієда. Також є відомості про мешкання 1-2 пар рідкісного червонокнижного чорного лелеки, але вони потребують окремої перевірки. Із земноводних переважає гостроморда жаба.

Безумовно, подальше вивчення тваринного світу Прудищанського РЛП виявить багато нових цікавих знахідок і значно поповнить список регіонально рідкісних і червонокнижних видів, що мешкають на території парку.

Територія парку має велике естетичне, рекреаційне, екологічне значення, що обумовлене мальовничістю ландшафтів, високою залісненістю та придатністю лісів для відпочинку. Для функціонування парку, організації його території ще потрібно докласти багато зусиль. На території парку існує заповідне урочище "Прудищанське", яке знаходиться у 62 кв. на площі 3,8 га. Одним із першочергових завдань є детальне вивчення рослинного та тваринного світу, проведення функціонального зонування території, щоб найбільш цінні у науковому відношенні ділянки увійшли до заказної зони. Інші зони – регульованої та стаціонарної рекреації, господарська – будуть мати різний режим використання.

ЗАКАЗНИКИ – ОСЕРЕДКИ ПРИРОДНОГО РІЗНОМАНІТТЯ

Багато хто вважає, що заповідники – це великі території, заказники – менші за площею. Насправді ж різниця полягає в природоохоронних завданнях та режимі, а площа заказника може бути значно більшою, ніж заповідника. Саме така ситуація на Сумщині. Єдиний в області заповідник, вірніше відділення Українського степового заповідника Михайлівська цілина, невеликий за площею – всього 202 га. А от заказники області чималі – із десяти заказників загальнодержавного значення шість мають площу, більшу за тисячу гектарів.

Ландшафтні

Шалигинський заказник

Ландшафтний заказник загальнодержавного значення "Шалигинський" знаходиться у Глухівському р-ні неподалік від сіл Старикове та Шалигине. Створений на площі 2868,1 га, заказник охоплює в основному ліси, які належать Глухівському держлісгоспу, решта – колгоспні землі.

Насамперед, про природу заказника. Він охоплює частину долини невеликої річки Обести, лівої притоки р. Клевень, та частково саму Клевень у місці впадіння Обести. Остання бере початок на відрогах Середньоросійської височини, близько 70% її водозбірної площі знаходиться в Росії. Протягом 11 км до свого впадіння у Клевень Обеста тече в природних берегах по центральній частині території заказника. Ця мальовнича місцевість включає широкі заплави річок, ширина яких досягає 500 м, та надзаплавні тераси. Територія заказника займає крайню північно-західну частину області на межі з Росією. Як за природними умовами, так і за характером рослинного покриву ця територія відбиває основні риси південно-західних та південних відрогів Середньоросійської височини, де утворився долинний комплекс, основні площі в якому займають ліси. Тут розташовані три великі лісові масиви – Монастирське на Кубове, Бір, Берізки. Чим же цікаві ліси заказника? Насамперед, вони дуже типові для цієї території. Це – широколистяні ліси, в яких дуб утворює перший ярус, а клен гостролистий, часто з домішкою липи – другий. Для цих лісів іноді характерний підлісок, який утворює ліщина. Є в заказнику і ділянки дубово-соснових, вільхових та березових лісів, типових для лісової зони України.

Найбільші площі в заказнику займають саме дубові, кленово-липово-дубові та липово-дубові ліси. В трав'яному покриві найчастіше яглиця звичайна, конвалія, зірочник ланцетолістий та осока волосиста. Решта видів зустрічаються тут поодинокі, але є характерними для цих екоотопів. Це лісові злаки – куцоніжка лісова, перлівка поникла. Зростає тут і граціозна купина пахуча – "соломонова печатка". На її кореневищі є округлі заглибки – сліди від колишніх гонів, які відходили від нього. Проте, народна уява побачила тут форму печатки. Начебто цар Соломон був вражений вишуканою красою рослин і відмітив її своєю печаткою. Звичайним є і копитняк європейський, блискучі листочки якого нагадують кінське копито. Тут зростає чимало рідкісних видів, що підлягають охороні. Особливо цінними

є рослини із Червоної книги України – їх виявлено п'ять, чотири із них – це орхідеї. Збереглись вони в найбільшій мірі на ділянках старих лісів в урочищах Кубове, Бір, Монастирське. Найчастіше зустрічається коручка чемерниковидна. Її пониклі зеленувато-пурпурові квіти пояснюють російську назву цієї рослини – "дремлик". Рідше можна зустріти тут коручку темно-червону, її гарні пурпурові квіти пахнуть ваніллю. Дуже цікавою орхідеєю є гніздівка звичайна. Ця рослина не має зеленого забарвлення – вона жовтувата. Гніздівка не використовує енергію світла, а живиться відмерлими рештками рослин. В землі переплітаються її жовті корені, нагадуючи пташине гніздо, саме тому отримала гніздівка свою назву. А от любка дволиста виявилась в цих лісах рідкісним видом – ми зустріли її лише в урочищі Бір. Вона наче ховається серед зеленого розмаїття кленово-дубового лісу. Зрідка зустрічається в цих лісах і лілія лісова. Ця лісова красуня милує око своїми гарними квітами, за своєю формою схожими на турецький тюрбан. Мало порушені старі ділянки кленово-липово-дубових лісів занесені до Зеленої книги України як типові угруповання Лівобережжя.

Дубові ліси заказника, в найбільшій мірі відмічені в урочищах Бір та Берізки, є світлішими. Тут зростає чимало різноманітних рослин, світлолюбних і звиклих до багатих умов живлення. Підлісок в цих лісах утворює ліщина із значною домішкою клену татарського. На більш вирівняних ділянках в травостої переважає орляк. Серед інших папоротей тут найчастіше можна побачити щитник чоловічий. Особливої краси травостою надають різні види дзвоників, серед яких такі гарні види, як дзвоники персиколисті та дзвоники оленячі, все рідше можна побачити їх в наших лісах. Навесні квітує в дібровах первоцвіт весняний. Народ здавна називає його "золоті ключики", "Петрові ключі". За легендою апостол Петро впустив на землю золоті ключі від раю і там, де вони впали, виросла ця квітка.

Поруч з дібровами зустрічаються і березові ліси. Найбільші площі їх знаходяться в урочищі Берізки, що і обумовило його назву. Це світлі мальовничі лісові ділянки. В травостої цих лісів влітку можна помилуватись яскравими жовтими квітами такої цінної лікарської рослини, як наперстянка великоквіткова. Мальовничі групи утворює і конюшина альпійська. Березняки заказника зберігають такі цінні лікарські рослини, як буквиця лікарська, перстач білий, а в зниженнях – валеріана висока. Саме в цих лісах зростає світлолюбний малопоширений в регіоні вид – півники угорські з

мечовидними листками і квітками, схожими на квіти улюблених нами садових півників.

Цікавими і цінними є вільшнякаи. Під наметом вільхи рясно зростає високотрав'я – гадючник оголений та кропива жабрійолиста, а місцями і очерет. Ледь помітна людина у цих зелених хащах. Відмічені тут трав'янисті ліани – паслін солодко-гіркий, з червоними ягодами, гарними, але дуже отруйними, а також хміль – тонкі стебла якого на зиму відмирають, навесні рослина знову відростає від кореневища і може сягати 10 м завдовжки. Зустрічаються і осокові вільшнякаи, в яких переважає осока гостровидна. Тут більш різноманітне вологолюбне різнотрав'я – вербозілля звичайне, вовконіг європейський, частуха подорожникова, слабник водяний. Зростають в цих заболочених лісах і лікарські рослини – як живокіт лікарський та валеріана висока. Вільхові ліси виконують важливу роль екологічного бар'єру – маючи здебільшого шар торфу, вони поглинають шкідливі сполуки.

Значні площі в рослинному покриві заказника займають луки, основні площі яких знаходяться в заплаві Обести. Луки тут справжні та болотисті. На справжніх луках переважають угруповання тонконогу лучного, а на ділянках, де підсівались трави, – тимофіївки лучної. Ці луки в заказнику дуже порушені випасанням. Болотисті луки більш збережені, вони представлені угрупованнями осоки гострої, лепешняку великого та рогозу вузьколистого.

Трапляється в заказнику і водна та прибережно-водна рослинність, яка вузькими смугами розміщується вздовж русел Обести і, частково, Клевені. Вона характеризується чергуванням смуг вологолюбного різнотрав'я та заростей очерету. Тут можна зустріти таку отруйну і, водночас, лікарську рослину, як цикута отруйна. Ще одна лікарська рослина, яка рясно зростає в очеретяних заростях – це лепеха звичайна або айр, яку в народі ще називають татарським зіллям. Місцями русло Обести облямують зарості ехіноцистису шипуватого, який отримав в народі назву "колючий огірок" за форму своїх плодів. Ця декоративна рослина родом з Північної Америки. Вона зростає в Україні в парках і садах, але часто дичавіє і знаходить собі притулок найчастіше вздовж річок.

Водна рослинність в цілому не займає в заказнику значних площ. В руслі Обести трапляються угруповання куширу темно-зеленого, спіродели багатокореневої та ряски малої. Невеликими латками на воді зустрічаються угруповання глечиків жовтих, занесених до книги рідкісних угруповань – Зеленої книги України.

Вивчення повного флористичного складу заказника ще попереду, але вже зараз виявлено 5 видів з Червоної книги України, ціла низка лікарських рослин, багато регіонально рідкісних рослин, які підлягають охороні в області.

Особливо важливим є екологічне значення заказника, оскільки на прилеглий території Росії заплава Обести дуже трансформована. Внаслідок постійного антропогенного пресу створилась складна екологічна ситуація, що відбивається на стані водних запасів Обести, а відповідно і Клевені, які очищуються, проходячи через територію заказника. Все це обумовлює значну наукову та екологічну цінність природного комплексу Шалигинського заказника.

Середньосеймський заказник

Середньосеймський ландшафтний заказник загальнодержавного значення знаходиться в Путивльському, Білопільському, Буринському р-нах Сумської області. Він розміщений в спільній долині річок Сейм та Вир і має площу 2020,8 га. В заплаві багато стариць і заток. Заплава Сейму раніше була вкрита широколистяними лісами з переважанням дуба звичайного. Нині у заказнику заплавні ліси збереглися лише в прирусловій частині. Решта заплави зайнята переважно луками, а також водною і прибережно-водною рослинністю стариць.

Заплавний листяний ліс в основному середньовіковий (50-60 років). Прикрашають такий ліс красені-дуби висотою до 18 м з розлогою густою кроною. Вони утворюють перший ярус. Поруч з дубами зростають високі ясени з розрідженими світлими кронами. Їнколи можна зустріти осіку. У нижньому ярусі деревостану добре себе почувають в'яз гладкий, липа серцелиста та клен польовий. Крони дерев змикаються, утворюючи густий та темний ліс. В підліску можна зустріти високі кущі ліщини звичайної — вірного супутника дуба, часто трапляється свидина кров'яна. На узліссях зростає клен татарський. В різних частинах заплави можна побачити ожину сизу, яка часто утворює зарості. В розрідженому трав'яному покриві переважають типові мешканці широколистяних лісів. Тут можна зустріти осоку волосисту, яглицю звичайну, копитняк європейський. Навесні милують око куртинки сніжно-білих запашних квіточок цінної лікарської рослини — конвалії звичайної. Привертає увагу характерна рослина — вороняче око з чотирма листочками і блискучою чорною ягідкою.

Значний інтерес являє собою знаходження в заплавному лісі неподалік від русла Сейму великих куртин реліктового виду страусового пера звичайного. Окремі екземпляри страу-

сового пера у заказнику досягають півтора метра заввишки.

В прирусловій і центральній частині заплави тягнеться ліс із тополі білої. Тополі досягають висоти 20-22 м і діаметру стовбура 28-36 см. Поруч зростають липа серцелиста, в'яз гладкий та клен татарський. На прируслових ділянках можна побачити кущі верби мирзинолистої, льодовикового релікту. Вона є рідкісною для Сумської області.

Значну площу в заказнику займають справжні та заболочені луки. На підвищеннях панують тонкомітлицеві луки. Головну роль відіграють в них мітлиця тонка, тимофіївка лучна, тонконіг лучний. Подекуди зустрічаються костриця червона, пирій повзучий. Виділяються рожево-пурпурові видовжені суцвіття плакуна прутувидного та волоті щавлю пірамідального. Тут зростає підмаренник справжній з золотисто-жовтими суцвіттями з медовим запахом, жовтіють суцвіття невисокого лядвенцю українського, що утворюють жовті плями і надають жовто-золотистого відтінку лукам.

На вирівняних ділянках прируслової та центральної частини заплави, на дещо засоленних ґрунтах, зустрічаються тростинолисохвостові луки. Тут панують такі трави, як лисохвіст тростиновий, пирій середній, стоколос безостий, мітлиця тонка. Добре помітні на таких луках високі куртини валеріани російської з вирізьбленими листками та дрібними білуваторожевими квітами. Тут зростають гадючник звичайний, вероніка довголиста, суховершки звичайні.

На болотистих луках у зниженнях панує лепешняк великий. Зрідка можна зустріти суцільні зарості осоки гострої і мітлиці повзучої. В цих угрупованнях зростають звичайні лучно-болотні і болотні трави, такі як вербозілля звичайне, підмаренник болотний, зірочник болотний. Навесні ці луки прикрашають золотисто-жовті блискучі квіти калюжниць болотної. Подекуди на луках можна зустріти рідкісні для Сумщини рослини — косаріки черепитчасті та півники сибірські.

На мілководдях плями утворює водяний різак алоевидний. Листки його, подібно до алое, по краях мають колючі зубчики. Ця рослина має великі плаваючі розетки з білими ніжними квіточками. Їнколи можна побачити над водою невеликі білі квіти жабурника звичайного, а поруч — видовжені стрілоподібні листочки стрілолисту.

Одним із основних завдань заказника є охорона хохулі звичайної — виду, занесеного до Міжнародної Червоної книги та Червоної книги України. На території заказника мешкають бобри. Серед птахів, які трапляються в

заказнику, слід відмітити гуску сіру та лебедя-шипуну.

Середньосеймський заказник — один із найбільш цінних об'єктів в природно-заповідному фонді Сумщини. Заказнику властиві мальовничі ландшафти, багатий рослинний і тваринний світ. Його характерною особливістю є більша, ніж в інших заплавних заказниках, залісеність території.

Монастирський ліс

Ландшафтний заказник "Монастирський ліс" площею 864 га знаходиться між селами Нова Слобода та Линове Путивльського р-ну. Це великий масив широколистяного лісу. Територія являє собою почленований ярами схил долини р. Сейм. Це мальовниче місце здавна відоме, оскільки тут знаходиться Сафронівський монастир XV-го сторіччя, відомий під назвою Мовчанівська пустинь. В історичних джерелах відмічено, що гора, де був закладений монастир, мала назву Чудна.

В основному це природний кленово-дубовий ліс. В західній частині масиву переважають старі дуби віком 80-90 років, місцями 100 років. Між високими та розлогими дубами зустрічаються ясен та клен гостролистий. В другому ярусі зростають липа, в'яз. Підлісок в цих темних затінених лісах здебільшого розріджений. Поодинокі трапляються кущі ліщини, бруслини європейської, глоду, свидини. В трав'яному покриві на схилах переважає осока волосиста. В нижній частині схилів зарості утворює яглиця. Основу травостою створюють звичайні неморальні види: копитняк європейський, вороняче око звичайне, фіалка дивна.

Інтерес викликає рідкісна для Сумщини осока кореневищна, яку тут можна зустріти на схилах і на освітлених опуклих верхівках схилів. Це — одне з найпівнічніших місцезростань виду в нашій країні (в Україні цей вид поширений в основному в Лівобережному Лісостепу). В заказнику звичайними видами є папороті — щитники чоловічий та шартрський, безщитник жіночий. На схилах досить часто можна побачити ніжні листочки пухирника ламкого — малопоширеного в області виду папороті. По днищах між схилами привертають увагу куртини рідкісного в регіоні виду, занесеного до Червоної книги України — цибулі ведмежої. Навесні з лісових первоцвітів схили прикрашають сині хвилі пролісок сибірських, а днища ярів та нижню частину схилів вкриває килимом анемона жовтецева. Подекуди можна зустріти первоцвіт весняний.

У флорі заказника виявлено ряд видів, які на території України зростають тільки в східній її частині. До них належать зубниця п'яти-

листа, фіалка різнолиста, проліска сибірська.

В цілому, за своїм рослинним покривом лісовий масив є досить типовим для північно-східної частини України. Ця мальовнича ділянка з добре збереженим природним лісовим масивом в перспективі може стати ядром національного парку.

Фауна заказника типова для широколистяних лісів. Структура та вік лісових насаджень сприяє різноманіттю пташиного населення — навесні та влітку ліс наповнений гомоном птахів. Найчастіше можна почути голоси зяблика, малиновки, чорноголової славки, співочого та чорного дроздів, вівчарика-ковалика, мухоловок. Серед чагарникових заростей, що оточують галявини поблизу Молчанівської пустині, чути спів соловейка, сірої славки і вівсянки звичайної, весело гомонять щиглики і зеленяки, полює на комах сорокопуд-жулан.

Сафронівський монастир, вірніш те, що від нього залишив час, є притулком для кількох родин польових горобців і сільських ластівок, непогано себе почувають тут і білі пліски. Схили горбів, які оточують монастир, стали домівкою для деркача — рідкісного птаха, занесеного до Європейського Червоного списку. Тут оселився ще один рідкісний птах — орел-карлик, занесений до Червоної книги України; цей хижак тримає у страху все пернате населення заказника.

Мешкають в лісі і граційні козулі. Родина диких свиней облюбувала ділянку поблизу місця зростання цибулі ведмежої, кореневищами якої іноді ласують поросята. Під пологом лісу і на галявинах можна побачити обережну лисицю і полохливого сірого зайця. Викидами свіжої землі нагадує про себе кріт.

І всюди трапляється сила-силенна різноманітних комах — метеликів, джмелів, бабок, жуків, не кажучи вже про всюдисущих набридливих кусючих комарів, яких і згадувати не хочеться.

Північне царство в долині р. Есмань

В Глухівському р-ні в долині р. Есмань розташований Верхньоесманський ландшафтний заказник місцевого значення. Його територія площею 2912,5 га. знаходиться на крайній південній межі Лівобережного Полісся.

В рослинному покриві заказника основні площі займають ліси, які входять до Слоутського та Землянківського лісництв. До території заказника належить частина заболоченої заплави р. Есмань, на якій місцями раніше проводився видобуток торфу, а тепер іде відновлення рослинності. Серед лісової рослинності найбільш поширені соснові ліси. Деревостан

складений високими міцними соснами віком 55-60 років. Прикрашають ліс м'які килими мохів та лишайників. Трав'яний покрив розріджений, місцями в ньому переважає конвалія. Подекуди зарості утворює високий злак – кунічник наземний. Тут можна зустріти багато північних (бореальних) видів, характерних для Українського Полісся. Це вічнозелені плауни – булавовидний та річний, останній занесений до Червоної книги України. Поруч помічаємо ожичку волосисту, грушанку малу та ортілію однобоку. Нерідко можна побачити листопадну чорницю та вічнозелену брусницю – теж бореальні види.

В соснових лісах можна зустріти низку малопоширених та рідкісних для Полісся видів. Насамперед, це – щитник австрійський, сон широколистий, скорзонера низька та наперстянка великоквітова. На сухих піщаних схилах трапляється невисока волошка сумська з рожево-пурпуровими суцвіттями, стебла якої стеляться на піщаному ґрунті.

Серед соснових лісів трапляються невеликі ділянки середньовікових дубових лісів. Трав'яний покрив, в якому часто домінує конвалія звичайна, відзначається багатою флорою. Тут зростає багато лісостепових видів, рідкісних для цього регіону, що має в основному північний характер. В травні ліс прикрашають великі білі квіти анемони лісової та темно-лілові квіти півників угорських. Привертають увагу медунка вузьколиста та рутвиця мала. На сонячних схилах можна зустріти рідкісну для Сумщини вишню степову. Серед цікавих знахідок в заказнику слід згадати смовдь оленячу – рідкісний в області центральноєвропейський вид. Є в заказнику і ділянки дубово-соснових лісів з підліском з ліщини.

На болотах, які розміщуються в заплаві р. Есмань, суцільний м'який килим утворюють сфагнові мохи. На них утворюють зарості осока здута та пухівка багатоголосова. Тут виявлене зростання ряду таких північних, дуже рідкісних в Україні болотних рослин, як осоки тонкокореневищна та багнова – льодовикові релікти. На цих болотах можна зустріти інші північні болотні рослини – вербу лапландську, бобівник трилистий, вовче тіло болотне. Цілі смуги утворюють образки болотні, які виділяються на фоні сфагнового килиму білими "крильцями" квітів, а далі – червоними суцвіттями.

Нашу увагу привернуло болото "Журавлине" в Землянківському лісництві. Тут утворює зарості журавлина болотна, яка щедро прикрасила сфагнові горби темно-червоними ягодами. У Слоутському лісництві у зниженні між вкритими сосновим лісом горбами розкину-

лось мальовниче озеро Покійне. По периферії воно заростає в основному осокою здutoю з участю вовчого тіла болотного.

Частина заказника в заплаві р. Есмань включає територію колишніх торфорозробок, на яких внаслідок осушення сформувалися торф'янисті луки із щучником дернистим та осокою чорною. У зниженнях на місцях, де добувався торф, збереглися болотні види – вовче тіло болотне, калюжниця болотна. На вологих ділянках формуються густі зарості берези та верби попелястої. Зрідка можна зустріти поодинокі сосни та невеликі смуги вільшників.

Отже, Верхньоесманський заказник являє собою добре збережений типовий поліський бореальний комплекс рослинності, збагачений рідкісними та малопоширеними видами інших регіонів України. Це – цінна ділянка Сумщини.

Заказник в заплаві р. Горн

В заплаві р. Горн, притоки Сейму, розташований Мовчанський ландшафтний (площею 706 га) заказник місцевого значення. Територія заказника знаходиться у Путивльському р-ні в межах великого болотного масиву "Молче". На місцях, де були торфорозробки, вже тривалий час відбувається відновлення рослинності.

На території заказника можна простежити три стадії заростання кар'єрів. Спочатку, на першій стадії, поступово периферію кар'єрів захоплюють водно-болотні трав'яні види. На другій стадії формуються зарості чагарникових верб, а у третій – заболочені ліси із деревних верб та вільхи із лучно-болотним травостоєм. На більшій частині території цих заказників переважають зарості чагарникових верб в комплексі із обводненими зниженнями колишніх кар'єрів. На таких зниженнях виділяються суцільною стіною зарості очерету звичайного. Місцями трапляються ділянки з переважанням осок омської, побережної, гостровидної та зрідка дернистої. Поруч знаходяться зарості рогузу широколистого. В обводнених зниженнях та заростаючих бічних каналах можна зустріти такі водно-болотні рослини, як омег водяний, частуха подорожникова, хвощ річковий. Навесні привертає увагу золотавий килим із квітів калюжниці болотної. Окремі куртинки утворює цінна лікарська рослина – валеріана висока. Тут же можна побачити фіолетові суцвіття живокісту лікарського. На одній з ділянок була виявлена малопоширена на Сумщині рослина – вовче тіло болотне. Інколи суцільні плями утворює високий злак – кунічник сіриватий. Між обводненими зниженнями значні площі займають в основному зарості чагарни-

кових верб. Переважає верба попеляста, трапляються верби п'ятитичинкова та тритичинкова. Серед цих заростей можна побачити вербу мирзинолисту – льодовиковий релікт, малопоширений на Сумщині. Водне дзеркало водою затягнуте суцільними заростями ряски малої та триборозенчастої. Тут можна зустріти вербу білу, вербу прутovidну, а також молоді вільхи.

У заказнику сформувався типовий комплекс водно-болотних тварин. Серед птахів домінують очеретянка лугова і синьошийка, місцями – вівсянка очеретяна і кобилочка звичайна. Трапляється лунь болотний, а із чапель – бугай. На каналах гніздяться крижні та водяні курочки. На луках можна побачити чекана лугового, почути деркача (занесений до Європейського червоного списку). В пошуках корму заказники відвідують лелеки білі і численні ластівки сільські.

Наявність в заказниках деревно-чагарникових заростей обумовила формування комплексу дендрофільних птахів, з яких найбільш численними є соловейко східний, дрозди чорний та співочий, славка сіра, вівсянка звичайна, сорокопуд-жулан. Трапляються також крук, сорока, вівчарик-ковалик, славка чорноголова. Слід відзначити, що в заказнику гніздиться регіонально рідкісний птах – чечевиця звичайна.

Іншою численною групою тварин в цих заказниках є земноводні, з який домінують жаба озерна і кумка червоночерева. З плазунів можна зустріти черепаху болотяну і вужа звичайного. Із ссавців на території заказників звичайні свиня дика, козуля європейська, лисиця звичайна і заєць сірий. Тут також мешкають горностай і видра річкова, занесені до Червоної книги України. Трапляється бобер річковий. В зимовий період заказники є притулком для таких мисливських тварин, як лось і свиня дика, щільність яких в цей час підвищується.

Найбільша цінність заказника полягає в тому, що на місці осушеного болота після видобутку торфу формуються лісово-болотні та водно-болотні комплекси рослин і тварин, які згладжують негативні наслідки проведеної меліорації.

Заказник "Єзучський"

В Конотопському р-ні на північ від м. Конотоп між селами Заводське та Лисогубівка на площі 669,3 га знаходиться ландшафтний заказник місцевого значення "Єзучський". Його територія займає частину заплави р. Єзуч. Деякий час тут проводилися роботи по видобутку торфу. Потім вони були припинені і ни-

ні відбувається відновлення природної рослинності.

В рослинному покриві заказника переважають чагарникові та високотравні болота, трапляється лучно-болотна, водна та прибережно-водна рослинність. На обводнених зниженнях серед чагарників переважає верба попеляста, поодинокі зростає верба тритичинкова, відмічені тут і верби прутovidна та п'ятитичинкова. Тут можна зустріти і малопоширену на Сумщині вербу мирзинолисту. Значну участь в трав'яному покриві має очерет. Серед типових вологолюбних видів виділяються жовті квіти вербозілля звичайного. Тут зростають щавель прибережний, вовконіг європейський, підмаренник болотний. Досить часто можна зустріти паслін солодко-гіркий, причепурений червоними плодами. Здалека видно білі квіти-"грамофончики" плетуки. На більш сухих ділянках рясно зростає хміль.

Серед високотравних боліт переважає очерет, який утворює високі щільні зарості, до нього домішується рогіз широколистий. Місцями в травостої переважають осоки гостра та омська. Трапляється тут і осока зближена, яка утворює фонтаноподібні купини.

В центральній, більш підвищеній частині заказника, трапляються торф'янисті луки із щучника дернистого та мітлици повзучої. Невеликою смугою простяглися болотисті луки з лепешняку великого. Тут можна зустріти такі лікарські рослини, як валеріана висока, живокіст лікарський, алтея лікарська.

Тваринний світ заказника представлений типовими видами заплавної комплексу долин малих річок лівобережного Полісся та Лісостепу. Досить звичайними є лисиця та єнотовидний собака. На відкритих ділянках лук найбільш численними є кріт та звичайна полівка. В руслі Єзуча та старицях зустрічається водяна полівка та ондатра.

Найбільш різноманітною є орнітофауна заказника, де переважають види навколоводного та водно-болотного комплексів. До найбільш типових відносяться водяна курочка, крижень, велика очеретянка, очеретяна вівсянка, сорока. В невеликій кількості трапляється бугай – мешканець щільних очеретяних заростей. На заболочених луках оселяється бекас. Досить численними є чагарникові види – сорокопуд-жулан, дрозди, славки, вьюркові. З хижаків мешкає болотний лунь, прилітають годуватися звичайний канюк, великий яструб та чеглок. В літній період територію відвідують білий лелека, сіра чапля, чорний крячок, міська та сільська ластівки.

Із земноводних у руслі та старицях численні озерна та ставкова жаби, на луках гостро-

морда жаба і рідко звичайна часничниця.

Заказник "Єзучський" є типовою ділянкою заплави р. Єзуч. Тут добре представлений лучно-болотний заплавний комплекс. На порушених ділянках відновлюється рослинний покрив. Можна сподіватись, що в недалекому майбутньому болото набуде природного стану.

Заказник "Лисиця"

Степи більше постраждали від людської діяльності, ніж ліси та болота. Їх площа на Сумщині протягом ХІХ-ХХ століть скоротилася в кілька десятків разів. А невеликі ділянки, які збереглися, часто сильно порушені надмірним випасанням домашньої худоби. В природно-заповідному фонді Сумської області є декілька об'єктів, рослинність яких представлена переважно степами. Крім Михайлівської цілини, такими є кілька заказників.

Ландшафтний заказник місцевого значення "Лисиця" знаходиться у Тростянецькому р-ні. Його площа 125,5 га. Територія заказника являє собою балку з водоймою. На схилах балки переважає лучно-стєпова рослинність. Найбільшу площу тут займають угруповання тонконогу вузьколистого, трапляються ділянки з переважанням ковили волосистої, костриці валіської (типчака), стоколоса безостого. На початку літа в травостой виділяються квіти шавлії – лучної, пониклої, кільчастої, дібрової. На окремих ділянках поширений чагарниковий степ з домінуванням зіноваті австрійської. На території заказника виявлено два види рослин, занесених до Червоної книги України – ковила волосиста та сон чорніючий.

Лісові

Шумлять сосни Огієвського

Важко знайти на Сумщині другу рукотворну ділянку, яка б так вражала своєю незвичайною величиною та красою. Це ділянка, де зберігаються географічні культури сосни звичайної, засновані відомим лісознавцем професором В.Д. Огієвським. Цей своєрідний музей сосен став центром створеного тут на площі 1231 га лісового заказника загальнодержавного значення "Великий бір". Ця територія знаходиться на боровій терасі Десни неподалік с. Собича. Тут, починаючи з 1897 р., професор з Санкт-Петербургу В.Д. Огієвський розпочав свої роботи з лісової справи. Протягом 1912-1916 рр. було закладено 49 постійних пробних площ, на яких було висаджено понад 200 географічних варіантів сосни звичайної. Пункти заготівлі насіння на північ сягали Вологди, на захід – Польщі, на схід – Акмали. Тут поєдна-

лись сосни тамбовська та волинська, чернігівська та орловська. Є сосни з Прибалтики – курляндська та інші. Ці культури привертали увагу багатьох вчених лісознавців, які пізніше проводили тут свої досліді. Цей куточок відвідували П.С. Погребняк, Ф.І. Фомін та багато інших фахівців.

Протягом тривалого часу тут сформувався лісовий комплекс з набором рослинних угруповань та видів рослин, притаманних сосновим лісам Полісся. На вирівняних ділянках тут представлений комплекс соснових лісів злаково-зеленомохових з фрагментами орлякових соснових лісів. На більш зволжених знижених ділянках розміщуються соснові ліси чорницеві. В деревостані місцями значною є домішка берези, дуба звичайного, клена гостролистого, подекуди липи. В розрідженому ярусі підліску тут можна зустріти бруслину бородавчасту, ліщину, у вологіших місцях – крушину ламку.

У флорі цих соснових лісів поєднуються бореальні та неморальні види. Серед бореальних видів звичайними є чорниця, брусниця, костяниця, розсіяно зростає оритлія однобока. Майже скрізь по масиву можна зустріти папороті – орляк, щитник чоловічий, щитник шартрський. З іншого боку, тут зростають рослини багатших ґрунтів – супутники дуба – дзвоники персиколисті, буквиця лікарська, серпій фарбувальний, осоки пальчаста та гірська. Значне поширення в масиві має цінна лікарська рослина – перстач білий. Світлолюбні рослини слід шукати на відкритих ділянках та узліссях. З настанням теплих весняних днів тут милують око великі яскраві квіти сону широколистого. Лілові квіти, ледь піднявшись над землею, широко розкриваються, а от пальчатороздільні листки у цієї рослини з'являються лише наприкінці цвітіння.

Ще чимало приємних зустрічей чекає вас у цьому лісі при відвідуванні його у різні пори року. Сосни Огієвського, які в цьому масиві добре прижились, начебто оберігають збережені ділянки соснових лісів природного походження.

Лісовий масив на терасі р. Шостки

В п'яти кілометрах на північний захід від м. Шостки на правому березі одноіменної річки, на її терасі розміщується заказник "Богданівський" площею 1489 га. Його територія складається із двох частин. Одна з них, більша за площею і сухіша, починається безпосередньо від с. Лазарівка і займає 29 лісових кварталів з різноманітною лісовою рослинністю та фрагментами болотної. Друга ділянка займає лише 2 лісових квартали. Вона знаходиться на

уступі тераси, в яку входять переважно притерасні вільшняки біля с. Богданівки.

Найбільш поширеними в заказнику є угруповання дубово-соснових лісів. Значну площу займають чисті соснові ліси зеленомохові, а на сухих гривках зустрічаються соснові ліси лишайникові.

В дубово-соснових та соснових лісах заказника, як правило, добре виражений покрив зелених мохів. Тут зростають такі типові бореальні види, як ортілія однобока, грушанка мала, зимолоубка зонтична, котячі лапки дводомні, плаун булавовидний та плаун річний, занесений до Червоної книги України. В підліску переважає крушина ламка з домішкою бруслини бородавчастої. На більш підвищених та освітлених ділянках утворює плями орляк, а по зниженнях - чорниця. В дубово-соснових лісах звичайними видами є також конвалія, осока пальчаста, купина пахуча. Звичайними тут є і папороті, в складі яких є голокучник дубовий - вид, що охороняється в області.

Найбільш сухі піщані підвищення в масиві займають соснові ліси лишайникові. Тут серед розріджених низькорослих сосен в розрідженому лишайниковому покриві зростають такі піщані види, як келерія сиза, кунічник наземний, цмин пісковий, чебрець повзучий. Біля с. Лазарівка збереглися ділянки дубових та дубово-соснових лісів.

Чорновільхові угруповання мають добре виявлений підлісок із крушини ламкої, багато в них ожини несійської (ведмежини). Стовбури дерев місцями досить густо обвиває хміль. В трав'яному покриві переважає безщитник жіночий з домішкою щитника шартрського, інколи - кропива.

Характеристика рослинного покриву була б неповною без характеристики болота. Тут, у зниженні серед соснового лісу, утворилось евтрофне болото. По його краю знаходяться чагарникові угруповання з переважанням верби попелястої, а в центрі - угруповання осоки гострої із співдомінуванням вовчого тіла болотного, місцями кунічника сіруватого.

Фауністичні комплекси заказника сформувалися переважно за рахунок дендрофільних видів. Із ссавців тут мешкають європейська козуля, лісова куниця, лисиця, заєць сірий, звичайний кріт, мишовидні гризуни. Білка нечисленна. В 1996 р. останній раз відмічався лось. Орнітофауна представлена типовими видами мішаних та соснових лісів Лівобережного Лісостепу. Переважають з них горобині (дроздові, синиці, в'юркові, мухоловкові, повзик, славкові, воронові). Трапляється малий яструб. З видів, занесених до Червоної книги України, можна відмітити дуже рідкісного хижака вели-

кого підорлика. Гніздо, яке ймовірно належить цьому виду, розташоване в притерасному вільшняку заплави р. Шостка. З плазунів у заказнику оселяється звичайний вуж. З земноводних тільки в притерасному вільшняку була виявлена гостроморда жаба.

Цікавим і різноманітним є рослинний і тваринний світ заказника "Богданівський"

Заказник "Ушинський"

Назва цього лісового заказника пов'язана з іменем відомого педагога Ушинського. Знаходиться він неподалік від маєтка його родини біля с. Богданівки Шосткинського р-ну. Територія заказника займає чотири лісових квартали загальною площею 104 га.

В рослинному покриві цієї ділянки на терасі р. Шостки поєднуються збережені в природному стані лісові угруповання та середньовікові культури. Природні ліси тут переважно дубові. В підліску переважає ліщина, в трав'яному ярусі - орляк або яглиця, а на більш вологих ділянках - щитник чоловічий з домішкою щитника шартрського та безщитника жіночого. Можна зустріти ділянки, де в трав'яному покриві переважає хвощ лісовий. Штучні насадження представлені культурами дуба північного (червоного), ялини, клена гостролистого та горіха. Культури, як правило, густі, з розрідженим трав'яним ярусом.

Залісені ділянки чергуються з галявинами, на яких збереглися окремі крилаті дуби. Малювничості галявинам надають яскравоквітучі рослини - дзвоники персиколисті, буквиця лікарська, пахучка звичайна, конюшина альпійська та багато інших. Зростає тут і лісова орхідея - коручка морозниковидна.

Значне антропогенне навантаження та невелика територія, оточена з усіх боків сільськогосподарськими угіддями, обумовлюють невелике різноманіття фауни хребетних. Теріофауна представлена дрібними гризунами та комахоїдними. Зрідка трапляються лисиця та сірий заєць. Фауна птахів більш різноманітна. Тут оселяються дрібні види горобиних, з яких найбільш чисельними є зяблик, велика синиця, співочий та чорний дрозди, звичайна вівсянка, повзик, великий строкатий дятел. З плазунів виявлений звичайний вуж, із земноводних - гостроморда та озерна жаби. Подекуди трапляється звичайна квакша.

Ботанічні

Заказник "Банний яр"

Ботанічний заказник загальнодержавного значення "Банний яр" площею 236 га знаходиться у Сумському р-ні. Він розташований на

відрогах Середньоросійської височини, тому рельєф місцевості у ньому хвилястий - з численними балками системи р. Псел. До складу заказника увійшли квартали 26, 42, 43, 52 Могрицького лісництва. Заказник є частиною одного з найбільших в лісостеповій зоні України, масиву широколистяного лісу площею близько 12 тис. га. Цей лісовий масив привертає до себе велику увагу, як місце зростання рідкісних, реліктових для Лівобережжя України видів. У 1944 р. акад. Є.М. Лавренко описав ліси цього урочища як нагірну діброву з переважанням в ярусі дуба та ясеня. Спостереження за цією заповідною територією багато років підряд здійснюють студенти та аспіранти кафедри ботаніки Сумського державного аграрного університету під науковим керівництвом професора Ю.А. Злобіна.

Рослинність заказника – це широколистяний ліс. В деревному ярусі переважають дуб, ясен, клен гостролистий, липа серцелиста, інколи у верхній частині схилів значною є домішка берези. Деревостан густий, в літній період ліс темний і тому підлісок розріджений – це поодинокі кущі ліщини, свидини, клена татарського, бруслин європейської та бородавчатої, а по днищах балок – черемха та бузина чорна. В травостой лісів заказника переважають типові види широколистяних лісів – яглиця звичайна, осока волосиста, підмаренник запашний, зірочник ланцетовидний. Часто зустрічаються копитняк європейський, вороняче око, фіалка дивна, чина весняна, медунка темна, щитник чоловічий.

По днищах балок у відносно вологих умовах поширені ліси з покривом із яглиці, кропиви, цибулі ведмежої. Серед вологолюбних видів тут зростають чистець лісовий, костриця велетенська, рідкісні на Сумщині реліктові види – зірочник гайовий, костриця висока, страусове перо, а також червонокнижні види – лунарія оживаюча та цибуля ведмежа. Територія заказника є своєрідною схованкою (рефугіумом) теплолюбних видів в період зледеніння.

В заказнику є лучні ділянки, які бувають барвистим цвітом гадючника в'язолистого, шавлії, чебрецю, материнки, звіробою. Чимало у флорі заказника інших лікарських рослин.

Фауна заказника представлена лісостеповими тваринами - мешканцями широколистяних лісів. Серед птахів звичайними видами тут є зяблик, синиця велика, вівчарик ковалик та жовтобровий, дрозди чорний та співочий, соловейко звичайний, сокола, щиглик, коноплянка, вівсянка звичайна, горлиця звичайна, сова сіра, крутиголовка, іволга, дятел строкатий великий і малий, костогриз, серед хижаків – канюк звичайний.

З ссавців найбільше люблять борсатись в багні біля цибулі ведмежої дикі свині, згризають кору з молодих гілочок липи та кленів козулі європейські та лосі. З хижаків територію заповідних кварталів контролює родина лисиць звичайних, які мають вириті в цих місцях виводкові нори. В глибокій балці біля старої водойми мешкають тритон звичайний, ропуха зелена, жаба трав'яна.

Заказник "Банний яр" – один з найважливіших в Україні об'єктів охорони східноєвропейських липово-кленово-дубових лісів, занесених до Зеленої книги України. Заказник з прилеглими до нього лісами є перспективним для створення тут природного заповідника або національного природного парку.

Береза низька в заказнику "Ретинський"

В правобережній частині долини р. Ретик (притока р. Реть) розміщений Ретинський ботанічний заказник місцевого значення площею 30,0 га. Територія заказника займає підвищену погорбовану терасу та притерасну частину заплави на відстані 4 км на схід від с. Грузьке у Грузчанському лісництві Кролевецького державного лісомисливського господарства.

В рослинному покриві заказника основну площу займають ліси. На підвищеннях розміщуються світлі соснові ліси. Найвищі у рельєфі ділянки займають сухі соснові ліси із переважанням кунічника наземного. Привертають увагу окремі плями лишайників та зелених мохів. Тут можна зустріти смовдь гірську, очиток Рупрехта, ластовень лікарський, зіновать руську. Поодинокі трапляється висока, ажурна трав'яниста рослина – холодок багатолистий. На ділянках соснових лісів на нижчих елементах рельєфу до сосни у значній кількості домішується береза. В трав'яному покриві місцями переважає мітлиця тонка. Тут зростає зовні малопомітна, але дуже цілюща рослина – калган, який ще називають "козацьким жень-шенем". В соснових лісах заказника нерідко трапляються грушанка круглолиста та ортилія однобока – характерні види хвойних лісів, які тут знаходяться поблизу південної межі ареалу.

Значне поширення в заказнику мають мішані ліси, в деревостані яких переважають дуб та сосна, до яких домішується береза. Вони утворюють перший ярус заввишки до 25 м. В другому ярусі зростають клен гостролистий, осока. Поруч можна побачити липи – розлогі, з гарною густою кроною. На окремих ділянках збереглися кремезні дуби віком понад 120 років. Травостій утворюють характерні види широколистяних лісів, такі, як зірочник ланцетовидний, копитняк європейський. Тут можна

зустріти конвалію, фіалку дивну, костяницю, медуницю темну, чини весняну та чорну, перлівку пониклу, кострицю велетенську, осоку пальчасту тощо.

На більш зволжених ділянках у притерасній частині збереглися вільшняки. Нерідко тут трапляються білокорі берези, а під ярусом дерев – крушина, верба попеляста, смородина чорна. Тут досить поширеною є тендітна болотна папороть теліптерис болотний. Поодинокі зростає і інша, більш рідкісна, болотна папороть – щитник гребенястий. Тут можна зустріти такі вологолюбні види, як осока гостровидна, вербозілля звичайне, комиш лісовий. На підвищених ділянках вільшняків, в основному, по периферії, переважає кунічник сіруватий. Відмічені ділянки вільшняків, у трав'яному покриві яких домінують кропива дводомна та щучник дернистий.

Значний інтерес викликає знаходження у заказнику реліктового виду, занесеного до Червоної книги України – берези низької, яка найбільше тут поширена на межі вільшняку та торф'янистої луки. Кущі берези низької досягають тут 1-1,2 м, мають добру життєвість і рясно плодоносять. Це – єдине відоме для Сумщини місцезростання згаданого бореального виду, який знаходиться тут на південній межі поширення.

Основу фауни заказника складають дендрофільні види, більшість з яких є типовими мешканцями соснових та мішаних лісів Лівобережного Лісостепу. Серед копитних найбільш звичайною є європейська козуля, заходять лось та кабан. Зустрічаються лисиця, заєць сірий, білка, їжак, кріт, куниця лісова, ласка, “червонокнижний” горностай. Поселень ще одного виду з Червоної книги України – борсука на території заказника немає, але цей звір періодично заходить сюди в пошуках їжі. Птахи найбільш повно представлені горобиними, з яких домінують повзик, велика синиця, зяблик, сойка, трапляється берестянка. Серед дятлів тут виявлені великий строкатий та малий дятли, зрідка оселяється регіонально рідкісна жовна. Вальдшнеп з'явився у заказнику з 1994 р. На ділянці чистих сосняків мешкає дрімлюга. Серед хижих птахів відмічені великий та малий яструби, спорадично трапляються звичайний боривітер та кібчик. Плазуни представлені вужем та верітільницею, із земноводних численна гостроморда жаба та іноді зустрічається зелена ропуха.

Заказник “Ретинський” - це добре збережені типові комплекси рослинного та тваринного світу. Найбільшу цінність цієї ділянки становить зростання тут льодовикового релікту берези низької.

Заказник “Мутинський”

В Конотопському р-ні на захід від с. Прилужжя та на південний схід від с. Жолдаки знаходиться ботанічний заказник місцевого значення “Мутинський”. Територія заказника займає кілька лісових кварталів Ново-Мутинського лісництва Конотопського лісгоспу загальною площею 348 га. Це дві територіально роз'єднані лісові ділянки, розміщені на терасі Сейму. Заказник входить до складу Сеймського РЛП.

В рослинному покриві заказника переважає лісова рослинність в комплексі з болотною, що утворилась у видовжених заболочених зниженнях.

Найбільші площі займають дубово-соснові ліси, які розміщуються на підвищених ділянках рельєфу. Під крилатими дубами та вічнозеленими соснами зростають кущі ліщини, яка щедро пригощає смачними лісовими горішками. Поруч зростає цінна лікарська рослина крушина ламка та зрідка бруслина бородавчата, гілочки якої вкриті дрібними бородавками. Під захистом дерев та кущів – царство розкішної папороті – орляку звичайного. Білосніжні дзвоникovidні квіти конвалії навесні наповнюють ліс п'янким ароматом. В трав'яному покриві можна зустріти також осоку лісову, осоку пальчасту, просянку розлогу, куцоніжку лісову.

Є в заказнику ділянки з дубовими та дубово-кленовими лісами з участю багатьох інших порід. Тут можна побачити осіку, липу, ніжну берізку. Їнколи цілі зарості утворюють кущі ліщини. У трав'яному покриві на більш вирівняних та підвищених ділянках переважає невисока трав'яниста рослина костяниця, яка є родичем ожини та малини. Її прикрашають червоні плодики із 1-6 кістянок. Часто тут трапляється тонконіг дібровний, а на більш зволжених місцях домінує яглиця звичайна. Поширені тут конвалія, перестріч гайовий, осоки лісова та гірська, медунка темна, чистець лісовий, перлівка поникла, купина багатоквіткова. У травні привертають увагу ніжні блакитні квіти барвінку малого. Серед трав трапляються такі бореальні види, як веснівка дволиста, грушанка круглолиста з шкірястими зимуючими листками, що нагадують листки груші. Зростає тут і малопоширений в області вид - воронець колосистий. Саме тут можна зустріти лісову орхідею коручку темночервону, занесену до Червоної книги України. В світлих дубових лісах заказника трапляється цінна лікарська рослина - перстач білий, або п'ятипал.

В заказнику відмічені соснові ліси чорницеві, лишайникові та злаково-лишайникові.

Досить часто трапляються сосни, вік яких досягає 90 років. Поруч розташована ділянка березового лісу. В зниженнях збереглися чисті дубові ліси крушиново-молінієві. На заболочених ділянках знаходяться зарості очерету, лепешняку великого, очеретянки з домішкою осок. Густі куртини тут утворює цінна лікарська рослина живокіст лікарський.

Фауна заказника відзначається різноманітністю і наявністю рідкісних видів. В першу чергу, слід згадати зубра, що з 1985 р. був акліматизований в Новомутинському лісництві і зараз його поголів'я нараховує близько 50 екземплярів. З інших копитних тут мешкають акліматизований благородний олень, лось, кабан, європейська козуля. З хижаків зустрічаються лисиця, єнотовидний собака, лісова куниця, ласка, а також занесені до Червоної книги України горностай та борсук. Чорний тхір та кам'яна куниця тримаються населених пунктів (села Новомутин та Прилужжя). В заказнику мешкає пара вовків (вид занесено до Європейського червоного списку). Звичайними видами є їжак та сірий заєць, кілька видів дрібних гризунів. Білка в останні роки стала рідкісною із-за хижацтва лісової куніци.

Орнітофауна заказника представлена переважно дендрофільними видами, серед яких особливо слід відмітити регіонально рідкісних білобрового дрозда, жовну (чорного дятла) та голуба-синяка. З видів Червоної книги України в заказнику мешкають чорний лелека, сірий журавель, малий підорлик. З інших денних та нічних хижаків тут виявлені канюк, великий та малий яструби, вухата та сіра сови.

Серед плазунів у заказнику трапляються вуж, звичайна гадюка, веретільниця та дуже рідко червонокнижна мідянка. Серед земноводних найбільш чисельною є гостроморда жаба, у значній кількості трапляється також звичайна квакша – регіонально рідкісний вид.

Заказник "Мутинський" – добре збережена і різноманітна ділянка з дуже багатим рослинним і тваринним світом.

Заказник "Ставище"

У Кролевецькому р-ні на захід від с. Ленінське знаходиться ботанічний заказник місцевого значення "Ставище", який займає частину погорбованого лісового масиву Кролевецького лісництва загальною площею 30 га. По одному із ярів вздовж західної межі заказника протікає струмок, який бере початок у верхній частині масиву із підземного джерела. Основні площі тут займають світлі соснові ліси.

На більш високих місцях зростають соснові ліси, в трав'яному покриві яких переважають злаки. Часто в цих лісах добре розвине-

ний м'який килим із зелених мохів. На більш знижених ділянках серед сосен знайшли собі притулок берізки. Тут же можна зустріти і кущі крушини ламкої. На досить освітлених місцях привертають увагу куртини суниці лісової. Поруч зростають пахучка звичайна, сухоцвіт весняний, зіновать руська, інколи домінує орляк. Тут також можна зустріти такі бореальні види, як грушанка мала та ортилія однобока.

В заказнику є ділянки, де разом з сосною зростають дуби та в'язи, а в підліску – ліщина та бузина чорна. В трав'яному покриві таких лісів переважають папороті – щитник чоловічий та безщитник жіночий, до яких домішується щитник шартрський. Тут же можна зустріти рідкісний для Сумщини вид папоротей – щитник австрійський.

В заказнику трапляються зарості малини, в долині струмка - вільхові та тополеві ліси. До вільхи зрідка домішується в'яз. В трав'яному покриві переважають комиш озерний та осока гостровидна. Можна зустріти такі вологолюбні види, як вех широколистяний, череда поникла, вовконіг європейський. В цих лісах можна побачити трав'янисту ліану - паслін солодко-гіркий з червоними плодами. В цих заростях піднімає свої фіолетові квіти в суцвіттях-завитках цілюща рослина – живокіст лікарський.

У тополевому лісі поруч з тополею чорною (осокорем) можна зустріти досить могутні дерева верби білої, а також поодинокі в'язи. В підліску зростає свидина кров'яна, яка особливо виділяється восени, коли її листя стає карміново-червоним. В трав'яному покриві переважають кропива та розхідник звичайний. Тут також можна зустріти різні папороті, а серед злаків зростають костриця велетенська та куцоніжка лісова.

Фауна заказника представлена, головним чином, лісовими, в меншій мірі – гідрофільними видами, що трапляються біля струмка. Серед великих ссавців можна назвати кабанів, пориї яких є на лісових галявинах. З хижаків зустрічається лисиця та лісова куниця, з комахоїдних – кріт. Серед птахів відмічені чорний та співочий дрозди, велика та блакитна синиці, болотяна гаїчка, великий строкатий та малий дятли, ворон, сойка, повзик, підкоришник, зяблик, вівчарик-ковалик, канюк. З земноводних у струмку найбільш численними є озерні жаби, серед яких зустрічаються величезні екземпляри (до 30 см), більш характерні для великих річок та водосховищ Дніпровського каскаду. Також в заказнику зустрічається рідкісна для області жаба – звичайна квакша.

Заказник "Ставище" – добре збережена лісова ділянка з типовими для Сумщини флорою і фауною.

Заказник "Саївський"

Саївський ботанічний заказник місцевого значення – один з небагатьох, де охороняється степова рослинність. Він знаходиться в Недригайлівському р-ні. Площа заказника становить 9,5 га. Тут переважають типові для Лісостепу лучні степи з домінуванням в травостої тонконогу вузьколистого та типчака, з багатим різнотрав'ям із шавлій, дзвоників, конюшини гірської, астрагалу австрійського, гострокільника волосистого, звіробою звичайного, чебрецю Маршаллового. Серед червонокнижних видів для цієї території вказується брандушка різнокольорова.

Незважаючи на малу площу, заказник є цінним ботанічним об'єктом, оскільки площа степів на Сумщині, як і в Україні в цілому, сильно зменшилася внаслідок розорювання. Важливим напрямком розвитку заповідної справи в області є пошук збережених степових ділянок і створення на них нових природно-заповідних територій.

Заказник "Андріївський"

В Кролевецькому р-ні неподалік від с. Боцманів розміщується ботанічний заказник місцевого значення "Андріївський". Територія його займає площу 37 га в Хрещатинському лісництві Кролевецького держлісгоспу. В цілому в заказнику переважає лісова рослинність, представлена дубово-сосновими та дубовими лісами. Невеликі площі в найбільш зниженій частині масиву займають болота у комплексі із торф'янистими луками.

Перший ярус в дубово-соснових лісах утворює висока сосна з участю берези. У другому ярусі зростають дуб, липа серцелиста та клен гостролистий. Підлісок складає в основному крушина ламка, досить часто – бруслина бородавчаста, зрідка трапляється черемха, яка навесні своїми білосніжними квітами наповнює ліс сильним ароматом. Тут можна зустріти і горобину звичайну. Місцями трапляються густі зарості малини.

В розрідженому трав'яному покриві переважає зірочник ланцетовидний. Тут можна побачити характерні види широколистяних лісів, такі, як просянка розлога, осока лісова та пальчаста, куцоніжка лісова. Трапляються також грушанка мала та ортилія однобока, вероніка лікарська. Подекуди куртини утворює щитник картузіанський та хвощ лісовий. Нерідко стовбури дерев густо обплетені хмелем звичайним.

Крім дубово-соснових лісів, у заказнику є і чисті дубові ліси. Підлісок в них утворює здебільшого бруслина бородавчаста. Інколи можна побачити ялівець звичайний, що виділяється своїми чорними шишечками з сизою

поволокою, подібними до ягід. В трав'яному покриві часто переважають злаки. Місцями цілі зарості утворює папороть орляк, інколи домінує зірочник ланцетовидний, помітний навесні своїми зірочками-квітами. Тут можна зустріти і осоки гірську та пальчасту, медунку темну, копитняк європейський, серпій фарбувальний. Відмічені і такі цінні лікарські рослини, як купина пахуча та наперстянка великоцвіта із великими видовженими блідожовтими квітами. В цих лісах також можна зустріти лісову орхідею коручку морозниковидну, занесену до Червоної книги України.

Болотна рослинність не займає великих площ. Досить поширеною тут є осока омська. Звичайними є такі вологолюбні види, як вербозілля звичайне, осока пухирчаста, хвощ річковий, який інколи утворює суцільні зарості. Привертають увагу рожеві суцвіття плакуна верболистого, можна побачити і вовче тіло болотне. Більш привабливими ці ділянки стають, коли квітують жовті півники болотні. Вузькими смугами вздовж болота зростають вільхові ліси.

Невеликими плямами на більш підвищених ділянках трапляються торф'янисті луки, на яких домінує щучник дернистий. Тут була виявлена велика популяція пальчатокорінника м'ясочервоного, занесеного до Червоної книги України. На торф'янистій луці зростають і такі цінні лікарські рослини, як перстач прямосто-ячий (калган) та чемериця Лобелієва.

Із найбільш типових ссавців у заказнику "Андріївський" відмічені європейська козуля, лисиця, сірий заєць, кріт, бурузубки, вовчки, мишовидні гризуни. Серед птахів переважають дрібні лісові горобині птахи. Із хижих птахів у заказнику гніздиться канюк. З земноводних найбільш численна гостроморда жаба, трапляється звичайна квакша, яка є видом, що охороняється в Сумській області.

Заказник "Андріївський" є типовим для регіону збереженим природним комплексом.

Лісовий масив на терасі Осоти

Неподалік від залізничної станції Вороніж у Шосткинському р-ні знаходиться ботанічний заказник місцевого значення "Воронізький" площею 340 га. Тут на терасі р. Осоти у її верхів'ї утворились різноманітні лісові угруповання з переважанням в деревостані сосни, які і охороняються в заказнику. В них перший ярус деревостану формують сосни. Другий ярус утворюють клен гостролистий, місцями липа, дуб, береза, по зниженнях - в'яз. В підліску можна зустріти ліщину, бруслину бородавчасту, крушину ламку, бузину чорну, але найбільше тут малини. Характерною рисою за-

казника є значне поширення папоротей, що пов'язано із значною зволоженістю ґрунту. Папороті утворюють неповторної краси зарості. Насамперед це щитник чоловічий, який переважає, значну домішку утворюють щитник шартрський та безщитник жіночий. А от невеличка папороть - голокучник дубовий - зустрічається тут як і скрізь, зрідка. Трапляються в масиві і ділянки, де в трав'яному покриві переважає барвінок малий. Деревний ярус в цих місцях сформований переважно кленом гостролистим.

Збільшують різноманітність лісової рослинності заказника невеликі ділянки дубових лісів на підвищеннях. Це світлі, майже без підліску, ліси, в яких збереглися старі дуби висотою до 25 м. Тут серед злакового покриву з мітлици тонкої зростають буквиця лікарська, чина чорна, серпій фарбувальний, наперстянка великоквітова, а навесні рясно цвіте первоцвіт весняний.

Є в заказнику і болото, яке розміщується в притерасній частині заплави р. Осоти. Тут є смуги вільшняків і зарості верби попелястої з осокою гострою. На більш обводнених ділянках переважають угруповання рогозу широколистого із значною домішкою осоки омської. Тут зростають вербозілля звичайне, частуха подорожникова, півники болотні, вовче тіло болотне та ряд інших болотних видів. Досить поширеною є північний вид - цикута отруйна.

Фауна заказника багата і містить ряд рідкісних видів, чому сприяє досить велика площа заказника та різноманіття лісових і заплавної біотопів Осоти. Особливо цінними є квартали, більш віддалені від смт. Вороніж, які зазнають меншого антропогенного навантаження.

З копитних тут трапляються лось, європейська козуля та кабан. З хижаків звичайною є лисиця, в заплавної частині - єнотовидний собака, періодично заходять вовки. Куницеві представлені ліською куницею, чорним хтором, ласкою та горностаєм. Видра заходить в зимовий період по руслу Осоти. В старих торфових кар'єрах мешкає ондатра та зустрічається бобр. Щільність білки дуже зменшилась останнім часом внаслідок хижацтва ліською куниці. Численні у заказнику мишовидні гризуни, звичайний їжак, бурозубки. Зустрічаються соні (вовчки).

Серед птахів переважають дрібні горобині дендрофільного комплексу (синиці, дрозди, повзики, в'юркові тощо). З рідкісних куликів трапляється вальдшнеп. Рідкісні бореальні види представлені голубом-синяком та жовною, південна межа ареалу яких проходить через лісостепові райони Сумщини. Досить звичайним

видом є дрімлюга. Серед нічних хижаків у заказнику мешкає вухата сова.

З плазунів у заказнику нечисленним є звичайний вуж та рідко зустрічаються звичайна гадюка і мідянка. Земноводні представлені гостромордою жабою. В кар'єрах та руслі мешкають озерна та ставкова жаби, червоночеревна кумка. Серед видів хребетних тварин, виявлених на території заказника, три занесені до Червоної книги України. Це видра, горностаї та мідянка.

Заказник "Тулиголівський"

Територія ботанічного заказника місцевого значення "Тулиголівський" (площею 20 га) знаходиться в Кролевецькому р-ні і займає частину Тулиголівської ліскової дачі Кролевецького держлісгоспу. В рослинному покриві заказника майже не збереглися природні ліси, характерні для цієї території. Значні площі займають штучні насадження акації білої.

Гідрологічні

Бакирівський заказник

Бакирівський гідрологічний заказник загальнодержавного значення розкинувся на площі 2606,0 га у Тростянецькому (околиці сіл Кам'янка та Зарічне), Охтирському (у с. Бакирівка) і Великописарівському (біля сіл Катанське і Кириківка) р-нах. Заказник – це обводнений заплавної комплекс з переважанням заростей болотного високотрав'я і водних угруповань. Понад річкую та по берегах стариць зачаровують нас високі зарості очерету. Мимоволі прислухаєся тут до таємничої мелодії шелесту його листя. Поміж високими стеблами очерету зростають плакун верболистий, щавель водяний, верх широколистий, омег водяний, жабурник звичайний.

В центральній частині заплави тягнуться смуги рогозу широколистого, які виділяються темними супліддями – "качалочками". В заростях рогозу зустрічаються куртини куги озерної. Під наметом високих трав ховаються осока гостровидна, хвощ річковий. У смузі біля берега трапляються заболочені луки. Щільну стіну утворюють зарості лепешняка великого. У густому травостой привертають увагу болотні і лучно-болотні види, такі як водяний перець, жовтець язиколістий, незабудка болотна, чистець болотний. Над трав'яним килимом виділяються наприкінці весни яскраво-жовті квіти півників болотних.

Поверхню водойм вкривають зарості ряски триборозенчастої. У воді виділяються гони елодеї та водопериці колосистої. Поруч зустрі-

чаються водяна сосонка — оригінальна рослина, яка справді нагадує невелику сосонку. На воді можна побачити невеликі округлі листочки жабурника звичайного з глибокою серцевидною вирізкою при основі. А інша водна рослина схожа на гілочки ялинки. Це — кушир темно-зелений квітує під водою. Листочки його мають виріз, що нагадує ріг. На поверхні озер красується латаття біле з чудовими білими квітами. Латаття прикріплюється міцним кореневищем до дна водойми. Від кореневища відходять довгі черешки і квітконіжки, що виносять на поверхню листя та поодинокі білі квіти. Милують око на водному плесі озер зарості яскраво-жовтих глечиків жовтих, названих так за форму плодів. Вони мають плаваючі шкірясті яйцевидно-овальні листки. Між великими листками латаття та глечиків часто всю поверхню води займає один із видів ряски — спіродела багатокоренева. В обводнених зниженнях підіймає свої зонтики рожевих квітів сусак зонтичний. В прибережній смугі трапляються густі зарості лепехи, яку частіше називають айром. Це цінна лікарська рослина з приємним ароматом, яка має мечовидні листки і щільне суцвіття. Айр у нас не плодоносить (немає потрібних комах-запилювачів) і розмножується вегетативно — кореневищами.

Бакирівський заказник є місцем оселення багатьох водно-болотних птахів. Фоновими видами є пастушки, качки, бугай, бугайчик, крячки, кулики, очеретянки, очеретяна вівсянка. Тут гніздиться не менше 5 пар сірого журавля. Ділянка відіграє дуже важливу роль під час сезонних міграцій птахів, служить місцем зупинки зграй гусей, качок та куликів. В прибережно-водних заростях можна зустріти чапель (руду, сіру та велику білу), малу курочку. В повітрі нерідко можна побачити шуліку чорного — птаха, який останнім часом став рідкісним в Україні. Мешкають тут і бобри.

Отже, в Бакирівському гідрологічному заказнику представлені типові для Лісостепу болотні на водні природні комплекси. Такі ділянки зберігають в заплавах річок не лише різноманіття рослинного та тваринного світу, але й мають водорегулююче значення.

Хухрянський заказник

Територія Хухрянського гідрологічного заказника загальнодержавного значення знаходиться в Охтирському р-ні і має площу 4591,6 га. Це — один із найбільших заказників Сумщини. Тут зберігся типовий для регіону заплавної комплекс з переважанням справжніх і заболочених лук, боліт та водойм. На різних ділянках заплави в межах заказника рос-

линний покрив змінюється в залежності від обводнення. На плескатих підвищеннях розкинулись типові справжні луки, представлені переважно угрупованнями костриць східної і лучної, мітлиці тонкої та тимофіївки лучної. Ці злаки утворюють досить високий (до 100-110 см) і густий травостій, у якому зустрічаються в основному лучні види, такі як пахуча трава звичайна, тонконіг лучний, деревій звичайний, суховершки звичайні. Значною є участь в травостій дзвінця малого. Подекуди золотаві смуги утворює лядвенець український. На засолених ґрунтах серед осоки розсунутої добре виділяються рожеві голівки конюшини суніцевидної.

Болотисті луки облямовують зволожені зниження по краях боліт. Переважають угруповання мітлиці повзучої. У невисокому густому травостій зустрічаються в основному лучно-болотні види — осока чорна, ситник членистий, бекманія звичайна, підмаренник болотний. Інколи співдомінують види, характерні для засолених місцезростань, наприклад, ситник Жерара, тризубець морський.

Біля стариць у плескатих пониженнях високу щільну стіну утворюють зарості очерету та рогозу вузьколистого. Поодинокими куртинами серед них зустрічаються рогіз широколистий та куга озерна. Ці ділянки дуже обводнені, вода стоїть на 10-30 см. Поверхня води вкрита ряскою малою, спіроделою багатокореневою, а між ними добре помітні білі квіти жабурника звичайного. Обводнені стариці заросли в основному водяним різаком алоевидним з участю стрілолисту та жабурника звичайного.

Досить цікавою є частина заказника між селами Журавне і Хухра. Тут переважають угруповання високотравних і осокових боліт, а також заболочених лук. Справжні луки займають незначну площу. Серед осокових угруповань найбільші площі займають угруповання осоки гострої. У густому травостій крім неї зустрічаються інші види осок (омська, дерниста, пухирчата), а також болотне різнотрав'я. Привертають увагу рожеві квіти плакуна прутовидного та червонувато-лілові квіти чистецю болотного. Водне дзеркало мілководних стариць заросло водяним різаком алоевидним та жабурником звичайним. Між ними виділяються острівці чудових квітів латаття білого та глечиків жовтих.

На території заказника виявлений цікавий заплавної фауністичний комплекс, в складі якого зустрічаються регіонально рідкісні види, такі як велика біла чапля, руда чапля, сіра чапля, чорний шуліка, мала курочка. Підлягає охороні куниця лісова, яка водиться в лісах та болотах заказника.

Заказник "Хухрянський" – один із найбільших за площею заплавлених заказників України. Це один із небагатьох наших заказників, в яких зберігаються значні площі лук.

Андріяшівсько-Гудимівський заказник

Андріяшівсько-Гудимівський гідрологічний заказник загальнодержавного значення має площу 1509,6 га. Це обводнений болотний масив, який знаходиться в заплаві Сули між селами Андріяшівка та Гудими Роменського р-ну. Значну частину болота займають високотравні угруповання – високі (до 3 м) та густі зарості очерету та рогозу вузьколистого, прикрашені фіолетовими квітами та червоними ягодами пасльону солодко-гіркого. В затишних, менш обводнених зниженнях суцільні зарості утворює лепешняк великий. На однамітному зеленому тлі можна помітити білі квіти на довгих черешках частухи подорожникової, розгалужені стебла з рясними зонтиками омега водяного. Привертає увагу їжача голівка пряма з цікавими кулястими суцвіттями голівок. Невеликою смугою, ближче до населених пунктів, розкинулись зарості айру. В заказнику можна зустріти водойми, де водне дзеркало затягнуте суцільними заростями ряски триборозенчастої. В дуже обводнених місцях помітні водяний різак алоеvidний. Поруч можна побачити округлі листки та білі квіти жабурника звичайного.

Серед зелених хвиль високих трав красується привітний "лісовий острів" із листяним лісом. До дубів тут домішуються клен гостролистий та в'яз. Поруч розкинула свою густу розлогу крону липа. В затишному вологому лісі під шатами дерев знайшли собі притулок звичайні види широколистяних лісів. Тут можна зустріти копитняк європейський, фіалку дивну, медунку темну. Особливо привабливий цей ліс в червні під час квітання липи, коли вдихаєш п'яний медовий аромат. Понад берегом тягнеться смуга вільшняків з розрідженою поростевою вільхою.

Тваринний світ заказника досить багатий. Тут виявлено 141 вид хребетних тварин, в т.ч. круглоротих і риб – 23; земноводних – 10; плазунів – 5; птахів – 82; ссавців – 21. Основу фауни складають водно-болотні види, непогано представлені лісові види. У заказнику виявлено 3 види тварин, занесених до Європейського червоного списку – мінога українська, деркач та видра. Один вид круглоротих (мінога українська) та два види ссавців (горностаї і видра) занесені до Червоної книги України. Серед червонокнижних птахів один вид – журавель сірий – гніздиться на території заказника в кількості 2-3 пари, один зимує (соро-

копуд сірий), ще вісім видів виявлені під час сезонних міграцій.

В центральній частині заказника знаходиться колонія чапель, яка займає близько 3 га. В складі цієї колонії гніздиться 40-50 пар сірих чапель, до 15 пар рудих чапель та до 10 пар великих білих чапель. У заказнику гніздиться близько 15 пар веретенника великого – рідкісного на Сумщині виду куликів. З регіонально рідкісних видів відмітимо також лебедя-шипуну, сіру гуску, крячка чорного, зуйка малого, шуліку чорного, плиску жовтоголову, бобра. Велика роль заказника в охороні місць нересту багатьох видів риб.

Андріяшівсько-Гудимівський заказник є типовим заплавленим комплексом Лісостепу з переважанням високотравних угруповань і багатого фауною.

Зелене розмаїття Біловодського заказника

В Роменському р-ні в заплаві Сули на площі 1515,7 га розкинувся Біловодський гідрологічний заказник загальнодержавного значення. Він знаходиться між селами Біловоди, Москалівка, Попівка, Перекопівка та інш.

Рослинний покрив заказника досить різноманітний. У ньому переважають водна, прибережно-водна, болотна та лучна рослинність. Здалека привертають увагу по берегах заток і стариць суцільні зарості очерету та рогозу вузьколистого. Особливо значні площі вони займають в обводнених місцях біля с. Попівка, де можна побачити чимало різних водних рослин. Поверхню невеликих водойм вкривають ряски мала та триборозенчаста, водяний різак алоеvidний, рдесник плаваючий. Затишні затоки прикрашають квіти латаття білого та глечиків жовтих. В центральній частині заплави суцільні зарості утворює рогіз вузьколистий. Тут можна зустріти водяну сосонку ланцетовидну, кушир темнозелений, водоперицю. Вздовж русла Сули поруч з плямами стрілолиста, піднімаються суцвіття кулястих квіточок їжачої голівки прямої.

На підвищеннях розкинулись луки, де зелений килим утворюють осоки. У густому травостої привертають увагу червонувато-лілові квіти чистецю болотного, зростають тут ситник членистий, вовконіг європейський. На цих луках можна зустріти фіолетово-червонуваті суцвіття та плямисті листки орхідеї – пальчатокорінника травневого, занесеного до Червоної книги України. В більш понижених місцях переважають трав'яні болота, на яких нерідко суцільні зарості утворює лепешняк великий. Чисельними видами тут є бекманія звичайна та осока гостровидна.

Зрідка у заказнику зустрічаються ділянки засолених лук. Під ярусом розрідженого очерету в них зростає покісниця розставлена. Тут відмічений ряд видів галофітів – мешканців засолених місць. Виділяються темно-коричневі суцвіття бульбокомишу морського, плями куги Табернемонтана із червонуватими суцвіттями, смуги тризубця морського. Під наметом цих рослин можна побачити солерос європейський.

В притерасній частині заплави тягнеться смуга вільшняків. Особливо великі площі вони займають між селами Попівка і Біловоди. У вільшняках негустий підлісок утворюють верба попеляста, крушина ламка та смородина чорна. В травостой переважає очерет, великі плями утворюють осоки гостровидна та омська, а також чистець болотний, гадючник в'язолистий. Виткі стебла пасльону солодко-гіркого та плетухи звичайної надають цим лісам загадкового вигляду.

В заказнику можна зустріти болотяну черепаху. В густих прибережно-водних заростях знаходять притулок численні птахи. З регіонально рідкісних видів на території заказника трапляються сіра, руда та велика біла чаплі, бугай, бугайчик. У заболочених вільшняках в кількості 2-4 пари гніздиться журавель сірий, занесений до Червоної книги України. В заказнику висока чисельність деркача, занесеного до Європейського Червоного списку.

Заказник є місцем гніздування численних навколводних птахів: пастушків, крячків, качок, чапель, куликів, очеретянок, а також вівсянок очеретяних, плісок жовтих та ін. Передбачається гніздування луна лугового. З рідкісних видів гніздиться 2-4 пари сірого журавля, який тут утворює післягніздові скупчення та формує передміграційні зграї. На луках зустрічається деркач, щільність якого становить 5 пар/100 га. У окремі роки восени відмічався чорний лелека.

Заплавні комплекси Ретикського заказника

Територія Ретикського гідрологічного заказника місцевого значення площею 109 га знаходиться у Кролевецькому р-ні біля хут. Ретик і займає частину заплави р. Ретик (права притока р. Реть).

Вздовж русла розкинулись густі зарості вільшняків. В трав'яному покриві переважає кропива, місцями співдомінує безщитник жіночий. Характерним видом є теліптерис болотний. Можна зустріти гравілат річковий, гадючник в'язолистий, досить часто стебла обплетені хмелем.

На більш вирівняних та підвищених ділянках виявлені торф'яністі луки з переважан-

ням щучника дернистого. В травостой можна побачити трясучку середню, лисохвіст лучний, кострицю лучну, гадючник в'язолистий, білозір болотний. Окремі куртини утворюють такі цінні лікарські рослини, як гірчак зміїний та перстач прямостоячий (калган). Між вільшняками та луками розкинулись зарості кушів верби розмаринолистої.

Водойми оточують високі стіни очерету звичайного разом з рогозом широколистим та вузьколистим. Місцями зустрічаються плями осоки гострої, інколи трапляється осока несправжньосмикавцева. Здалеку помітні старі високі дерева осокора (тополі чорної), які зростають поблизу русла.

Тваринний світ заказника представлений видами навколводного та водно-болотного комплексів, типовими для заплавної біотої Лівобережного Лісостепу. З ссавців, що мешкають у ставку, найбільш характерними є водяна полівка та ондатра. На заболочених луках зустрічаються пориї крота та нори звичайної полівки. В пошуках їжі сюди періодично заходить кабан, європейська козуля, лисиця, сірий заєць. В прилеглих старих ялинових насадженнях робить гнізда білка та заходить лісова куниця. З птахів у очеретяних заростях оселяються очеретянки, очеретяна вівсянка, водяна курочка. На ставок прилітають харчуватися білий лелека та сірі чаплі. У заплавному вільшняку зустрічаються велика синиця, болотяна гаїчка, великий строкатий дятел. З батрахогерпетофауни відмічається вуж, гостроморда жаба, ставкова жаба, озерна жаба та червоночеревна кумка. З риб у ставку водяться сріблястий карась та в'юн.

В Ретикському заказнику зберігаються типові заплавні комплекси Сумщини.

Юр'ївський заказник

В Путивльському р-ні в заплаві р. Горн на площі 211 га знаходиться Юр'ївський гідрологічний заказник місцевого значення. Територія заказника розміщується на болотному масиві "Молче". Як і у Мовчанському заказнику, який знаходиться поруч, після припинення торфодобування тут спостерігається відновлення природного стану рослинного і тваринного світу. Найбільші площі на території Юр'ївського заказника займають зарості чагарників. На обводнених зниженнях густі зарості утворюють очерет звичайний та рогіз широколистий. Місцями трапляються ділянки, на яких суцільний зелений килим утворюють осоки – омська, побережна, гостровидна та зрідка дерниста. На каналах зростають водно-болотні рослини: хвощ річковий, частуха подорожникова та ін. В деяких місцях можна побачити вовче тіло

болотне. Поверхню невеликих водойм вкривають зарості рясок малої та триборозенчастої. Між обводненими зниженнями зустрічаються в основному чагарникові верби. Тут переважає верба попеляста. Можна зустріти верби п'ятитичинкову та тритичинкову, зрідка вербу мирзинолисту, що є малопоширеним видом на Сумщині. В заказнику досить часто трапляються ділянки заболоченого лісу, де переважають деревні верби, насамперед, верба біла.

В густих чагарникових заростях знайшли притулок багато видів птахів. Серед них найбільш чисельні очеретянка лугова, синьошийка, вівсянка очеретяна та кобилочка звичайна. Трапляються лунь болотний, бугай, крижень, водяна курочка, чекан луговий та деркач, занесений до Європейського червоного списку. В чагарниках та лісах гніздяться вівсянка звичайна, соловейко східний та деякі інші види. Із ссавців слід відмітити два види, занесені до Червоної книги України. Це горностай та видра річкова. Місцями можна зустріти бобра річкового. Звичайними тут є свиня дика, козуля європейська, лисиця звичайна та заєць сірий. Із плазунів можна зустріти черепаху болотяну та вужа звичайного, а серед земноводних найбільш чисельними є жаба озерна та кумка червоночеревна.

У витоках р. Єзуч

У Конотопському р-ні неподалік від с. Бережне на площі 1332,3 га розкинувся Гружчанський гідрологічний заказник місцевого значення. Територія заказника являє собою низинне болото, з якого бере початок р. Єзуч. Раніше болото осушувалось, проводились торфорозробки.

Найбільші площі на території заказника займають зарості чагарників. В обводнених зниженнях домінує верба попеляста, яка утворює густі хащі. Серед трав тут переважають очерет, рогази широколистий та вузьколистий. Піднімаючись на підвишену центральну частину болота, потрапляємо в зарості верби розмаринистої. Місцями можна зустріти ділянки осокових боліт. Заслужують уваги виявлені ділянки з болотною папороттю – теліптерисом болотним. Поруч зростають інші болотні види: смовдь болотна, вовче тіло болотне, бобівник трилистий. Серед них добре помітні блідо-рожеві суцвіття валеріани високої. Виділяються виткі стебла плетухи звичайної, фіолетові квіти та червоні ягоди пасльону солодко-гіркого.

В тій частині болота, що прилягає до х. Кросна, трапляються справжні луки, на яких домінують костриця східна та тонконіг лучний. Тут можна побачити дику моркву, виткі стебла

горошку мишачого. Яскравими краплинками виділяються білі квіти білозору болотного, голівки конюшин лучної та повзучої. Трапляється осока розсунута, яка є індикатором засолення ґрунтів.

Наявність недоступних чагарникових заростей та багатої кормової бази обумовили дуже високу щільність дикого кабана. Можна стверджувати, що заказник "Гружчанський" є одним з найбільших осередків мешкання цього виду в Сумській області. Практично протягом всього року кабани не залишають територію заказника і тільки восени виходять харчуватися на навколишні поля. Серед рідкісних ссавців у заказнику зустрічається бобер, горностай, а в зимовий період сюди спорадично заходить видра (останні два види занесені до Червоної книги України). На відкритих ділянках досить звичайні лисиця, кріт, сірий заєць. З мишовидних гризунів найбільш численними є звичайна полівка та польова миша.

Пташине населення заказника представлено головним чином видами чагарникового комплексу, основу якого складають дрібні горобині – дроздові, славкові, вьюркові, вівсянкові. Практично повна відсутність відкритих водяних просторів (окрім околів с. Бережне) обумовлює низьку чисельність качиних та пастушкових. Серед воронових найбільш звичайною є сорока. На заплавах луках численні жовта плиска, звичайний чекан; зустрічаються чайка, сіра куріпка, перепел.

З земноводних і плазунів виявлені жаба ставкова, жаба гостроморда, ящірка прудка та вуж. З риб присутні короп та карась сріблястий, які були інтродуковані в штучні ставки поблизу с. Бережне.

Таким чином, заказник "Гружчанський" є досить репрезентативним для водно-болотних ландшафтів долини Сейму, де поступово відбувається відтворення природних біотопів. Окрім цього, регіон заказника має культурно-історичне значення. Тут, на терасі Єзуча, з давніх часів існувало козацьке поселення – т.з. "городище", яке являло собою земляне укріплення з двома рядами валів різної висоти. Зараз тут проходять археологічні розкопки.

Заказник "Присеймівській"

В заплаві Сейму між селами Нове та Присеймів'я на площі 101,7 га розташований гідрологічний заказник місцевого значення "Присеймівський". Територія заказника входить до складу Сеймського РЛП.

Природні комплекси заказника зазнали в свій час впливу гідромеліоративних робіт і торфорозробок. Вже тривалий час видобування

торфу не проводиться і відбувається відновлення природної рослинності.

На більш високих ділянках зустрічаються справжні луки, в яких переважають мітлиця велетенська та китник лучний. Серед різнотрав'я поруч з пурпуровими голівками суцвіть конюшини лучної можна побачити рожеві квіти волошки лучної, білі зонтики дикої моркви. У зниженнях трапляються торф'янисті луки, на яких домінує щучник дернистий. А на болотистих луках разом з осокою гострою трапляється осока пухирчаста. Серед лучного та лучно-болотного різнотрав'я можна зустріти вербозілля звичайне та більш рідкісний вид – білозір болотний. Тут, на болотистих луках західної частини заказника, була знайдена болотна орхідея – коручка болотна, занесена до Червоної книги України. Це єдине на Сумщині відоме місцезростання цього рідкісного виду.

На знижених обводнених ділянках зустрічаються чагарникові та високотравні болота. Тут наявні зарості верби попелястої разом з очеретом, рогозом широколистим, місцями до них домішуються осоки гостра та омська і теліптерис болотний. На цих же ділянках зростають осока несправжньосмикавцева, вербозілля звичайне, живокіст лікарський. Тут можна побачити і цикуту отруйну з великими білими зонтиками, плетуху звичайну – трав'янисту ліану з великими білими квітами-дзвониками. Невелику площу займають вільшняки з осоками та кропивою. На поверхні водою помітні плаваючі розетки листків різака алое-видного з колючими зубчиками.

Фауна заказника сформована головним чином видами водно-болотного та біляводного комплексів. Відсутність рідкісних видів обумовлена високим антропогенним навантаженням за рахунок близькості с. Присеймів'я та автомобільної траси, що тягнеться вздовж східного краю заказника. Великі ссавці (дикий кабан, європейська козуля) заходять сюди тільки під час пошуку кормів. Лисиця та сірий заєць є звичайними на прилеглих луках та пасовищах. Досить часто можна зустріти пориї крота. З мишовидних гризунів найбільш численними є звичайна та водяна полівки.

Видовий склад гніздових птахів є типовим для невеликих болотних масивів долини Сейму. Птахи представлені переважно горобиними птахами, що мешкають в очеретяних та чагарникових біотопах (очеретянки, славки тощо). Наявність відкритих водяних поверхнь дозволяє оселятися тут в невеликій кількості водоплавним птахам – качкам та пастушковим. Територія заказника є місцем живлення багатьох видів птахів, що гніздяться на Сеймі та в око-

лишніх населених пунктах. Це річковий крячок, білий лелека, сіра чапля, болотний лунь, крук, сіра ворона тощо. З плазунів зустрічається вуж, а з земноводних найбільш численною є озерна та гостроморда жаби.

Загалом, заказник "Присеймівський" за своїми флористичними та фауністичними комплексами є типовим водно-болотним масивом для долини Сейму. Меліоративні роботи тільки частково торкнулися його території, що зробило можливим існування рідкісного виду болотної орхідеї. Оскільки осушувальні роботи давно припинені, можна сподіватися, що в найближчому майбутньому природні комплекси заказнику відновляться.

Староруслове болото в Ямпільському районі

Гідрологічний заказник "Дорошівський" площею 22 га знаходиться у Ямпільському р-ні біля с. Дорошівка. Територія заказника - це болотний комплекс, який утворився в старому руслі р. Івотки. Тут, як і на багатьох болотах Сумщини, проводився видобуток торфу. Нині ці ділянки найбільш обводнені і знаходяться в стадії відновлення болотної рослинності. Тут переважає рогіз широколистий.

Луки в заказнику представлені справжніми луками, які займають найбільш підвищені ділянки по периферії болота, та торф'янистими луками. Барвисті ділянки справжніх лук характеризуються переважанням в травостой тонконогу лучного та китника лучного, з домішкою трясучки середньої та костриці лучної. На цих луках зростають родовик лікарський, рутвиця блискуча, конюшини лучна та повзуча, горошок тонколистий, волошка лучна. Поряд із справжніми луками є ділянки торф'янистих лук з щучником дернистим. На цих луках у великій кількості зростає чемериця Лобелієва, розгойдуються вітром білі суцвіття гадючника в'язолистого. Тут виявлено пальчатокорінник м'ясочервоний - лучно-болотну орхідею, занесену до Червоної книги України.

Більш знижені ділянки зайняті чагарниковим болотом з переважанням верби попелястої. Поодинокі тут трапляються верба п'ятитичинкова, відмічені кущі смородини чорної. В трав'яному покриві при переважанні кропиви зростають типові лучно-болотні види - вербозілля звичайне, плакун верболистий, комиш лісовий, паслін солодко-гіркий. Відмічений в заказнику білозір болотний - тендітна, чарівна північна рослина, що охороняється в області.

Фауна заказника складається переважно із представників деревно-чагарникового та водно-болотного комплексів. В зв'язку з важкодоступністю більшої частини території заказника

тут підтримується досить велика щільність кабана, зустрічається бобер, а в зимовий період заходить видра (Червона книга України). З напівводних ссавців в кар'єрах численні ондатра та водяна полівка. З хижаків можна відмітити лисицю та єнотовидного собаку. На прилеглих луках мешкають сірий заєць та кріт.

В орнітофауні преважають горобині птахи чагарникового комплексу (дрозди, славкові, вівсянкові, в'юркові). Зрідка трапляються гнізда ремеза. Відкриті кар'єри в заказнику дають можливість оселятися качиним та пастушковим; під час сезонних перельотів в них зупиняються різні водоплавні птахи.

Із земноводних та плазунів тут виявлені звичайний вуж, озерна та ставкова жаби, червоночеревна кумка. Заказник є природним полігоном для відновлення вологолюбної рослинності.

Тернівський заказник

Гідрологічний заказник місцевого значення Тернівський розташований в Буринському р-ні у заплаві р. Терен. Його загальна площа становить 245,1 га. Долина річки відчуває значні антропогенні навантаження. Територія заказника є в цьому відношенні винятком. Випас, меліорація, торфорозробки — це чинники, які мають значний вплив на стан його природного комплексу. Незважаючи на це, територія не втратила своєї цінності та привабливості.

У заказнику досить чітко виражені основні елементи долини: русло, заплава та надзаплавні тераси. На схилах терас представлений комплекс сухолюбної рослинності. В його складі переважають злаки (тонконіг, костриця тощо), цикорій звичайний, деревій, конюшина лучна, дика морква. Серед перелічених рослин найбільшої привабливості та мальовничості схилам надає цикорій, квітки якого яскраво синіють серед злаків та різнотрав'я. Народну назву "петрові батоги" ця рослина отримала через те, що її стебло чимось нагадує батоги. Корені та інші частини рослини широко використовують як лікарську сировину. Ця рослина є ще й харчовою. Корені цикорію здавна використовують для виготовлення сурогату кави. Крім того, цикорій — цінна медоносна рослина.

На території заплави домінує вологолюбна рослинність. Символом цього куточка Сумщини можна вважати верби. Тут вони почувують себе дуже комфортно. Щільність їх заростей поступово зростає від терас до русла. Серед деревних форм тут найчастіше зустрічаються верби ламка та біла, серед чагарникових — верби попеляста, трьохтичинкова та п'ятитичинкова. Досить поширеною тут також є вільха

чорна. Картина, яка відкривається при погляді з терас на заплаву, не є якоюсь особливою чи надзвичайною, але зачаровує і заставляє затамувати подих. В затишну погоду верби схожі на суворих охоронців, здається, що вони широко розкинули свої віти для того, щоб приховати тут якусь важливу чи навіть небезпечну таємницю. А у вітряну погоду вся заплава нагадує бурхливе море, по якому перекочуються "вербові" хвилі: вся поверхня то вкривається брижами, то поринає у вир дев'ятого валу.

Заплава щільно заросла травами. Їх покрив (заввишки до 1,5 м) відрізняється значною мозаїчністю і звичайно розташований у три яруси. Перший ярус формують валеріана лікарська, вербозілля звичайне, сідач коноплевий, зніт шорсткий, а на порушених ділянках — кропива дводомна. Другий — хвощ річковий, чистець болотний, плакун-трава. Другий ярус, порівняно з першим, є більш щільним. Особливо вражає своїми розмірами хвощ, який тут сягає заввишки більше, ніж метр. До складу третього ярусу входять осоки, зокрема шершава, вербозілля лучне тощо. В заплаві дуже часто зустрічається ще одна цікава рослина — плетуха звичайна, яка є представницею ліан, мало поширеної в нашому регіоні групи рослин.

Найбільш понижені місця у прирусловій частині займають угруповання рогозу широколистоного, куги озерної, очерету. На краю таких мікропонижень досить часто можна зустріти цикуту — надзвичайно отруйну рослину. Найбільшу кількість отруйних речовин містить її кореневище. Характерною ознакою цикути є наявність порожнистого стебла та кореневища з перетинками.

На території Тернівського заказника представлений комплекс водної рослинності. Тут можна зустріти угруповання різних видів рясок та елодеї канадської. Стосовно рясок, слід зауважити, що тут мешкають всі три відомі на Сумщині представники цього роду: ряска мала, триборозенчаста та горбата, а також близька їй родичка спіродела багатокоренева. Всі вони на поверхні р. Терен та на місці старих копанок, що залишилися після торфорозробок, утворюють суцільний килим. Ряски — добре відомі всім рослини. В той же час небагато людей знає, що ряски мають лікувальні властивості. Ці рослини використовуються в народній медицині багатьох країн.

Другий поширений представник водних рослин — елодея канадська — потрапила до нас з Північної Америки. Ця рослина має довгі, дуже розгалужені стебла, вкриті видовженолінійними листками, які розташовуються досить щільними пучками по три листки в кож-

ному. Листки яскраво-зелені, прозорі. На верхівці стебла вони, звичайно, мають більш світлий колір. Елодея – дводомна рослина, тобто у неї є жіночі та чоловічі особини. Чоловічі екземпляри до Європи не потрапили. В наших водоймах мешкають лише жіночі рослини, які дуже швидко ростуть та поширюються завдяки вегетативному розмноженню. Однієї гілочки елодеї досить, щоб через кілька років вона заповонила увесь ставок або річку.

Зоологічні

Вирівський заказник

Вирівський зоологічний заказник місцевого значення площею 214,9 га знаходиться у Білопільському р-ні. Це – досить типова для регіону ділянка заплави р. Вир. Тут наявна досить велика водойма, оточена заростями очерету та комишу лісового. Далі до берега йде смуга трав'яного болота, в якій переважають осоки – гостра, гостровидна, омська, а також лепешняк великий. По краю смуги – зарості дягелю лікарського, малопоширеної цінної лікарської рослини, а також маточника болотного, характерного для боліт Лівобережжя. В менш зволжених місцях знаходяться луки з переважанням дрібних осок і участю таких типових для торф'янистих лук видів, як жовтець їдкий, герань лучна, ситник членистий, коронарія зозуляча. На таких ділянках зростає пальчатокорінник травневий – лучно-болотна орхідея, занесена до Червоної книги України.

Серед птахів у заказнику переважають навколводні та водоплавні види. В заказнику існує невелика (близько 10 гнізд) колонія сірих чапель, яка розташована на краю водойми – гнізда збудовані на розкиданих серед заростей очерету вербах. Поодинокі в цих же заростях мешкає ще один вид чапель – бугай. Характерними видами болотного високотрав'я, яке охоплює водойму, є ласка, курочка водяна і очеретянка велика. На ділянках водойми, що межують з луками, трапляються очеретянка лучна і вівсянка очеретяна, а в місцях, де є окремі чагарники – синьошийка (найближчий родич соловейка). На лучних ділянках мешкають чекан луговий, плиска жовта, а також кулики – травник, чайка, веретенник великий. Частими гостями лук є лелеки білі, що гніздяться в сусідніх селах. Із водоплавних птахів, крім вже згаданих лиски і курочки водяної, в межах заказника оселяються норіць великий і качки – чернь червоноголова та чернь чубата. На деревах, що зростають навколо водойм, гніздяться дрізд-чикотень, іволга, шпак та декілька інших видів птахів.

Серед ссавців на території заказника виявлені лисиця звичайна, ондатра, ласка, із плазунів – вуж звичайний, із земноводних – жаба озерна, кумка червоночерева, ропуха зелена.

В цілому, заказник є добре збереженою ділянкою заплави із значним різноманіттям екотопів і досить багатую фауною птахів.

Кочубейський заказник

В заплаві р. Реть в Кролевецькому р-ні неподалік від с. Грузьке знаходиться зоологічний заказник місцевого значення "Кочубейський" площею 75,9 га. Територія заказника тягнеться смугою вздовж русла на правому березі річки і межує з ботанічним заказником "Ретинський". Колись тут проводилися торфодобування. Після їх припинення поступово відбувається відновлення рослинного покриву.

Значна частина території зайнята чагарниковими та високотравними болотами. Невеликі ділянки займають вільшняки. Трапляються осокові болота. На чагарникових болотах переважає верба попеляста, але досить часто можна зустріти вербу п'ятитичинкову. Неподалік від русла збереглися старі ділянки вільшняків. По деревах в'ються хміль та ехіноцистис шипуватий, надаючи цим лісам особливої таємничості. На вищих елементах рельєфу можна зустріти ділянки з переважанням осоки жовтої і плямами осоки несправжньосмикавцевої, до яких домішуються ситник членистий, тризубець болотний. Зростає тут і білозір болотний, який виділяється своїми білими квітами. Вздовж канав та кар'єрів зростають густі зарості очерету з рогозом вузьколистим, є невеличкі ділянки з переважанням осоки здутої.

Тваринний світ заказника представлений переважно водно-болотними та біляводними видами. Серед ссавців, в першу чергу, слід згадати бобра, який є досить чисельним в заказнику. В зимовий період на територію заказника по руслу Реті заходить видра, занесена до Червоної книги України. Трапляються кабан, лисиця, енотовидний собака, ласка, "червонокнижний" горностай. Звичайним видом торфодобування є ондатра. Із птахів, крім типових горобиних, в невеликій кількості оселяються крижень, водяна курочка, серед хижих птахів гніздиться болотний лунь. Із плазунів відмічений вуж та звичайна гадюка, а із земноводних – ставкова жаба.

Геологічні

Гора Золотуха

Біля м. Ромни знаходиться геологічний заказник місцевого значення "Гора Золотуха".

Площа його становить 16 га. Територія заказника знаходиться в межах великого соляного купола, що виходить на поверхню землі. Гора складена соленосними відкладами, що мають пізньодевонський вік. Крім соляних відкладів (галін, сильвін, гіпс, ангідрин), у будові Роменського соляного купола беруть участь аргіліти, алевроліти, доломіти та діабазу. Соляний купол утворився в зоні розлому в результаті видавлювання пластичних порід на денну поверхню. Ріст куполу почався в пермському періоді і продовжується в наш час із швидкістю 3-4 мм за рік. Купол має форму видовженого овалу, довжина якого на поверхні складає близько 5,5 км, ширина - менше 2 км. Слід відмітити, що в 1937 р. на Роменському соляному штоку вперше в межах Дніпровсько-Донецької западини була добута нафта. Запаси солі тут дуже великі.

Гора Золотуха - єдине місце на Сумщині, де на денну поверхню виходять палеозойські відклади. Тут часто проводяться екскурсії для студентів і школярів. Щоб зберегти даний об'єкт від руйнівної діяльності людини, слід звернути особливу увагу на його охорону.

Геологічний заказник місцевого значення "*Камінські піщаники*" площею 2,5 га знаходиться у Кролевецькому р-ні поблизу с. Камінь. Тут добре представлені відслонення бучацьких пісковиків (середній еоцен), які виходять на поверхню у вигляді окремих плит і брил. Ці породи мають кавернозну поверхню і світло-сіре забарвлення.

Перед читачем пройшли різноманітні та цікаві заказники Сумщини. Автори намагалися дати розповідь про найбільш значущі і відомі заказники нашого краю. Не про всі з них ми змогли тут розповісти. Деякі і досі ще недостатньо вивчені, особливо заказники місцевого значення. На Сумщині постійно створюються нові заказники - вони охороняють цінні природні компоненти, зберігають різноманіття нашої природи.

ЗАПОВІДНІ УРОЧИЩА - СМАРАГДОВЕ НАМИСТО СУМЩИНИ

Смарагдовими намистинами розкидані на карті області заповідні урочища. Ця назва чомусь відразу вимальовує в уяві лісові балки. Спокійно погойдуються верхів'яття дерев. Ще-

бечуть птахи. На узліссях - високий квітучий травостій. Серед трав пурхають метелики, гудуть джмелі.

В заповідних урочищах, на відміну від заказників, зберігаються всі природні компоненти, тобто охорона має комплексний характер. Режим заповідних урочищ досить суворий і прирівнюється до режиму природних заповідників. Важливою ознакою заповідних урочищ має бути ландшафтна відкремленість території.

У природно-заповідному фонді Сумщини 33 заповідних урочища, що становить 18% від всієї кількості заповідних об'єктів, а за площею - всього 1% площі обласного природно-заповідного фонду. Серед них 31 заповідне урочище представляють лісові природні комплекси. Оскільки лісистість області дуже нерівномірна, і розподіл заповідних урочищ по адміністративних районах - також нерівномірний. Із вісімнадцяти районів в дев'яти взагалі немає таких об'єктів. В решті - їх налічується від одного до одинадцяти. Площа заповідних урочищ теж різна - від 1,6 до 914,2 га. На значній частині заповідних урочищ проводились раніше або продовжують вестись наукові спостереження. Частина урочищ включена до системи моніторингових спостережень. Деревостан значної частини урочищ (або окремі дерева) використовується в селекційних цілях для відбору генетично кращих варіантів деревних порід. Та найбільша важливість переважної частини заповідних урочищ Сумщини полягає в тому, що вони сприяють охороні типових корінних лісів регіону.

Коли в області формувалася мережа державних заповідних урочищ, а це відбувалось в основному у 1980 р., головними критеріями для їх виділення були природоохоронна та наукова цінність.

З восьми заповідних урочищ Ямпільського р-ну лише одне представлене природним деревостаном. Це "Ділянка лісу" на площі 1,6 га в Кремлянському лісництві. На його території зберігається сосновий деревостан у віці понад 100 років. Інші заповідні урочища хоча і являють собою лісові культури, проте є унікальними деревостанами, які в повній мірі характеризують особливості деревостанів Лівобережного Поліся, і, в той же час, є зразками лісових насаджень XIX і початку XX ст. До речі їх закладено за активної участі відомого у свій час просвітницького і благодійного діяча, місцевого землевласника Неплюєва, який зробив дуже багато для поліпшення матеріального стану місцевого населення, а особливо - професійного виховання дітей-сиріт та бідняків. В частині з них ростуть унікальні соснові культури: "Ділянка лісу" - 20,1 га у віці 120 років, "Кремлянська дача" та "Туранівська дача" у віці понад 100 років, "Ділянка лісу" площею 5,3 га

у віці близько 90 років. У двох заповідних урочищах ("Підівочько-Чуйківська дача", "Прудисанська дача") зберігаються сосново-дубові насадження у віці близько 100 років. Останнє з них входить до РЛП "Прудисанський" і є його заказною зоною. А ось у Свеській дачі несподівано зустрічаємо ялинові культури віком понад 90 років.

Заповідні урочища Кролевецького р-ну представляють унікальні ділянки дубового лісу природного походження віку стиглості ("Тіпка", "Ділянка лісу", "Білогриве"). Деревостани мають середню повноту, добре розвинений підлісок і трав'яний покрив.

В Сумському р-ні є одне заповідне урочище – "Сосняк" на площі 243,0 га. Це відносно молоді соснові насадження на західній околиці Сум. Через свою наближеність до великого населеного пункту і значні рекреаційні навантаження насадження, на жаль, повністю втратило природні цінності – досить значну кількість рідкісних рослин, які ще недавно спостерігалися тут науковцями.

По одному заповідному урочищу в Лебединському та Охтирському р-нах. Заповідне урочище "Липова алея" в Лебединському р-ні – це ліс природного походження, в якому зростають дуби (деякі з них мають 230 років), клени, липи. Підлісок середньої густоти утворюють ліщина та бруслина. Помітне наукове та природоохоронне значення має заповідне урочище "Литовський бір" (914,2 га), розташоване на борівій терасі Ворскли в Охтирському р-ні. До його складу на площі 41,0 га увійшла ділянка соснового лісу природного походження близько 200-річного віку. Зімкненість крон дерев першого ярусу в ньому 0,5. В зниженнях зростає дуб. Підлісок середньої густоти із клена татарського, ліщини, барбарису і бруслини. В трав'яному ярусі зростають орляк, конвалія, купина лікарська, нечуй-вітер волохатенький. Крім того, в заповідному урочищі наявні культури сосни різного віку. Найбільшою є природна цінність старого лісу, який має невелику повноту, нерівномірне розміщення дерев на площі, складну вертикальну та горизонтальну структуру, розвинений трав'яний покрив, особливо на галявинах.

З одинадцяти заповідних урочищ Тростянецького р-ну в трьох охороняються старі дубові лісостани природного походження: "Сумська діброва" – 7,3 га, "Сумська діброва" – 10,3 га, "Ділянка лісу" – 12,0 га. Вік дерев дуба досягає 130-140 і більше років з повнотою 0,7. Деревостани мають складну вертикальну і горизонтальну структури. Підлісок головним чином з ліщини, трапляється бруслина. Влітку в травостой домінує яглиця, а далі за участю йдуть копитняк, зірочник ланцетовидний, медунка темна, купина багатоквіткова. Зустріча-

ються фіалка дивна, вороняче око, підмаренник запашний, розхідник звичайний. В цих лісових угрупованнях наявні синузії весняних ефемероїдів.

Решту заповідних урочищ в Тростянецькому р-ні виділено в лісових культурах сосни, дуба з супутніми породами, а також в культурах інтродуцентів, перспективних для впровадження в лісове господарство регіону: модрина та ялини. Вік лісових культур від 94 до 125 років. Всі заповідні урочища Тростянецьчини є об'єктами постійних наукових спостережень Червоностростянецької лісової науково-дослідної станції. В них продовжуються копінкі спостереження за ходом росту як деревостанів в цілому, так і окремих дерев у ньому, виділені ділянки моніторингових досліджень.

З п'яти заповідних урочищ Краснопілляського р-ну лише у двох зберігаються природні лісостани дуба першого та другого бонітету із звичайними для регіону супутніми породами – липою та ясенем. Це "Ділянка лісу під Краснопіллям" віком близько 130 років і "Ділянка лісу-2" віком 150 років. Повнота насаджень 0,6-0,7. В решті заповідних урочищ охороняються культури дуба звичайного, найстаріші з яких "Захаревська дача" 1818 р. створення та "Глибнянське" 1879 р. створення. Ці два заповідних урочища, разом із своєю природною цінністю, мають цінність і як зразки лісокультурної справи далеких часів.

Особливими є два заповідні урочища в Путивльському р-ні. Це "Озеро Червоне" площею 30,9 га та "Спадшанське озеро" площею 15,3 га. Обидва озера мають джерельне живлення, розташовані в населених пунктах і є їх прикрасою. Вони знаходяться на давній лесовій терасі річкової долини Сейму. Їх природна цінність дещо втрачена через надмірне рекреаційне та побутове використання.

У Конотопському р-ні існує одне заповідне урочище – "Драгомирівщина". Це насадження минулого століття на садибі відомої історичної постаті – героя російсько-турецької війни генерал-ад'ютанта М.І. Драгомирова.

Тут, біля с. Раки, що під Конотопом, збереглися залишки старої греблі, на якій чиясь дбайлива рука посадила кілька верб, що вже встигли зістаритися. Їдемо греблею. Непомітно минаємо дачні будиночки. Раптом потрапляємо в дивний ліс, де серед рідких серцю дубів, лип, кленів – гості: тополі, ялини, Веймутові сосни – величні та мовчазні. Це старий парк на місці садиби Драгомирових. Найвідоміший з родини – Михайло Іванович залишив по собі принаймні два образи.

В офіційних джерелах знаходимо його характеристику як генерала, військового, політичного діяча, педагога. Історія військової науки зберігає ім'я Драгомирова М.І. серед імен вій-

ськових теоретиків. Свої теоретичні розробки він втілював у кількох вдалих операціях під час Російсько-Турецької війни 1876-1877 рр. Генерал Драгомиров відзначався дбайливим ставленням до солдат.

Знавці живопису знають Михайла Івановича як прототипа отамана в репінських "Запорожцях" та одного з генералів на полотні "Заседание государственного совета". Ілля Юхимович кілька разів гостював в київській квартирі генерала і написав портрет його дочки. М.І. Драгомиров свого часу полемізував з Л.М. Толстим з приводу трактування ідеалів військової доблесті та відданості Вітчизні на сторінках роману "Война и мир".

Місцеві жителі бережуть дещо інший образ генерала. "Добрий пан був" – каже Іван Дмитрович Лузан, житель села Кузьки, і називає Михайла Івановича не інакше як Драгомиром. Від Івана Дмитровича дізнаємося, що наш герой любив попрацювати фізично і, вже будучи в літах, вправлявся в корчуванні пнів на вирубках (мав власну ділянку лісу). Не цурався Михайло Іванович і поспілкуватися з селянами, завжди приязно зустрічав всіх, хто приходив до садиби. У вільний час він у супроводі бувалого діда Кунички полював. Характеристику генерала доповнюють, іноді майже не реальні, бувальщини. А от жителі с. Раки П.М. Тарасенко та В.І. Карпенко словами описують генерала, який щедро наділяв сільських дітей цукерками. Сільська дівчина ходила до Михайла Івановича на Великдень. Дочка генерала – Софія навчала сільських дітей грамоти.

Приємно в спеку враз опинитися під наметом вікових дерев, вдихати свіжість. Охоплюємо очима обсажені бузком стежки генеральського парку. Проглядаються залишки дубової алеї на в'їзді в маєток. Десять тут стояли високі тополі і ряди шовкових сосен, зростали біла акація і каштани. В глибині парку загубилася копанка для риби та криниця. Чай з криничної води Михайлу Івановичу був особливо смачним. "А скільки тут було солов'їв!" – емоційно пригадує Іван Дмитрович. Ось куди часто приїздив зі свого конотопського будинку, пішовши у відставку, М.І. Драгомиров.

Особливими об'єктами у парку були дуби, як кажуть, у два обхвати, на чолі з дубом-батьком. Іван Дмитрович висловлює сумнів, що вони посаджені генералом. Скоріше садив їх хтось із предків М.І. Драгомирова або навіть колишній власник садиби. А от свій кінець дуби та сосни знайшли в 20-і роки на пильнях – величезних ямах, де зручно розпилювати колоди на дошки ручною пилою. Трохи довше жив генеральський сад з фруктовими деревами, ягідниками. Певний час він навіть охоронявся. Нині частину саду займають дачні ді-

лянки. Нехай не вводить в оману будиночок на території колишнього парку. Нічого історичного він собою не являє. Стіни, що пам'ятають генерала, згоріли, рештки розтягли по сусідніх селах. Парк не вберіг тишу і над родинними склепами Драгомирових, що містилися в його глибині під лісом. Стояли вони три в ряд, напівзаглиблені в землю з невеличкими віконечками.

Колішній парк нині займає площу шість з половиною гектарів і розташований між заболоченою в минулому, а тепер осушеною низиною та боровою терасою Сейму, вкритою сосновими лісами. Тому з якого б боку не потрапили б ми в Драгомирівщину, нас зненацька охоплює прохолодна тінь й досі величного всупереч долі лісу.

Урочище Драгомирівщина – це, власне, два виділи Конотопського лісництва, де основні площі займають багаті за своїм складом широколистяні ліси. В урочищі збереглися вікові дуби у кілька обхватів. Їх стовбури високо виносять розлогі ажурні крони. Вони, щоправда, ледь проглядаються крізь густий другий ярус дерев, сформований липою серцелистою, кленом гостролистим. Тому в цій частині урочища через низьку освітленість слабо розвинутий ярус чагарників та трав. Бруслина європейська з цих причин формує тут сланку форму. Трави розріджені. В незначній кількості зустрічаються копитняк європейський, яглиця звичайна, підмаренник запашний. Весною певною мірою скрашують вид яскраві квіти фіалки шорсткої, які трапляються тут на узліссях. З весняних видів трапляється також адокса мускусна. На сусідніх ділянках зростає первоцвіт весняний.

Оселя Драгомирових завжди була символом гостинності. Дружина генерала славилася як добра господиня. Сусіди і знайомі знали про її кулінарні здібності. Гостинність господарів приваблювала численних гостей. Мабуть саме з тих часів тут багато стежечок, стежок та доріг, що пересікають цю ділянку кленово-в'язового деревостану 1895 року з одиничними деревами дуба, клена, ялини, горіха чорного віком 150-200 років вздовж і впоперек. По обочинах доріг поширюються рудеральні види: стенактис однорічний, череда, галінсога дрібноквіткова, гірчак почечуйний та інші, розсадниками яких є прилеглі впритул до Драгомирівщини дачні ділянки. Серйозною проблемою урочища також є відсутність через значне затінення тіньовитривалими липою та кленом підросту дуба, що з часом загрожує зміною порід в деревостані.

Драгомирівщина стала заповідним урочищем у 1980 р.

Заповідні урочища — це невеликі за площею, але цінні ділянки нашої природи. Нині дуже важливим завданням є посилення на їх територіях природоохоронного режиму.

ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ

Пам'ятки природи створюються для охорони цінних, хоча звичайно невеликих за площею, природних об'єктів — вікових дерев, джерел, геологічних відслонень. Вони покликані берегти природні перлини, унікальні об'єкти для наших нащадків.

Всього в області 60 пам'яток природи. З них 3 — загальнодержавного і 57 — місцевого значення.

Оригінальною є пам'ятка природи загальнодержавного значення "Яблуня-колонія" у Кролевецькому р-ні. В який тільки спосіб не пристосовуються живі організми до життя! І навіть серед давно знайомих видів рослин і тварин інколи можна побачити такі, що різко виділяються серед родичів. Здається, хто з нас не знає особливостей росту і розмноження звичайної яблуні. Проте, в Кролеві є яблуня, яка відрізняється від інших незвичайними виглядом, віком, і що головне — за дивовижною здатністю продовження життя. Завдяки цим особливостям увійшла вона до історії садівництва. Ось згадка про неї з четвертого тому творів І.В. Мічуріна, що вийшли в 1948 р. Це його лист в офіційні інстанції:

"Райземуправленію, райагроному.
Союз технических культур,
старшему агроному.
г. Кролевец, УССР.

По имеющимся у меня сведениям в Вашем районе имеется оригинальная яблоня, размножающаяся черенками, находящаяся вблизи станции Кролевец, близ села Андреевки в быв. усадьбе Андрея Василенко, ныне переданной колхозу. На основании постановления Наркомзема СССР; для опытных работ прошу срочно выслать мне 5 черенков указанной яблони почтовой посылкой, предварительно упаковав их во влажный мох. Расходы по пересылке наложить наложенным платежом. В случае, если у Вас встретятся затруднения по отысканию местонахождения указанной яблони, прошу обратиться для разъяснения к тов. Гулькевичу Вячеславу Алексеевичу по адресу: г. Кролевец, УССР, Шевченковская улица, дом № 8.

Директор Гос. селек. генетич. станции

Мичурин"

З мічурінських часів над яблуневим віттям промайнуло майже сім десятиліть — вік дуже значний для яблуні. Вона ж омолодилась і розрослася вшир. Та диво в тому, що ця яблуня

росла тут задовго до вказаного часу. Бо якщо зробити підрахунки за кількістю стовбурів у яблуневому куші і їх "кроках" при розселенні та припустити, що це вже четверте або п'яте її покоління, можна визначити, що вік яблуні не менший ніж 200 років. Побіжно на цей же час вказує і надмогильна плита князя Мещерського, знайдена поряд під час будівельних робіт.

В чому ж секрет диво-яблуні? Давно вже немає її первісного стовбура. Сьогодні на площі близько 600 м² лежать у різних напрямках 15 стовбурів — її дітей та онуків, а, може, — правнуків та прапра... Загубився початок цього життя в сивій давнині.

Помічено місцевими жителями, що коли дереву підходить час відмирати, нахилиє воно своє віття до матері-землі і вона приголублює його, даючи змогу укорінитись. Набравши сил, вже не віти, а стовбури деревець піднімаються вгору, рясно вкриваючись цвітом, а потім і яблуками, з кисло-солодким смаком.

За свідцтвом, що залишив нам М. Дубина, який довгий час працював інженером-агролісомеліоратором райсільгоспуправління, в 1970 р. на землі лежали 9 стовбурів яблуні діаметром 30-40 см. Зараз їх кількість майже подвоїлась внаслідок копіткого догляду школярів. За рішенням виконкому обласної ради яблуня була визначена як пам'ятка природи місцевого значення під назвою "Яблуня-колонія". Люди називають її "крученою" через покрученість стовбурів, або "лозівкою" через здатність рости кущем. В грудні 1998 р. Указом Президента України її статус був підвищений до пам'ятки природи загальнодержавного значення. Яблуня стала однією із перлин природи нашого краю.

Довгий час над яблунею шефствували школярі місцевої школи, нині — юні натуралісти місцевої станції. І це не випадково. Адже вона, крім естетичного та пізнавального, має виховне значення. Територія, на якій вона росте, огорожена і позначена державними охоронними знаками. Проте її віти весь час прагнуть вирватись за межі залізної огорожі.

Відвідуючи яблуню, мимоволі замислююся — де ростуть яблуні з отих живців, про які просив Мічурін? Чи не втратили вони своєї здатності до розмноження? До яких мічурінських сортів яблуня увійшла складовою? Де ще в області є подібні незвичайні яблуні? Чи інші дерева?

Привертають до себе увагу невеличкі ділянки, де є залишки природних дібров, або ж окремі дерева на місці знищених лісів. Вони належать до ботанічних пам'яток природи місцевого значення (всього 28). Дуби віком понад 350 років охороняються в таких пам'ятках природи, як "Дубові насадження" в Охтирському р-ні на площі 0,65 га. Приблизно такий вік мають "Дуб біля с. Шкуратівщини" в

Глухівському р-ні, "Дуб" в Лебединському р-ні, "Дуб в урочищі Пробужка" і "Дуб в селі Підставки" в Липоводолинському р-ні. Нині ще можна зустріти дуби, вік яких оцінюється в 450 років і більше. До них належать "Новослобідські дуби" (0,04 га) і "Дуб у с. Ширяєвому" в Путивльському р-ні, "Дуби біля с. Кропивинці" (0,02 га), "Дуб Гаркуші", "Дуб біля с. Мокіївки" в Роменському р-ні тощо. Всі названі заповідні об'єкти – свідки останнього заселення краю, що почав називатись Слобожанським. Слід відмітити ботанічну пам'ятку природи під назвою "Група екзотичних дерев" площею 0,05 га у м. Суми, в складі якої охороняються гінкго дволопатево, бундук тощо.

Привертає увагу зоологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення у Конотопському р-ні "Урочище Боромля" (55,0 га). Це острів у заплаві Сейму, вкритий природним дубовим деревостаном та луками, де є колонії сірої чаплі.

Гідрологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення "Озеро Шелехівське" в Лебединському р-ні - це мальовниче лісове озеро.

Цікавими об'єктами є самовитічні та фонтануючі джерела і криниці. Багато самовитічних джерел були облаштовані колодзяними оголовками та огорожені. У Кролевецькому р-ні неподалік автодороги Київ-Москва ми потрапили до "Джерела-криниці". Жителі навколишніх сіл дуже цінують джерельну воду, яку вважають чудодійною. Криниця добре облаштована, а місце ще здавна використовується для відпочинку, справляння весільних та релігійних обрядів. Знижені ділянки, що прилягають до криниці, зайняті густими заростями малини. Далі, на підвищеннях, росте світлий сосновий ліс, що доброзичливо вітає всіх, хто шанує джерело-криницю. Цікавою пам'яткою є "Сім джерел" (0,05 га) в Глухівському р-ні, де в крейдяній чаші б'ють фонтани джерел. "Джерело Синя криниця" (0,8 га) в Ямпільському р-ні облаштоване як озеро та місце відпочинку. Місця відпочинку влаштовані також на таких об'єктах як "Джерело в с. Барвінковому 1", "Джерело Вакалівське" у Сумському р-ні та "Джерело в урочищі Будилок" в Недригайлівському р-ні.

Особливе місце займають геологічні пам'ятки. Це відслонення певних порід, цікаві куточки земної поверхні, які розповідають про давно минулі геологічні епохи. Пам'ятка природи "Оголення пісків Полтавського ярусу" в с. Михайлівка Лебединського р-ну площею 5 га репрезентує піски та глини полтавської та берекської світ. Шари мають червонувате, рожеве, інколи - сіре, біле та зелене забарвлення.

Інша геологічна пам'ятка - "Шпилі Полтавського ярусу" в с. Шпилівці Сумського р-ну також має площу 5 га.

На околиці Сум на крутому схилі правого корінного берега Псла знаходиться Лучанський розріз, який у зв'язку з руйнуванням його, в тому числі внаслідок людської діяльності, був виключений із складу природно-заповідного фонду. На Лучанському розрізі добре представлені відслонення порід сумської світи (палеоцен). Як відмічає М.П. Книш (1999), Лучанський розріз був відомий дослідникам ще з минулого століття. У відкладах палеогену були знайдені багаті колекції викопної фауни. Слід розглянути питання про відновлення і збереження цього цінного об'єкту природи.

Дослідження природи Сумщини виявили і надалі виявлятимуть цікаві її пам'ятки, які потребують охорони. Серед них такі цікаві палеонтологічні об'єкти, як місця знахідок кісток мамонта. Біля с. Кулешівка Недригайлівського р-ну в товщі моренних відкладів Дніпровського зледеніння ще у 1839 р. було знайдено скелет мамонта. Скелет був переданий до музею Харківського університету. На місці знахідки встановлений пам'ятник мамонту. Кості мамонта були знайдені в м. Білопіллі, с. Велика Чернетчина Сумського р-ну.

Цікаві фауністичні залишки виявлені в породах харківської світи в розрізі на правому березі Псла, поблизу с. Шпилівки. У м. Ромни на Покровській горі знаходиться льодовиковий валун скандинавського граніту. Його вага становить близько 1 т. Велику кількість валунів можна спостерігати у Баницькому кар'єрі. Ці валуни принесені на територію Сумщини у середньочетвертинний період. Вони входять до складу моренних відкладів, при розмиві яких і з'являються на поверхні.

Ми завжди маємо згадувати, що пам'ятка походить від слова "пам'ять". Пам'ятки – невеликі, але цінні об'єкти – зберігають пам'ять про минуле природи нашого краю.

КРАСА, СТВОРЕНА ЛЮДСЬКИМИ РУКАМИ

Тростянецький лісопарк

До західних околиць м. Тростянець Сумської області прилягає досить великий лісовий масив урочища "Нескучне" Тростянецького держлісгоспу. В кварталах 5, 14, 15 та 16 цього урочища розташований Тростянецький парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. Нині на території Тростянецького лісопарку розмістились садиба Тростянецького держлісгоспу, Краснотростя-

нецька лісова дослідна станція, районна лікарня.

Досить цікавий розподіл території лісопарку за функціональними категоріями земель. Вкрита лісовими угрупованнями площа парку досягає 190,9 га, серед яких лісові культури розміщені на площі в 31,3 га. Лісові розсадники (20,2 га) та прогалини з пустирями (1,6 га) займають 21,8 га. Незалісна площа (43,3 га) на території парку розподілена так: штучні водоймища (ставки) – 18,4 га, дороги – 10,7 га, садиби – 5,9 га, орні землі – 4,6 га, пасовища – 2,7 га і болота – 1,0 га. Наводить на роздуми та обставина, що в такому унікальному куточку Сумщини наявні пасовища і деякі інші “несприйнятливі” для таких природних об’єктів категорії угідь. Мабуть, вирішення цих проблем – це справа майбутнього.

Тростянецький лісопарк закладено в 1809 р. на честь 100-річчя з дня перемоги над шведами у Полтавській битві. На той час Тростянецьким маєтком володіла Олександра Надаржинська – онука Тимофія Надаржинського, духовника Петра І. Вона вийшла заміж за князя, учасника Вітчизняної війни 1812 р., генерал-майора Олексія Корсакова. Не дивно, що така знана далеко за межами свого маєтку родина з Тростянця стала засновником ювілейного парку.

Долина річки Тростянець та її навколишні крутосхилі балки стали центром розбудови цієї природної скарбниці Сумського краю. Ці місця в ті далекі часи були покриті переважно дубовими лісами. “Свідками” минулих століть можна вважати велетні дуби-патріархи віком понад 300 років, які збереглися до наших днів на заповідній частині лісового урочища “Нескучне”. Деякі з таких дубів-велетнів навіть називають “деревами-будинками”, адже з їх ділової деревини можна було б спорудити житловий будинок. Висота цих дубів досягає 30-35 м., діаметр стовбура – півтора метра. Можливо, саме про них писала охтирчанка Н. Багата:

*“Дуби Петровські ! По моїй землі
Вже 300 літ йдете ви на Полтаву,
Щоб доторкнутись до тієї слави...”*

Штучні водоймища долини доповнювали незрівняно гарні пейзажі довкілля. Навколо них висадили групами сосни та ялини, облаштували дорогу, проклали пішохідні доріжки. Тоді ж був збудований біля ставків із цегли “Грот Німф”. В глибині лісової хащі він мав вигляд куполоподібної споруди діаметром біля 10 м. Вхід до гроту обклали великими брилами вапняку, зовні споруду задернували. Потрапити до нього можна було лише по воді на човні. Неподалік перед гротом знаходилась галявина

для розваг, на якій піснями та танцями артисти-кріпаки зустрічали поважних гостей власника маєтку. Ніби заглядаючи в глибину віків, ми милуємось сьогодні барвами лісопаркових пейзажів.

Композиційним центром маєтку Корсакових був оригінальний з витонченими архітектурними елементами двоповерховий палац в стилі модерн. Його розмістили на плакорній ділянці узлісся. Можна лише здогадуватись, яке захоплення гостей і відвідувачів маєтку викликав Тростянецький лісопарк вже в перші десятиріччя своєї історії. Дивовижні пейзажі, дзеркала ставків, архітектурно приємні забудови маєтку – все це гармонійно об’єднувалось в єдиний палацо-парковий ансамбль.

Після смерті в 1842 р. Олександри Корсакової Тростянецький маєток успадкувала друга донька Корсакових княжна Софія, яка була одружена з князем Василем Голіциним. Син Голіциних Олексій приятелював із студентом Петербургської консерваторії Петром Чайковським. В 1864 р. 24-річний студент Петро Чайковський провів літо в Тростянці в маєтку Голіциних. Тут він написав свій славний симфонічний твір за мотивами драми О. Островського “Гроза”. Зараз важко стверджувати, наскільки цей мальовничий та дивовижний куточок України надихнув в молоді роки великого російського композитора на творчість. Але ж відомо, що він після цього року ще не один раз відвідував Сумщину. Перебування у Тростянецькому лісопарку П.І. Чайковського зворушливо відгукнулось в віршах місцевого поета Л. Татаренка:

*“Капнет в пруд с орешника росинка-
Звук тончайший солнечной струны.
Музыка Чайковского и Глинки
Из такой рождалась тишины”.*

У 80-х роках минулого століття Тростянецький лісопарк відвідували поет Павло Грбовський та письменник Антон Чехов.

З 1881 р. протягом 36 років Тростянецьким маєтком володів відомий на Сумщині цукрозаводчик барон Л. Кеніг. За часів його володіння маєтком лісопарк був значно упорядкований. В партерній частині лісопарку з’явилися нові господарські споруди. Гарненький двоповерховий будинок, в якому розміщена сьогодні Краснотростянецька лісова дослідна станція та струнка майже столітня липова алея біля нього, збереглися з 1911 р.

В цей період історії лісопарку на його території починають створювати відомі лісоводам майже всього світу тростянецькі лісові культури. Наприклад, на схилах балки “Якубів яр” вражають своєю доцільністю та красою соснові культури, закладені в 1904 р. Шумить

сьогодні повноцінний сосновий ліс висотою майже 30 м. У складі місцевої флори з'явилися нові види деревних порід: сосна австрійська і Веймутова, дуб північний, модрина європейська і сибірська. В 1913 р. професором Петербурзького лісового інституту М. Орловим узагальнюється досвід лісорозведення та заліснення еродованих схилів в тростянецьких лісах барона Л. Кеніга.

Після Жовтневої революції 1917 р. Тростянецький лісопарковий масив поступово перетворюється в природну лабораторію науковців лісової справи. З 1923 р. тут починає працювати Краснотростянецька лісова дослідна станція як підрозділ Українського науково-дослідного інституту лісового господарства і агролісомеліорації ім. Г. Висоцького (Харків). Співробітники дослідної станції в 1928 р. засновують в лісопарковому масиві дендропарк, флористичний склад якого постійно поповнювався все новими і новими видами. В середині поточного століття в дендропарку вже нараховувалось понад 120 нових для північно-східної України видів деревних та чагарникових порід.

Потрібно зазначити, що на базі Тростянецького лісопаркового масиву починали свою наукову діяльність відомі лісоводи: академіки А. Жуков, П. Погребняк, професори Д. Лавриненко, С. П'ятницький, талановиті науковці П. Фальковський, П. Ізюмський, П. Пастернак і багато інших.

У 1962 р. складовою частиною старого дендропарку стає новий дендрарій площею 6 га. На трикутних секторах нового дендрарію було висаджено понад 30 тис. саджанців, завезених сюди із багатьох дендропарків та ботанічних садів. Флора Тростянецького лісопаркового масиву збільшується до 250 видів і форм деревних і чагарникових порід із 33 родин голонасінних та квіткових рослин. Особливо багатують колекція розових (55 видів і форм) та бобових (20 видів і форм). Із колекції старого Тростянецького дендропарку випали дерева церцису, тюльпанного дерева. Не всі види збереглися і в новому дендрарії. Втрачені реліктовий гінкго дволопатеувий, високо декоративна ліана гліцинія (вістерія китайська) тощо. Але жива колекція дерев та чагарників в лісопарку з часом збагачувалась, і сьогодні вона досить велика. Це представники 40 родин рослинного світу: соснові, кипарисові та тисові із голонасінних та 37 родин квіткових рослин.

Досить повно в живій колекції Тростянецького лісопарку представлені із голонасінних рослин модрина, сосни, ялиці та ялини. Кожен відвідувач може здивовано задивитись влітку на модрина європейську, даурську, сибірську, Сукачова, Чекановського, японську. Хто уважніше придивиться, перед тим розкривають потенційні можливості 17

кліматичних форм. Найбільш стійкі форми модрина в місцевих умовах можуть давати в лісових культурах до 700 м³ ділової деревини з кожного гектара. Чи не фантастика! В будь-яку пору року тільки байдужий може не звернути уваги на сосну австрійську, Банкаса, Веймутову, звичайну, кедрову і кримську, або ялиці – бальзамічну, білу, кавказьку, македонську, одноколірну.

Повсюдно поширені в декоративному оформленні скверів і парків ялини. Ці красуні в Тростянецькому лісопарку також є окрасою з давніх давен. Біля ставків збереглися ялини. У окремих екземплярів стовбури мають майже метрову товщину, а по висоті вони дорівнюють дев'ятиповерховому будинку. Святково в колекції виглядають ялина європейська, Енгельмана, канадська. Та найгарнішим вбранням виділяється ялина колюча блакитної форми. Вона чарує весною і літом, в осінню пору і взимку.

Значно ширше в Тростянецькому лісопарку представлені квіткові дерева, кущі та ліани. Велику увагу привертають дуби великоплідний, Висоцького, звичайний, каштанолістий, північний. Провідне місце за попитом в озелененні та лісорозведенні серед них займає дуб червоний. Його жолуді та саджанці швидко розлітаються не лише по Україні, але й по країнах співдружності. Тростянецькі дубки можна зустріти в скверах і парках Москви, вони добре себе почувають навіть на Памірі.

Величні в колекції лісопарку ясени: звичайний, зелений, пенсільванський. Різноманітні та декоративні клен ясенолістий (форма строката), гостролістий (форма кулевидна), явір. Розкішні за габітусом крони горіхи – грецький, Зібольда, сірий, чорний. Струнки і декоративно привабливі тополя біла, пірамідальна, чорна, осика. Вражають горобини: звичайна плакучої форми, дуболиста, круглолиста, берека. Милують око своїми квітами гіркокаштан звичайний, червоний. Запахні квіти у бархату амурського, софори японської. Перелік величності живої дендрологічної колекції в Тростянецькому лісопарку здається нескінченним... Фахівцям, які добре її знають, зрозуміло, що загальну кількість таксонів дерев, кущів та ліан потрібно уточнити.

Ліси на території Тростянецького лісопарку сформовані переважно насадженнями дуба (104,8 га) майже стиглого віку, сосни (13,2 га), ялини (5,4 га), липи (0,9 га), вільхи (0,9 га) і бархату (0,1 га). Найстаріші в лісопарку угруповання формації ясена (64,7 га), а наймолодші – клена (0,9 га). Слід відзначити, що навіть в роки лихоліть лісове ландшафтне різноманіття Тростянецького лісопарку не зазнало значної трансформації. В тутешніх лісах водиться дичина. В них нерідко можна зустрі-

ти лося, косулю, дикого кабана, лисицю, білку, куницю... Чарівну мелодію створюють безліч пташок...

Поет В. Шелестюк знайомство з цією природною скарбницею Лівобережної України пропонує починати вранці і тільки навесні:

*“Побывайте в “Нескучном” весной.
Не жалейте последние сны:
До чего интересно взглянуть,
Как по узким тропинкам лесным
К водою козули идут”.*

Гордістю Тростянецького лісопаркового масиву є географічні культури дуба, ясена, модрина і сосни, а також маточна плантація горіхів, вирощена співробітниками Красно-тростянецької лісової дослідної станції із насіння, зібраного в різних природних зонах колишнього Радянського Союзу. На їх основі ведуться значні дослідницько-селекційні роботи, про які знають не лише в Україні, але й далеко за її межами. Сюди приїжджають фахівці із багатьох країн Співдружності, Західної Європи.

З роками Тростянецький лісопарковий масив перетворився в унікальну насінневу базу Лівобережної України. Сьогодні дендрологічна колекція лісопарку може задовольняти як потреби в насінні дослідницьких колективів, так і запиту по озелененню та лісорозведенню.

На берегах голубих ставків, чи на тихих сонячних полянах Тростянецького лісопаркового масиву можна зустріти поета і художника, вченого і студента, туриста і відпочиваючого... Завітайте в лісопарк, до нього 60 км на південний схід від Сум.

Сумський парк

Сумський парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення розташований в центральному районі Сум, займає площу 5 га. Він має майже прямокутну форму, дещо видовжену з півдня на північ і звужену в його північній частині.

В кінці XIX та на початку XX століть впродовж вул. Троїцької (зараз вул. Держинського) м. Суми з'являється цілий ряд новобудов заможної верстви населення міста. Серед них оригінальним архітектурним стилем виділялись Троїцький собор та поруч з ним двоповерховий особняк селекціонера Івана Олександровича Асмолова. Сьогодні особняк Івана Асмолова називається "блакитним" корпусом, оскільки фарбують його в унісон з куполами Троїцького собору блакитними тонами. Навколо особняка та на північ від нього Іван Асмолов розбив досить великий парк. Перекази свідчать, що це був чудовий куточок Нового Міста. Вражали його штучні водойми, в яких

ніби-то плавали екзотичні риби, а дзеркало води прикрашали білі і чорні лебеді. В садибі Івана Асмолова процвітало садівництво.

Краєзнавці зберігають фото 1905 р. партерної частини парку Асмолова, виконане мабуть з Троїцького собору. На фото добре помітні за гарним парканом біля входу до парку 12 дубів приблизно 10-річного віку та 4 ялини навколо партеру перед особняком. Сьогодні біля входу до парку привітно зустрічають гостей тільки 4 дуби, а перед "блакитним" корпусом лише 3 ялини. Це вікові дуби звичайні пірамідальної форми і ялини колючі блакитної форми. Верхівки високих та струнких ялин в цьому році рясно обліплені шишками.

Створювався парк Асмолова в ландшафтному стилі, про що ми здогадуємось нині по залишках на його території посадок дерев у вигляді біогруп (3-5 дерев) сосен австрійської та Веймутової, лип американської та серцелистої, бархата амурського, клена гостролистого, тополі білої, а також поодиноких дерев гіркого каштанів звичайного і червоного, ясеня звичайного, берези повислої, робінії звичайної, клена цукристого тощо. Композиційна вісь парку на північ від розкішного парадного входу в особняк Асмолова розпочиналась добре облаштованою пішохідною магістраллю з круглою клумбою під квіти.

До північно-західної частини парку прилягає добре збережена липова алея, посаджена в ті далекі роки. Ширина алеї між рядами граціозно струнких лип дорівнює 5 м, а відстань між липами в рядах 6 м.

Під час революційних подій 1917-1918 рр. парк Івана Асмолова був частково вирубаний. Його пішохідні доріжки, пейзажні галявини, водойми, альпійські гірки, клумби тощо були занедбані. Особняк, господарські будівлі та парк перетворили в притулок для сиріт. Пізніше в довоєнні роки на базі парку працював санаторій. В роки окупації німці в парку розмістили свій шпиталь.

З вересня 1943 р. хазяїном Сумського парку стає обласне лікувально-санаторне управління (ЛСУ). Поступово парк починає відроджуватись. У його флорі з'являються нові види дерев та чагарників.

По-справжньому дбайливе відношення до парку починається з середини 60-х років. В цей час озеленювачем парку починає працювати Надія Федорівна Дубровіна. Вона творчо доглядає за ним вже майже 40 років.

На початку 70-х років обласна лікарня ЛСУ значно розширюється. З'являється нагальна необхідність реконструкції парку. У 1972 р. було схвалено генеральний план його ландшафтної реконструкції, благоустрою та озеленення. Виконала його проектна група А. Залевського з Центрального республі-

канського ботанічного саду АН України. Кошти на проектні роботи виділило Сумське міське товариство охорони природи.

До початку реконструкції дендрологічна колекція Сумського парку нараховувала близько 80 видів і форм дерев, кущів та ліан. Колекцію прикрашали ясен звичайний плакучої форми і витончена береза далекарлійська, ялина європейська гірляндної форми і верба біла плакуча, клен гостролистий кулястої форми і горобина звичайна плакучої форми тощо. Реконструкцією парку передбачалось збільшити дендрологічну колекцію в 2,5 рази.

В північно-східній частині парку на площі біля 1 га зберігся з часів Івана Асмолова фруктовий сад. Багато майже 70-річних яблунь, поодиноких груш, черешень і слив теж потрібно було омолодити або замінити новими. П'ятиповерховий лікувальний корпус в парку збудовано у 1976 р. Перед ним розбили новий партер. По обидва боки від входу в лікувальний корпус групами розмістили вічнозелені рослини туї західної та ялівця козачого. Особини туї західної кулястої форми підкреслюють декоративність цих композицій.

Дендрологічна колекція парку у 1975-1985 рр. збагатилась новими видами дерев та кущів. Найбільш помітні і цінні із них: гінкго дволопатеве, модрини європейська та сибірська, псевдотсуга Мензіса та тис (негнідерево), бук лісовий та дуб північний, маслинка вузьколиста та дерен справжній, сумах коротковолосий та скумпія звичайна, горіхи грецький та маньчжурський, самшит вічнозелений та магонія падуболиста тощо.

Нині на старому партері, а також на захід та північ від "блакитного" корпусу парку представлені пейзажні композиції голонасінних рослин, в складі яких ялини, модрини, ялиці, туї, псевдотсуга тощо. Вік особин в композиціях різний, але наймолодші серед них мають не менш як 15 літ. З роками вони вирости, розрослись... Їх досить щільне просторове розміщення стало "загрозливим" для майбутнього цих композицій.

Функціональна направленість Сумського парку вимагала специфічного зонування його території. Парадність нового партеру змінювалась в глибині парку пейзажами, які гармонують із спокійним відпочинком. Тіністі пішохідні доріжки супроводжували відпочиваючого до маленьких штучних водойм, з'єднаних між собою вузькою протокою, та на галявину-солярій. На жаль, ці місця в парку в останні роки дещо занедбані.

Сумський парк красивий, затишний. Влітку він приємно вражає різнобарвністю квітів. Тут можна милуватись і захоплюватись трояндами і айстрами, півоніями і функіями, тюль-

панами і гіацинтами, королицями і рудбекіями та багатьма іншими видами квітів. Білопільчанин О. Олесь мов про них писав:

*"Опівночі айстри в саду розцвіли,
Умилась росою, вінки одягли,
І стали рожевого ранку чекать.
І в райдугу барвів життя убирать".*

В парку завжди людно. Сюди приходять на екскурсії учні, студенти, вчителі-біологи тощо. Це єдиний парк в місті і взагалі на Сумщині, в якому на досить короткому і зручному показовому маршруті можна ознайомитись із значною за видовим складом колекцією дерев, кущів і квіткових культур.

Кияницький лісопарк

Кияницький парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення розміщений на східному березі великого ставу (площа понад 25 га) біля селища Кияниця Сумського р-ну. З 2000 р. знаходиться у віданні Сумського державного аграрного університету. Займає площу 55,7 га.

При в'їзді до Кияниці із обласного центру очам відкривається чудова панорама місцевого пейзажу: над водяною гладдю ставу та на фоні мовчазно величавого дубового пралісу захоплено чарує досить об'ємний двоповерховий палац. Збудований в стилі ренесансу, палац вже понад 100 років є окрасою населеного пункту та довкілля. За ним на схід розтягнувся лісопарковий масив.

З розвитком капіталізму в другій половині XIX століття на Сумщині, як і в інших районах півдня Росії, купці та цукрозаводчики почали орендувати або скуповувати у поміщиків садиби та землі навколо них. Місцевий поміщик Савич в 1865 р. продає Івану Харитоненку своє помістя в Кияниці разом з лісами, ріллею, сінокосами і пасовищами.

Вік та зовнішній вигляд ялин, модрин, сосен тощо, які збереглись до наших днів в складі липово-дубового пралісу Кияницького парку, свідчать про те, що саме в той час маєток Савича почали упорядковувати відповідно до задумів Івана Харитоненка. Флористичний склад та структуру спілого липово-дубового лісу максимально зберегли. Впродовж пішохідних доріжок і доріг, навколо галявин та на лісових прогалинах поодинокі або біогрупами висадили ялину європейську та сосну веймутову, модрину європейську та ялицю одноколірну, клен цукристий та платан західний, яловець віргінський та гінкго дволопатево тощо. В наші дні поряд з 250-300-річними дубами-патріархами лісопаркового масиву ефектно виглядають стрункі і досить високі ялини, сосни, модрини тощо. Вони гармонійно вписались у

верхній ярус пралісу, мають висоту понад 25 м, а товщину стовбурів 60-80 см.

Дендрологи-паркобудівники Івана Харитоненка в Кияницькому лісопарковому масиві досить вдало об'єднали пейзажний ефект вічнозелених шпилькових порід з листопадними деревами та кущами. Літнє вбрання лісопаркових композицій збагатилось красою нового розмаїття фарб, а в зимовий період різноманітнішим став їх внутрішній колорит. Високі та граціозні з жовто-гарячими відтінками кори дерева сосни, ялини, модрина тощо стали сусідками не менш статних дубів, лип, кленів, ясенів тощо.

З тих далеких часів збереглися в лісопарку також деякі господарські будівлі, а з паркових споруд – арочний місток через яр. Місток має архітектурно приємні контури, максимально вписаний в місцевість. Ширина арки під містком 12 м, а висота – 6 м. Можна припустити, що місток був збудований ще при Савичах.

Із заповіту Івана Харитоненка дізнаємось, що наприкінці 1891 рр., після його смерті, Кияницький маєток і цукровий завод стали власністю Марії Ліщинської. Племянниця Івана Харитоненка Марія Ліщинська була дружиною Сумського купця другої гільдії, захоплювалась природою і квітами. На сільськогосподарській виставці, яка відбулась у вересні 1895 р. на Петропавлівській площі в Сумах, лише один павільйон вражав відвідувачів різнобарвністю квітів. Це був павільйон Марії Ліщинської. Не дивно, що Кияницький лісопарк наприкінці минулого та на початку поточного століття був витончено упорядкованим.

В південно-західній частині Кияницького лісопаркового масиву на плакорній галявині біля ставу родина Ліщинських за порівняно короткі строки збудувала двоповерховий палац, а перед його парадним входом на південь облаштувала просторий партер. Палац відзначався декоративним інтер'єром, чудовим зимовим садом, розкішним акваріумом. А партер на фото 1903 р., яке зберігають краєзнавці, виглядав казково: газони, невеликі декоративні кущі та квіти створювали чудову пейзажну картину біля гарної споруди.

Після драматичних подій 1917-1918 рр. Кияницький палацево-парковий ансамбль був не просто занедбаний, а спустошений. Пізніше в лісопарку дещо із зруйнованого відновили і він увійшов до складу земель радгоспу ім. С. Кірова.

Промайнули роки. У 1960 р. статус Кияницького лісопарку змінився, його віднесли до заповідних природно-заповідних об'єктів. Майже 40 років охоронне зобов'язання парку поступово передавалось від одного власника до іншого. Між тим реконструкція та відновлення Кияницького лісопарку чекають свого часу.

Не можна сказати, що фахівці не поповнювали флору лісопарку, а населення Кияниці та навколишніх поселень не зберігали цей масив. Сьогодні флористичне ядро дубового пралісу у верхньому ярусі складають дуб звичайний, липа серцелиста, клен гостролистий, ясен звичайний, береза повисла, тополя біла тощо. Під пологом лісу зустрічаються ліщина звичайна, бруслини європейська і бородавчата, бузина чорна і червона, жимолость татарська і жостір проносний тощо. В різні роки у флорі лісопарку з'явилися нові види дерев: бархат амурський і лох вузьколистий, липа європейська і дуб північний, гіркокаштани звичайний і червоний тощо. Привабливими у флорі лісопарку можна вважати липу широколисту (форма розсіченолиста) і вільху клейку (форма розрізнолиста), птелею трилисту і бузок звичайний, горобинник горобинолистий і хеномелес японський, таволгу верболисту і свидину кров'яну.

Жива дендрологічна колекція Кияницького лісопаркового масиву нараховує види з 29 родин рослинного світу: гінкгові, тисові, соснові, кипарисові із голонасінних рослин та 25 родин із квіткових рослин. Всього понад 100 видів та форм дерев, чагарників і ліан.

Біля двоповерхового палацу лісопарку ростуть найстаріші серед інтродукованих видів дерев на Сумщині релікт японо-китайського походження гінкго дволопатево та високо декоративний в парковому будівництві платан західний. Їм понад 125 років. Три особини гінкго із-за близького розміщення в біогрупі мають пригнічений стан, деформовану крону. Незважаючи на це, вони приваблюють оригінальними сизо-зеленими літом і золотисто-жовтими в осінню пору віялоподібними листками. Висота найвищого дерева гінкго в біогрупі досягає 12 м, а товщина стовбура – більше 50 см. Єдиний екземпляр в лісопарку платана західного (зі зламанною верхівкою) має висоту понад 12 м, товщину стовбура з темно-кремовим відтінком кори біля 1 м. Влітку він звертає на себе увагу гладенькими світло-кремовими гілками з великими лопатевими листками та кулястими повислими голівками суцвіть.

Відсутність чітких межових знаків навколо Кияницького лісопаркового масиву сприяла тому, що на території заповідного об'єкту створилась досить розгалужена мережа транспортних шляхів і пішохідних доріжок. В глибині лісопарку розмістились спортивні майданчики і навіть футбольне поле. Але, незважаючи на всілякі негаразди, Кияницький лісопарк багатий як своєю історією, так і красою різноманітних лісопаркових пейзажів.

Хочеться вірити, що в історії майбутнього для Кияницького лісопарку все буде гаразд.

Можливо, він дочекався нині того, на кого довгі десятиріччя чекав.

Великобобрицький парк

Великобобрицький парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення розміщений в центрі с. Великий Бобрик Краснопільського р-ну, займає площу 8 га.

При під'їзді з заходу до с. Великий Бобрик з високого лівого берега річечки Бобрик парк помітний по зеленій верхівці могутньої майже 200-річної ялини звичайної. Її верхівка, яка величаво на добрий десяток метрів здіймається над шатром паркового масиву, та блакитні купола церкви не тільки прикрашають здала краєвид місцевості, але й вказують на те, що там розташована центральна частина села. Дорога стрімко спускається в широку долину на греблю великого ставу, яким з південного заходу омивається Великобобрицький парк.

Як свідчать краєзнавчі матеріали Андрія Косарева, парк почали розбудовувати у 1815 р. на базі маєтку поміщиці Єлизавети Рахманової. Блискучі перемоги російської армії над Наполеоном у 1812 році та повернення до рідної домівки її сина, Григорія Рахманова, генерала інтендантської служби при штабі Михайла Кутузова, спонукали Єлизавету Рахманову розбити в честь цих подій парк на площі в 40 десятин.

Навколо парку збудували мур із червоної цегли. Перед триповерховим палацом маєтку облаштували в 1 десятину партер, на якому ніби-то мати і син родини Рахманових посадили дві ялини. Мати свою ялину посадила в південній частині партеру, а син — в північній. Ялина Григорія Рахманова збереглась до наших днів. Якщо це дійсно так, то їй сьогодні біля 185 років. Ялина-гігант вражає своїми розмірами. Досить стрункий та повноцінний стовбур ялини має висоту понад 35 м, а діаметр на висоті грудей — понад 1,5 м. Оригінальна зовнішня форма крони зеленого старожила. В нижній частині конусоподібної крони гілки нахилені донизу, а тоненькі гілочки другого порядку на них, немовби гірлянди, звисають вертикально вниз. Всередині крони віти відходять від стовбура майже під прямим кутом, а на верхівці ялини вони дещо підняті доверху. Така декоративна форма ялин в парках зустрічається зрідка.

З парадної частини Великобобрицького парку по центральній липовій алеї шириною 10 м можна було спуститись до ставу і там прогулятись біля води в затінку верб. Пішохідні доріжки парку на північ та південь від центральної магістралі мали алейний вигляд. Паркобудівники минулого для декоративного оформлення парку використали, крім ялини

звичайної та липи серцелистої, сосну звичайну і гіркокаштан звичайний, ясен звичайний і клен гостролистий, тополлю білу і вербу білу, робінію звичайну і горобину звичайну, бузок, жасмин, карагану тощо. На північ від вищезгаданої ялини в парку частково збереглась з тих часів алея липи серцелистої, яка має форму місяця. Просторове розміщення лип в ній досить щільне і викликає подив: воно безсистемне.

Партер біля триповерхового палацу завжди виглядав гостинно і святково. В його оформленні переважали декоративні кущі і квіти.

Сьогодні у Великобобрицькому парку, крім декількох дубів-патріархів віком понад 250-300 років, з минулого століття збереглись алейна група лип, декілька ялин, дві сосни, поодинокі особини ясеня, клена тощо. Цілком можливо, що парк в минулому формувався на місці дубового пралісу правого берега невеликої річки Бобрик.

Важко собі уявити, що маєток Єлизавети Рахманової та її послідовників в минулому столітті існував без яблуневого саду. В північно-східній частині парку ще сьогодні зберігаються його рештки. Назва вулиці (вул. Садова), що охоплює цю частину парку з півночі, нагадує про історію яблуневого саду.

За переказами, палацево-парковий ансамбль с. Великий Бобрик в пейзажному відношенні в другій половині минулого століття не поступався кращим паркам України.

Трагічна і повчальна історія Великобобрицького парку в ХХ столітті. На початку століття парк був зразковим. Але революційні події 1917-1918 рр., лихоліття колективізації та Великої Вітчизняної війни призвели його до повного занепаду. Безслідно зникли з його території триповерховий палац, алейні посадки дерев та кущів, а дещо пізніше навіть цегляний мур тощо.

Наприкінці 60-х та на початку 70-х років Великобобрицьке лісництво на схилах парку біля ставу на площі 2 га створює біогрупами протиерозійні насадження з ялини звичайної, модрина сибірської, липи серцелистої, дуба червоного, дуба звичайного, горобини звичайної, берези повислої та робінії звичайної.

Влітку 1972 р., під тиском головним чином природоохоронних організацій, Великобобрицький парк стає заповідним об'єктом, його охоронне зобов'язання спочатку знаходиться в місцевому колгоспі, а з 1995 р. — в Великобобрицькій сільській раді. Проте охоронні зобов'язання не змогли відчутно вплинути на відродження минулого Великобобрицького парку.

Сумський філіал "Укрколгосппроекту" в 1978 р. досить вдало і продумано виконав, а облвиконком затвердив проект нового плану-

вання і забудови центральної частини с. Великий Бобрик. Проектом передбачались також реконструкція та благоустрій парку. Старовинний парк мав перетворитись в сучасний парк культури і відпочинку.

Друга половина 80-х років відома в історії Великобобрицького парку тим, що він в деякій мірі був упорядкований.

Промайнуло десятиріччя... З парку знову все безслідно зникло, залишилися тільки різьблені дерев'яні ворота... І тут на думку спадають рядки з віршів поета Ю. Плющенко:

*“Серед пожурхлих бур'янів,
На мокрім пагорбі, весною
Земля чекає інших днів...”*

Веретинівський парк

Веретинівський парк розташований на північно-західній околиці Сум, має площу 17 га. Парк знаходиться у віданні Сумського сільськогосподарського технікуму, який нещодавно був підпорядкований Сумському державному аграрному університету.

Розкинувся парк на досить мальовничій і непростій за рельєфом околиці міста. Територія складається з основної паркової та заплавної частин. Близько 60% території парку займають власне паркові пейзажні композиції, які розмістились на надзаплавній терасі та її схилах. Решта території – природні угруповання заплави р. Попадько та її безіменної східної притоки.

Місце розташування Веретинівського парку в окрузі здавна відоме цілющою джерельною водою. Водоносні піщані шари в нижній частині схилів утворюють на території парку п'ять великих і тринадцять малих джерел підземних вод. Загальний дебіт джерельної води у весняні та осінні дні становить 1,2-2,0 л/сек. Відсутність нітратів і фосфатів та оптимальний вміст сульфатів і хлоридів створюють витончений смак прохолодної джерельної води. Цю воду із задоволенням вживають місцеві жителі та гості.

За даними краєзнавця Генадія Петрова, Веретинівський парк почав створювати в 1904 р. вчитель місцевого земського училища Федір Котуков з учнями. Композиційним центром парку була садиба земського училища, яка до наших днів не збереглась. На південь від неї розбили власне парк, а на схід – яблуневий сад. Нині яблуневий сад чомусь не входить до складу основного масиву парку. Територію Веретинівського парку з півночі та сходу обсадили садженцями ялини та сосни. Нині майже 100-літні межові посадки цих шпилькових порід здебільшого збереглися, структурно вони мають алейний вигляд. При плануванні власне парку Федір Котуков використав ланд-

шафтний стиль. При цьому зберігались окремі дерева дуба, берези, тополі тощо, які вже росли на території парку, а при посадці нових видів максимально враховувались особливості місцевого рельєфу. Про це свідчать вирощені в парку поодинокі чи біогрупами (3-5 особин) дерева сосни звичайної і австрійської, ялини європейської і колючої, псевдотсуги Мензіса і модрини європейської тощо. Зараз вони створюють особливо привабливі пейзажні композиції.

Крім названих видів хвойних дерев, при розбудові парку використали ясен звичайний і дуб звичайний, в'яз гладкий і березу повислу, липи серцелисту і широколисту, клени гостролистий і цукристий, робінію звичайну тощо.

В заплаві знаходиться озерце площею близько 1 га. Невелику площу в заплаві займають угруповання вільхи, а навколо і поміж них влітку бувають очеретяно-рогозові угруповання. Пейзажне розмаїття цієї частини парку доповнюють поодинокі великі дерева верби білої і в'язу гладкого, тополі білої і тополі чорної. Деякі з них, мов в журбі, похилялися над поверхнею заплави або за віком вже посохли.

У парку знаходять притулок дикі тварини – де-не-де по парку пробіжить полохливий заєць сірий, перестрибне з дерева на дерево білка звичайна. Навесні та на початку літа не стихає пташиний спів. В заплаві гніздяться крижні та лиски.

В минулому на базі Веретинівського парку неодноразово відбувались осінні виставки досягнень сільськогосподарського виробництва Сумщини, але з 1972 р. парк за своїм статусом став заповідним. В середині 70-х років була висаджена багаторядна березова алея, яку сьогодні можна вважати композиційною віссю парку.

Басівський лісопарк

Басівський парк-пам'ятка місцевого значення розкинувся на південно-східній околиці Сум на лівому березі Псла. Це санаторно-курортного типу лісопарковий масив, який займає площу 25,7 га. Басівський лісопарковий масив умовно можна поділити на дві не схожі за походженням та флористичним складом ділянки: західну (13,0 га) та східну (12,7 га).

Західна частина лісопарку – то створені на початку та в середині 20 століття лісопаркові культури сосни. Східна частина лісопарку - це рештки палацево-паркового ансамблю поміщиці П. Штеричевої, розбудованого на початку XIX ст. Якщо в західній частині лісопарку сформувались вічнозелені пейзажні композиції, то в східній навпаки – композиції широколистяних деревних порід. Третину західної частини Басівського лісопарку (4,5 га) складають майже 100-річні ландшафтні насадження

сосни звичайної. Жовтогарячокорі дерева поодинокі чи розрідженими біогрупами створюють уздовж південного узбіччя вул. Санаторної досить привабливий куточок. Слід відзначити, що серед красунь-сосен тут виросло декілька особин винятково рідкісної декоративної форми. Товсті стовбури у них на висоті 2,5-3,0 м від поверхні землі розгалужені, а на висоті 8-10 м вони мають досить густі зонтикоподібні крони. Такі декоративні форми дерев ефектно виглядають на невеликій галявині старого соснового лісу. Решту території західної частини лісопарку (8,5 га) займають двічі молодші соснові культури. Вони досягли майже двадцятиметрової висоти, крони дерев давно зімкнулись. Завдяки значній щільності соснового деревостану в ньому відсутні підріст, кущі тощо. В цьому місці лісопарку сформувався типовий боровий лісок. Сьогодні він потребує продуманої реконструкції.

Композиційним центром заміської садиби дружини бригадного генерала П. Штеричевої став у свій час досить привабливий двоповерховий будинок. На південь від цієї псевдоготичної споруди з витонченими баштами розмістили добротний облаштований партер, окрасою якого був фонтан з квітниками навколо нього. В тому ж південному напрямку від партеру спланували і створили в ландшафтному стилі затишний парк. Металева огорожа, домашня церква Вознесіння, альтанка в глибині парку, яблуневий сад, став в заплаві річки з вербами навкруги доповнювали закінченість та підкреслювали розкіш палацево-паркового ансамблю заміської садиби.

Головна композиційна магістраль парку на півдні садиби закінчувалася над порівняно високим (понад 13 м) і крутим схилом надзаплавної тераси оглядовим майданчиком, з якого відкривалась гарна панорама Псла. В центрі

оглядового майданчика виросла могутня сосна з діаметром стовбура понад 1,5 м. Нині сосна без крони та верхівки стоїть сухою.

Сьогодні про минуле заміської садиби П. Штеричевої нагадують майже повністю збережена двоповерхова палацева споруда, в якій розмістився тубдиспансер районної лікарні, господарські забудови, а також помітні тільки для фахівця паркові алеї з поодинокими деревами-патріархами. Серед старих дерев, крім уже згаданої сосни, звертають на себе увагу могутні дуби звичайні віком понад 200-250 років, статні ясен звичайний та липа серцелиста віком біля 150 років, міцні клен цукристий і клен гостролистий віком понад 100 років, бархат амурський, береза повисла, в'яз гладкий, гірकोкаштан звичайний та тополя біла майже 100-річного віку.

Останні десятиріччя в історії східної частини Басівського лісопарку відзначені тим, що флористичне ядро деревних порід в ньому створювалось стихійно. Тут здебільшого природним шляхом сформувалось різновікове широколистяне угруповання з переважанням видів місцевої флори. В партерній його частині навколо двоповерхової палацевої споруди зростають горіх маньчжурський, катальпа біггонієвидна, ялина європейська, модрина сибірська, ялина колюча, туя західна віком 15-25 років. Тут же можна зустріти декоративні кущі: бузок звичайний, карагану дерев'янисту, таволгу самосилолисту, пухироплідник калинолистий, сніжноягідник прирічковий, магонію палеволисту тощо.

Доля парків Сумщини нерідко була нелегкою. Нині необхідно подбати про них, зберегти все, що лишилось від старих колекцій, створити нові. Адже парки створюються на радість людям.

* * *

Заповідна мережа
області в майбутньому

Хоча нині в області добре представлені всі категорії природно-заповідного фонду і процент заповідності нині високий, важливим напрямком природоохоронної роботи на Сумщині залишається заповідання нових територій та об'єктів. Разом з цим, нові заповідні території повинні зайняти на карті області найбільш доцільні з екологічної точки зору місця. Необхідно створити такі умови для видів рослин і тварин, насамперед рідкісних, щоб вони, розселюючись, ніби "мандрували" з однієї заповідної території на іншу або на якусь досить збережену природну територію в межах місцевих екологічних коридорів. Найкраще для ролі таких коридорів підходять річкові долини, в яких є вода, болота, луки, ліси, тобто природне середовище для життя і розселення найбільш чисельного біорізноманіття, приуроченого до даних біотопів.

Сумська область ніби пронизується з північного сходу на південний захід долинами річок басейну Дніпра. Це, насамперед, Десна зі своїми притоками: Зноба, Івотка, Шостка, Реть, Сейм... А також Сула, Псел, Ворскла. Їх мережею область з'єднана з Центральною і Західною Україною. Ними ми також сполучені і з Росією, якій могли б "віддавати" види рослин і тварин, якими багаті, і навпаки, одержувати ті з них, які вже давно стали згадкою в Україні. Саме таке майбутнє області слід очікувати в системі національної екологічної мережі України, яку, в свою чергу, слід розглядати як складову загальноєвропейської мережі.

Враховуючи географічне положення області на кордоні з Росією, багатство і відносну

збереженість її природних угідь, багато з її екологічних коридорів могли б бути загальнодержавного і навіть світового значення. Ось чому варто зупинитись на їх екологічних характеристиках і планах області щодо повного використання природних особливостей регіону і створення оптимальної мережі природно-заповідних об'єктів в північно-східній частині України.

На одному з найзначніших екологічних коридорів області, тобто на Десні з притокою першого порядку Зноба і другого порядку – Уличка, на початку 1999 р. створена природно-заповідна установа наукового і рекреаційного спрямування – національний природний парк "Деснянсько-Старогутський". Якщо взяти до уваги розташований майже поряд, але вже на російському боці заповідник "Брянский лес", а також подібні проблеми та мету, найкращою пропозицією є створення на їх базі першого українсько-російського біосферного резервату, який перед світовим загалом мав би репрезентувати українське та російське Полісся. Одним із наступних транскордонних екологічних коридорів можна вважати долину Сейму. В його нижній течії, в межах області, розмістився РЛП "Сеймський". Вибір вказаної території був обумовлений її значними рекреаційними властивостями, досить розбудованою сферою відпочинку людей, багатою історією краю, відносно добре збереженою флорою і фауною. Тому за цим парком, за умови підвищення добробуту населення, можна вбачати добре майбутнє.

На фото: 1 – Деснянсько-Старогутський НПП має увійти до складу транскордонного біосферного резервату, що створюється (фото О. Михайлова); 2 – Анемона лісова – вісник весни (фото В. Онищенко); 3 – Заказник "Шалигинський" – одна з найбільших за площею природно-заповідних територій (фото М. Кістова); 4 – Бджолоїдка – один з найкрасивіших птахів України (фото С. Полюха); 5 – Долина Сейму – тут проходить важливий транскордонний екологічний коридор (фото О. Михайлова); 6 – Хохуля рідкісний реліктовий звір – об'єкт особливої охорони (фото Г. Гаврися з експозиції Київського національного університету ім. Т. Шевченка); 7 – Лебідь-шипун – окраса українських водойм (фото М. Яцука); 8 – Ранок в степу (фото М. Книша).

Розташована вище за течією Сейму територія на межі Путивльського, Білопільського і Буринського р-нів простягається аж до кордону з Росією. На півночі вона обмежується правим корінним берегом Сейму, на півдні – першою надзаплавною терасою ріки. Загальна площа основної території майбутнього національного природного парку на Сеймі становитиме близько 25 тис. га. Вона має репрезентувати Північний Лісостеп Лівобережної України. Є можливість приєднати до майбутнього національного природного парку ще одну ділянку – територію Шалигинського ландшафтного заказника загальнодержавного значення та прилеглі до нього землі на Клевені – притоку Сейму в Глухівському р-ні. Територія майбутнього парку багата збереженими видами рослин і тварин, занесеними до Червоної книги України. Особливим раритетом є хохуля звичайна, яка серед заповідних територій України збереглась тільки в заказнику "Середньосеймський". Заради цієї рідкісної тварини варто створити природно-заповідний об'єкт, де б проводились наукові спостереження і роботи, які б сприяли її розселенню. До заповідного ядра парку могли б увійти території чотирьох заказників місцевого значення: "Мовченський", "Юр'ївський", "Монастирський ліс", "Бобровий", частково території заказників загальнодержавного значення "Шалигинський" і "Середньосеймський" та прилеглі до них болотні масиви. Загальна площа заповідної зони має скласти близько 4,0 тис. га. Територія парку буде межувати з Росією протягом близько 25 км, що має сприяти розвитку рекреаційних і екологічних міждержавних контактів.

Ще одним значним транскордонним екологічним коридором слід розглядати річкову долину Ворскли в Охтирському, Тростянецькому, Великописарівському р-нах. З усіх річок області її заплава в найменшій мірі зазнала втручань в природні процеси. Мальовничістю берегів та чистотою води річка з давна приваблювала підприємства Харкова, Сум, Тростянця, Охтирки як місце будівництва баз відпочинку та піонерських таборів. Зараз вони через скрутний економічний стан держави і обмеженість коштів у людей майже не користуються попитом. Через розчленованість прилеглих до річкової долини берегів, заболоченість заплави річкова долина Ворскли в межах області має багатий рослинний і тваринний світ. Довжина річки в межах області близько 100 км, з яких майже половини пролягає через території чотирьох заказників, три із яких загальнодержавного значення. Окрім заказників, в долині ріки розміщені 12 заповідних урочищ. Найбільше з них, "Литовський бір", безпосередньо прилягає до русла ріки.

Привабливою для створення національного природного парку є вся річка в межах області. Північна його межа має охопити прилеглі до правого корінного берега річки діброви, на півдні – першу надзаплавну терасу річки. Загальна площа парку передбачається близько 38 тис. га. За рахунок болотних масивів, в першу чергу таких, як "Бакирівський", є змога створити заповідне ядро парку на площі близько 4,0 тис. га. Територія майбутнього парку має представляти центральні лісостепові ландшафти. Створення парку буде виявом підтримки Україною російської програми "Еко-Ворскла-2005", спрямованої на підтримання чистоти води ріки та збереження природного різноманіття в її басейні.

Ще один екологічний коридор – річкова долина Псла. Річка, а також ліси та луки вздовж її берегів здавна користуються популярністю у жителів міст Сум, Лебедин та місцевого населення як місця відпочинку, збору грибів, полювання, рибальства, туризму. На всьому протязі річка майже однаково приваблива і тому її слід розглядати як перспективну територію для створення природно-заповідної території рекреаційного спрямування місцевого значення. Розглядається декілька варіантів створення на річці регіонального ландшафтного парку. Розроблена проектна документація зі створення першої черги регіонального ландшафтного парку "Слобожанський" на площі 4040,7 га в Лебединському р-ні. Заказним ядром парку передбачається територія пам'ятки природи загальнодержавного значення "Озеро Шелехівське". Одним із напрямків рекреаційних послуг майбутнього парку має бути мисливство та рибальство, що буде спонукати адміністрацію парку до відновлення відповідної фауни і утримання її в оптимальній кількості, забезпечення охорони ландшафтів та інших природних цінностей територій. А вкладення коштів у розбудову парку, залучення туристів, відпочиваючих, мисливців і рибалок, науковців буде сприяти поживленню місцевої економіки, підвищенню прибутків місцевого населення, його зайнятості та екологічній освіті.

Не менш привабливою для створення регіонального ландшафтного парку є також долина Псла вище Сум, на території Сумського та Краснопільського р-нів аж до кордону з Росією. В цих місцях вже є декілька природно-заповідних об'єктів інших категорій. Це заказник загальнодержавного значення "Банний яр" та п'ять заказників місцевого значення – "Олександрійський", "Миропільський", "Могрицький", "Битицький", "Вільшанківський" загальною площею близько 1,3 тис. га, а також парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення "Кияницький" на

площі майже 56 га. Перелічені об'єкти дуже цікаві збереженою флорою та фауною. А раритетним їх видом можна вважати лунарію оживаючу ("Банний яр"), червонокнижну рослину, яка на території Лівобережної України зустрічається тільки в цих лісах, а основний її ареал починається з Карпат і далі на Захід. Тут також зустрічається тушканчик великий, занесений до Червоної книги України. Як перший крок до створення тут регіонального ландшафтного парку, планується розширення і об'єднання в один заказник загальнодержавного значення поряд розташованих заказників місцевого значення "Олександрійський", "Миропільський", "Могрицький". Його площа має бути близько 3 тис. га. Він буде прилягати до українсько-російського кордону і сприяти посиленню міждержавних екологічних контактів.

У держуправління є також плани щодо оптимізації і збільшення території заказника "Банний яр", що пов'язане з деяким переміщенням місцезростання лунарії, а також підвищення статусу і розширення заказника "Битицький", який є біостаціонаром педагогічного університету. Останній зібрав значну кількість цікавих спостережень на його території.

Ще один екологічний коридор – Сула. Вона починаються за 10 км від русла Псла і балковими системами сполучається з останнім. Природа верхньої течії Сули в Сумському та Недригайлівському р-нах через антропогенне навантаження дуже трансформована. Останнім часом навантаження зменшилось і відбувається відновлення природних комплексів. Заплава Сули в Роменському р-ні залишилась майже недоторканою і тому дуже цінна як центр різноманіття тварин та рослин і поступового їх розселення по численних притоках та балках.

Варто розглянути ще один значний перспективний заповідний об'єкт – лучний степовий природний заповідник на базі нинішнього відділення "Михайлівська цілина". Михайлівську цілину важко переоцінити через майже повне зникнення в Україні степових екосистем. Між тим такі степи, які зараз знаходяться в Михайлівській цілині, дуже багаті за видовим складом флори. Вони породили найродючіші у світі ґрунти – чорноземи. Тому науковий та пізнавальний інтереси до таких степів з часом будуть все зростати.

Навкруги Михайлівської цілини виділена охоронна зона заповідника шириною близько 1,0 км. А це понад 780 га, де підтримується спеціальна сівозміна трав. Її землі не підлягають приватизації, а знаходяться у державній власності. Тому варто приєднати їх до нинішньої території Михайлівської цілини і розпочати ренатуралізацію степу. До сфери інтересів цього заповідника можна було б включити ряд

існуючих заказників із відносно збереженою степовою біотою - "Саївський" (9,5 га) та "Голубців" (16,0 га) в Недригайлівському, "Лисиця" (142,5 га) в Тростянецькому, "Гора Золотуха" (16,0 га) в Роменському р-нах, розташованих на землях державного фонду. Доцільно створити ще ряд степових заказників у Роменському, Недригайлівському і Липоводолинському р-нах на фрагментах балок і прибалкових схилах із збереженою степовою рослинністю.

До вищезгаданих перспективних для створення заповідних об'єктів слід приєднати ще ряд об'єктів інших категорій. Це майбутній заказник загальнодержавного значення "Піротчинські болота" на Есмані, що є притокою Реті, на площі близько 2,3 тис. га. Територія представлена в основному болотами, в тому числі тими, на яких раніше добувався торф. До речі, розташований вище за течією цієї річки заказник місцевого значення "Верхньоесманський" на площі понад 2,9 тис. га викликає інтерес у науковців наявністю видів рослин, які знаходяться за межами своїх основних ареалів.

Передбачуваним заказником загальнодержавного значення є також "Івотський" на притоці Десни р. Івотці. Його площа – 1,8 тис. га. Як і в попередньому випадку, територія заказника представлена колишніми торфозаболочками та осушеними болотами, які повторно заболочуються і на яких відбувається поступове відновлення рослинного і тваринного світу.

Створення вказаних вище та інших природно-заповідних територій місцевого значення передбачене спеціальною програмою розвитку заповідних об'єктів області, розробленою і затвердженою держуправлінням екобезпеки. Проте, крім вказаних у програмі, в області є ще цілий ряд унікальних природних об'єктів, особливо тих, що пов'язані з історією краю, які необхідно ще виявити і заповідати. Варто вказати і напрямки таких пошуків.

Нині ведеться робота по заповіданню декількох дерев, пов'язаних з ім'ям діяча культурно-просвітницького руху в Україні кінця XVII – початку XVIII століття, засновника "попівської академії" О.І. Паліцина. Серед дерев – сосна, за переказами посаджена ним на могилі своєї дружини.

Готуються також документи на заповідання так званого "Городка" в м. Путивлі, цікавого ландшафтного утвору на березі Сейму, яскраво описаного в "Слові о полку Ігоревім".

Варто зупинитись на нещодавно створеній пам'ятці природи місцевого значення під назвою "Екзотичні дерева Глухівського педінституту". Дерев, хоч і недавно посаджених, для цілого покоління педагогів-випускників цього закладу пов'язані з іменем засновника

дендрарію і стали доброю пам'яттю їх молодості.

Ще один актуальний напрямок природоохоронної роботи – це заповідання самовитічних джерел. Наприклад, в Кролевецькому р-ні вже давно заповідана пам'ятка природи місцевого значення під назвою "Джерело-криниця", яка згадується ще в XVI столітті.

Здійснення планів по заповіданню має подвоїти нинішній рівень цього показника в області і, зокрема, підвищити його в районах з недостатнім або низьким рівнем заповіданості. Це дозволить створити осередки надійного збереження багатьох видів рослин і тварин, зупинити згубні процеси втрати біорізноманіття, змінити на краще екологічний світогляд людей.

* * *

ПРИЙНЯТІ СКОРОЧЕННЯ

бот. — ботанічний
бот.сад — ботанічний сад
відд. — відділення
вул. — вулиця
геол. — геологічний
гідр. — гідрологічний
держ. пед. ун-т — державний педагогічний
університет
ДЛГ — державне лісове господарство
ДЛМГ — державне лісомисливське госпо-
дарство
заг. — загальний (а)
заг.-держ. — загально-державного значення
зак-к — заказник
зап. ур. — заповідне урочище
з-д — завод
зоол. — зоологічний
кв. — квартал
ландш. — ландшафтний
л-во — лісництво
ліс. — лісовий

місц. — місцевого значення
НПП — національний природний парк
окол. — околиці
орніт. — орнітологічний
пам. прир. - пам'ятка природи
парк-пам. сад-парк. м-ва — парк-пам'ятка
садово-паркового мистецтва
ПЗО — природно-заповідний об'єкт
півд. — південний
прир. зап-к — природний заповідник
РЛП — регіональний ландшафтний парк
р-н - район
с/г — сільськогосподарський
с/р — сільська рада
снт. — селище міського типу
тер. — територія
укр. — український
ур. — урочище
хут. — хутір
цукр. — цукровий

ДОДАТКИ

Перелік видів судинних рослин та тварин Сумської області, занесених до Європейського Червоного списку

Судинні рослини

1. Зіновать Блоцького (*Chamaecytisus blockianus* (Pawl.) Klaskova)
2. Астрагал шерстистоквітковий (*Astragalus dasyanthus* Pall.)
3. Глід український (*Grataegus ucrainica* Pojark)

Тварини

Ссавці

1. Ведмідь бурий (*Ursus arctos* L.)
2. Вечірниця велетенська (*Nyctalus lasiopterus* Schreb.)
3. Видра річкова (*Lutra lutra* L.)
4. Вовк (*Canis lupus* L.)
5. Вухань бурий (*Plecotus auritus* L.)
6. зубр (*Bison bonasus* L.)
7. Рись звичайна (*Lynx lynx* L.)
8. Сліпак звичайний (*Spalax microphthalmus* Guld.)
9. Хохуля звичайна (*Desmana moschata* L.)

Птахи

10. Деркач (*Crex crex* (L.))
11. Дрохва (*Otis tarda* L.)
12. Могильник (*Aquila heliaca* Savigny)
13. Орлан-білохвіст (*Haliaeetus albicilla* (L.))
14. Очеретянка прудка (*Acrocephalus paludicola* (Vieill.))

Молюски

15. Слимак виноградний (*Helix pomatia*)

Круглороті

16. Мінога українська (*Eudontomyzon mariae* Berg)

Кільчасті черви

17. П'явка медична (*Hirundo medicinalis* L.)

Комахи

18. Бразник Прозерпіна (*Proserpinus proserpina* Pall.)
19. Красотіл пахучий (*Calosoma sycophanta* (L.))
20. Мнемозина (*Parnassius mnemosyne* (L.))
21. Мурашка руда лісова (*Formica rufa* L.)
22. Поліксена (*Zerynthia polyxena* (Denis et Schif.))
23. Сінниця Геро (*Canonympha hero* L.)
24. Плавунець широкий (*Dytiscus latissimus*)

Перелік видів судинних рослин і тварин Сумської області, занесених до Червоної книги України

Судинні рослини

1. Альдрованда пухирчаста (*Aldrovanda vesiculosa* L.)
2. Астрагал шерстистоквітковий (*Astragalus dasyanthus* Pall.)
3. Баранець звичайний (*Huperzia selago* (L.) Bernh. ex Schrank)
4. Береза низька (*Betula humilis* Schrank)
5. *Билинець довгорогий (*Gymnadenia conopsea* (L.) R. Br.)
6. Брандушка різнокольорова (*Bulbocodium versicolor* (Ker-Gawl.) Spreng.)
7. Булатка довголиста (*Cephalanthera longifolia* (L.) Fritsch)
8. Верба Старке (*Salix starkeana* Willd.)
9. Верба чорнична (*Salix myrtilloides* L.)
10. Водяний горіх плаваючий (*Trapa natans* L.)
11. Гніздівка звичайна (*Neottia nidus-avis* (L.) Rich)
12. Гронянка півмісяцева (*Botrychium lunaria* (L.) Sw.)
13. Гудайєра повзуча (*Goodyera repens* (L.) R. Br.)
14. Діфазіаструм сплюснутий (*Diphasiastrum complanatum* (L.) Holub.)
15. Діфазіаструм Зейлера (*Diphasiastrum zeileri* (Rouy) Holub)
16. *Зіновать Блоцького (*Chamaecytisus blockianus* (Pawl.) Klaskova)
17. Зозулинець блощичний (*Orchis coriophora* L.)
18. Зозулинець болотний (*Orchis palustris* Jacq.)
19. *Зозулинець рідкоквітковий (*Orchis laxiflora* Lam.)
20. Зозулинець шоломоносний (*Orchis militaris* L.)
21. Зозулині сльози яйцевидні (*Listera ovata* (L.) R. Br.)
22. Зозулині черевички справжні (*Cypripedium calceolus* L.)
23. Ковила волосиста (*Stipa capillata* L.)
24. Ковила вузьколиста (*Stipa tirsia* Stev.)
25. Ковила дніпровська (*Stipa borysthena* Klok. ex Prokud.)
26. Ковила пірчаста (*Stipa pennata* L.)
27. Коручка болотна (*Epipactis palustris* (L.) Crantz)
28. Коручка морозниковидна (*Epipactis helleborine* (L.) Crantz)
29. Коручка темно-червона (*Epipactis atrorubens* (Hoffm. ex Bernh.) Schult.)
30. Косарики тонкі (*Gladiolus tenuis* Bieb.)
31. Лілія лісова (*Lilium martagon* L.)
32. Лунарія оживаюча (*Lunaria rediviva* L.)
33. Любка дволиста (*Platanthera bifolia* (L.) Rich)
34. Любка зеленоквіткова (*Platanthera chlotantha* (Cust.) Reichenb.)
35. *Малаксис однолистий (*Malaxis monophyllos* (L.) Sw.)
36. Неотіанта каптурувата (*Neottianthe cucullata* (L.) Schlechter)
37. Осока Буксбаума (*Carex buxbaumii* Wahlenb.)
38. Пальчатокорінник м'ясочервоний (*Dactylorhiza incarnata* (L.) Soo)
39. Пальчатокорінник травневий (*Dactylorhiza*)
40. Пальчатокорінник Траунштейнера (*Dactylorhiza traunsteineri* (Saut.) Soo)
41. Пальчатокорінник Фукса (*Dactylorhiza fuchsii* (Druce) Soo)
42. Півники борові (*Iris pineticola* Klok.)
43. Півонія тонколиста (*Paeonia tenuifolia* L.)
44. Підсніжник білосніжний (*Galanthus nivalis* L.)
45. Плавун шитолистий (*Nymphoides peltata* (S. G. Gmel.) O. Kuntze)
46. Плаун річний (*Lycopodium annotinum* L.)
47. Рябчик малий (*Fritillaria meleagroides* Patrin ex Schult. et Schult. fil.)
48. Рябчик руський (*Fritillaria ruthenica* Wikstr.)
49. Сальвінія плаваюча (*Salvinia natans* (L.) All.)
50. Сон чорніючий (*Pulsatilla nigricans* Stork)
51. Тюльпан дібровний (*Tulipa quercetorum* Klok. et Zoz)
52. Цибуля ведмежа (*Allium ursinum* L.)
53. Шафран сітчастий (*Crocus reticulatus* Stev. ex Adam)
54. *Шейхцерія болотна (*Scheuchzeria palustris* L.)
55. Шолудивник королівський (*Pedicularis sceptrum-carolinum* L.)

Примітка: * види, місцезростання яких протягом останніх півсторіччя не підтверджуються або вказівки є сумнівними.

Тварини

Ссавці

1. Борсук (*Meles meles* L.)
2. Вечірниця велетенська (*Nyctalus lasiopterus* Schreb.)
3. Вечірниця мала (*Nyctalus leisleri* Kuhl)
4. Видра річкова (*Lutra lutra* L.)
5. Горностай (*Mustela erminea* L.)
6. Заєць білий (*Lepus timidus* L.)
7. зубр (*Bison bonasus* L.)
8. Кутора мала (*Neomys anomalus* Cabr.)
9. Мишівка степова (*Sicista subtilis* Pall.)
10. Нічниця ставкова (*Myotis dasycneme* Boie)
11. Норка європейська (*Mustela lutreola* L.)
12. Рись звичайна (*Lynx lynx* L.)
13. Тхір степовий (*Mustela eversmanni* Less.)
14. Тушканчик великий (*Allactaga jaculus* Pall.)
15. Хохуля звичайна (*Desmana moschata* L.)

Птахи

16. Балобан (*Falco cherrug* Gray)
17. Беркут (*Aquila chrysaetus* (L.))
18. Глухар (*Tetrao urogallus* L.)
19. Гоголь (*Bucephala clangula* (L.))
20. Дрохва (*Otis tarda* L.)
21. Журавель сирій (*Grus grus* (L.))
22. Змієїд (*Circaetus gallicus* (Gm.))
23. Колниця, косар (*Platalea leucorodia* L.)
24. Кроншнеп великий (*Numenius arquata* (L.))
25. Крехаль довгоносий (*Mergus serrator* L.)
26. Кулик-сорока (*Haematopus ostralegus* L.)
27. Лелека чорний (*Ciconia nigra* (L.))
28. Лунь польовий (*Circus cyaneus* (L.))
29. Лунь степовий (*Circus macrourus* (Gm.))
30. Могильник (*Aquila heliaca* Savigny)
31. Орел-карлик (*Hieraetus pennatus* Gm.)
32. Орлан-білохвіст (*Haliaeetus albicilla* (L.))
33. Очеретянка прудка (*Acrocephalus paludicola* (Vieill.))
34. Підорлик великий (*Aquila clanga* Pall.)
35. Підорлик малий (*Aquila pomarina* C.L. Brehm)
36. Поручайник (*Tringa stagnatilis* (Bechst.))
37. Пугач (*Bubo bubo* L.)
38. Сипуха (*Tyto alba* (Skop.))
39. Сич волохатий (*Aegolius funereus* (L.))
40. Сичик-горобець (*Glaucidium passerinum* (L.))
41. Скопа (*Pandion haliaetus* (L.))
42. Сокіл-сапсан (*Falco peregrinus* Tunst.)
43. Сорокопуд сирій (*Lanius excubitor* L.)
44. Ходуличник (*Himantopus himantopus* L.)
45. Чапля (*Hydroprogne caspia* (Pall.))
46. Червоновола назарка (*Rallibrenta ruficollis* Pallas)
47. Чернь білоока (*Aythya nyroca* (Guld.))
48. Шпак рожевий (*Sturnus roseus* L.)

Плазуни

49. Мідянка (*Coronella austriaca* Laur.)

Риби

50. Марена дніпровська (*Barbus barbus borysthennicus* Dybowski)
51. Стерлядь (*Acipenser ruthenus* L.)

Круглороти

52. Мінога українська (*Eudontomyzon mariae* Berg)

Кільчасті черви

53. П'явка медична (*Hirundo medicinalis* L.)

Ракоподібні

55. Брамхінус Шаффера (*Bronchopus schaeffery* Figher)

Комахи

56. Аноплій самарський (*Anoplius samariensis* Pall.)
57. Бітак італійський (*Bittacus italicus*)
58. Бражник дубовий (*Marumba quercus* Denis.)
59. Бражник мертва голова (*Acherontia atropos* L.)
60. Бражник Прозерпіна (*Proserpinus proserpina* Pall.)
61. Ванесса чорно-руда (*Nymphalis xanthomelas* (Esper))
62. Ведмедиця Гера (*Callimorpha quadripunctaria* Poda)
63. Ведмедиця-хазяйка (*Callimorpha dominula* L.)
64. Вусач великий дубовий західний (*Cerambyx cerdo cerdo* (L.))
65. Вусач земляний хрестоносець (*Dorcadion equestre* (Laxman))
66. Вусач мускусний (*Aromia moschata* (L.))
67. Вусач-червонокрил Келлера (*Purpuricenus kaehleri* (L.))
68. Джміль вірменський (*Bombus armeniacus* Radoszhowski)
69. Джміль лезус (*Bombus laesus* F. Morawitz)
70. Джміль мінливий (*Bombus proteus* Gerstaecker)
71. Джміль моховий (*Bombus muscorum* Fabr.)
72. Джміль пахучий (*Bombus fragrans* (Pall.))
73. Джміль червонуватий (*Bombus ruderatus* (Fabr.))
74. Дозорець-імператор (*Anax imperator* Leach)
75. Ендроміс березовий (*Endromis versicolora* Linnaeus)
76. Жук-олень (*Lucanus cervus* L.)
77. Кордулегастер кільчастий (*Cordulegaster annulatus* (Latreille))
78. Красотіл пахучий (*Calosoma sycophanta* (L.))
79. Красуня-діва (*Calopteryx virgo* L.)
80. Ксилокопа звичайна (*Xylocopa valga* Gerstaecker)

81. Ксилокопа фіолетова (*Xylocopa violaceae*)
82. Ктир гігантський (*Satanos gigas Eversman*)
83. Ктир шершнеподібний (*Asilus crabroniformis* L.)
84. Махаон (*Papilio machaon* L.)
85. Мегариса рогахвостова (*Megarhyssa superba* Schr.)
86. Мегахіла округла (*Megachila rotundata* (Fabr.))
87. Мелітурга булавовуса (*Melitturga clavicornis* Latr.)
88. Мнемозина (*Parnassius mnemosyne* (L.))
89. Перинеура приструмкова (*Perineura rubi* (Panzer))
90. Подалірій (*Iphiclides podalirius* (L.))
91. Поліксена (*Zerynthia polyxena* (Denis et Schif.))
92. Райдужниця велика (*Apatura iris* (L.))
93. Рофітоїдес сірий (*Rhophitoiges canus Eversmann*)
94. Сатурнія руда (*Agria tau* L.)
95. Сінниця Геро (*Canonympha hero* L.)
96. Сіобла бальзамінова (*Siobla sturmi* (Klug))
97. Синявець ероїдес (*Polyommatus eroides* (Frial.))
98. Синявець мелеагр (*Polyommatus daphnis* (Denis et Sciff.))
99. Совка розкішна (*Staurophora ceisia* L.)
100. Стрічкарка блакитна (*Catocala fraxini* L.)
101. Стрічкарка орденська малинова (*Catocala sponsa* L.)
102. Стрічкарка тополева (*Limenitis populi* (L.))
103. Сколія-гігант (*Scolia maculata* Dr.)
104. Сколія степова (*Scolia hirta* Schr.)
105. Шовкопряд кульбабовий (*Lemonia taraxaci* Denis et Schipger muller)

Перелік видів судинних рослин і тварин, що підлягають особливій охороні на території Сумської області

Судинні рослини

1. Аконіт шерстистовустиий (*Aconitum lasiostomum* Reichenb.)
2. Аденофора лілієлиста (*Adenophora lilifolia* (L.) A. DC.)
3. Айстра заміщуюча (*Aster amelloides* Bess.)
4. Айстра степова (*Aster amellus* L.)
5. Андромеда багатоліста (*Andromeda polifolia* L.)
6. Анемона лісова (*Anemone sylvestris* L.)
7. Анемона дібровна (*Anemone hemorosea* L.)
8. Астрагал пухнастоквітковий (*Astragalus rubiflorus* D.S.)
9. Білозір болотний (*Parnassia palustris* L.)
10. Борідник паростковий (*Jovibarba sobolifera* (Sims) Opiz)
11. Валеріана російська (*Valeriana rossica* P. Smirn.)
12. Верба лапландська (*Salix lapponum* L.)
13. Верба мирзинолиста (*Salix myrsinifolia* Salisb.)
14. Вишня степова (*Cerasus fruticosa* (Pall.) Woron.)
15. Волошка сумська (*Centaurea sumensis* Kalen.)
16. Вужачка звичайна (*Ophioglossum vuldatum* L.)
17. Гадюча цибулька занедбана (*Muscari neglectum* Guss.)
18. Гвоздика Ївги (*Dianthus eugeniae* Kleop.)
19. Гвоздика несправжньорозчепірена (*Dianthus psudosquarrosus* (Novak) Klok.)
20. Гіацинтик блідий (*Hyacinthella leucophaea* (C. Koch) Schur.)
21. Голокучник дубовий (*Gymnocarpium dryopteris* (L.) Newm.)
22. Горицвіт весняний (*Adonis vernalis* L.)
23. Гострокільник волосистий (*Oxytropis pilosa* (L.) DC.)
24. Гронянка багатороздільна (*Botrychium multifidum* (S.G. Gmel.) Rupr.)
25. Грушанка зеленоцвіта (*Pyrola chlorantha* Sw.)
26. Дельфіній клиновидний (*Delphinium cuneatum* Stev. ex DC.)
27. Дзвоники оленячі (*Campanula cervicaria* L.)
28. Еремогоне скельна (*Eremogone saxatilis* (L.) Ikonn.)
29. Зірочник гайовий (*Stellaria nemorum* L.)
30. Змієголовник Рюйша (*Dracocephalum ruyschiana* L.)
31. Золототисячник болотний (*Centaureum uliginosum* (Waldst. et Kit.) G. Beck ex Ronn.)
32. Зубниця п'ятилиста (*Dentaria quinquefolia* Vieb.)
33. Косарики черепитчасті (*Gladiolus imbricatus* L.)
34. Костриця найвища (*Festuca altissima* All.)
35. Котячі лапки дводомні (*Antennaria dioica* (L.) Gaertn.)

36. Кринітарія звичайна (*Crinitaria Linosyris* (L.) Cross)
37. Купальниця європейська (*Trollius europaeus* L.)
38. Латаття біле (*Nymphaea alba* L.)
39. Латаття сніжно-біле (*Nymphaea candida* J. et C. Presl)
40. Лешиця малонасінна (*Gypsophila oligosperma* A. Krasnova)
41. Ломиніс прямий (*Clematis recta* L.)
42. Ломиніс цілолистий (*Clematis integrifolia* L.)
43. Льон австрійський (*Linum austriacum* L.)
44. Льон багаторічний (*Linum perenne* L.)
45. Льон жовтий (*Linum flavum* L.)
46. Маруна щиткова (*Pyrethrum corymborum* (L.) Scop)
47. Мучниця звичайна (*Arctostaphylos uva-ursi* (L.) Spreng.)
48. Наперстянка великоцвіта (*Digitalis grandiflora* Mill)
49. Образки болотні (*Calla palustris* L.)
50. Оман високий (*Inula helenium* L.)
51. Оман мечолистий (*Inula ensifolia* L.)
52. Орлики звичайні (*Aquilegia vulgaris* L.)
53. Осока багнова (*Carex limosa* L.)
54. Осока бурувата (*Carex brunnescens* (Pers.) Poir.)
55. Осока Гартмана (*Carex hartmanii* Cajand.)
56. Осока кореневищна (*Carex rhizina* Blytt ex Lindbl.)
57. Осока піхвова (*Carex vaginata* Tausch)
58. Осока тонкокореневищна (*Carex chordohiza* Ehrh.)
59. Осока трясучковидна (*Carex brizoides* L.)
60. Осока ячменевидна (*Carex hordeistichos* Vill.)
61. Півники сибірські (*Iris sibirica* L.)
62. Півники угорські (*Iris hungarica* Waldst. et Kit.)
63. Підмаренник посередній (*Galium intermedium* Schult.)
64. Плаун булавовидний (*Lycopodium clavatum* L.)
65. Проліска дволиста (*Scilla bifolia* L.)
66. Росичка круглолиста (*Drosera rotundifolia* L.)
67. Ряст Маршалла (*Corydalis marschalliana* Pers.)
68. Синюха голуба (*Polemonium caeruleum* L.)
69. Синяк плямистий (*Echium maculatum* L.)
70. Скорзонера дрібноквіткова (*Scorzonera parviflora* Jacq.)
71. Скорзонера пурпурова (*Scorzonera purpurea* L.)
72. Смодь оленяча (*Peucedanum cervaria* (L.) Lapeug.)
73. Сон широколистий (*Pulsatilla latifolia* Rupr.)
74. Сонцезвіт звичайний (*Helianthemum nummularium* (L.) Mill)
75. Сонцезвіт яйцевидний (*Helianthemum ovatum* (Viv) Dum)
76. Страусове перо звичайне (*Matteuccia struthiopteris* (L.) Tod.)
77. Суховершки великоквіткові (*Prunella grandiflora* (L.) Scholl.)
78. Тирлич звичайний (*Gentiana pneumonanthe* L.)
79. Тирлич хрещатий (*Gentiana cruciata* L.)
80. Тростяниця кострицевидна (*Scolochloa festucacea* (Willd.) Link)
81. Фегоптерис з'єднуючий (*Phegopteris connectilis* (Michx.) Watt.)
82. Фіалка різнолиста (*Viola epipsila* Ledeb.)
83. Цибуля жовтіюча (*Allium flavescens* Bess.)
84. Цибуля круглоголова (*Allium sphaerocephalon* L.)
85. Цирцея альпійська (*Circaea alpina* L.)
86. Чемериця чорна (*Veratrum nigrum* L.)
87. Шолудивник Кауфмана (*Pedicularis kaufmannii* Pinzg.)
88. Щитник австрійський (*Dryopteris austriaca* (Jacq.) Wouyar ex Schinz et Thell.)
89. Щитник гребенястий (*Dryopteris cristata* (L.) A. Gray)
90. Юринея вапнякова (*Jurinea calcarea* Klok.)
91. Юринея несправжньоволошкова (*Jurinea pseudocyanoides* Klok.)
92. Юринея харківська (*Jurinea charcoviensis* Klok.)
93. Юринея павутиниста (*Jurinea arachnoidea* Bunge)
94. Яловець звичайний (*Juniperus communis* L.)

Тварини

Ссавці

1. Бабак (*Marmota bobac* (Müll.))
2. Бобер річковий (*Castor fiber* L.)
3. Вечірниця дозрна (*Nyctalus noctula* (Schreb.))
4. Вухань бурий (*Plecotus auritus* (L.))
5. Кажан двоколірний (*Vespertilio murinus* L.)
6. Кажан пізній (*Eptesicus serotinus* (Schreb.))
7. Кажанок північний (*Eptesicus nilssonii* (Keyserl.))
8. Ласка (*Mustela nivalis* L.)
9. Мишівка лісова (*Sisicta betulina* (Pall))
10. Нетопир лісовий (*Pipistrellus nathusii* (Keyserl.))
11. Нетопир малий (*Vespertilio pipistrellus* Schreb.)
12. Нічниця водяна (*Myotis daubentonii* (Kühl.))
13. Ховрах крапчастий (*Citellus suslicus* (Güld.))
14. Хом'ячок сірий (*Cricetulus migratorius* (Pall))

Птахи

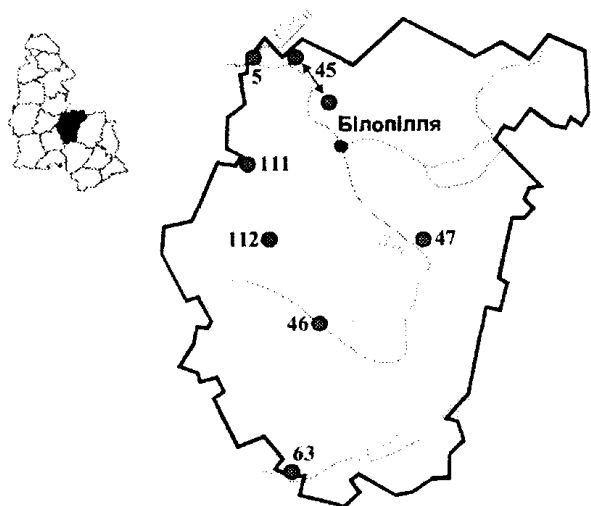
15. Бджолоїдка звичайна (*Merops apiaster* L.)
16. Боривітер звичайний (*Falco tinnunculus* L.)
17. Бугай (*Botaurus stellaris* (L.))
18. Бугайчик (*Ixobrychus minutus* L.)
19. Вальдшнеп (*Scolopax rusticiflora* L.)

20. Веретенник великий (*Limosa limosa* (L.))
 21. Вівсянка-дїбровник (*Emberiza aureola* Pall.)
 22. Вівсянка садова (*Emberiza hortulana* L.)
 23. Горіхівка (*Nucifraga caryocatactes* (L.))
 24. Гуска сіра (*Anser anser* (L.))
 25. Дрізд білобровий (*Turdus iliacus* L.)
 26. Дрізд-омелюх (*Turdus viscivorus* L.)
 27. Дупель (*Gallinago media* (Lath.))
 28. Дятел білоспинний (*Dendrocopos leucotos* (Bechst.))
 29. Дятел зелений (*Picus viridis* L.)
 30. Дятел середній (*Dendrocopos medius* (L.))
 31. Жайворонок лісовий (*Lullula arborea* (L.))
 32. Жайворонок малий (*Calandrella cinerea* (Gm.))
 33. Жайворонок степовий (*Melanocorypha calandra* (L.))
 34. Жовна, дятел чорний (*Dryocopus martinus* (L.))
 35. Кам'янка-танцюристка (*Oenanthe isabellina* (Temm.))
 36. Квак (*Nycticorax nycticorax* L.)
 37. Кібчик (*Falco vespertinus* L.)
 38. Кобилочка-цвіркун (*Locustella naevia* (Bodd.))
 39. Крячок білощокий (*Chlidonias hybrida* (Pall.))
 40. Крячок малий (*Sterna albifrons* Pall.)
 41. Крячок річковий (*Sterna hirundo* L.)
 42. Крячок світлокрилий (*Chlidonias leucopterus* (Temm.))
 43. Крячок чорний (*Chlidonias nigra* (L.))
 44. Курочка мала (*Porzana parva* (Scop.))
 45. Лебідь-шипун (*Cygnus olor* (Gm.))
 46. Лунь лучний (*Circus pygargus* (L.))
 47. Мородунка (*Xenus cinereus* (Güld.))
 48. Норець малий (*Podiceps ruficollis* (Pall.))
 49. Норець сірощокий (*Podiceps grisegena* (Bodd.))
 50. Норець червоноший (*Podiceps auritus* (L.))
 51. Осоїд (*Pernis apivorus* (L.))
 52. Пастушок (*Rallus aquaticus* L.)
 53. Погонич (*Porzana porzana* (L.))
 54. Просянка (*Emberiza calandra* L.)
 55. Ремез (*Remiz pendulinus* (L.))
 56. Рябчик (*Tetrastes bonasia* (L.))
 57. Свищ (*Anas penelope* L.)
 58. Сиворакша (*Coracias garrulus* L.)
 59. Синиця чорна (*Parus ater* L.)
 60. Снігур (*Pyrrhula pyrrhula* (L.))
 61. Сова сіра (*Strix aluco* L.)
 62. Сова болотяна (*Asio flammeus* (Pontop.))
 63. Совка, сплюшка (*Otus scops* (L.))
 64. Сорокопуд чернолобий (*Lanius minor* Gm.)
 65. Тетерєв (*Tetrao tetrix* (L.))
 66. Турухтан (*Philomachus pugnax* (L.))
 67. Чапля біла велика (*Egretta alba* (L.))
 68. Чапля руда (*Ardea purpurea* L.)
 69. Чапля сіра (*Ardea cinerea* L.)
 70. Чеглок (*Hypotriorchis subbuteo* L.)
 71. Чиж (*Spinus spinus* (L.))
 72. Чорниш (*Tringa ochropus* L.)
 73. Шуліка чорний (*Milvus migrans* (Bodd.))
 74. Шишкар ялиновий (*Loxia curvirostra* L.)
 75. Шеврик польовий (*Anthus campestris* (L.))
- Плазуни**
76. Гадюка звичайна (*Vipera berus* (L.))
 77. Черепаха болотяна (*Emys orbicularis* (L.))
- Земноводні**
78. Жаба трав'яна (*Rana temporaria* L.)
 79. Квакша, жаба деревна (*Hyla arborea* (L.))
- Риби**
80. Бичок-цуцик (*Proterorhinus marmoratus* (Pall.))
 81. Вугор річковий (*Anguilla anguilla* (L.))
 82. Гольян озерний (*Phoxinus phoxinus* (Pall.))
 83. Йорж-носарь (*Acerina acerina* (Güld.))
 84. Рибець (*Vimba vimba* (L.))
- Комахи**
85. Богомол звичайний (*Mantis religiosa* L.)
 86. Бражник винний великий (*Herse celerio* L.)
 87. Ведмедиця пурпурова (*Rhyparia purpurata* L.)
 88. Вусач великий короткокрилий (*Necydalis major* L.)
 89. Вусач-тесляр (*Ergates faber* L.)
 90. Джміль кінський (*Bombus equestris* Fabr.)
 91. Джміль трістіс (*Bombus tristis* Seidl.)
 92. Жалібниця (*Vanessa antiopa* L.)
 93. Жук-носоріг (*Onitis nasicornis* L.)
 94. Іздець ефіальт-імператор (*Ephialtes manifestator* L.)
 95. Іздець риса-величний (*Rhyssa persuasoria* L.)
 96. Іздець телеса (*Thalessa superba* Schank)
 97. Коромисло синє (*Aeschna cyanea* Mell.)
 98. Металовидка красива (*Autographa pulchrina* L.)
 99. Металовидка кропив'яна (*Abrostola triplasia* L.)
 100. Мурашиний лев європейський (*Myrmeleon europaeus* Mel.)
 101. Павиноочка мала (*Eudia pavonia* L.)
 102. Перламутрівка велика лісова (*Argynnis raphia* L.)
 103. Ранатра (водяний палочник) (*Ranatra linearis* L.)
 104. Рогохвіст листяний синій (*Paururus juven-cus* L.)
 105. Совка облямівчаста (*Noctua fimbriata* Schrb.)
 106. Стрічкарка вербова (*Catocala electa* Bkh.)
 107. Стрічкарка каміла (*Limenitis camilla* L.)
 108. Турун Менетріє (*Carabus menetriesi* Kol.)
 109. Турун садовий (*Carabus hortensis* L.)
 110. Турун Шеглова (*Carabus stscheglovi* Mannh.)

Перелік територій та об'єктів природно-заповідного фонду Сумської області (по районах)

Станом на 1 січня 2001 р.

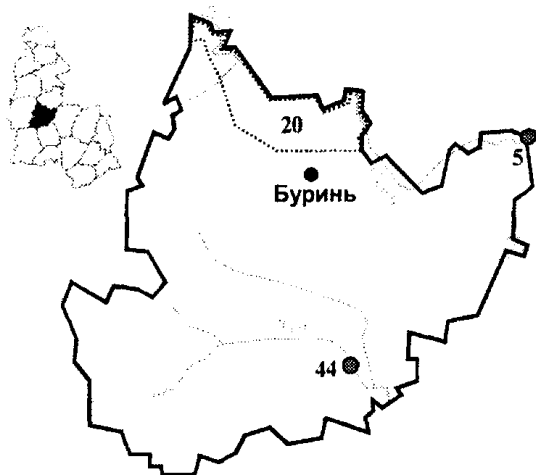
Білопільський район

Площа р-ну	144311 га
Частка природних угідь	21,2 %
Кількість ПЗО	7
Площа ПЗО	1257,3 га
Частка ПЗО в загальній площі р-ну	0,9 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
5	Середньосеймський	зак-к	заг.-держ.	ландш.	606,9 (заг. площа в 3-х р-нах - 2020,8 га)	на тер. Нововирківської і Рижівської с/р
45	Бобровий	зак-к	місц.	зоол.	163,0	Сумське л-во, кв. 85, 93, 95
46	Уляннівський	зак-к	місц.	орніт.	163,5	на тер. Уляннівської селищ. ради, Терещенківської та Супрунівської с/р
47	Вирівський	зак-к	місц.	зоол.	214,9	на тер. Вирівської та Горобівської с/р
63	Верхньосульський	зак-к	місц.	гідр.	100,0 (заг. площа в 3-х р-нах - 1055,1 га)	на тер. Верхньосульської с/р
111	Шкуратівський	парк-пам. сад-парк.м-ва	місц.	-	2,5	с. Шкуратівка
112	Куянівський	парк-пам. сад-парк.м-ва	місц.	-	7,0	с. Куянівка, Куянівський цукровий з-д

Буринський район

Площа р-ну	110408 га
Частка природних угідь	22,8 %
Кількість ПЗО	3
Площа ПЗО	7500 га
Частка ПЗО в загальній площі р-ну	6,8 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
5	Середньо-сеймський	зак-к	заг.-держ	ландш.	137,9 (заг. площа в 3-х р-нах - 2020,8 га)	на тер. Пісківської с/р
20	Сеймський	РЛП	заг.-держ	-	7117,3 га (заг. площа в 3-х р-нах - 98857,9 га)	на тер. Червонослобідської, Олександрівської, Гвинтівської с/р
44	Тернівський	зак-к	місц.	гідр.	245,1	між сс. Вознесенка, Черепівка, Жуківка, Єрчиха

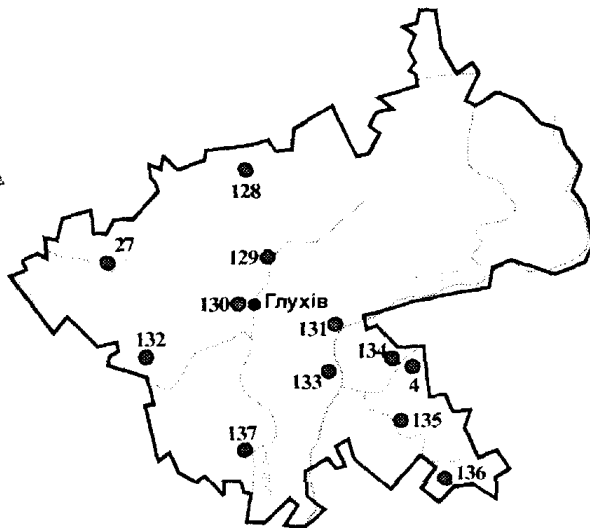
Великописарівський район

Площа р-ну	83063 га
Частка природних угідь	29,5 %
Кількість ПЗО	3
Площа ПЗО	1473,5 га
Частка ПЗО в загальній площі р-ну	1,8 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
11	Бакирівський	зак-к	заг.-держ	гідр.	775,0 (заг.площа в 3-х р-нах 2606,0 га)	на тер. Кирилівської і Катанської с/р
72	Ямний	зак-к	заг.-держ	гідр.	696,7	між сс. Вільне, Ямне
124	Кириківський	парк-пам. сад-парк.м-ва	місц.	-	1,8	смт. Кириківка

Глухівський район

Площа р-ну

166050 га

Частка природних угідь

37,2 %

Кількість ПЗО

12

Площа ПЗО

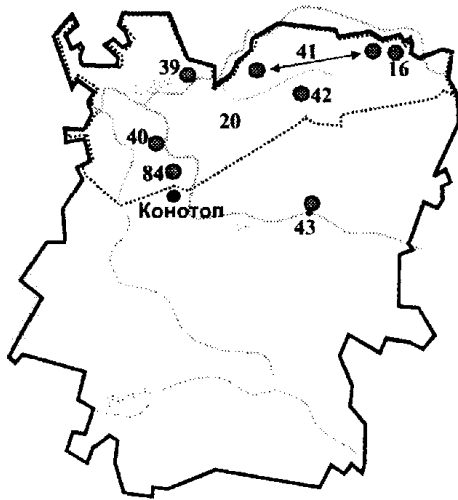
5783,54 га

Частка ПЗО в загальній площі р-ну

3,5 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
4	Шалигинський	зак-к	заг.-держ.	ландш.	2868,1	на тер. Стариківської та Соснівської с/р; в т.ч. Шалигинське л-во, кв. 1-11, 16-42
27	Верхньоесманський	зак-к	місц.	ландш.	2912,5	на тер. Шевченківської, Землянківської, Свеської с/р; заплава р. Есмань
128	Дуб	пам. прир.	місц.	бот.	0,01	Слоутське л-во, кв. 12, виділ 12
129	Джерело	пам. прир.	місц.	гідр.	0,05	Слоутське л-во, кв. 50, виділ 30
130	Екзотичні дерева Глухівського педінституту	пам. прир.	місц.	бот.	0,7	м. Глухів, біля перехрестя вул. Радянської та К. Маркса
131	Заруцькі джерела	пам. прир.	місц.	гідр.	0,8	окол. с. Заруцьке, Заруцький вапняний завод
132	Кедр сибірський	пам. прир.	місц.	бот.	0,01	с. Полошки
133	Сварківські джерела	пам. прир.	місц.	гідр.	0,8	окол. с. Сваркове
134	Сосни	пам. прир.	місц.	бот.	0,5	Шалигинське л-во, кв. 25, виділ 5; у складі зак-ка "Шалигинський"
135	Сім джерел	пам. прир.	місц.	гідр.	0,5	сmt. Шалигине
136	Ходинські джерела	пам. прир.	місц.	гідр.	0,05	с. Ходине
137	Джерело біля с. Вікторове	пам. прир.	місц.	гідр.	0,02	біля с. Вікторове

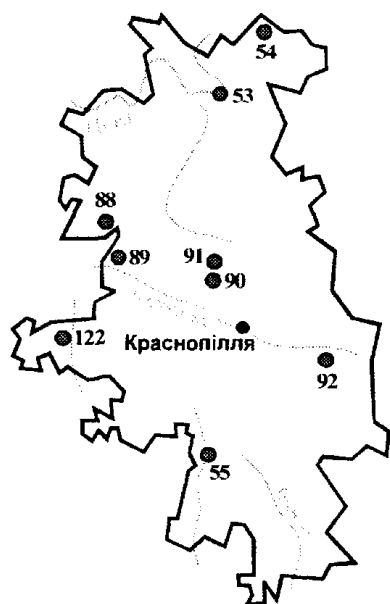
Конотопський район

Площа р-ну	166698 га
Частка природних угідь	36,4 %
Кількість ПЗО	8
Площа ПЗО	32197,7 га
Частка ПЗО в загальній площі р-ну	19,3 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
16	Урочище Боромля	пам. прир.	заг.-держ	зоол.	55,0	Новомутинське л-во (кв. 102, виділи 1-8, 12, 13; кв. 103, виділи 1-8, 12, 13); у складі Сеймського РЛП
20	Сеймський	РЛП	-	-	30865,4 (заг. площа в 3-х р-нах 98857,9 га)	на тер. Мельнянської, Присеймівської, Духанівської, Козацької, Попівської, Вирівської, Кузьківської, Бочечківської, Хижківської с/р, в т.ч. Путивльське л-во Конотопського ДЛГ (кв. 66-68), Новомутинське л-во Конотопського ДЛГ (кв. 1-43, 50-54, 65-70, 81-84, 94-109), Конотопське л-во Конотопського ДЛГ (кв. 77, виділи 27, 30).
39	Присеймівський	зак-к	місц.	гідр.	101,7	на тер. Присеймівської с/р, у складі Сеймського РЛП
40	Єзучський	зак-к	місц.	ландш.	669,3	на тер. Вирівської с/р, у складі Сеймського РЛП
41	Мутинський	зак-к	місц.	бот.	347,0	Новомутинське л-во, ур. "Мутинський бір", кв. 39, 40, 54, 66, 99, 100, у складі Сеймського РЛП
42	Бочечанський	зак-к	місц.	ландш.	97,8	на тер. Бочечанської с/р, у складі Сеймського РЛП
43	Гружчанський	зак-к	місц.	гідр.	1332,3	на тер. Духанівської, Гружчанської, В'язівської, Козацької с/р
84	Драгомирівщина	зап. ур.	-	-	6,5	Конотопське л-во, кв. 77, виділи 27, 30

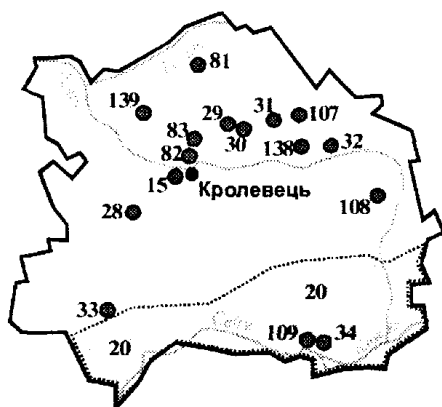
Краснопільський район

Площа р-ну	135149 га
Частка природних угідь	49,4 %
Кількість ПЗО	9
Площа ПЗО	1848,9 га
Частка ПЗО в загальній площі р-ну	1,4 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
53	Миропільський	зак-к	місц.	гідр.	1304,8	на тер. Миропільської та Запсільської с/р
54	Олександрійський	зак-к	місц.	гідр.	87,0	на тер. Миропільської с/р
55	Дернівський	зак-к	місц.	гідр.	337,6	на тер. Бранцівської та Хмелівської с/р
88	Захаревська дача	зап. ур.	-	-	34,0	Сироватське л-во, кв. 60, виділи 3, 9, 17
89	Глибнянське	зап. ур.	-	-	51,3	Велико-Сироватське л-во, кв. 74, виділ 1
90	Ділянка лісу під Краснопіллям	зап. ур.	-	-	18,0	Краснопільське л-во, кв. 90, виділ 23
91	Ділянка лісу-1	зап. ур.	-	-	3,3	Краснопільське л-во, кв. 74, виділи 3, 8
92	Ділянка лісу-2	зап. ур.	-	-	4,9	Краснопільське л-во, кв. 60, виділ 4
122	Великобобрицький	парк-пам. сад-парк.м-ва	-	-	8,0	с. Великий Бобрік

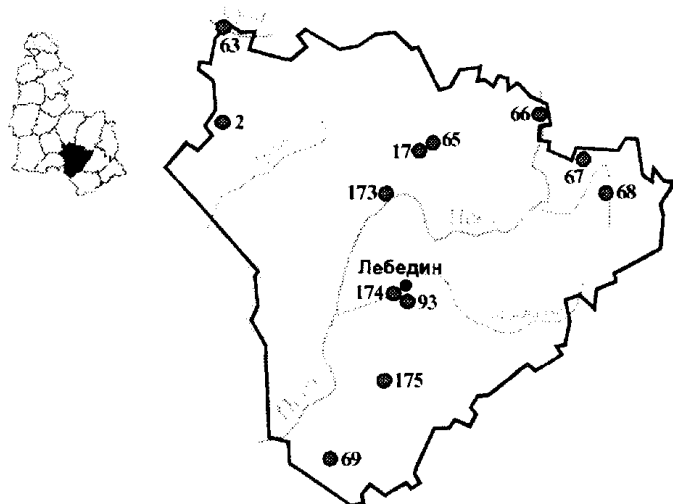
Кролевецький район

Площа р-ну	128369 га
Частка природних угідь	53,1 %
Кількість ПЗО	17
Площа ПЗО	25045,32 га
Частка ПЗО в загальній площі р-ну	19,5 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
20	Сеймський	РЛП	-	-	24664,6 га (заг. площа в 3-х р-нах 98857,9 га)	на тер. Зазірківської, Локнянської, Литвинівської, Камінської, Мутинської, Ярівської, Дубовицької, Алтинівської, Червоноранківської, Ленінської с/р
15	Яблуня-колонія	пам.прир	заг.-держ	бот.	0,06	м. Кролевець
28	Андріївський	зак-к	місц.	бот.	37,0	Хрещатинське л-во, кв. 90
29	Ретинський	зак-к	місц.	бот.	30,0	Гружчанське л-во, кв. 57, виділи 1, 3, 4, 6, 7-11, 14, 15, 17-19
30	Кочубеївський	зак-к	місц.	зоол.	75,9	Гружчанське л-во, кв. 57, виділи 17, 18; кв. 59, виділи 10, 13; кв. 60, виділ 15
31	Ретикський	зак-к	місц.	гідр.	107,8	на тер. Бистрицької с/р
32	Тулиголівський	зак-к	місц.	бот.	21,5	Дубовицьке л-во, кв. 86, виділи 3, 4, 6, 9
33	Ставище	зак-к	місц.	бот.	30,0	Кролевецьке л-во, ур. Ставище, кв. 55, виділи 1-5, 7-16
34	Камінські піщаники	зак-к	місц.	геол.	2,5	Півд. окол. с. Камінь
81	Білогриве	зап. ур.	місц.	-	17,6	на тер. Білогривської с/р
82	Тіпка	зап. ур.	місц.	-	7,4	Гружчанське л-во, кв. 9, виділ 11
83	Ділянка лісу	зап. ур.	місц.	-	11,7	Гружчанське л-во, кв. 9, виділ 11
107	Кочубеївський	парк-пам. сад-парк.м-ва	місц.	-	75,9	с. Дубовичі
108	Ярославецький	парк-пам. сад-парк.м-ва	місц.	-	19,6	с. Ярославець
109	Камінський	парк-пам. сад-парк. м-ва	місц.	-	3,9	с. Камінь, у складі РЛП "Сеймський"
138	Джерело-криниця	пам. прир.	місц.	-	0,06	Гружчанське л-во, кв. 34, виділ 12
139	Сосна в ур. Реугинці	пам.прир.	місц.	-	0,1	Хрещатицьке л-во, кв. 22, виділи 5; 30 м від дороги с. Обтове – с. Хрещатик

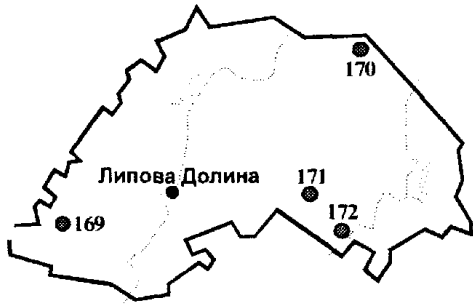
Лебединський район

Площа р-ну	170977 га
Частка природних угідь	43,7 %
Кількість ПЗО	12
Площа ПЗО	1479,33 га
Частка ПЗО в загальній площі р-ну	0,9 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
2	Михайлівська цілина	прир. зап-к (відд. Укр. степового прир. зап-ка)	-	-	202,48	біля с. Жовтневе
17	Озеро Шелехівське	пам. прир.	заг.-держ	гідр.	7,0	Межиріцьке л-во, кв. 97, виділ 19
63	Верхньосульський	зак-к	місц.	гідр.	170,2 (заг. площа в 3-х р-нах 1055,1 га)	на тер. Гринцівської й Штепівської с/р
65	Шелехівський	зак-к	місц.	гідр.	481,0	Межиріцьке л-во, кв. 91-100
66	Ворожб'янський	зак-к	місц.	гідр.	396,1 (заг. площа в 2-х р-нах 1228,1 га)	на тер. Ворожб'янської с/р, в т. ч. кв. 8-10 Великовисторопського л-ва
67	Галине болото	зак-к	місц.	гідр.	220,0	Великовисторопське л-во, кв. 30, виділи 10-12, 14, 15; кв. 31, виділи 11, 12, 15, 16-21; кв. 32, виділи 13-18; кв. 33, виділи 16, 17, 20, 21; кв. 36, виділи 1-8; кв. 37, виділи 1-8; кв. 38, виділи 1-3, 8, 9; кв. 41, виділи 1, 2, 7, 8, 10, 11, 14
68	Перелісківський	зак-к	місц.	гідр.	26,0	на тер. Великовисторопської с/р
69	Бобрицький	зак-к	місц.	гідр.	34,2	Боровеньківське л-во, кв. 99, виділ 23
93	Липова алея	зап. ур.	-	-	5,5	Радянське л-во, кв. 32, виділи 12, 15
173	Оголення пісків Полтавського ярусу	пам. прир.	місц.	геол.	5,0	с. Шпилівка
174	Репівські дуби	пам. прир.	місц.	бот.	2,0	Радянське л-во, кв. 32, виділ 14, біля садиби л-ва
175	Дуб в с. Будилка	пам. прир.	місц.	бот.	0,01	с. Будилка

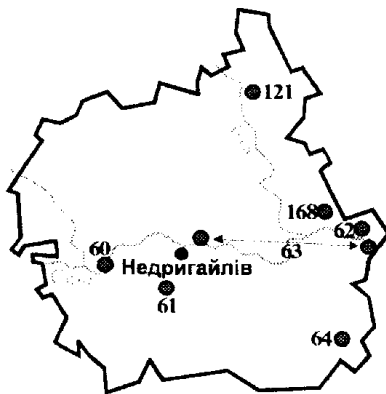
Липоводолинський район

Площа р-ну	88206 га
Частка природних угідь	24,7 %
Кількість ПЗО	4
Площа ПЗО	0,04 га
Частка ПЗО в загальній площі р-ну	0,0000004 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
169	Дуб біля хут. Миргородцеве	пам. прир.	місц.	бот.	0,01	біля хут. Миргородцеве
170	Криниця	пам. прир.	місц.	гідр.	0,01	біля с. Антоненкове
171	Дуб в ур. Пробужка	пам. прир.	місц.	бот.	0,01	Липоводолинське л-во, кв. 30, виділ 17
172	Дуб у с. Підставки	пам. прир.	місц.	бот.	0,01	с. Підставки

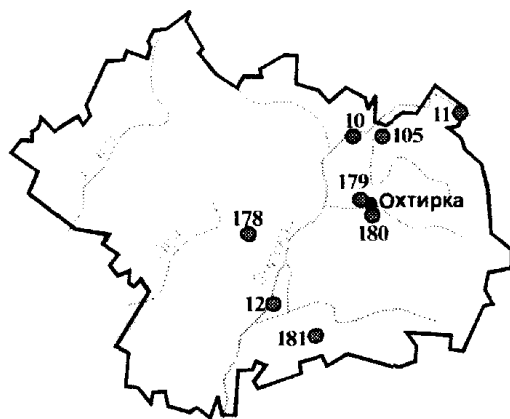
Недригайлівський район

Площа р-ну	103568 га
Частка природних угідь	28,5 %
Кількість ПЗО	7
Площа ПЗО	1655,32 га
Частка ПЗО в загальній площі р-ну	1,6 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
60	Недригайлівський	зак-к	місц.	гідр.	748,7	заплава Сули на тер. Корovinської і Курманівської с/р
61	Голубців	зак-к	місц.	бот.	16,0	на тер. Курманівської с/р
62	Комишанський	зак-к	місц.	ентом.	4,0	1 км на північ від с. Комишанки
63	Верхньосульський	зак-к	місц.	гідр.	855,1 (заг. площа в 3-х р-нах 1055,1 га)	на тер. Зеленківської, Вільшанської, Засульської, Деркачівської с/р
64	Саївський	зак-к	місц.	бот.	9,5	на тер. Козельненської с/р
121	Тернівський	парк-пам. сад-парк. м-ва	місц.	-	22,0	смт. Терни, цукр. з-д
168	Джерело в ур. Будилок	пам. прир.	місц.	гідр.	0,02	на тер. Зеленківської с/р

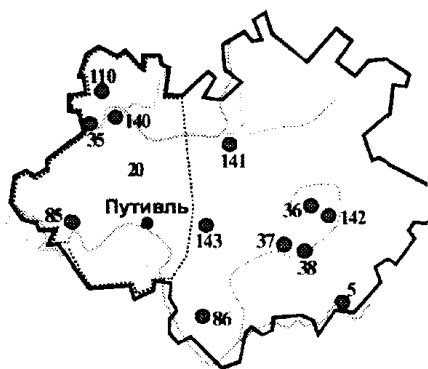
Охтирський район

Площа р-ну	131728 га
Частка природних угідь	38,2 %
Кількість ПЗО	8
Площа ПЗО	7346,35 га
Частка ПЗО в загальній площі р-ну	5,6 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
10	Климентівський	зак-к	заг.-держ	гідр.	1007,5	на тер. Пологівської й Староіванівської с/р
11	Бакирівський	зак-к	заг.-держ	гідр.	832,3 (заг. площа в 3-х р-нах 2606,0 га)	заплава Ворскли на тер. Бакирівської с/р
12	Хухрянський	зак-к	заг.-держ	гідр.	4591,6	заплава Ворскли на тер. Чернечинської, Кардашівської, Хухрянської, Куземинської, В'язівської с/р
105	Литовський бір	зап. ур.	-	-	914,2	-
178	Джерело	пам. прир.	місц.	гідр.	0,02	Охтирське л-во, кв. 51, виділ 29
179	Дуб біля школи	пам. прир.	місц.	бот.	0,04	м. Охтирка, школа № 5
180	Дуб заводу медмеблів	пам. прир.	місц.	бот.	0,04	м. Охтирка, з-д медмеблів
181	Дубові насадження	пам. прир.	місц.	бот.	0,65	біля с. Лутище обабіч дороги Охтирка-Котельва

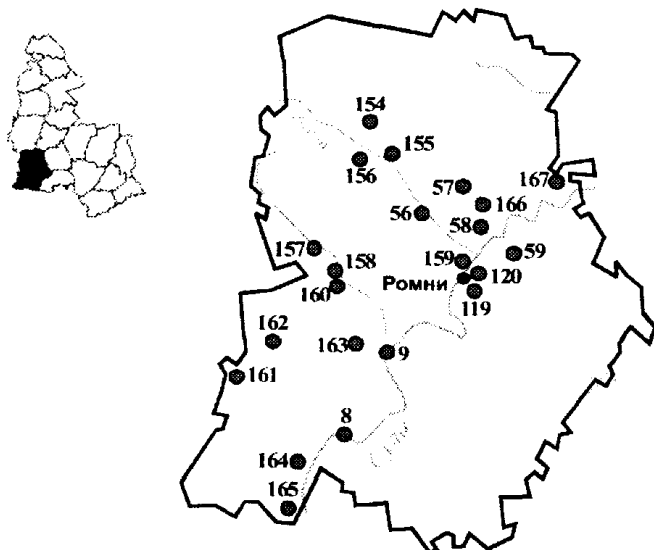
Путивльський район

Площа р-ну	110342 га
Частка природних угідь	47,5 %
Кількість ПЗО	13
Площа ПЗО	39298,55 га
Частка ПЗО в загальній площі р-ну	35,6 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
5	Середньо-сеймський	зак-к	заг.-держ.	ландш.	1276,0 га (заг. площа в 3-х р-нах 2020,8 га)	на тер. Манухівської, Юр'ївської, Бояро-Лежачівської, Червоноозерської с/р
20	Сеймський	РЛП	-	-	36210,6 га (заг. площа в 3-х р-нах 98857,9 га)	на тер. Волокитинської, Стрільниківської, Яцинської, Бобинської, Чорнобривкінської, Князівської, Сафонівської, Октябрської, Червоноозерської с/р, в т.ч. Ярославецьке л-во Кролевецького ЛМГ (кв. 48, діл.1,6), Путивльське л-во Конотопського ДЛГ (кв. 25-27, 32-34, 36, 42-44, 48-65, 69-72, 80-86.
35	Мариця	зак-к	місц.	бот.	14,2	Ярославецьке л-во, кв. 48, виділи 1, 6; у складі Сеймського РЛП
36	Монастирський ліс	зак-к	місц.	ландш.	864,0	Бунякинське л-во, кв. 19-34; на південь від с. Нова Слобода
37	Мовчанський	зак-к	місц.	ландш.	706,0	на тер. Линівської та Юр'ївської с/р
38	Юр'ївський	зак-к	місц.	гідр.	211,0	на тер. Новослобідської с/р
85	Спадщанське озеро	зап. ур.	-	-	15,3	на тер. Софонівської с/р у складі Сеймського РЛП
86	Озеро Червоне	зап. ур.	-	-	30,9	на тер. її Червоноозерської с/р
110	Дуби Волокитинські	пам. прир.	місц.	бот.	0,04	с. Волокитине, у складі Сеймського РЛП
140	Волокитинський	парк-пам. сад.-парк. м-ва	-	-	11,0	с. Волокитине, у складі Сеймського РЛП
141	Джерела	пам. прир.	місц.	гідр.	0,04	біля с. Рудневе
142	Новослобідські дуби	пам. прир.	місц.	бот.	0,04	Бунякинське л-во, кв. 33, виділ 7; у складі зак-ка "Монастирський ліс"
143	Дуб в селі Ширяєво	пам. прир.	місц.	бот.	0,01	с. Ширяєво

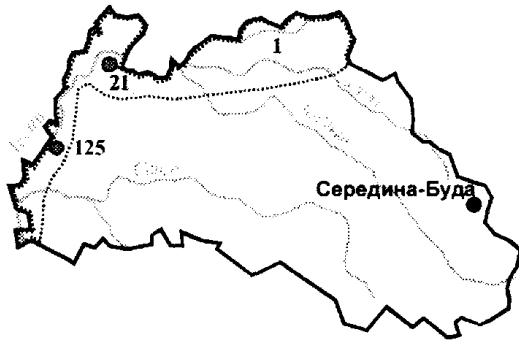
Роменський район

Площа р-ну	188795 га
Частка природних угідь	30,8 %
Кількість ПЗО	22
Площа ПЗО	3630,71 га
Частка ПЗО в загальній площі р-ну	1,9 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
8	Андріяшівсько-Гудимівський	зак-к	заг.-держ.	гідр.	1509,6	на тер. Андріяшівської та Глинської с/р
9	Біловодський	зак-к	заг.-держ.	гідр.	1515,7	на тер. Коржівської, Артюхівської, Біловодської, Глинської, Перекопівської с/р
56	Миколаївський	зак-к	місц.	гідр.	163,7	між сс. Житне та Миколаївка
57	Хмелівський	зак-к	місц.	бот.	82,0	Томашівське л-во, кв. 57
58	Борозенківський	зак-к	місц.	бот.	295,0	Роменське л-во, кв. 34-39
59	Гора Золотуха	зак-к	місц.	геол.	16,0	біля с. Герасимівка
119	Півний ліс	парк-пам. сад-парк. м-ва	місц.	-	5,0	м. Ромни
120	Огнівщина	парк-пам. сад-парк. м-ва	місц.	-	43,4	м. Ромни
154	Дуби в с. Рогинці	пам. прир.	місц.	бот.	0,06	с. Рогинці
155	Джерело у с. Рогинці	пам. прир.	місц.	гідр.	0,02	с. Рогинці
156	Дуб в с. Мокіївка	пам. прир.	місц.	бот.	0,01	Роменське л-во, кв. 23, виділ 3
157	Джерела в с. Гришине	пам. прир.	місц.	гідр.	0,02	с. Гришине
158	Джерело біля с. Малі Бубни	пам. прир.	місц.	гідр.	0,02	с. Бацмани
159	Дуби в м. Ромни	пам. прир.	місц.	бот.	0,02	м. Ромни, школа № 10
160	Дуби біля с. Кропивинці	пам. прир.	місц.	бот.	0,02	біля с. Кропивинці
161	Джерела в ур. Потеряйкин Яр	пам. прир.	місц.	гідр.	0,02	с. Волошнівка
162	Джерело біля с. Дубина	пам. прир.	місц.	гідр.	0,02	Томашівське л-во, кв. 12, виділ 13
163	Джерела біля с. Артюхівки	пам. прир.	місц.	гідр.	0,02	біля с. Артюхівка
164	Джерело	пам. прир.	місц.	гідр.	0,02	с. Голінка
165	Джерело "Ведмедок"	пам. прир.	місц.	гідр.	0,02	с. Нова Гребля
166	Дуб Гаркуші	пам. прир.	місц.	бот.	0,02	с. Гаї
167	Джерело в ур. Цемкалка	пам. прир.	місц.	гідр.	0,02	Томашівське л-во, кв. 2, виділ 13

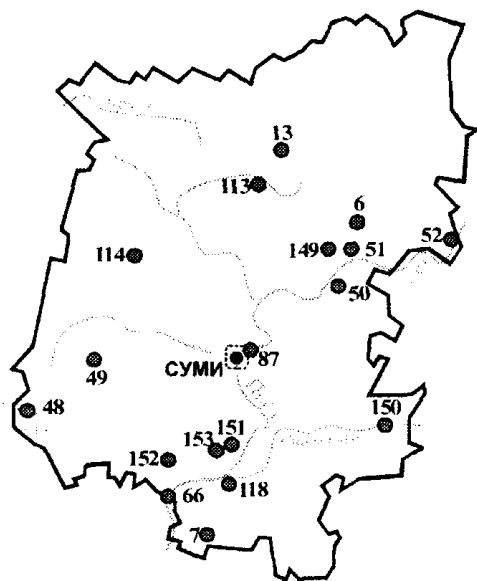
Середино-Будський район

Площа р-ну	112272 га
Частка природних угідь	56,9 %
Кількість ПЗО	3
Площа ПЗО	16487,1 га
Частка ПЗО в загальній площі р-ну	14,7 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
1	Деснянсько-Старогутський	НПП	-	-	16215,1 (у постійному користуванні – 7272,6 га; без вилучення земель – 8942,5 га)	-
21	Острів	зак-к	місц.	лісов.	272,0	Очкинське л-во, кв. 5-12
125	Панська криниця	пам. прир.	місц.	гідр.	1,0 (враховано у складі Деснянсько-Старогутського НПП)	с. Очкине

Сумський район та м. Суми

Площа р-ну

200080 га

Частка природних угідь

35,7 %

Кількість ПЗО

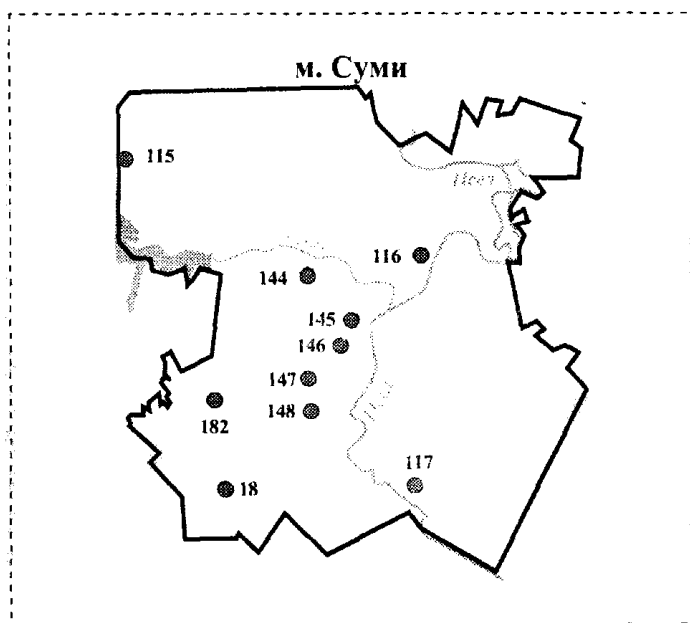
28

Площа ПЗО

3022,58 га

Частка ПЗО в загальній площі р-ну

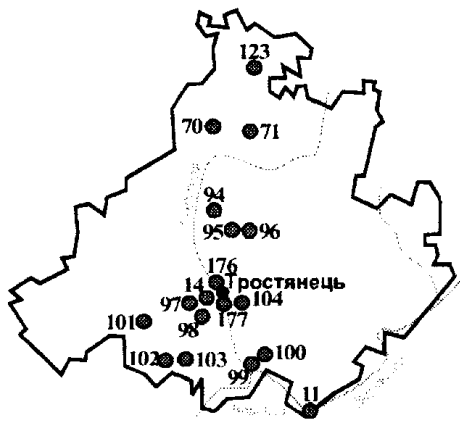
1,5 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
6	Банний яр	зак-к	заг.-держ.	бот.	236,0	Могрицьке л-во, кв. 26, 42, 43, 52; між сс. Кияниця та Могриця
7	Журавлиний	зак-к	заг.-держ.	орніт.	258,0	Низівське л-во, кв. 41, 48, 57, 62, 69
13	Кияницький	парк-пам. сад-парк. м-ва	заг.-держ.	-	55,7	селище Кияниця
18	Сумський дендрологічний парк	дендролог. парк	заг.-держ.	бот.	21,0	м. Суми
48	Верхньосульський-2	зак-к	місц.	гідр.	230,6	біля сс. Сула та Печище
49	Підліснівський	зак-к	місц.	бот.	20,0	балка на південь від с. Олександрівки
50	Вільшанківський	зак-к	місц.	ландш.	132,4	на тер. Великочернечинської с/р, між сс. Велика Чернеччина і Вільшанка
51	Битицький	зак-к	місц.	ландш.	867,5	на тер. Битицької с/р, в т.ч. Сумське л-во, кв. 157-165, 173; Могрицьке л-во, кв. 174, 175
52	Могрицький	зак-к	місц.	ландш.	15,2	біля с. Могриця

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
66	Ворожб'янський	зак-к	місц.	гідр.	832,0 (заг. площа у 2-х р-нах 1228,1га)	на тер. Шпилівської с/р та Низівської селищної рад
87	Сосняк	зап. ур.	-	-	243,0	Сумське л-во, кв. 55, 57, 96, 97 (виділи 1, 2), кв. 56 (крім ділянок 4, 7, 10)
113	Хотінський	парк-пам. сад-парк. м-ва	місц.	-	52,6	смт. Хотінь
114	Рогозніанський	парк-пам. сад-парк. м-ва	місц.	-	12,1	Сумське л-во, кв. 107, виділи 6-8.
115	Веретинівський	парк-пам. сад-парк. м-ва	місц.	-	17,0	м. Суми, садиба с/г технікуму
116	Сумський	парк-пам. сад-парк. м-ва	місц.	-	5,0	м. Суми, пл. Свердлова, 14
117	Басівський	парк-пам. сад-парк. м-ва	місц.	-	25,7	м. Суми, вул. Санаторна, 2
118	Низівський	парк-пам. сад-парк. м-ва	місц.	-	6,0	смт. Низи
144	Група екзотичних дерев	пам. прир.	місц.	бот.	0,05	м. Суми, вул. Якіра, 17
145	Липові насадження	пам. прир.	місц.	бот.	1,0	м. Суми, вул. Петропавлівська, від Будівельного коледжу до вул. XX років Перемоги
146	Дуб на вул. Антонова	пам. прир.	місц.	бот.	0,01	м. Суми, вул. Антонова, 3/1
147	Дуб на вул. Петропавлівській	пам. прир.	місц.	бот.	0,01	м. Суми, вул. Петропавлівська, 102
148	Дуб на вул. Кірова	пам. прир.	місц.	бот.	0,01	м. Суми, вул. Кірова, 127
149	Джерело "Вакалівське"	пам. прир.	місц.	гідр.	1,0	Пісчанське л-во, кв. 16, виділ 17
150	Озеро "Журавлине"	пам. прир.	місц.	гідр.	1,9	1,5 км на схід від с. Стінки
151	Джерело "Барвінкове-1"	пам. прир.	місц.	гідр.	0,02	Низівське л-во, ур. Мамаївщина, біля с. Барвінкове
152	Шпилі Полтавського ярусу	пам. прир.	місц.	геол.	5,0	с. Шпилівка
153	Джерело "Барвінкове-2"	пам. прир.	місц.	гідр.	0,02	Низівське л-во, ур. Мамаївщина, біля с. Барвінкове
182	Ботсад Сумського держ. пед. ун-ту ім. А.С.Макаренка	ботсад	місц.	-	4,76	м. Суми, вул. Санаторна, 2

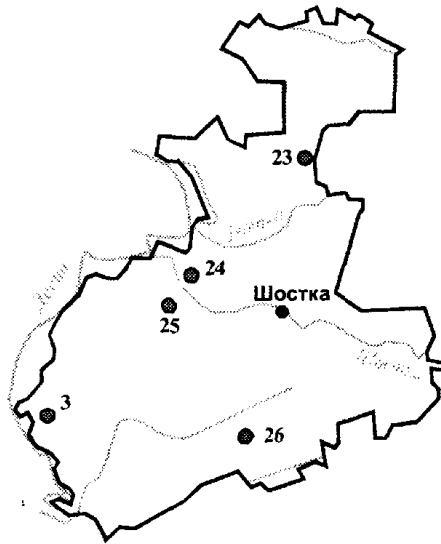
Тростянецький район

Площа р-ну	104783 га
Частка природних угідь	47,4 %
Кількість ПЗО	18
Площа ПЗО	1539,92 га
Частка ПЗО в загальній площі р-ну	1,5 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
11	Бакирівський	зак-к	заг.-держ.	гідр.	998,7 (заг. площа в 3-х р-нах 2606,0 га)	на тер. Кам'янської с/р
14	Тростянецький	парк-пам. сад-парк. м-ва	заг.-держ.	-	256,0	Нескучанське л-во, кв. 5, 14-16.
70	Лисиця	зак-к	місц.	ландш.	142,5	біля с. Боромлі
71	Боромлянський	зак-к	місц.	ентом.	6,0	біля с. Боромлі
94	Макове	зап. ур.	-	-	15,6	Маковське л-во, кв. 46, виділи 1, 2
95	Ділянка лісу	зап. ур.	-	-	3,0	Маковське л-во, кв. 53, виділ 2
96	Ділянка лісу	зап. ур.	-	-	12,0	Маковське л-во, кв. 54, виділи 7, 9
97	Нескучанська дача	зап. ур.	-	-	6,0	Нескучанське л-во, кв. 12, виділи 7, 8
98	Нескучанська дача	зап. ур.	-	-	5,9	Нескучанське л-во, кв. 13, виділ 4
99	Залугове	зап. ур.	-	-	4,2	Тростянецьке л-во, кв. 26, виділ 4
100	Ділянка лісу	зап. ур.	-	-	6,3	Тростянецьке л-во, кв. 29, виділи 7, 15
101	Красне	зап. ур.	-	-	16,2	Нескучанське л-во, кв. 71, виділи 7, 9, 10, 16, 17
102	Сумська діброва	зап. ур.	-	-	7,3	Нескучанське л-во, кв. 38, виділи 3, 5.
103	Сумська діброва	зап. ур.	-	-	10,8	Нескучанське л-во, кв. 39, виділ 5
104	Веселе	зап. ур.	-	-	36,3	Тростянецьке л-во, кв. 4, виділи 9, 11, 14, 18, 19
123	Гребениківський	парк-пам. сад-парк. м-ва	місц.	-	12,6	с. Гребениківка
176	Липи в м. Тростянець	пам. прир.	місц.	бот.	0,5	м. Тростянець, вул. Комарова
177	Дуби на вул. Миру	пам. прир.	місц.	бот.	0,02	м. Тростянець, вул. Миру 2.

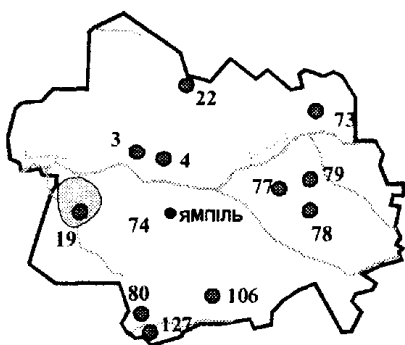
Шосткинський район

Площа р-ну	125458 га
Частка природних угідь	46,8 %
Кількість ПЗО	5
Площа ПЗО	3930,7 га
Частка ПЗО в загальній площі р-ну	3,1 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
3	Великий бір	зак-к	заг.- держ.	лісов.	1231,0	Собицьке л-во, кв. 25-29, 35, 36, 39-41, 46
23	Діброва	зак-к	місц.	ландш.	766,7	між сс. Івотка та Каліївка
24	Богданівський	зак-к	місц.	лісов.	1489,0	Шосткинське л-во, кв. 1-29
25	Ушинський	зак-к	місц.	лісов.	104,0	Шосткинське л-во, кв. 30-33
26	Воронізький	зак-к	місц.	бот.	340,0	Воронізьке л-во, кв. 5-12

Ямпільський район

Площа р-ну	94311 га
Частка природних угідь	52,5 %
Кількість ПЗО	13
Площа ПЗО	2658,52 га
Частка ПЗО в загальній площі р-ну	2,8 %

№ на карті	Назва	Категорія	Ранг	Тип	Площа (га)	Розташування
19	Прудисанський	РЛП	-	-	2538,0	Прудисанське л-во, кв. 21-53, 52-72, 54-56
22	Дорошівський	зак-к	місц.	гідр.	22,0	біля с. Дорошівка
73	Підівочько-Чуйківська дача	зап. ур.	-	-	25,0	Чуйківське л-во, кв. 32, виділ 19
74	Прудисанська дача	зап. ур.	-	-	3,8	Прудисанське л-во, кв. 62, виділ 15
75	Кремлянська дача	зап. ур.	-	-	11,0	Кремлянське л-во, кв. 65, виділ 6
76	Ділянка лісу	зап. ур.	-	-	1,6	Кремлянське л-во, кв. 96, виділ 2
77	Ділянка лісу	зап. ур.	-	-	20,1	Свеське л-во, кв. 57, виділи 1, 4
78	Ділянка лісу	зап. ур.	-	-	5,3	Свеське л-во, кв. 57, виділ 10
79	Свеська дача	зап. ур.	-	-	12,0	Свеське л-во, кв. 44, виділ 6
80	Туранівська дача	зап. ур.	-	-	6,5	Олинське л-во, кв. 35, виділ 1
106	Воздвиженський	парк-пам. сад-парк. м-ва	місц.	-	16,2	с. Воздвиженське
126	Джерело "Синя криниця"	пам. прир.	місц.	гідр.	0,8	Свеське л-во, кв. 80, виділ 16
127	Туранівська криниця	пам. прир.	місц.	гідр.	0,02	біля с. Туранівки

Заповідні скарби Сумщини

*Під загальною редакцією
док. біол. наук, проф. Т.Л. Андрієнко*

Редактор М.О. Ремньов
Художнє оформлення Ю.О. Семенова, О.В. Коробцова
Технічне оформлення Т.М. Овчаренко

Здано на виробництво 05.06.01. Підписано до друку 14.07.01.
Формат 70x100 1/16. Папір офсетний. Гарнітура "Таймс".
Друк офсетний. Умовно друк. арк. – 13,5. Умовно фарб. відбитків – 18,75.
Обл. вид. арк. 23,7. Тираж 3000 прим. Зам.1-138. Ціна договірна.

Видавництво "Джерело"
40030, Суми, вул. Шишкарівська, 9
Друкарня АТ "Книга"
04655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25

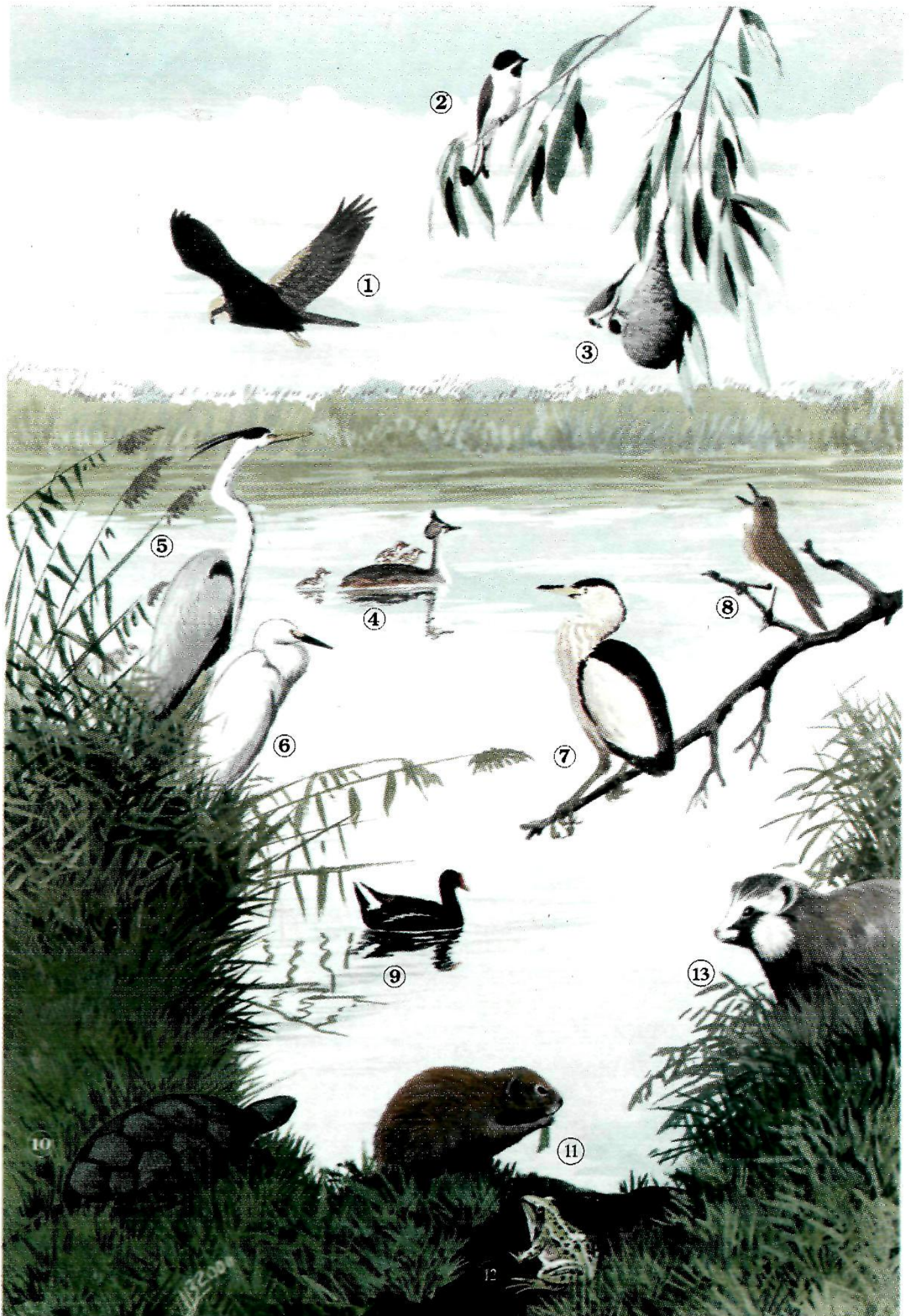

Рис.5. Тваринний світ плавнів:

1 - лунь очеретяний, 2 - вісянка очеретяна, 3- ремез біля гнізда, 4 - норець великий, 5 - чапля сіра, 6 - чапля біла, 7 - бугайчик, 8 - очеретянка дроздовичка, 9 - курочка водяна, 10 - черепаха болотяна, 11 - полівка водяна. 12 - жаба озерна, 13 - собака єнотовидний

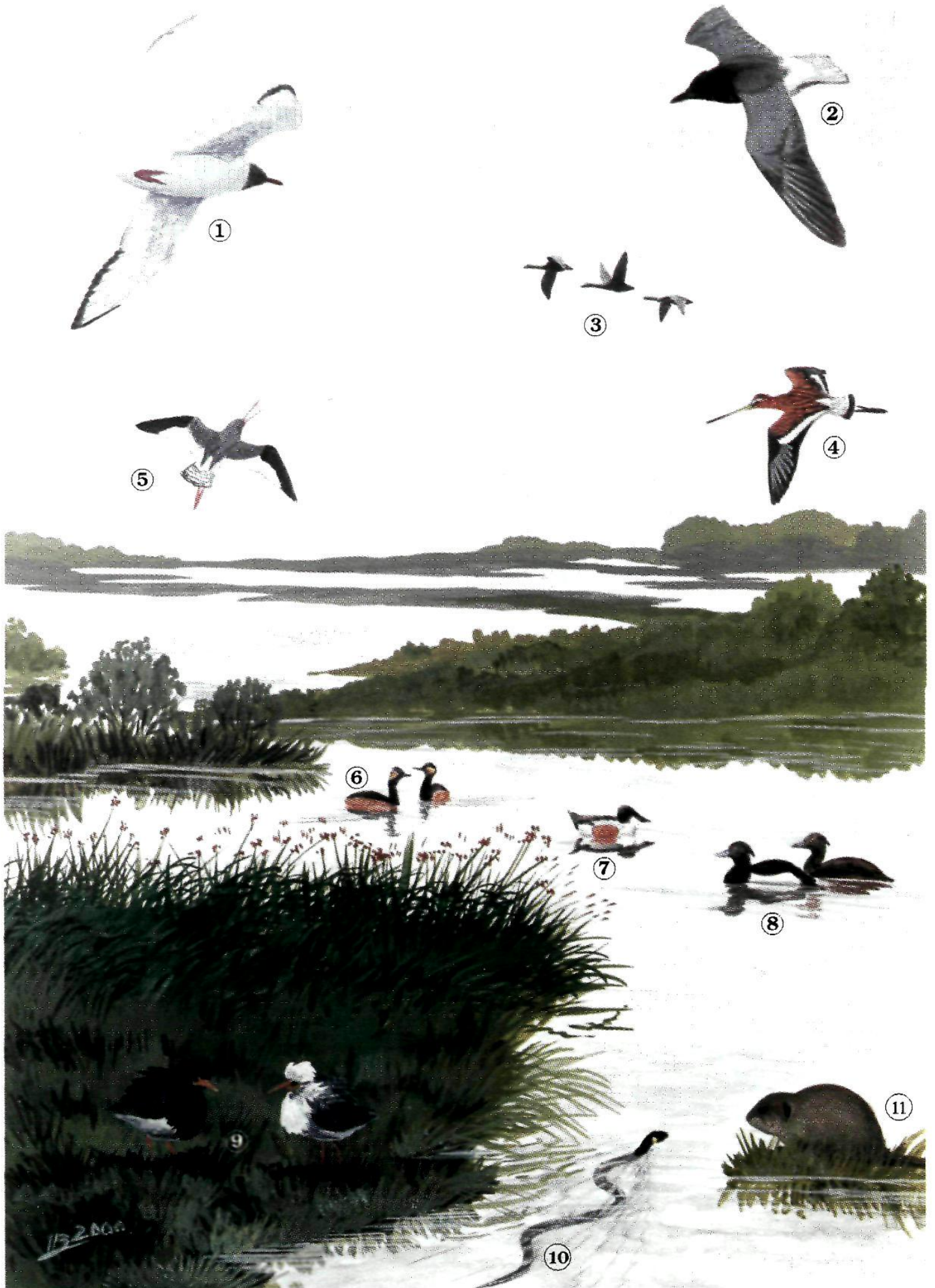

Рис.6. У річковій заплаві:

1 - мартин озерний, 2 - крячок чорний, 3- гуси сірі, 4 -веретенник великий, 5 - травник, 6 - норці черношії, 7 - широконосіка, 8 - чернь чубата, 9 - турухтани, 10 - вуж звичайний, 11 - ондатра

Рис.7. Тварини ялиново-соснового лісу:

1 - глухар, 2 - горіхівка, 3- білка, 4 - куниця лісова, 5 - жовна, 6 - сич горобиний, 7 - синиця чубата, 8 - снігур, 9 - чиж

Рис.8. На лісовому болоті:

1 - підорлик великий біля гнізда, 2 - змієїд, 3- рябчик, 4 - журавель сірий, 5 - сич волохатий, 6 - дятел білоспинний, 7 - заєць білий, 8 - тетерев, 9 - ящірка живородяча, 10 - гадюка звичайна

Рис.9. Тваринний світ степу:

1 - жайворонок польовий, 2 - лунь лучний, 3- дрохва, 4 - кам'янка, 5 - сліпак звичайний, 6 - земляний заєць, 7 - тхір степовий, 8 - ящірка прудка

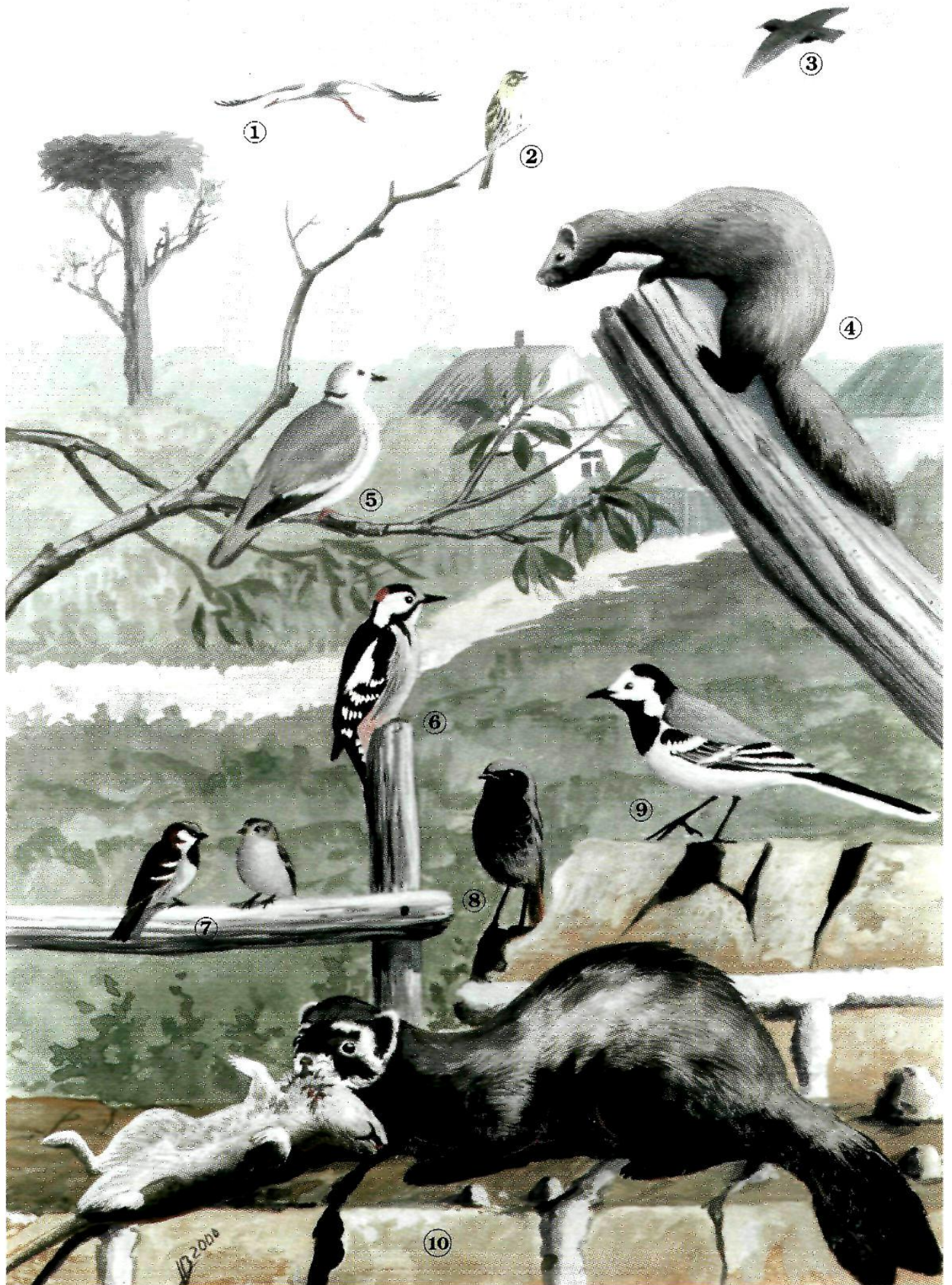

Рис.10. Тварини антропогенного ландшафту:

1 - лелека білий, 2 - в'юрок канарковий, 3- шпак, 4 - куниця кам'яна, 5 - горлиця кільчаста, 6 - дятел сірійський, 7 - горобець хатній, 8 - горихвістка чорна, 9 - плиска біла, 10 - тхір чорний зі своєю здобиччю - сірим пацюком

Схема. Заповідна мережа Сумської області

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Існуючі природно-заповідні території

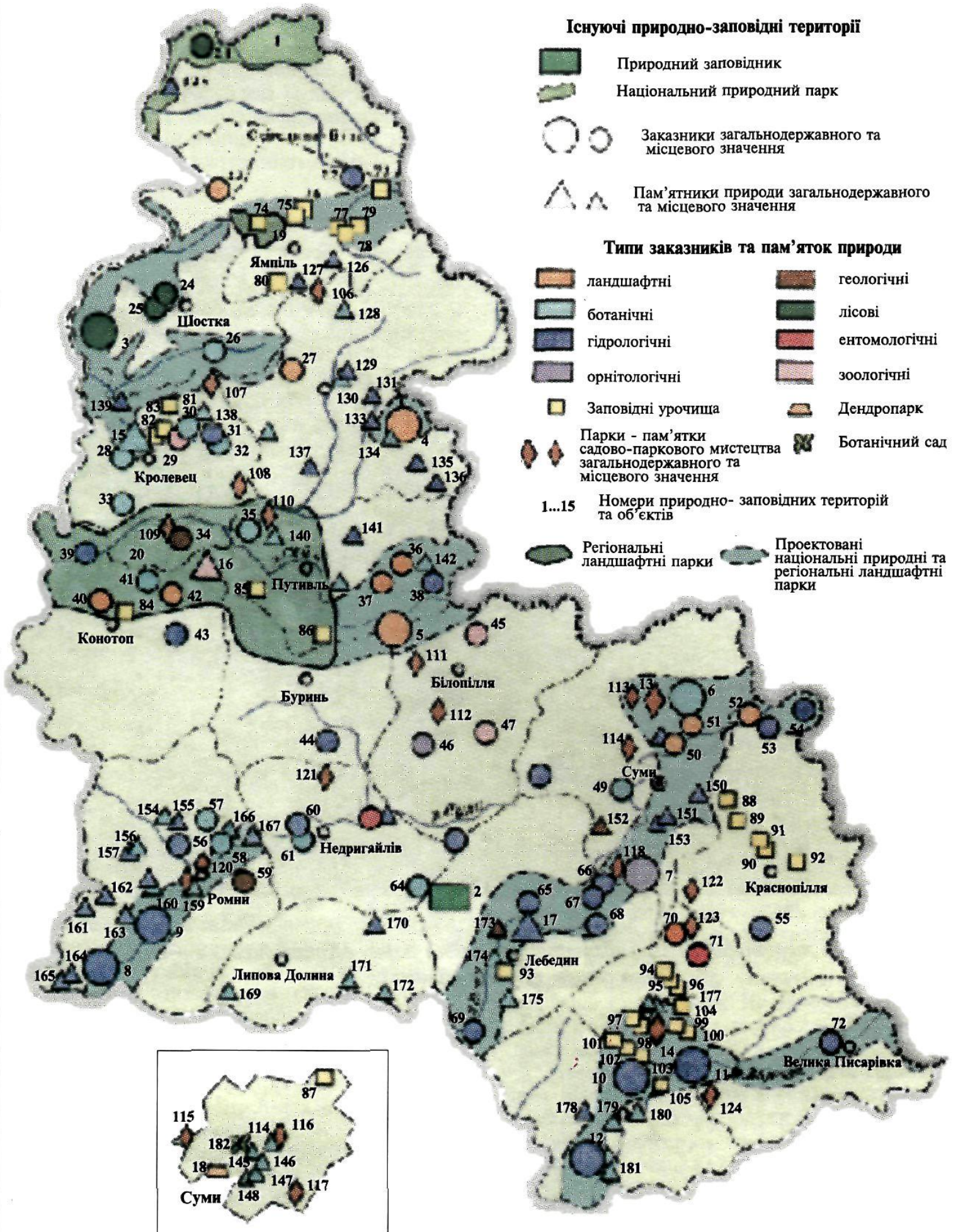
- Природний заповідник
- Національний природний парк
- Заказники загальнодержавного та місцевого значення
- Пам'ятники природи загальнодержавного та місцевого значення

Типи заказників та пам'яток природи

ландшафтні	геологічні
ботанічні	лісові
гідрологічні	ентомологічні
орнітологічні	зоологічні
Заповідні урочища	Дендропарк
Парки - пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного та місцевого значення	Ботанічний сад

1...15 Номери природно-заповідних територій та об'єктів

- Регіональні ландшафтні парки
- Проектовані національні природні та регіональні ландшафтні парки

*На території Сеймського ландшафтного парку (Конотопський р-он).
Єдине стадо зубрів в області.*